

Eyruz MƏMMƏDOV
Ramazan MƏMMƏDOV

Sumqayıt 1988:
CİNAYƏT VƏ CƏZA

Bakı, "NURLAR" - 2014

Eyruz Məmmədov, Ramazan Məmmədov.
Sumqayıt 1988: Cinayət və cəza.
Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2014, 384 s.

1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da Sumqayıt şəhərində kütləvi iğtişəşlər törədilmişdir. Kitabda SSRİ və Azərbaycan SSR Prokurorluqlarının və müstəqil Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun əməkdaşları tərəfindən aparılmış istintaq materiallarından, cinayət əməllərinin icraçılarının, zərərçəkənlərin, onların xilaskarlarının və digərlərinin şahid ifadələrindən, həmçinin məhkəmə materiallarından istifadə olunmuşdur. Bununla belə, uydurma “Böyük Ermənistan” problemi, “erməni məsələsinə” həsr olunmuş çoxsaylı ədəbiyyatdan istifadə etməklə, həmin hadisələrin səbəb və nəticələri, cinayətin sifarişçiləri, təşkilatçıları və icraçıları aşkarlanır. Baş vermiş cinayətdə yalnız icraçıların, həm də onların da hamısının deyil, bir qisminin cəzalandırıldığı göstərilir.

Eyruz Məmmədov
eyruz-snv@mail.ru
Tel: (050) 322 65 17

Ramazan Məmmədov,
ramazan.mamedov.44@mail.ru
Tel: (050) 334 35 95

ISBN: 978-9952-490-14-5

© E. Məmmədov, R. Məmmədov, 2014

“Sumqayıt əməksevərlər və zəhmətkeşlər şəhəridir. Burada çalışan hər bir insanın Sumqayıtın quruculuğunda böyük rolu olmuşdur. Onlar istehsalatda, təhsildə, mədəniyyətdə əsl fədakarlıq nümunəsi göstərmiş, gənclik şəhərinin şan-şöhrətini artırmışlar. Sumqayıtın bünövrəsini qoyan, bu zalda əyləşən insanların övladlarının gələcəkdə atalarının yolunu layiqincə davam etdirərək Sumqayıtı daha gözəl, firavan bir diyara çevirəcəklərinə şübhəm yoxdur”.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

*(1974-cü ildə Sumqayıt şəhərinin
25 illik yubileyindəki çıxışından)*

“1988-ci ilin fevralında Sumqayıtda baş vermiş hadisələr, əslində, Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş təxribatdır. Ona görə də hazırda mənim göstərişimlə bu məsələ haqda cinayət işi yenilənib. İstintaqın hədəfi təxribatın təşkilatçılarını müəyyənləşdirməkdir. İstintaq hərəkətləri tam başa çatdıqdan sonra bu hadisəyə siyasi qiymət veriləcək. Azərbaycan dövləti bu cinayətin açılmasında və təşkilatçıların müəyyənləşdirilməsində maraqlıdır və bu işdə əməkdaşlıq etmək istəyən şəxslər, təşkilatlar və dövlətlərlə əməkdaşlığa açıqdır”.

*İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*

ÖN SÖZ

Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra onun tarixi, adət-ənənələri və mədəni irsi haqqında bir sıra maraqlı və sballı əsərlər çap olunaraq geniş oxucu auditoriyasının ixtiyarına verilmişdir. İnformasiya bolluğu olan bir şəraitdə dəqiq məlumat toplamaq, onu analiz etmək və oxucu qarşısına çıxartmaq böyük məsuliyyət tələb edir. Sosialist cəmiyyətinin yetirməsi olan Sumqayıt şəhəri haqqında Sovetlər ölkəsində dastanlar qoşulmuş, mədhiyyələr söylənmişdir.

65 il ərzində şəhər böyük, şərəfli, eyni zamanda çətin bir yol keçmişdir. Sumqayıtın quruculuğunda müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin gərgin əməyi və böyük zəhməti olduğunu görürük. Sumqayıt az bir zamanda nəinki respublikada, o cümlədən dünyada öz tarixi, yeni adət-ənənələri, mədəni irsi olan «beynəlmiləl və zəhmətkeşlər şəhəri» kimi tanınmışdır.

Azərbaycanın sabiq prezidenti, ulu öndər Heydər Əliyev 1974-cü ildə Sumqayıtın 25 illik yubileyində iştirak etmiş, şəhərin fəalları qarşısında çıxış edərək demişdir: «Sumqayıt əməksevərlər və zəhmətkeşlər şəhəridir. Burada çalışan hər bir insanın Sumqayıtın quruculuğunda böyük rol oynamışdır. Onlar istehsalatda, təhsildə, mədəniyyətdə əsl fədakarlıq nümunəsi göstərmiş, gənclik şəhərinin şan-şöhrətini artırmışlar. Sumqayıtın bünövrəsini qoyan, bu zalda əyləşən insanların övladlarının gələcəkdə atalarının yolunu layiqincə davam etdirərək Sumqayıtı daha gözəl, firavan bir diyara çevirəcəklərinə şübhəm yoxdur».

Ulu öndər H.Əliyevin dediyi sözlərdən 40 ilə yaxın vaxt keçir. Sumqayıtda yaşayan insanlar bu, tarixi şəxsiyyətin müdrik sözlərini heç bir vaxt unuturlar və öz doğma şəhərlərinin əsl təəssübkeşlərinə çevrilərək onu inkişaf etdirir, tərəqqi yollarında böyük uğurlar qazanırlar. Bu, bizim hamımızı sevindirir.

Sumqayıt yaşca Azərbaycanın başqa şəhərlərindən kiçik olsa da, onun zəngin tarixi vardır. Bu tarixi hərtərəfli əhatə etmək, olduğu kimi qələmə almaq və oxuculara çatdırmaq olduqca mürəkkəb bir işdir.

Sumqayıt inkişaf etdikcə, problemləri də çoxalmışdır. Bununla belə, o, irəliyə doğru inamlı addımlar atmış, tərəqqi etmiş, öz xoş əməlinə və saf niyyətinə görə, Azərbaycan tarixində layiqli yerlərdən birini tutmuşdur.

1988-ci ilin fevral ayında erməni millətçiləri xaricdə yaşayan havadarlarının, SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin, Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının və Daşnak partiyasının əli ilə Sumqayıtda təxribat törətdilər və onun əks-sədası dünyanın bir çox ölkələrindən eşidildi. Əsl həqiqəti dünya xalqlarına çatdırmaq üçün respublikanın alimləri, tarixçiləri, politoloqları, jurnalistləri bir sıra qiymətli əsərlər yazdılar, kinofilmlər çəkdilər və dünya ictimaiyyətinə təqdim etməyə nail oldular. Bu, erməniləri və onların xaricdəki dostlarını heç cürə qane etmir və onlar bu gün də ancaq öz iyrenc siyasətlərini davam etdirməkdədirlər.

Oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirik ki, Azərbaycan Respublikasının «xalqlar dostluğu» şəhəri kimi tanınan Sumqayıtda 1988-ci il, fevral ayının 27-29-da törədilmiş iğtişaşlar nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan 32 nəfər qətlə yetirilmişdir. Bu iğtişaşları araşdırmaq üçün SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən 18/55461-88 sayılı xüsusi cinayət işi açılmış, yüzlərlə adam məhkəmə qarşısında cavab verməli olmuş, bir neçəsi uzunmüddətli həbs cəzasına məhkum edilmişdir.

Zahirən antierməni görüntülü, əslində isə çox ustalıqla təşkil olunmuş və ilk baxışda görünməyən, mahiyyətinə görə antiazərbaycan, antisumqayıt xarakteri daşıyan həmin hadisələrdən artıq 25 il vaxt keçir. Bu hadisələrin səbəbini nə dostluq şəhəri Sumqayıtda, nə də burada yaşayıb-yaradan 80-dən artıq müxtəlif millətlərdən olan insanların bir-birinə qarşı olan münasibətlərində axtarmaq düzgün olmazdı.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev, 1988-ci ilin fevral ayında Sumqayıtda törədilmiş hadisələrlə bağlı, aparılmış cinayət işlərinə yenidən baxılması üçün hüquq-mühafizə orqanlarına müfəviq göstəriş vermişdir. Bir neçə il ərzində orqan işçilərinin apardıqları istintaq və əldə etdikləri məlumatlar, müxtəlif informasiyalar bizə əsas verir deyək ki, Sumqayıt hadisələrinin tədqiqatı ilə məşğul olan SSRİ Baş Prokurorluğu birtərəfli istintaq işi aparmış, bütün cinayət hadisələrini «xuliqan» elementlərinin üstünə atmışdır.

Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş «Sumqayıt,1988. Cinayət və cəza» kitabında müəlliflər çalışıblar ki, Azərbaycan oxucusuna və dünya ictimaiyyətinə məlum olmayan bəzi məqamlara aydınlıq gətirsinlər, qaranlıq suallara dəqiq və konkret cavab versinlər. Aparılan araşdırmalar bir daha onu göstərir ki, Sumqayıt hadisələrinin ssenarisi 1988-ci ildən çox-çox əvvəllər tutulmuş, Dağlıq Qarabağ probleminin erməni millətçilərinin istəklərinə uyğun həll olunmadığı bir vaxtda ondan ehtiyat variant kimi istifadə olunması planlaşdırılmışdı. Bu, belə də oldu.

Erməni millətçiləri və xaricdə yaşayan erməni lobbisi dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin parlamentlərinə, beynəlxalq qurumlara müraciətlər göndərir, bu işdə satın alınmış kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə edərək, guya Sovet Azərbaycanında 70 il ərzində ermənilərə qarşı milli əsarət siyasəti aparıldığını, Sumqayıt şəhərində isə onlara qarşı soyqırımın törədildiyini iddia edir və dünya ictimaiyyətini «Sumqayıt genosid»ini tanımağa səsleyirlər.

Bir qayda olaraq, daima yalan və böhtan üzərində qurulan erməni ideologiyası öz iyrenc və məkrli planları ilə xarici oxucuları əsl həqiqətdən uzaqlaşdırır, onları ermənipərəst mövqe tutmağa çağırırlar. Tarix isə öz işini görür, olduğu kimi qalır. Onu təhrif etmək, dəyişmək qeyri-mümkündür. Bunu erməni xalqı birdəfəlik başa düşməlidir!

«Sumqayıt,1988: Cinayət və cəza» kitabında irəli sürülən versiyalar, mühakimələr, mülahizələr öz obyektivliyi və subyektivliyi ilə seçilir. Bu, təbiidir. Başlıca amil ondan ibarətdir ki, kitabın müəllifləri Sumqayıtda törədilmiş kütləvi iğtişaşların, qanlı hadisələrin – **CİNAYƏTİN** – Dağlıq Qarabağ problemi ilə lokal məkan və ərazi səbəblərindən daha çox global xarakter daşdığını, hadisələri sifariş verən və təşkil edən qüvvələrin izlərinin respublikanın hüduqlarından çox-çox uzaqlara gedib çıxdığını göstərməyə çalışmışlar.

Oxucular tez-tez sual verirlər: Bəs, görəsən, Sumqayıtda baş verən hadisələrin **SİFARİŞÇİLƏRİ, TƏŞKİLATÇILARI** və **İCRACILARI** kimlərdir? Bu suala kitabda cavab axtarmağa, bəzi qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

**Azərbaycan. Sumqayıt.
1988-ci il. Fevralın 28-dən 29-na keçən gecə...
Sumqayıtda 32 nəfər insan qətlə yetirilmişdir.**

SİTA-nın xəbəri, mart 1988-ci il

1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da Sumqayıtda baş verən qanlı aksiyanın sifarişçiləri, təşkilatçıları və icraçıları, görəsən, kimlər olmuşdur? Bu suallara dəqiq və obyektiv cavab vermək olduqca çətinidir. Bununla belə, 25 il ərzində aparılan araşdırmalar, təhlillər, analizlər göstərir ki, Sumqayıtda baş verən hadisələr Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi M. Qorbaçovun dediyi kimi, bir qrup «xuliqan»ın işi deyil, bu hadisə daha çox siyasi və qlobal xarakter daşıyır.

Qorbaçov Qərbə satılmaqla yanaşı, hakimiyyətinin ilk illərindən ermənipərəst mövqe tutdu, Dağlıq Qarabağ problemi yarandı. Bu problemin düyünə düşdüyünü görən Qorbaçov və onun komandası, Ermənistan rəhbərliyi, xaricdə yaşayan havadarları, xüsusi xidmət orqanları və daşnak partiyası öz niyyətlərinə çatmaq üçün çox çirkin və məkrli bir plana əl atdılar. Onlar Kremlin razılığı ilə Sumqayıtda qanlı aksiya törətdilər.

Sumqayıtda törədilən hadisələr erməni şovinistlərinin öz məqsədlərinə çatması üçün səbəb deyildi. Bu, bir bəhanə idi. Odur ki, hadisənin mahiyyətini açmaq, yaranma şəraitini, bu şəhərin obyekt kimi seçilməsi və bu hadisəni törətməkdə ermənilərin güddükləri məqsədləri bir az geniş şərh və təhlil etməyə çalışacağıq. Bütün bu suallara cavab verməzdən əvvəl, oxucuları, qısa da olsa, Sumqayıt şəhərinin tarixi ilə tanış etmək istərdik.

ƏFSANƏLƏR ŞƏHƏRİ «SUMQAYIT»

Xalq arasında geniş yayılmış «Su qayıt» əfsanəsi çox ehtimal ki, bu yerin coğrafi mühiti ilə əlaqədardır. Belə ki, Xəzərin qumlu sahilində qızmar günəş altında yaşamış insanlar suya böyük ehtiyac duyurdular. Onların yeganə su ümidi kiçik çay idi. Bu çay da çox zaman yay ayla-

rında günəşin şiddətli istisi nəticəsində quruyar, əhali də susuz qalardı. Aramsız əsən küləklər isə suyu qurumuş çayın yatağına qumu doldurar, onun məcrasını dəyişərmiş. Ona görə də, ola bilsin, «Su, qayıt» ifadəsi təbii fəlakət nəticəsində Xəzərin qumlu sahilində susuz qalan insanların uzun illər çəkdikləri əzab-əziyyətdən xilas olmaq ümidi ilə üzlərini Allaha tutub yalvarmaqlarıyla bağlıdır.

Bu torpağın adı ilə bağlı olan digər əfsanə isə «Sum, qayıt» adlanır. El arasında «Sum və Ceyran» adlanan bu əfsanənin də maraqlı tarixi var...

...Ucsuz-bucaqsız boz səhra. Payız və qış fəsillərində aramsız əsən küləklər, bahar və yay aylarında isə qızmar günəşin yandırır-yaxan, torpağı qovrulmuş bomboz quma çevirən dözülməz istisi...

...Sahilboyu ümitsiz addımlarla irəliləyən müsafirlər sanki ölümle çarpışır, ona tabe olmamaq üçün bütün qüvvələrini toplayırdılar.

Sum adlı cavan bir oğlan və onun sevgilisi Ceyran adlı bir gözəl qız böyük ümidlərlə irəliləyərək doğru addımlayaraq, qarşıda gedən karvandan geri qalmırdılar. Aralarında olan saf məhəbbət və eşqin gücü onlarda tezliklə suyun tapılacağına inamı artırırdı. Bununla belə, yolboyu insanların dizlərində taqət, gözlərində işıq azaldıqca susuzluq ürəklərdəki yanğını daha da artırırdı.

Suyun qarşısını kəsən böyük qaya idi. Onu yerindən tərpətmək isə insandan böyük cürət və hünər tələb edirdi.

- Necə olursa-olsun, gedib suyun qabağını kəsən qayanı yerindən oynadıb, sizə su gətirəcəyəm!

Sumun bu sözləri insanlarda bir ümid yaradır. Sum sevgilisinə məhəbbət dolu baxışlarla baxıb, ondan ayrılır və yola düşür. Qarşıda böyük bir fəlakəti hiss edən Sumun sevgilisi onun dalınca qışqırır:

- Sum, qayıt!.. Sum, qayıt!..Sum, qayıt!..

İnsanlar gözlərini üfüqə zilləyərək ümidlə gözləməyə başlayırlar. Hər baxışda bir sual oxunurdu. «Görəsən, Sum suyun qabağını kəsmiş qayanı yerindən tərpədə biləcəkmi?».

Sum çox cəsur və igid oğlan idi. İnsanları susuzluqdan xilas etmək və onları su ilə təmin etmək arzusu sanki qollarına yeni bir qüvvə verir. O, qaya ilə çarpışır və çətinliklə olsa da, onu yerindən oynada bilir. Bu vaxt suyun coşqun dalğaları ətrafa yayılır. Uzaqdan gələn suyun

şırıltısını eşidən insanların sevinc nidaları ətrafa yayılır. İnsanlar suyun gəldiyini görüb bir-birilərini təbrik edirlər. Ceyran isə sevgilisini cəsarətli və hünərvər hərəkətinə görə təbrik edə bilmir. Sum dalğaların qoynunda itir və məhv olur. Bu ağır dərdə dözməyən Ceyran özünü gölə atır. Rəvayətə görə, həmin vaxtdan bu yerləri «Sumqayıt», Ceyranın həlak olduğu yeri isə «Ceyranbatan» adlandırırlar.

Bu, xalqın yaratdığı bir əfsanədir...

**«Moskva. 1935-ci il.
Bakı şəhərini elektrik enerjisi ilə təmin
etmək üçün Abşeron yarımadasında yeni
enerji mərkəzi tikilsin»**

(SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı)

XX əsrin 30-cu illərinin ortalarında Bakı şəhərinin elektrik enerjisinə tələbatını ödəmək məqsədilə müxtəlif layihələr hazırlanmağa başlanmışdır. 1935-ci ildə Moskvada hazırlanmış layihələrdən biri də Bakının Sumqayıt rayonu ərazisində İstilik Elektrik Mərkəzinin inşa olunması ilə bağlı idi. Bu da ölkənin nəhəng neft mərkəzinin elektrik enerjisi ilə təchiz olunması problemini qismən həll edəcəkdi.

1936-cı ildə Sumqayıtda istilik elektrik mərkəzinin tikintisində iştirak edən fəhlələr və mühəndis-texniki işçilər üçün baraklar və məişət-iaşə obyektləri tikilməyə başlandı.

İstilik Elektrik Mərkəzi ilə yanaşı, metallurgiya zavodunun tikintisi də planlaşdırılmışdı. Azərbaycanda yeni sənaye mərkəzi yaratmaq üçün Sumqayıt ərazisinin seçilməsi təsadüfi deyildi. Əvvəla Sumqayıt Respublikanın paytaxtı Bakı şəhərinə yaxın idi. Bu isə gələcək şəhərin iqtisadi, elmi-texniki və mədəni yüksəlişi üçün çox əlverişli şərait yaradırdı.

Az bir zamanda Azərbaycan boruyayma, alüminium, sintetik-kauçuk zavodlarının bünövrəsi qoyuldu. Sənaye müəssisələrinin tikintisinə Rusiyadan, Ukraynadan, Belorusiyadan, Latviyadan, Qazaxıstandan, Ermənistandan, Özbəkistandan, Estoniyadan gənclər axışdı. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən də Sumqayıta böyük axın başlandı.

SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə, 1944-cü il, yanvar ayının 17-də Sumqayıtda «Zaqafqaziya Sənaye Tikinti» tresti yaradıldı. Bu trest təkcə Sumqayıtın inşası ilə deyil, Gürcüstanda və Ermənistanda sənaye obyektlərinin tikintisi ilə də məşğul olurdu.

1949-cu ilin noyabr ayının 22-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Fərmanı ilə Sumqayıta «şəhər» statusu verildi. Həmin il Sumqayıtda 6400 nəfər adam çalışırdı. Burada işləmək insanlardan

hünər və cəsarət tələb edirdi. Ağır əl əməyi çox vaxt insanları taqətdən salırdı. Fəhlələr gündə 12-14 saat işləməli olurdular. Qışda vəziyyət olduqca ağır keçirdi. Şaxta, qar-boran, dənizdən əsən soyuq şimal küləyi insanların belə namünasib bir vəziyyətdə qalıb işləmələrini sual altına qoyurdu. Bəziləri qorxaqlıq göstərir, bəziləri ağır əl əməyinə tab gətirə bilmir, bəziləri isə yüngül qazanc əldə etmək üçün Sumqayıtı tərk edirdilər. Lakin vətənpərvər və cəfakeş gənclər az deyildi. Onlar yeni Sumqayıt şəhərinin və sənaye müəssisələrinin yaranması uğrunda səylə çalışır, onlara tapşırılan işə məsuliyyətlə yanaşırdılar.

1952-ci ilin sonunda Azərboru zavodunda ilk boru istehsal olunub Bakı neftçilərinə göndərildi. Bu hadisə ilə əlaqədar Sovetlər ölkəsində fəaliyyət göstərən bir çox metallurgiya sənayesində çalışan metallurqlar Sumqayıta gəldilər. Onların çoxu yerli kadrların ixtisaslarının artırılması ilə məşğul oldular. Sumqayıta pənah gətirən metallurqların bir hissəsi Xəzərin sahilində salınmış «Gənclik» şəhərində yaşamağı daha üstün tutdular və geri qayıtmadılar. Bunlardan Padqornını, Telzneri, Kovalyovu, Aleksandrovu, İvanovu, Medvedyevi və başqalarını misal çəkmək olar. 1953-cü ildə isə Alüminium zavodunda ilk əlvan metal istehsalına başlanıldı. 1955-ci ildə Sumqayıtda əhalinin sayı artıq 40 minə çatmışdır.

Sumqayıtda zəhmətkeş insanların əməyi yüksək qiymətləndirilirdi. Ayırı-ayrı müəssisə və təşkilatlarda çalışan qabaqcıl fəhlələr olduqca çox idi. Bu da rəhbərlərin nəzərindən qaçmırdı. Sumqayıtda, əməkdə fərqləndiklərinə görə, SSRİ Ali Sovetinin fərmanı ilə metallurqlardan Murad Zeynalova, Zəminə Həsənovaya, Tofiq Kərimova, inşaatçı Aslan Osmanova, kimyaçılardan Şəmşad Pənahova, Dadaş Dadaşova, Ağaxan Ağayevə «Sosialist Əməyi Qəhrəmanı» adı verilmişdir. «Neftqazavtomat» Elmi- Tədqiqat İnstitutunun direktoru Əsgər Abdullayev isə SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Bütün bunlar sumqayıtlıların əməyinə verilən yüksək qiymət idi.

Sumqayıt və sumqayıtlıların uğurları haqqında isə saatlarla danışmaq olar. Bu haqda oxuculara əlavə olaraq məlumat verəcəyik.

1988-ci İLİN FEVRAL AYINDA SUMQAYITDA NƏ BAŞ VERMİŞDİR?

1988-ci ilin fevralında Stepanakertdə erməni millətçiləri kütləvi mitinqlər keçirirdi. Onlar SSRİ və Ermənistan SSR rəhbərliyindən tələb edirdilər ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Respublikasının tərkibindən çıxarılıb, Ermənistan Respublikasının tərkibinə qatılsın. Bu, anti-konstitusion bir tələb idi. Bakıda, Sumqayıtda və Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində ermənilərin haqsız tələblərinə qarşı etiraz dalğası gücləndi. Azərbaycan torpaqlarının toxunulmazlığı rəsmi şəkildə elan olundu.

Sumqayıt 65 il ərzində çətin, lakin şərəfli bir yol keçmişdir. Burada belə sual doğur: Yaxşı, vaxtı ilə «dostluq» şəhəri adlanan, özündə 82 millətin və etnik qrupun nümayəndəsini birləşdirən, daşı daş üzərinə qoyub böyük və nəhəng bir şəhər salan, beynəlmiləl bir ailədə yaşayan insanlar 1988-ci ilin fevral ayının 28-dən 29-na keçən gecə bir qrup ekstremistin əli ilə Sumqayıtda qanlı aksiyanın törədilməsinə necə rəvac görə bilərdilər? Dostluğa xəyanət edən kim oldu? «Dağlıq Qarabağ» problemini ortaya kim atdı? Hadisələrə təkən verən, təlimatlandıran, maddi vəsait ayıran qüvvələr kimlər idi?

Bu suallar ətrafında xarici dövlətlərdə müxtəlif fikirlər dolaşmaqdadır. Ermənipərəst kütləvi informasiya vasitələri öz uydurma cizməqaraları ilə indi də oxucuları çaşdırır, guya Sumqayıtda ermənilərə qarşı «genosid»in olmasını sübut etmək istəyirlər.

Biz bu kitabda, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həqiqətə söykənib 25 il bundan əvvəl «Sumqayıtda nə baş vermişdir?» - sualına obyektiv yanaşaraq doğru-dürüst cavab verməyə, kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu sübut etməyə çalışacağıq.

Ciddi elmi və jurnalist araşdırmaları göstərir ki, bu hadisələrin əsl səbəbləri nə Sumqayıtla, nə də ki sumqayıtlılarla bağlı olmamışdır. Çünki vahid bir ailədə sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayan azərbaycanlılar, ermənilər və həmçinin digər millətlərdən olan sumqayıtlılar arasında hər hansı bir ictimai-siyasi, milli-etnik və ya dini mənsubiyyətlər zəminində heç bir ədavət olmamışdır. Sumqayıtda baş verən hadisələrin kökləri daha dərin, miqyası daha böyükdür və

bu hadisələr iki millət arasında «xuliqanlıq» hərəkətlərindən daha çox, qeyd etdiyimiz kimi, siyasi xarakter daşıyır.

Sumqayıt hadisələrinə Dağlıq Qarabağ rakursundan baxmaq gərəkdir. «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasında olan Ermənistan Respublikasının rəhbərliyi, millətçi qüvvələr, daşnak partiyasının fəalları, kəşfiyyat orqanları Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini gərginləşdirməklə separatizmə geniş meydan açırdılar. Rusiyanın ermənipərəst mövqedən çıxış etməsi nəticəsində, SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi, Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları və xaricdə yaşayan erməni lobbisinin ssenarisi əsasında Sumqayıtda qanlı aksiya törətdilər.

Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi ilə, Dağlıq Qarabağ problemi isə SSRİ-nin dağıdılması planları ilə bağlı idi.

Aparılan müşahidələr və araşdırmalar göstərir ki, haqqında dəfələrlə yazılmış “tarixi unutqanlıq” adlanan sosial bəladan xilas olmaq son dərəcə çətin problemə çevrilmişdir. Bu problemə qarşı isə gərgin, ardıcıl və prinsiplial təbliğat işi aparmaq, ermənilərin hiyləgər və məkrli siyasətlərini ifşa edərək dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq lazımdır. Sumqayıtda törədilmiş iğtişaşların hansı səbəbdən baş verdiyinin, hansı qüvvələr tərəfindən və nə məqsədlə törədildiyinin hərtərəfli analizinə ehtiyac olduğundan, 1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da baş verən hadisələrin mahiyyətini, kökünü, icraçılarını, təşkilatçılarını və sifarişçilərini üzə çıxartmağa səy göstərəcəyik.

Sumqayıtda fevral ayının 28-də şəhərdə kütləvi iğtişaşlar, zorakılıq aktları başlandıqı barədə məlumat daxil olan kimi, Sumqayıt şəhərinin prokuroru, Baş ədliyyə müşaviri İsmət Qayıbov cinayət işinin qaldırılması və istintaqa başlanması barədə aşağıdakı məzmununda qərar qəbul etmişdir:

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о возбуждении уголовного дела)

"28" февраля 1988г.

г.Сумгаит

Прокурор города Сумгаита старший советник юстиции Гаибов И.И., рассмотрев материалы о массовых беспорядках в городе Сумгаите,

У с т а н о в и л :

28 февраля 1988 года на территории города Сумгаита имели место массовые беспорядки, сопровождавшиеся погромами, разрушениями жилищных помещений, занимаемых лицами армянской национальности, а также иными насильственными действиями в отношении последних.

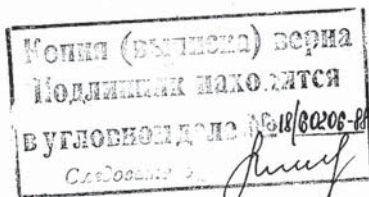
На основании изложенного, руководствуясь ст.ст.104-109, 131 УПК Азерб.ССР,

П о с т а н о в и л :

В о з б у д и т ь по материалам уголовное дело по признакам ст.72 УК Азерб.ССР и приступить к расследованию.

Прокурор города Сумгаита
старший советник юстиции

 И.И.ГАИБОВ

Qərarın tərcüməsi:

Q Ə R A R
(cinayət işinin qaldırılması haqqında)

28 fevral 1988-ci il

Sumqayıt şəhəri

Sumqayıt şəhərinin prokuroru, Baş ədliyyə müşaviri İ.İ.Qayıbov Sumqayıt şəhərində kütləvi iğtişaşlar barədə materiallara baxaraq,

M ü ə y y ə n e t d i :

28 fevral 1988-ci ildə Sumqayıt şəhərinin ərazisində kütləvi iğtişaşlar, talanlar, erməni millətindən olan şəxslərin yaşadıkları mənzillərin dağıdılması, eləcə də onlara qarşı digər zorakılıq hərəkətlərinin tətbiq edilməsi halları baş vermişdir. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, Azərbaycan SSR CPM-nin 104-109-cu, 131-ci maddələrini rəhbər tutaraq,

Q ə r a r a a l d ı :

Cinayət işinin materiallarına görə, Azərbaycan SSR-nin CPM-nin 72-ci maddəsinə əsaslanaraq, cinayət işi qaldırılsın və istintaqa başlanılsın.

**Sumqayıt şəhərinin prokuroru,
Baş ədliyyə müşaviri İ.İ.Qayıbov**

Sumqayıtda iğtişaşların qarşısı alındıqdan sonra, 1988-ci il mart ayının 1-də SSRİ Baş Prokurorunun müavini A.F.Katusevin qərarına əsasən, SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən cinayət hadisələri icraata götürülmüşdür. SSRİ Baş Prokuroru yanında mühüm işlər üzrə müstəntiq V.S.Qalkinin rəhbərliyi ilə, 231 nəfərdən ibarət istintaq-əməliyyat qrupu yaradıldı. Bu işi aparan istintaq qrupu Sovetlər ölkəsinin müxtəlif bölgələrindən ezamiyyə olunmuş hüquqşünaslardan, kriminalistlərdən, psixoloqlardan, səhiyyə işçilərindən ibarət idi. İstintaq-əməliyyat qrupunun tərkibinə Azərbaycan SSR-dən isə hüquq-mühafizə orqanlarının cəmi 43 nəfər əməkdaşı cəlb edilmişdir. *(Sonralar onların çoxusu işdən kənarlaşdırılmışdır)*

İstintaqın gedişində müəyyən edilmişdir: **“1988-ci il fevralın 27-29-da Azərbaycan SSR-nin Sumqayıt şəhərində «xuliqan»lıq edən şəxslər tərəfindən kütləvi iğtişaşlar törədilmişdir. Bu iğtişaşlar nəticəsində 32 nəfər həlak olmuş, 400 nəfərdən çox adam müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almış, 250 nəfərin mənzili hücumla məruz qalmış, dağıdılmış, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektinə xəsarət yetirilmiş, 40-dan çox nəqliyyat vasitəsi sındırılmış, bir hissəsi yandırılmışdır. Dövlətə 7 milyon rubl məbləğində maddi ziyan vurulmuşdur.”**

(Bax: 18/55461-88 №-li cinayət işinin ittiham aktı, c.1, i.v.59-60)

Beləliklə, rəsmi olaraq elan olunmuş faktlar bunlardır və onları şübhə altına almaq üçün heç bir digər faktlara söykənən əsas yoxdur. Bununla belə, iğtişaşlarda həlak olmuş milliyyətcə erməni olan adamların sayı ilə bağlı fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Bu fikir müxtəlifliyinin səbəbləri və məqsədləri barədə bir qədər sonra ayrıca danışacağıq. İndi isə aşağıdakı suala cavab verək.

İGTİŞAŞLARI KİM TÖRƏTMİŞDİR?

İstintaqın ilkin mərhələsində 1050 nəfər şübhəli şəxs qismində tutulmuş, onlardan bir hissəsi inzibati, bir hissəsi isə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir. 97 nəfər barəsində 55 cinayət işi baxılması üçün məhkəmələrə göndərilmişdir. Onlardan 92 nəfəri azərbaycanlı, 2 nəfəri rus, 2 nəfəri ləzgi, 1 nəfəri isə erməni idi. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxslərdən 183, o cümlədən qəsdən adam öldürməyə görə 38, 42 nəfər barəsində isə əməllərində cinayət tərkibi və ya cinayət hadisəsi olmadığından işin icraatına xitam verilmişdir.

Hadisələrlə bağlı saxlanılanlar arasında müxtəlif millətlərdən olan adamlar – azərbaycanlılar, ermənilər, ruslar, yəhudilər və başqaları vardı. Sumqayıtda «xuliqan»lıq edənlərin arasında ermənilər tərəfindən satın alınmış ekstremist qruplar, cinayətkarlar, terrorçular, təxribatçılar, narkomanlar və spirtli içki düşkünləri var idi. 30 nəfər isə ümumiyyətlə heç bir ictimai-faydalı əməklə məşğul olmurdu. (Gənc oxucularımıza məlumat üçün bildirək ki, o dövrdə hamı işlə təmin olunurdu və işdən yayınma hallarına, bir qayda olaraq, yol verilmirdi. - müəll).

İstintaq materiallarında göstərilir ki, 444 adam məhkəmə qarşısında cavab vermiş, onlardan 400 nəfəri 10-15 sutka təcridxanalarda saxlanılmışdır. Bir neçəsi uzunmüddətli həbs cəzasına, Əhməd İman oğlu Əhmədov isə ölüm cəzasına məhkum olunmuşdur. Məlumat üçün bildirək ki, Əhmədovun məsələsinə Moskvada tələsik baxılmış və onu Sumqayıtda baş verən hadisələrin «təşkilatçısı» kimi qələmə vermişlər. Bu haqda bir az geniş dayansaq pis olmaz. 1988-ci ilin mart ayının 12-də SSRİ Baş Prokurorluğunun bir qrup nümayəndəsi Əhmədovgilin evinə basqın etmiş, onu vanna otağından yarıçıılpaq vəziyyətdə sürükləyib həyətdəki maşına mindirmişlər.

1988-ci ilin oktyabr ayının 18-də SSRİ Ali Məhkəməsi Əhmədovun, Cəfərovun, İsmayılovun məhkəmə prosesinə başladı. Məhkəmə prosesi başlayan gün «Ostankino» telekanalının (indi «ORT» kanalının «Vremya» xəbərlər proqramı - müəll.) «Xəbərlər» proqramında bütün dünyaya xəbər verdilər ki, Sumqayıt hadisələrində «başkəsən» üç

nəfərin məhkəmə işinə başlanılır. Ertəsi gün Moskvada nəşr olunan kütləvi informasiya vasitələri də bu barədə ictimaiyyətə məlumat çatdırdılar. Moskvada, SSRİ Ali Məhkəməsinin binasında Sumqayıtda kütləvi iğtişaşların baş verməsində müqəssir bilinən şəxslərin mühakiməsi başlandı. Müttəhimlər kürsüsündə əyləşən Ə.Əhmədov, T.İsmayılov, Q.Cəfərov talanlar, yangınlar, qətlərlə nəticələnən kütləvi iğtişaşların təşkilində və yaxından iştirakında təqsirləndirilirdilər.

Məhkəmə prosesində SSRİ Ali Məhkəməsinin üzvü R.K.Brize sədrlik edirdi. Məhkəmənin tərkibinə SSRİ Ali Məhkəməsinin xalq iclasçıları V.A.Kuznetsov və S.Smirnov daxil idilər. Dövlət ittihamçısı SSRİ Baş Prokurorunun köməkçisi D.Kozlovski idi. («İzvestiya» qəzeti, 19.10.1988.)

İttihamnamələri vərəqlədikcə, şahidlər dindirildikcə məlum olurdu ki, müttəhimlərin hər üçü istintaq orqanlarının təqsirləndirdikləri dərəcədə günahkar deyillər. Onlar, sadəcə olaraq, həmin hadisələrdə və talanlarda iştirak ediblər, ağır cinayət hadisəsi törətməyiblər. Materiallar istintaqa qaytarıldıqda məhkəməyə təzyiqlər başlandı.

O dövrdə SSRİ Ali Məhkəməsinin sədri V.Terebilovun «Novoye vremya» jurnalında müsahibəsi çap olundu. Terebilov məhkəmə proseslərinə yuxarıdan, xüsusilə Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi aparatından təzyiqlər olduğundan şikayətlənirdi. Və tələb edirdi ki, məhkəmə müstəqil olmalıdır. Terebilov daha sonra qeyd edirdi ki, hazırda SSRİ Ali Məhkəməsi Əhmədovun, Cəfərovun, İsmayılovun məhkəmə prosesinə baxır. Məhz yuxarıların təzyiqi nəticəsində məhkəmə heyəti obyektivliyini, humanizmini bir tərəfə qoyub, Əhmədovun timsalında, nəyin bahasına olursa-olsun, «təşkilatçı» obrazı yaratmaq niyyətinə düşdü.

«Moskovskiye novosti» qəzeti 1988-ci il, noyabr ayının 20-də yazırdı: **«Vəkillər belə hesab edirlər ki, işin istintaqı tam aparılmayıb. Cinayətlərin təşkilatçıları üzə çıxarılmayıb, baş verməsinin səbəbləri və şəraiti aşkar edilməyib».** Buna baxmayaraq, 1988-ci il, noyabr ayının 18-də SSRİ Ali Məhkəməsinin kollegiyası belə bir qərar çıxarır: **«Cəfərovun və İsmayılovun cinayət materialları yenidən yoxlanılmaq üçün istintaqa qaytarılsın, Ə.Əhmədov isə ən ağır cəzaya layiq görülsün».**

Biz dəfələrlə demişik: Cinayət varsa, cəza da olmalıdır. Bunu QANUN tələb edir. Bununla belə, Əhmədovla bağlı, qısa da olsa, öz fikrimizi bildirmək istəyirik.

Yetkinləşməmiş bir gənci böyük sənaye şəhəri olan Sumqayıtda iğtişaşların təşkilatçısı kimi qələmə vermək nə qədər ədalətli idi? Axı, tarixdən məlumdur ki, hər bir iğtişaşı yaratmaq üçün əvvəlcədən böyük bir təşkilat yaradılır və ora professionallar toplanılır. Bu işə günlərlə, həftələrlə, aylarla vaxt sərf olunur, maddi və ideoloji imkanlar hazırlanır. Belə olan halda, Əhməd Əhmədovun hansı təşkilatçılığından danışmaq olardı?

Biz Əhmədovun Sumqayıtda baş verən hadisələrdə iştirakını danmırıq. Bizə qaranlıq qalan və bir çox şüurlu insanları təəssüfləndirən odur ki, yenicə texniki peşə məktəbini bitirən bir gənc Sumqayıtda baş verən iğtişaşların təşkilatçısı necə ola bilərdi? Bu fikir heç bir məntiqə sığmır. Bunu Moskva belə tələb edirdi, belə də oldu.

Sumqayıtda törədilmiş kütləvi iğtişaşlarla bağlı, Azərbaycan Respublikası tərəfindən qaldırılmış 18/60206 №-li cinayət işi sonralar bir neçə müstəqil icraata bölünmüşdür. Bunun səbəbləri istintaq materiallarında əsasən işin həcmi ilə əlaqələndirilir. 18/55461-88 nömrəli cinayət işinin ittiham aktında bu barədə deyilir:

“Cinayətlərin törədilməsində yüzlərlə vətəndaş iştirak etmişdir. Mənzillərin talan olunması, yandırılması, insanların döyülməsi, zorlanması və qətlə yetirilməsi aktları azğınlaşmış xuliqan qrupları tərəfindən törədilmişdir. Onların bir qismi istintaq tərəfindən müəyyən edilərək həbs olunmuş və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir. Bəziləri artıq məhkum olunmuşlar. Onların 1988-ci il 27, 28 və 29 fevral tarixlərində ayrı-ayrı vaxtlarda Sumqayıt şəhərinin müxtəlif mikrorayonlarında və məhəllələrində cinayət törətdikləri aşkarlanmışdır. Onların cinayətkar fəaliyyətinin təhqiqatı davam edir və hələ çox vaxt aparacaqdır. (Bu abzasdakı sonuncu cümlə, heç şübhəsiz ki, yuxarıların sifarişinə xidmət edirdi, bir növ ictimaiyyəti sakitləşdirmək üçün idi və vaxt qazanmaq məqsədini güdürdü. – müəll.).

İstintaq materiallarınının böyük həcmli, kütləvi iğtişaşlarda iştirak edənlərin sayının çoxluğu ilə əlaqədar olaraq, cinayət işi bir neçə

müstəqil icraata bölünmüşdür. O cümlədən, həmin cinayətlərdə iştirak etmiş Səfərov Nizami Sumbat oğlu, Məmmədov Qalib Qədirşah oğlu, Hüseynov Vaqif Vahabəli oğlu, Nəcəfov Nadir Əhmədxan oğlu, Gəncəliyev Elçin Əli oğlu, İsayev Əfsər İslam oğlu, Qriqoryan Eduard Robertoviç barələrində cinayət işi 1988-ci il dekabrın 30-da ayrıca icraata verilmişdir.”(c.1, i.v.1-3)

Qeyd etmək lazımdır ki, Sumqayıtda baş verən hadisələr haqqında kütləvi informasiya vasitələrində, ayrı-ayrı kitablarda, internet saytlarında, əsas mövzu kimi, adlarını çəkdiyimiz 7 nəfər cinayətkarın əməllərindən danışılır. Bu qrupun tərkibində milliyətcə erməni olan Eduard Qriqoryanın hadisələrdə rolu haqqında daha geniş və ətraflı məlumatlar verilir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, E.Qriqoryan Sumqayıt hadisələrində ona rəhbərlik edən bir qrup erməni millətçilərinin və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sifarişlərini yerinə yetirdikdən sonra, Sumqayıt şəhərini tərk etmək əmrini almışdı. Lakin təsadüf nəticəsində hərbiçilər tərəfindən saxlanılmış və onu zərərçəkənlər tanımışlar.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, əgər Eduard Qriqoryan hərbiçilər tərəfindən həbsə alınmasaydı, sözsüz ki, başda M.Qorbaçov olmaqla, Moskva tərəfindən Azərbaycan xalqı dünya ictimaiyyəti qarşısında nüfuzdan salınacaqdı. Sumqayıt şəhərini isə «sivilizasiyadan uzaq, quldurlar, canilər şəhəri» kimi tarixdə qara səhifəyə salacaqdılar. Lakin bu, nə Moskva rəhbərliyinə, nə də erməni millətçilərinə nəsib olmadı.

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu tərəfindən aparılan geniş miqyaslı iş və əldə olunan məlumatlar əsas verir deyək ki, E.Qriqoryanla bağlı kifayət qədər materiallar toplanılmışdır və onlar oxucuların ixtiyarına veriləcəkdir.

Oxuculara bildirmək istəyirik ki, Sumqayıtda baş verən cinayət hadisələrinin hamısı icraata götürülmüş, son nəticədə məhkəməyə verilmişdir. Yuxarıda qeyd etdik ki, harda cinayət varsa, orda da cəza olmalıdır. Əfsuslar olsun ki, 1988-ci ildə Sumqayıtda baş verən hadisələrdən sonra erməni ideoloqları dünyanın ayrı-ayrı kütləvi informasiya vasitələrində geniş təbliğat kampaniyası apararaq bildirmişlər ki, guya Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanları iğtişaslarda iştirak

edən cinayətkarlara qarşı loyallıq mövqeyi tutmuş, çoxlarını həbsdən azadlığa buraxmışlar. Faktlar isə bu fikrin əsassız, böhtan xarakterli olduğunu sübut edir.

Yerli mətbuatdan aydın görünür ki, Sumqayıtda törədilmiş iğtişaşlarda həbs olunan cinayətkarlar məhkəmə qarşısında cavab vermiş və müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edilmişlər.

ВЫНЕСЕН ПРИГОВОР

Закончилось заседание судебной коллегии по уголовным делам Азербайджанской ССР под председательством члена Президиума Верховного суда Т. А. Забранной (народные заседатели А. Г. Нагиев — слесарь-ремонтник бакинской фабрики спорттоваров и С. С. Петросян — инженер Бакинского производственного объединения «Ювелирпром») с участием государственного и общественного обвинителей — прокурора г. Сумгаита, старшего советника юстиции И. И. Гаибова, преподавателя профтехучилища № 7 А. Х. Иманова, адвоката городской юридической консультации А. Г. Абдуллаева.

Рассмотрено дело Гарибо-

ва Яшара Ханлар оглы, несовершеннолетнего учащегося Сумгаитского профтехучилища № 7, члена ВЛКСМ, ранее к суду не привлекавшегося, которому предъявлено обвинение в непосредственном участии в массовых беспорядках 29 февраля 1988 года и нанесении телесных повреждений В. В. Саркисяну.

Суд признал Я. Х. Гарибова виновным в совершении этих преступлений, на основании статьи 72 и статьи 105 Уголовного кодекса Азербайджанской ССР приговорил его к шести годам лишения свободы с отбыванием наказания в воспитательно-трудовой колонии для несовершеннолетних.

(«Kommunist Sumqaita» qəzeti, may, 1988).

MƏHKƏMƏ HÖKM ÇIXARMIŞDIR

Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsi Rəyasət Heyətinin üzvü T.A.Zabrannanın sədrliyi ilə cinayət məsələləri işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının iclası başa çatmışdır. Dövlət və ictimai ittihamçılar, Sumqayıt şəhər prokuroru, Baş ədliyyə müşaviri İ.İ.Qayıbov, 7 sayılı

texniki-peşə məktəbinin müəllimi A.X.İmanov, şəhər hüquq idarəsinin vəkili A.Q.Abdullayev prosesdə iştirak etmişlər. (Xalq iclasçıları: «Bakı idman malları» fabrikinin çilingəri A.Q.Nağıyev və «Zərgərlik sənayesi» birliyinin mühəndisi S.S.Petrosyan).

Sumqayıt 7 saylı texniki-peşə məktəbinin şagirdi, Lenin komsomolunun (Ümumittifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı) üzvü, əvvəllər məhkum olunmamış, Qəribov Yaşar Xanlar oğlu 1988-ci il, fevral ayının 29-da kütləvi iğtişaşlarda iştirak etmiş və V.V.Sərkisyana bədən xəsarəti yetirmişdir.

Məhkəmə, Azərbaycan SSR-nin Cinayət Məcəlləsinin 72-ci maddəsinin 105-ci bəndinə əsasən, Y.X.Qəribovu azyaşlıların əmək-təربiyəvi koloniyasında cəzasını çəkməklə 6 il azadlıqdan məhrum etmişdir. («Kommunist Sumqaita», may, 1988).

Öz istəklərinə yetməyən erməni millətçiləri Ermənistanın, Rusiyanın və xarici ölkələrin mətbuat səhifələrində 1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da Sumqayıt şəhərində törədilmiş qətlər barəsində heç bir əsası olmayan, şişirdilmiş materiallar dərc edirlər. Onlar iddia edirlər ki, guya Sumqayıtda 32 nəfər yox, daha çox erməni öldürülmüşdür. Bu rəqəm onları qane etmir və konkret rəqəm də göstərə bilmirlər. Çünki milli ideologiyaları saxtakarlıq üzərində qurulduğundan uydurmalarla məşğul olurlar. Biz isə bütün yazılarda ilk növbədə qanuna söykənirik, uydurmalara deyil, konkret faktlara əsaslanırıq. Yeri gələndə, rəsmi və hüquq-mühafizə orqanlarının mənbələrinə istinad etməyi özümüzə borc bilirik.

AŞAĞIDAKI SİTATA FİKİR VERİN!

“Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə bağlıdır. Fevralın 22-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində başlanmış kütləvi iğtişaşlar Azərbaycanın ən böyük sənaye mərkəzlərindən biri olan Sumqayıtda vəziyyəti gərginləşdirmişdi. **Nəticələr məlumdur. 32 nəfər adam ölmüşdür. 94 təhrikçi və iştirakçı həbs edilmişdir.** Sumqayıt ətrafında cürbəcür uydurmalar istintaqa mane olur. Məsələn, şayiələr yayılırdı ki, guya bir sıra müəssisələrdə xüsusi olaraq metal çubuqlar və

başqa predmetlər hazırlanmış, rabitə qovşaqlarının işçiləri ermənilərin mənzillərindəki telefonları qəsdən şəbəkədən çıxarıblarmış. Bu və buna bənzər xəbərləri yoxlamaq üçün müstəntiqlər Sumqayıtın bir çox sakinlərinin, müəssisələrin fəhlələrinin, mənzil-istismar kontorlarında, rabitə qovşaqlarının və digər xidmət bölmələrinin əməkdaşlarını dindirmişlər. Belə xəbərlərin heç biri təsdiq edilməmişdir”

A.F.Katusev,
SSRİ Baş Prokurorunun müavini
(«İzvestiya» qəzeti, 1988-ci il)

**1988-ci il 27-29 fevral günlərində
Sumqayıtda törədilmiş kütləvi iğtişaşlar zamanı
həlak olan sakinlərin siyahısı:**

I. Ermənilər:

1. Avakyan Yuriy Baqratoviç, Sumqayıt şəhəri, 3-cü mikrorayon, ev 5/2, 47 saylı mənzilin sakini.

Qətl hadisəsi fevral ayının 28-də, saat 19-20 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Oskin Nikolay Dmitriyeviç, Bondarenko Pavel Pavloviç.

2. Trdatov Qabriel Abramoviç, Sumqayıt şəhəri, 1925-ci il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 6/2, 6 saylı mənzilin sakini.

Qətl hadisəsi fevral ayının 28-də, saat 19-24 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Kaşşuk Aleksandr Stepanoviç, Avtandilov Oleg Yuryeviç.

3. Aruşanyan Vladimir Ovanesoviç, Sumqayıt şəhəri, 1936-cı il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 6/2, 16 saylı mənzilin sakini.

Qətl hadisəsi fevralın 28-də, saat 20-24 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Boytsov Mixail İliç, Qurşaya Vyaçeslav Borisoviç.

4. Məvsəsova Yersilya Baxşiyevna, Sumqayıt şəhəri, 1902-ci il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 6/2a , 18 saylı mənzilin sakini.

Qətl hadisəsi fevral ayının 28-də, saat 20-24 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Musin Valeri Fyodoroviç, Devidenko Vyaçeslav Mixayloviç.

5. Aramyan Armo Aşotoviç, Sumqayıt şəhəri, 1928-ci il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 6/2a, 21 saylı mənzilin sakini.

Qətl hadisəsi fevral ayının 28-də, saat 20-24 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Kormişkin Aleksandr Vasilyeviç, Kaşşuk Aleksandr Stepanoviç, Kolobaşkin Yevgeniy İvanoviç, Abdullayev Vaqif Kamal oğlu.

6. Avakyan Lola Pavlovna, Sumqayıt şəhəri, 1961-ci il təvəllüdü, 45-ci məh. , ev 10/13, 37 saylı mənzilin sakini.

Qətl hadisəsi fevral ayının 28-də, saat 21.00-da baş vermişdir. Müstəntiqlər: İlyin Oleq Serafimoviç, Qameza Valeriy İvanoviç, İbrahimov Akif Qüdrət oğlu, Hüseynov Eldəniz Həsərət oğlu.

7. Qambaryan Aleksandr Aleksandroviç, Sumqayıt şəhəri, 1926-cı il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 17, 40 saylı mənzilin sakini. Qətl hadisəsi fevral ayının 28-də, saat 18-19 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Fyodorov Anatoliy İvanoviç, Karabulin Aleksandr Konstantinoviç, Axundov Səxavət Bahadur oğlu, Soroçixin Valeriy Pavloviç.

8. Babayan Arşak Arslanoviç, Sumqayıt şəhəri, 1934-cü il təvəllüdü, 4-cü məhəllə, ev 27a, 12 saylı mənzilin sakini.

Qətl hadisəsi fevral ayının 28-də, saat 23-24 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Simerenko Sergey Borisoviç, Ştefanyuk Matveyeviç, Cavadov M.B.

9. Avanesyan Albert Manveloviç, Sumqayıt şəhəri, 1955-ci il təvəllüdü, 5-ci məhəllə, ev 28/19, 1 saylı mənzilin sakini.

Qətl hadisəsi fevral ayının 28-də, saat 22-24 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Valeyev Şamil Vazixoviç, Zanko Anatoliy İvanoviç, Piss Valeriy Vasilyeviç.

10. Avanesyan Valeriy Manveloviç, Sumqayıt şəhəri, 1957-ci il təvəllüdü, 5-ci məhəllə, ev 28/19, 1 saylı mənzilin sakini.

Qətl hadisəsi fevral ayının 28-də, saat 22-24 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Valeyev Şamil Vazixoviç, Zanko Anatoliy İvanoviç, Piss Valeriy Vasilyeviç.

11. Melkumyan Soqomon Markaroviç, Sumqayıt şəhəri, 1932-ci il təvəllüdü, məhəllə 41a, ev 2/b, 21 saylı mənzilin sakini.

12. Aramyan Artur Armoviç, Sumqayıt şəhəri, 1963-cü il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 6/2a, 21 saylı mənzilin sakini.

13. Melkumyan İqor Soqomonoviç, Sumqayıt şəhəri, 1957-ci il təvəllüdü, məhəllə 41a, ev 2/b, 21 saylı mənzilin sakini.

14. Melkumyan Eduard Soqomonoviç, Sumqayıt şəhəri, 1959-cu il təvəllüdü, məhəllə 41a, ev 2/b, 21 saylı mənzilin sakini.

15. Melkumyan İrina Soqomonovna, Sumqayıt şəhəri, 1961-ci il təvəllüdü, məhəllə 41a, ev 2/b, 21 saylı mənzilin sakini.

16. Ambartsumyan Mişa Arsenoviç, Sumqayıt şəhəri, 1941-ci il təvəllüdü, 4-cü mikrorayon, ev 18/24, 2 saylı mənzilin sakini.

Qətlər fevral ayının 29-da, saat 21.00–da baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Xaritonov İqor Aleksandroviç, Sosnin Viktor Anatolyeviç, Boytsov Mixail İliç, Voytin Nikolay Vasilyeviç, Mamedov Zeynal.

17. Arakelyan Artaş Levonoviç, Sumqayıt şəhəri, 1937-ci il təvəllüdü, məhəllə 41a, ev 5a, 9 saylı mənzilin sakini.

Qətl fevral ayının 29-da, saat 19-20 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Taradanov Yevgeniy Aleksandroviç, Qurşay Vyacheslav Borisoviç, Lısyakov V.P.

18. Danielyan Nikolay Artyomoviç, Sumqayıt şəhəri, 1939-cu il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 4/2, 25 saylı mənzilin sakini.

Qətl fevral ayının 29-da, saat 21-22 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Paramov Aleksandr Vasilyeviç, Ostin Nikolay Dmitriyeviç, Mixaylovskiy Valentin Aleksandroviç.

19. Danielyan Seda Osipovna, Sumqayıt şəhəri, 1938-ci il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 4/2, 25 saylı mənzilin sakini.

Qətl fevral ayının 29-da, saat 23-24 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Bondarenko Pavel Pavloviç, Patra Yaroslav Semyonoviç.

20. Martirosov Qarri Artyomoviç, Bakı şəhəri, 1954-cü il təvəllüdü, Lenin prospekti, ev 43, 16 saylı mənzilin sakini.

Qətl fevral ayının 29-da, saat 18-19 radələrində Sumqayıt şəhərinə daxil olarkən baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Pavdovskiy Stanislav Yefimoviç, Kozlenko Aleksey Nikolayeviç, Quliyev İlham Nəriman oğlu.

21. Melkumyan Raisa Arsenovna, Sumqayıt şəhəri, 1934-cü il təvəllüdü, məhəllə 41a, ev 2/b, 21 saylı mənzilin sakini.

Qətl fevral ayının 29-da, saat 17-18 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Mişin Vladimir Aleksandroviç, Qerasimenko Sergey Anatolyeviç.

22. Qriqoryan Emma Şirinovna, Sumqayıt şəhəri, 1930-cu il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 5/2, 45 saylı mənzilin sakini.

Qətl fevral ayının 29-da, saat 21-22 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Bernatski Pyotr İosifoviç, Xarçenko Aleksandr Vladimiroviç.

23. Melkumyan Firuzə Arakelovna, Sumqayıt şəhəri, 1918-ci il təvəllüdü, 17-ci mikrorayon, ev 51, 59-cu mənzilin sakini.

Qətl fevral ayının 29-da, saat 17-18 radələrində baş vermişdir. Müstəntiqlər: Summer Leonid Daniloviç, Mozalyov Oleq Aleksandroviç.

24. Tovmasyan Rafik Ambartsumoviç, Sumqayıt şəhəri, 1956-cı il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 6/2a, 8 saylı mənzilin sakini.

Qətl fevral ayının 29-da, saat 21-22 radələrində baş vermişdir. Müstəntiqlər: İlyin Oleq Serafimoviç, Fyodorov Anatoliy İvanoviç.

25. Mehdiyeva Tamara Gerasimovna, Sumqayıt şəhəri, 1915-ci il təvəllüdü, 3-cü mikrorayon, ev 16, 49 saylı mənzilin sakini.

Qətl fevral ayının 28-də, saat 21-00 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: İlyin Oleq Serafimoviç, Qameza Valeriy İvanoviç.

26. Sərkisyan Şagen Qareginoviç, Sumqayıt şəhəri, 1927-ci il təvəllüdü, 5-ci məhəllə, ev 14, 16 saylı mənzilin sakini.

Qətl hadisəsi fevral ayının 29-da, saat 17-19 radələrində baş vermişdir.

Müstəntiqlər: Variçev Yakov Nikolayeviç, Şadura Pyotr Pavloviç.

II. Azərbaycanlılar:

1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da Sumqayıtda baş verən iğtişaşlar zamanı 6 nəfər azərbaycanlı həlak olmuşdur.

27. Babayev Vəkil Kərim oğlu. Masallı rayonunun Sığdaş kəndində kolxozçu ailəsində anadan olmuşdur.

Ailə üzvləri böyük idi. Vəkil 15 yaşında Sumqayıta pənah gətirir. “Zaqafqaziyatikinti” trestinin 12 sayılı yol-tikinti idarəsində fəhlə işləməyə başlayır. Aldığı əmək haqqından az da olsa, kəndə valideynlərinə göndərir. Yaşa dolduqda iş yerini dəyişməyə məcbur olur. Bir müddət Sumqayıt Superfosfat, Məişət kimyası zavodlarında, “Azərkimyatikinti” trestində çalışmağa başlayır. İşdə bacarıqlı, əməksevər və zəhmətkeş bir insan kimi böyük hörmət sahibi olur. Sumqayıtda baş verən hadisələrdən sonra, mart ayının ilk günlərində Vəkil evə gəlib çıxmır. Ailə üzvləri narahat olur. Sumqayıtın xəstəxanalarına baş çəkirlər, lakin tapa bilmirlər. Dostları onu Bakıda, Respublika xəstəxanasının morqunda tapırlar. Vəkilin cəsədi tanınmaz olmuşdu. Vəkilin böyük ailəsi vardı. Səkkiz övladı atasız qaldı.

28. Xudaşov Dadaş Balaş oğlu. 1942-ci ildə Yardımlı rayonunun Vəlişli kəndində anadan olmuşdur. 1967-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Sumqayıta gəlmiş, “Azərboru” zavodunda işə düzəlmişdir. Xaraktercə mülayim, sakit və səmimi insan idi. Elə bu keyfiyyətlərinə görə, kollektiv arasında böyük hörməti vardı. 1988-ci ilin mart ayının əvvəllərində Dadaş işdən evə qayıdırdı. Yolda gənc bir oğlanın yaralı olduğunu görüb ona yaxınlaşdı, cavan oğlan qan içində idi. Onu güllə ilə vurmuşdular. Dadaş gənci qucağına aldı, yaxınlıqdakı qəzet köşkünün yanına gətirdi, kürəyini divara söykədi. Yolun ortasında oğlanın əlindən düşən müxtəlif əşyalar vardı. Dadaş onları yığmaq istərkən üstündə bir neçə zabit və əsgər oturmuş “BTR” sürətlə gəlib onun üstündən keçdi və Dadaş dünyasını dəyişdi.

Meyidi bir həftədən sonra tapıldı. Doğulduğu kənddə dəfn olundu. Dadaş Xudaşovun dörd övladı vardı.

29. İsgəndərov Natiq Yadulla oğlu.

1965-ci ildə İmişli rayonunda anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra orduda qulluq etmişdir.

Hərbi xidməti başa vurduqdan sonra taleyini Sumqayıtla bağlayır. Burada Evtikmə kombinatında işləməyə başlayır. Axşamlar isə təhsilini Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İnstitutunda davam etdirir. Ağıllı, savadlı və mədəni oğlan idi. Sumqayıt hadisələrində iğtişaslarda iştirak etməmişdir. Əksinə, iş yoldaşlarını iğtişaslara qoşulmağa qoymamışdır.

Natiq işdən qayıdarkən “BTR”in altında qalmışdır. Valideynləri 15 gün onun meyidini tapa bilmədilər. On altıncı gün Natiqi Bakıda Semaşko xəstəxanasının zirzəmisində tapdılar. Doğulub boya-başa çatdığı İmişli rayonunda dəfn etdilər.

30. Orucov Canpolad Məhyəddin oğlu.

1965-ci ildə Ermənistanın Sisyan rayonunun Şəki kəndində anadan olmuşdur. Ailələri Ermənistandan köçüb Azərbaycana pənah gətirmişdir, Abşeronun Saray qəsəbəsində özlərinə məskən salmışlar.

1982-ci ildə Canpolad qəsəbənin orta məktəbini bitirdikdən sonra Rusiyada hərbi-xidmətdə oldu. Əsgərlikdən sonra sənədlərini Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutuna verdi və qəbul olundu. Tələbəlik illəri başladı. İnstitutda üç il oxudu. 1988-ci il mart ayında rus əsgərlərini Sumqayıta gətirən erməni sürücüsü onu avtobusun təkərləri altına salıb öldürmüşdür. Yerli camaat təcili olaraq onu şəhər xəstəxanasına apardı. Canpolad cəmi üç saat yaşadı. Onun beyin qapağı dağılmışdı. Həkimlər

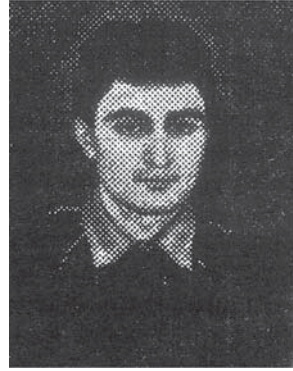

əlacsız idilər. Bu haqda komendant Krayevə məlumat verilsə də, heç bir tədbir görülmədi.

31. Əliyev Surxay Valeh oğlu.

1971-ci ildə Ermənistanın Qafan rayonunun Sizinək kəndində anadan olmuşdur. Surxay çox yaşaya bilmədi. Cəmi on yeddi bahar, on yeddi qış. Böyük arzuları vardı. Ali məktəbə daxil olmaq, diplom almaq, valideynlərini sevindirmək, ailə həyatı qurmaq... Əfsuslar olsun ki, namərd gülləsi qəfil gəldi, həmin anda Surxayı qətlə yetirdi. Düşmən gülləsi gənc bir oğlanın arzularının çiçək açmasına imkan vermədi və o, gözlərini yumaraq əbədiyyətə qovuşdu.

32. Qasimov Yaşar Nəsrəddin oğlu.

Meyidin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı və onu şəhər qəbiristanlığında basdırdılar.

Oxuculara məlum olsun ki, iğtişalarda iştirak edən bəzi gənclər, cinayət xarakterli hadisələr törətdiklərinə görə, məhkəmə tərəfindən müxtəlif müddətə azadlıqdan məhrum edildilər. Altı nəfər azərbaycanlı isə rus qoşunlarının və ermənilərin vəhşi hərəkətlərinin qurbanı oldular. Sumqayıtda baş verən hadisələrdə 32 nəfər qətlə yetirilmişdir. Onlardan, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 26 nəfəri erməni millətindən idi. Cinayətkarlar qətlə yetirdikləri insanları balta, bıçaq, armatur və ucu kəsik dəmir parçaları ilə öldürmüşlər. Güllə ilə qətlə yetirilənlər isə Azərbaycan millətindən olan günahsız vətəndaşlar olub. Burada bir sual meydana çıxır: Görəsən, güllə atmağa rus əsgərinə kim icazə vermişdi? Bununla bağlı Moskvadan gələn hüquq-mühafizə orqanları heç maraqlanmadılar da. Deməli, gizli atılan güllələr kiminsə əmri ilə olmuşdur.

General Krayevin əmri vardı ki, Sovet qoşunları şəhərdə dinc və əmin-amanlıq şəraitini yaradacaq, heç kimə qarşı zor işlənməyəcək, güllə atılmayacaq. Bəs necə oldu ki, Sumqayıtda 17 yaşlı gənc Surxay Əliyevi güllə ilə vurub öldürmüşlər? Bu suala indiyədək cavab tapılmır. Bəlkə bu, xüsusi orqanların göstərişi idi? Məqsədləri isə Sumqayıtda

qətlərin sayını artırmaqla azərbaycanlılar haqqında mənfi imic yaradıb, bütün dünyada rüsvay etmək idi? Kim bilir. Bəlkə də!

Faktlar əsas verir deyək ki, bu günahsız 6 nəfərin ölümündə ermənilərin əli vardır. Araşdırmalar göstərir ki, kütləvi iğtişələr zamanı hərbiçilər və rusiyalı müstəntiqlər, **D.Xudaşov, C.Orucov, N.İskəndərov, S. Əliyev və V.Babayevin** həlak olmaları faktına görə istintaq işinə Bakı Qarnizonu Hərbi Prokurorluğu tərəfindən 30.12.88-ci il tarixdə xitam vermişlər.

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun apardığı istintaq işindən məlum olmuşdur ki, ekstremist ideyalar daşıyıcısı, Bakı şəhər sakini, milliyyətçə erməni olan Valeri Markaryan və rus ordusunun əsgərləri bir neçə azərbaycanlının ölümünə səbəb olmuşlar. Markaryan avtobusda əsgərləri Sumqayıta gətirdikdən sonra, şəraitdən istifadə edərək avtobusu küçədə dayanmış dinc insanların üstünə sürmüş, 4 nəfər azərbaycanlıni qəsdən öldürmüşdür. Əsgərlərin gözü qarşısında erməni millətindən olan Markaryan cinayət hadisəsi törədir, onun haqqında isə heç bir tədbir görülmür. Məsələ aydındır. Bizə elə gəlir ki, artıq izaha ehtiyac yoxdur.

Bununla belə, Markaryanla bağlı fikrimizi bildirmək istəyirik.

Şahid qismində dindirilən Bakı sakini Yusif Məmmədov Sumqayıt hadisələri zamanı Bakı 1 saylı avtobus parkında sürücü işləyib. Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna verdiyi izahatında deyilir ki, «1988-ci ilin fevral ayının 29-da, avtoparkdan (8 avtobus) Sumqayıta rus əsgərlərini gətirdik. Onları şəhər partiya komitəsinin qarşısında düşürtdük. Bakıya qayıdandan sonra eşitdim ki, avtonəqliyyat dəstəsindən milliyyətçə erməni olan sürücü Markaryan Valera rus hərbiçiləri ilə birlikdə Sumqayıta daxil olmuş, qarşıda kütləni görüb, avtobusu onların üstünə sürmüş, nəticədə bir neçə azərbaycanlı həlak olmuşdur. Markaryan hadisə yerindən qaçmışdır».

Y.Məmmədovun sözünü şahidlərdən **Əmrah Babayev, Rasim Şıxəliyev, Məhərrəm Qurbanov** da təsdiq etmişlər. Onların dediklərinə görə, V.Markaryan «Krunk» cəmiyyətinin üzvü idi. Avtoparkda çoxlu erməni çalışırdı. «1988-ci ilin əvvəllərində «Dağlıq Qarabağ bizim olacaq, artıq bu məsələ Moskvada həll olunub» deyirdi. Onun sözlərinə əhəmiyyət vermirdik. Sonralar Dağlıq Qarabağ ətrafında problemlər

qalxanda, Markaryanın sözləri yadımıza düşdü. Çox kinli və şovnist idi. Avtoparkda çoxları ilə yola getmirdi. Xasiyyətcə kobud idi, azərbaycanlılarla az ünsiyyətə girərdi».

Sumqayıtda baş verən qətl hadisələrindən başqa, bir çox sumqayıtlı, o cümlədən **23 nəfər erməni, 7 nəfər rus və 50 nəfər azərbaycanlı müxtəlif bədən xəsarətləri almışlar**. Aşağıda onların siyahısını dərc edirik.

1988-ci il, 27-29 fevral günlərində Sumqayıtda törədilmiş kütləvi iğtişaşlar zamanı müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti alan sakinlərin siyahısı:

	Soyadı, adı, atasının adı	Təvəl- lүdү	Ünvan
1	Məşdiyev Murtuz Əliheydər oğlu	1928	12 mik-n, ev 6, mən.38
2	Mehtiyev Qəhrəman Bəşir oğlu	1948	1 mik-n, ev 19/43, mən.22
3	Nuriyev Valeriy Quşu oğlu	1960	3 mik-n, ev 11/8, mən.26
4	Avanesyan Cülyetta Aleksandrovna	1949	4 mik-n, ev 21/29, mən.81
5	Məmmədov Aydın Əhməd oğlu	1949	3 mik-n, ev 19/33, mən.37
6	Pənahov Pənah	1956	11 mik-n, ev 34, mən.20
7	Marrazyan Yuriy Aleksandroviç	1949	4 mik-n, ev 27/10, mən.34
8	Arutunyan Qurgen Sergeyeviç	1924	3 mik-n, ev 21/31, mən.16
9	Martirosyan Ararat Andreyeviç	1927	Bakı şəhəri, Kirov küçəsi-7
10	Martirosyan İzabella Aleksandrovna	1928	Bakı şəhəri, Kirov küçəsi-7
11	Heydərov Pərvərdigar Hüseyn oğlu	1965	2 mik-n, ev 18, mən. 26
12	Qasimov Heydər Qəzənfər oğlu	1957	1 məh-lə, ev 5(a), mən.19
13	Bilbilayev İbrahim Məmməd oğlu	1948	Bakı şəhəri, 9-cu Buxta döngəsi, ev 25, mən.2
14	Yəhyayev Bəxtiyar Əlisultan oğlu	1957	42-ci məh-lə, 16 saylı yataqxana, otaq 16

15	Ələkpərov Ramiz Məhərrəm oğlu	1954	Xaçmaz r-nu, Lenin küçəsi, ev 43
16	Cəbrayılöv Rövşən Məlik oğlu	1962	Nasoslu qəs., SMP yataqxanası, otaq 1
17	Əşrəfov Lətif Cabir oğlu	1966	10 mik-n, ev 2, mən.11
18	Əliyev Saməddin Həsən oğlu	1946	Qusar r-nu, PMK-3, ev 2
19	Mixailyan Boris Xudanoviç	1962	2 mik-n, ev 2, mən.31
20	Allahverdiyev Ədalət Əli oğlu	1963	Dostluq küçəsi-34, yataqxana-1, otaq 40
21	Dəmirçiyev Nuxbala Cəmil oğlu	1930	5 mik-n, ev 6, mən.36
22	Arakelov Andrey Vladimiroviç	1964	4-cü məh-lə, ev 19/14, mən.7
23	Ayvazyan Lyudviq Eqişoviç	1948	17-ci məh-lə, ev 4, mən.9
24	Martirosyan Qarık Kasumoviç	1965	Bakı, Kirov küç-si, ev 21
25	Hüseynov Yaşar Şükür oğlu	1939	Bakı, Krasin-48, mən.14
26	Qabrielyan Armo Aronoviç	1944	34 məh-lə, ev 8, mən.36
27	Podiev Vladimir Setrakoviç	1934	4 mik-n, ev 24, mən.51
28	Quliyev Kamil Qüdrət oğlu	1966	4 mik-n, ev 16, mən.5
29	Əliyev Rüşət Kamil oğlu	1964	Bakı, Yusifzadə-65, mən.30
30	Novruzov Nazim Şəmsəddin oğlu	1964	1 mik-n, ev 5/7, mən.20
31	Nağıyev Azad Ovezdruşeviç	1968	Bakı-117, h/h 5456 (a)
32	İsmayılov Telman Lağbət oğlu	1963	18 mik-n, ev 4, mən.1
33	Allazov Aslan Rəşid oğlu	1968	Biləcəri, h/h 5456

34	Malik Oleq Anatalyeviç	1967	Biləcəri, h/h 5456
35	Strelyakov İqor Lvoviç	1969	Biləcəri, h/h 5456
36	Qəmbərov Həbib Aşur oğlu	1968	1 mik-n, ev 17/31, mən.18
37	Akimov Aleksandr Qriqoryeviç	1962	Bakı, Yusifzadə-15
38	Quliyev Eldar Əli oğlu	1940	Bakı, Qoqol-48, mən.9
39	Qədimov Camal Çingiz oğlu	1969	Biləcəri, h/h 5456
40	Lyubimov Sergey Valentinoviç	1968	Biləcəri, h/h 5456
41	Skobkarev Aleksandr Sergeyeviç	1967	Biləcəri, h/h 5456
42	Parşin İqor Viktoroviç	1966	Biləcəri, h/h 5456
43	Zaxaryan Olqa Mixaylovna	1962	8 mik-n, ev 27/16 mən.67
44	Qazaryan Eruş Vaqanovna	1930	36 məh-lə, ev 22, mən.41
45	Fərəcov Telman Qurban oğlu	1965	15 məh., yataqxana 3, mən.56
46	Ayrumyan Armais Avtovazoviç	1961	5 məh., ev 11/18, mən.29
47	Rəhimxanova Anaxanım Ağakişi qızı	1950	6 mik-n, ev 20, mən.143
48	Danielyan Vitaliy Nikolayeviç	1972	3 mik-n, 4/3, mən.25
49	Kərimov Abbas Kərim oğlu	1935	1 mik-n, 13/31, mən.7
50	Petrosyan Manvel İsamiroviç	1938	1 mik-n, ev 14/33, mən.58
51	Baqdasaryan Albert Vladimiroviç	1972	6 məh., ev 11, mən.7
52	Səfəryan İrina Rikovna	1963	34 məh, ev 12, mən.26

53	Qafarov Aşur	1929	10 mik-n, ev 10, mən.20
54	Şamil Əmirşah	1938	12 mik-n, ev 31, mən.33
55	Ələsgərov Aydın İlyas oğlu	1960	Bakı-118, Çernişevski-8
56	Adıgözəlov Məmməd Babakışi oğlu	1951	11 mik-n, ev 8, mən.27
57	Zəkəryan Boris Movsesoviç	1922	9 mik-n, ev 49, mən.12
58	Abbasov Şərif Həbib oğlu	1960	6 mik-n, ev, ev 8, mən.4
59	İbrahimov Sovxan İbrahim oğlu	1940	9 mik-n, ev 68, mən.13
60	Qasimov Hacı Qasım oğlu	1933	9 mik-n, ev 51, mən.77
61	Yunusov Baba Yunus oğlu	1949	5 mik-n, ev 59, mən.6
62	Məmmədov Azər Həsən oğlu	1961	11 mik-n, ev 23, mən.46
63	Kutko İqor Aleksandroviç	1969	Omsk şəhəri, Autilovi küçəsi, ev 3, mən.93
64	Mustafayev Raza Mustafa oğlu	1929	14 məh., ev 4/46, mən.20
65	Ramazanov Mikail Həsən oğlu	1972	41 məh., ev 1, mən.6
66	Məmmədov Ağa Əkrər oğlu	1966	34 məh., ev 12/16, mən.37
67	İbişov Ehtibar Həsən oğlu	1969	Yataqxana sakini
68	Mehrəliyev Mehrəli Əli oğlu	1968	Bakı, Fabrisius küçəsi-37
69	Şəfiyev Nail Surxay oğlu	1957	2 mik-n, ev 21/16, mən.16

70	İbrahimov Elman Məmməd oğlu	1971	Saray qəsəbəsi, 1 May küçəsi, ev 15, mən.2
71	Muradov Ehtibar Adil oğlu	1971	Sumqayıt şəhəri, ünvan yoxdur.
72	Allahverdiyev Bəhram	1972	İnternat məktəbi, №-2
73	Mustafayev Ədalət Yaşar oğlu	1965	1 mik-n, ev 9/5, mən.52
74	Kərimov Cavan Həsən oğlu	1972	17 mik-n, ev 42, mən.23
75	Mürsəlov Günəş	1964	İnşaatçılar qəsəbəsi, ev 16, mən.2
76	Babayan Arşuk Adamoviç	1929	41 məh-lə, ev 1, mən.45
77	Avakyan Aleksandr Sukratoviç	1959	45 məh-lə, ev 10/13, mən.30
78	Arakelyan Asya Tiqrانovna	1947	41 məh-lə, ev 5A, mən.9
79	Plavdjan Aleksey Akopoviç	1933	8 mik-n, ev 24a, mən.9
80	Arakelyan Roza Rafikovna	1965	Bakı küçəsi, ev 17/2, mən.63

Bir də təkrar edirik: Cinayət törədilmişdir! Deməli, cinayəti törədənlər cəzalarını almalıdırlar! Bunu Qanun, hər şeydən əvvəl, ədalət və insanlıq tələb edir! Cinayəti törədən Qanuna müvafiq olaraq cəzasını almalıdır. Bu, cəmiyyətdə birgə yaşayışı təmin edən aksiomlardan biri olmalıdır. Ona görə də, təbiidir ki, Sumqayıtda törədilmiş kütləvi iğtişaşlarda iştirak edən adamlar məhkəməyə cəlb olunaraq cəzalandırıldılar. Aşağıda Azərbaycanda (Bakı və Sumqayıt şəhərlərində) və SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində (Moskva, Volqoqrad, Voronej, Samara) keçirilən məhkəmələr tərəfindən müxtəlif cəzalara məhkum olunmuş adamların siyahısını veririk.

**Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin
cinayət işləri üzrə 1-ci dərəcəli məhkəmə
kollegiyası tərəfindən baxılan cinayət işləri**

1. *Baxışov Pərviz Fərman oğlu* – 29 mart 1989-cu il tarixli hökmlə, CPM-nin 72-ci maddəsilə 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

2. *Əfəndiyev Mahmud Qurban oğlu* – 29 avqust 1988-ci il, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

3. Yetkinlik yaşına çatmamış *Məmmədov Vüqar Mərifət oğlu* – 02 sentyabr 1988-ci il, 3 il 2 ay müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

4. *Balayev Məzahir Qəzənfər oğlu* – 24 avqust 1988-ci il, 9 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

5. *İsayev Elçin Məhəmməd oğlu* – 17 fevral 1989-cu il, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

6. *İsmayılov Taleh Saleh oğlu* – 16 may 1988-ci il, 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

7. *Məmmədov Rüfət Binyamin oğlu, Cümşüədov Vaqif Qulam oğlu, Məmmədov Yusif Muxtar oğlu və Əliyev Ağahüseyn Əbdülhüseyn oğlu* - 22 sentyabr 1988-ci il, hər biri 2 il 6 ay müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

8. *Əzimov Sadiq Sahib oğlu* – 13 yanvar 1989-cu il, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə; *Vəliyev Elman Balaca oğlu* – həmin hökmlə, 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

9. *Hacıyev Mənsim Bolşevik oğlu* – 21 sentyabr 1988-ci il, 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

10. *Əhmədov Təriyel Malik oğlu, Əsədov Oruc Qureyiş oğlu və Dadaşov İlkin Şirəli oğlu* - 31 oktyabr 1988-ci il, hər biri 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

11. *Məmmədov Dilqəm Qamad oğlu* – 29 noyabr 1988-ci il, 6 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə; *Davudov Vidadi Zalil oğlu* – 3 il, *Qurbanov Sabir Qubuş oğlu* – 4 il, *Mehdiquliyev Şakir Əli oğlu* – 6 il, *Qasımov Cəvdar Qənbər oğlu* – 3 il, *Salmanov Məhəmməd Məhərrəm oğlu* – 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

12. *Əliyev Balami Həsənqulu oğlu* – 30 dekabr 1988-ci il, 9 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

13. *Hacıyev Namiq Baloğlan oğlu* – 09 fevral 1989-cu il, 2 il 6 ay müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

14. *Babayev Sənan Oruc oğlu* – 23 avqust 1988-ci il, 4 il; *Abbasov Rövşən İlyas oğlu* və *Həbibov Alim Əziz oğlu* hər biri 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

15. *Hüseynov İlqar Manaf oğlu* – 28 mart 1989-cu il, 4 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

16. Yetkinlik yaşına çatmamış *Qəribov Yaşar Xanlar oğlu* – 24 may 1988-ci il, 6 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

17. *İsmayilov İlham Azad oğlu* – 31 may 1988-ci il, 3 il müddətinə; *Cəfərov Yavər Qiyas oğlu* 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

18. *Rzayev Vidadi Hicməddin oğlu* – 10 avqust 1988-ci il, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

19. *Abbasov Elham Adıgözəl oğlu* – 10 noyabr 1988-ci il, 7 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

20. *Mirzəyev Əkbər Mirzə oğlu* – 31 oktyabr 1988-ci il, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

21. *Nəcəfov Ələmdar Təbriz oğlu* – 17 avqust 1988-ci il, 2 il müddətinə hrum eazadlıqdan mədilmə;

22. *Təhməzov Zabit Suren oğlu* – 18 avqust 1988-ci il, 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

23. *Bayramov Yaşar Qurban oğlu* – 17 avqust 1988-ci il, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

24. *Abbasov Akif Pənahəli oğlu* – 02 avqust 1988-ci il, 9 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

25. *İbişov Aydın İnşallah oğlu* – 27 may 1988-ci il, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

26. *Həziyev Səxavət Famil oğlu* – 29 sentyabr 1988-ci il, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

27. *Kərimov Şərafət Musa oğlu* – 05 avqust 1988-ci il, 4 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

28. *Hüseynov Nizami Qəmbər oğlu* – 11 aprel 1989-cu il, 5 il müddətinə; *Quliyev Abdul Şəmsəddin oğlu* 7 il müddətinə; *Rzayev Vidadi Mikayıl oğlu* 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

29. *Hüseynov Arif Mustafa oğlu* – 10 noyabr 1988-ci il, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

30. *Samoylov Sergey Nikolayeviç* və *Pavlovskiy Boris Eduardoviç* – 14 sentyabr 1988-ci il, hər biri 3 il müddətinə **azadlıqdan məhrum edilmə cəzalarına məhkum olunmuşlar.**

Sumqayıt şəhər məhkəməsi tərəfindən baxılan cinayət işləri

1. *Əliyev İlham İspolkom oğlu* – 25 yanvar 1989-cu il, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

2. Yetkinlik yaşına çatmamış *Hüseynov Şamil Əkbər oğlu* – 01 noyabr 1988-ci il, 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

3. *Novruzov Əliabbas Novruz oğlu* – 16 may 1988-ci il, 1 il 6 ay müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

4. *Məmmədov Nazil Cəlil oğlu* – 27 yanvar 1989-cu il, 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

5. *Ələkbərov Ədalət Ağarza oğlu* – 01 aprel 1988-ci il, 1 il 6 ay müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

6. *Enşteyn Aleksandr Vladimiroviç* – 01 aprel 1988-ci il, 1 il 6 ay müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

7. *Mirzəmətova Bikə Seyidəli qızı* və *Hüseynova Kistamam Nəcmudin*

8. *qızı* – 06 avqust 1988-ci il, hər biri 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

9. *Quliyev Fizuli Atakişi oğlu* və *Əhmədov Yaqub Ağəli oğlu* – 19 oktyabr 1988-ci il, hər biri 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

10. Yetkinlik yaşına çatmamış *Əliyev Rafiq Müzəffər oğlu* – 09 sentyabr 1988-ci il, 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

11. *Nəcəfov Nadir Xəlfə oğlu* – 01 aprel 1988-ci il, 1 il 6 ay müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

12. *Məmmədov Vaqif Zülfüqar oğlu* – 31 mart 1988-ci il, 1 il 6 ay müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

13. *Rəsulov Rauf Rəsul oğlu* – 31 mart 1988-ci il, 1 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə;

14. *İbrahimov Məhərrəm Hüseyn oğlu* – 02 avqust 1988-ci il, 4 il 6 ay müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə; *Əhmədova Ayna Əliqulu qızı* aylıq qazancından 20 faiz tutulmaqla 1 il müddətinə islah işləri cəzasına məhkum edilmə (iş yerində);

15. *Kərimov İlqar Meti oğlu* - 3 il müddətinə **azadlıqdan məhrum edilmə cəzalarına məhkum olunmuşlar.**

Bundan başqa:

SSRİ Ali məhkəməsinin 18 noyabr 1988-ci il tarixli hökmü ilə *Əhmədov Əhməd İman oğlu* ölüm cəzasına;

Volqoqrad vilayət məhkəməsinin hökmü ilə *Nəzərov Laçın Babaxan oğlu, Əsgərova Sevil Qarakəşi qızı, Xıdırov Namiq Məhəmməd oğlu, Mehdiyev Zakir Əli oğlu;*

Voronej vilayət məhkəməsinin hökmü ilə *Mehdiyev Ələmdar Həsənalı oğlu, Rzayev Zakir Əli oğlu;*

Samara vilayət məhkəməsinin hökmü ilə *Hacıyev Namiq Baloğlan oğlu müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edilmə cəzalarına məhkum olunmuşlar.*

Beləliklə, istintaq materiallarına əsaslanaraq demək olar ki, cinayət də bəllidir, cinayətkarlar da cəzalandırılmışlar. Hadisələr hüquqi qiymətini almışdır. Daha nə lazımdır? Mövzunu qapatmaq olar?!

Xeyr, olmaz! Çünki cinayət hadisələri tam şəkildə açıqlanmayıb, cinayət törədənlərin isə hamısı cəzalandırılmayıb. Bir faktı təsdiqləmək olar ki, **SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupu belə qərara gəlmişdir ki, kütləvi iğtişaşlar millətlərarası münasibətlər zəminində törədilməmişdir. Bəs, belə olan halda, niyə istintaq orqanları cinayət hadisələrinin başvermə səbəblərini, hadisələrin sifarişçilərini və təşkilatçılarını üzə çıxarmamışdır?**

İcraçılar, yetkinləşməmiş gənclər həbs olunmuşdur. Biz onları müdafiə etmək fikrində deyilik. Amma bizi narahat edən odur ki,

yeniyetmə uşaqları, texniki-peşə məktəbinin şagirdlərini bu işə cəlb edən qüvvələr niyə kənar qalmışdır? Aydın məsələdir ki, bu işdə SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi və onun Yerevanda fəaliyyət göstərən xüsusi xidmət orqanlarının əli vardır. Bu haqda aşağıda ətraflı məlumatlar veriləcəkdir.

CİNAYƏTİN alt qatları açıldıqca bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətiriləcək.

Növbəti sual:**İĞTİŞAŞLAR
NİYƏ BAŞ VERMİŞDİR?**

Bu sual öz mahiyyətinə görə əvvəlki iki sualdan kəskin şəkildə fərqlənir. Hadisələri öz gözləri ilə görmüş, onların canlı şahidi olmuş hər bir vətəndaş, prinsip etibarilə, əvvəlki iki suala tam əhatəli olmasa da, bu və ya digər dərəcədə özünün obyektiv və ya subyektiv cavabını verə bilər. Sonuncu suala isə hər kəs obyektiv və dolğun cavab verə bilməz. Bu suala cavab vermək üçün təkcə hadisələrin canlı şahidi olmaq kifayət deyildir. Burada artıq CİNAYƏTİN görünməyən tərəflərində, yəni aysberqin alt qatında olan məxfi və qeyri-məxfi materiallarla tanış olmaq üçün gərgin axtarışlar, xüsusi araşdırmalar və analizlərin aparılması tələb olunur.

1988-ci ilin fevral ayında SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqlərinin materiallarını təkrar-təkrar oxumaqla da bu suala obyektiv cavab tapmaq mümkün deyildir. Çünki istintaq işini aparan hüquq-mühafizə orqanlarının işçiləri əslində bu suala cavab axtarmaq niyyətində olmayıblar. Görünür, «yüksək eşalon»da əyləşənlər aşağıdakılara bu haqda dərin məlumat toplamağı qadağan etmişdilər.

İstintaqa başlamamışdan bu suala, filosoflar demişkən, *apriori* (yəni təcrübədən – istintaqdan qabaq, təcrübənin – istintaqın nəticələrini gözləmədən) cavab bəlli olmuşdur: *Bir neçə qrup «xuliqan»lıq edən adamlar dinc adamlara hücum edir, onların mənzillərinə soxulur, onları döyür, söyür, talan edir, zorlayır, işgəncəyə məruz qoyur, öldürür.*

«Xuliqan»lıq edən, cinayət törədən dəstələrin arasında bir neçə nəfəri istisna etməklə, əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. «Xuliqan»lıq hərəkətləri isə bir millətin nümayəndələrinə - ermənilərə qarşı yönəlmişdir. Bununla belə, sanki istintaq orqanları bu fakta diqqət yetirməmişlər. Əlbəttə, belə “diqqətsizliyin” təsadüf nəticəsində baş verdiyini güman etmək, ən azından sadələvhlik olardı. Ciddi yanaşılıqda isə bunun qərəzli olduğunu görmək çətin deyil.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, əslində istintaqın bir məqsədi olmuşdur: «*xuliqan ünsürləri tapmaq və cəzalandırmaq*». Məsələyə tam obyektiv qiymət verdikdə istintaqın birtərəfli, bəlkə də sifarişli aparılması açıq-aşkar görünür. Dağlıq Qarabağ problemi düyünə düşdüyündən Sumqayıt ehtiyat variantı kimi işə salınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin 1988-ci il, fevral ayının 27-29-da Sumqayıtda baş vermiş kütləvi iğtişəşlərlə əlaqədar imzaladığı sərəncama uyğun olaraq istintaq işləri hazırda təzələnib.

Cinayət işinin materialları daim təzələnən <http://www.prokurorluq.gov.az> **sumqayıt-senedler** internet saytında da yerləşdirilmişdir. Cənab Prezidentin siyasi dəstəyi ilə istintaq işlərinin uğurla sona çatdırılacağına, Sumqayıtda törədilmiş bu iyrənc hadisələrə, nəhayət ki, düzgün hüquqi və siyasi qiymət veriləcəyinə, doğma şəhərimizə vurulmuş mənəvi ləkədən yetərincə təmizləmə biləcəyimizə ümid bəsləyirik. Bu istiqamətdə aparılan diplomatiya işlərində, erməni millətçilərinin iç üzünü açmaq üçün, onların Azərbaycan xalqına yaxdıqları iftira və böhtanları, Sumqayıtda guya «genosid» - soyqırımını olduğunu bildirən mənfur və çirkin təbliğatlarını ifşa etməkdə səylər artırılmalıdır.

Daha bir sual:

“SUMQAYIT”DAN BAŞ AÇMAQ MÜMKÜNDÜR MÜ?

“Azerbaydjanskaya revolyusiya” (“Azərbaycan inqilabı”) kitabının müəllifləri **D. Furman** və **A. Abasov** Sumqayıtda törədilmiş 1988-ci il fevral hadisələrinin çox mürəkkəb səbəbləri olduğunu xüsusilə qeyd edərək yazırlar: *“Sumqayıt” çağdaş Azərbaycan tarixində dəhşətli hadisələr silsiləsinin ilk hadisəsi olmuşdur ki, ondan da baş çıxarmaq, əslində mümkün deyildir. Çünki qeyri-formal mafioz əlaqələrin və korruptsiyanın kök saldığı cəmiyyətdə siyasət əksər hallarda real olaraq gizli qüvvələr, gizli sazişlər və təxribatlar yolu ilə həyata keçirilir və daha çox gizli qüvvələr, gizli sazişlər və fitnələr yolu ilə də şərh olunur».*

Qədim Romada müstəntiqlər belə bir prinsipə üstünlük verirlərmiş: **“Əgər cinayət baş vermişdirsə, sən əvvəl başdan canini axtarma, bu cinayətin kimə sərf etdiyini axtar.”** Çox doğru fikirdir. Biz də bu doğru fikrə söykənərək Sumqayıtda törədilmiş kütləvi iğtişaşların kimə, yaxud kimlərə sərf etdiyini araşdırmağa çalışsaq.

D.Furman və A.Abasov mövzunu davam etdirərək yazırlar: *“Əgər deyilənlərə Moskvanın Sumqayıt hadisələrini ictimaiyyəti “sakitləşdirmək” məqsədilə ört-basdır etməyə, ermənilərin hadisələri 1915-ci il erməni soyqırımının davamı kimi təqdim edərək maksimum dərəcədə şişirtməyə, azərbaycanlıların isə sumqayıtlı fəhlə - cani Eduard Qriqoryanın hadisələrdə oynadığı sirli rolunu şişirdərək hər şeyi elə ermənilərin öz üstünə atmaya çalışdıqlarını əlavə etsək, etiraf etməli olacağıq ki, Sumqayıt hadisələrinin həqiqi mənzərəsinin nə vaxt-sa aydınlaşacağını güman etmək ağılabatan iş deyildir”.*

Beləliklə, nəzəri cəhətdən Sumqayıtda kütləvi iğtişaşların törədilməsində maraqlı ola biləcək iki əsas tərəf vardır. Onlardan biri Ermənistan, digəri isə Azərbaycandır.

Ermənilərin versiyası: Sumqayıtda kütləvi iğtişəslər azərbaycanlılar təşkil etmişlər. Məqsəd: ermənilərə qarşı soyqırım törətmək, bununla onları qorxudaraq Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizədən çəkəndirməkdir.

Azərbaycanlıların versiyası: Sumqayıtda kütləvi iğtişəslər erməni və ermənipərəst millətçi-separatçı qüvvələr, xüsusi xidmət orqanları, Daşnak partiyası tərəfindən törədilmişdir. Məqsəd: azərbaycanlıların vəhşi, quldur, qaniçən, sivilizasiyadan uzaq bir toplum olduğunu dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır. Azərbaycanlılarla birgə yaşamağın qeyri-mümkün olduğunu sübut etmək, bununla da Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparmaqda siyasi dəstək əldə etməkdir.

Müstəqil fikir sahibləri aydın başa düşürlər ki, Sumqayıt təxribatında hər şey bir o qədər də sadə deyildir. Bu iki xalqı etnik zəmində toqquşdurmaq kiməsə çox sərfəli idi. Dünya miqyaslı tanınmış yazıçı **Eduard Topol** “Azadlıq” radiostansiyasının müxbiri Tengiz Qudavaya verdiyi müsahibəsində bu hadisələrlə bağlı öz fikrini bildirərək demişdir: *“Bu, təxribatdır. Mən buna tam əminəm. Mən öz jurnalistlik tərcümeyi-halıma Sumqayıtda başlamışam. Ölkənin hər bir yerindən buraya axışmış hər cür insanlar gəlmişlər. Mən qəzetdə işləyirdim, bu gün erməni haqqında yazırdım, sabah azərbaycanlı haqqında... Bizim redaksiyada beş nəfər yazan adam var idi, onlardan iki tam onda beşi yəhudi, biri erməni qızı, biri də azərbaycanlı; biz həmyaşd idik və hər şeydə bərabər idik. Və mən eşidəndə ki, sonra hər şey Sumqayıtdan başladı, talanlar, qırğınlar – dəhşət, qarabasma məni götürdü: mənim bütün dostlarım bu cəhənnəmin içindədirlər! Mən o vaxtlar, Sumqayıtda işləyən dövrdə, dağ turizmi ilə, alpinizmlə məşğul olurdum və yadımdadır; sovet hakimiyyətinin 50 illiyi idi, ya hansısa başqa bir bayram idi, biz piyada Dağlıq Qarabağa yola düşdük. Biz bütün Dağlıq Qarabağı gəzdik, mən ayaqlarımla, piyada bütün Dağlıq Qarabağı addım-addım gəzdim. Biz hər dəfə meşəni keçib növbəti kəndə yaxınlaşanda, kənd sakinləri görürlər ki, kəndə tərəf bir dəstə adam gəlir, ancaq onlar hələ nə bizim sifətlərimizi görmürdülər, nə də ki, kim olduğumuzu bilmirdilər, ancaq biz kəndə çatar-çatmaz, kənd qadınları – fərqi yox*

*idi, bu azərbaycanlıların kəndi idi, yaxud ermənilərin – bizi əllərində çaxır dolu bardaqla və çörəklə qarşılıyır, bizə həm azərbaycan dilində, həm də erməni dilində xoş gəldin deyir, xoş söz söyləyirdilər... Heç bir düşmənçilik yox idi. Mən bunu təsdiq edirəm, çünki mən həm erməni kəndində çaxır içib çörək kəsirdim, həm də azərbaycanlı kəndində: **YOX İDİ HEÇ BİR DÜŞMƏNÇİLİK...**”.*

Politoloq, “Naş sovremennik” jurnalının daimi müəllifi **Kseniya Myalo** Sumqayıt hadisələri ilə bağlı yazır: “*“Millətlərarası münəqişələr” adlanan toqquşmalar SSRİ-də kifayət qədər stabil, nizamlı bir cəmiyyətdə və kifayət qədər yüksək rifah şəraitində, həm də, çox vacibdir ki, əhalinin əksər hissəsinin yüksək təhsilə malik olduğu bir şəraitdə baş verib yayıldı. “Durğunluq” adlanan dövrün xarakterik göstəricisi olan ağır çəkili statikadan (sakitlikdən, sükunətdən) bir göz qırpımında kəskin dinamikaya (çevik hərəkətlərə) keçmək üçün çox güclü təsirə malik olan vasitələr tətbiq etmək lazım gəlirdi və belə vasitələr tapıldı. Bu, ilk növbədə, bandit aksiyalarının keçirilməsi üçün şüurlu surətdə (qəsdən) cinayətkarların, ələxüsus ən qatı canilərin geniş şəkildə cəlb olunmasıdır; onarın əsas vəzifəsi ilk qanı tökməkdir, həm də elə üsullarla ki, insanları, əhalinin əksər hissəsini vahimədən donub qalmağa məcbur etsinlər. Belə də oldu: Sumqayıtda, Fərqanədə, Oşda...”*

Svante Kornell (ABŞ), Con Xopkins adına Orta Asiya və Qafqaz Universitetinin Baş direktoru: «*Qoşunlar konfliktə qarışmırdılar. Onlar hadisələrə kənardan laqeydcəsinə baxırdılar. Yeri gəldikdə isə iki etnik qrupu qızıqdırır və ədavət salırdılar*». («Dağlıq Qarabağda konflikt: məsələnin həllinin dinamikası və perspektivi»).

Aleksey Zverev, rus politoloqu: «*SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi Sumqayıtda hadisələr zamanı iğtişaşların baş verəcəyindən və qətlərin törədiləcəyindən xəbərdar idi*». («Qafqazda mübahisəli sərhədlər» məqaləsi).

Sumqayıt və Dağlıq Qarabağ SSRİ məkanında «yenidənqurma» adı altında gedən ictimai-siyasi mühitin yetişdirdiyi bir problem idi. Ölkədə nə baş verirdi?

1988-ci ilin fevral hadisələrindən sonra bir çox ermənilər iki milləti qarşı-qarşıya qoymaqda ilk növbədə millətçi qüvvələri, şovinistləri, hakimiyyətə can atanları qınamağa başladılar. Sumqayıtda hadisələrə obyektiv yanaşan ermənilər az deyildi. Həmin günlərdə baş vermiş hadisələrə Sumqayıtda yaşayan ermənilər öz münasibətlərini «Kommunist Sumqayıta» qəzetinə göndərdikləri məktublarında bildirdilər. Aşuk-Atayanın məktubunu olduğu kimi oxucuların diqqətinə təqdim edirik:

Разум победит!

БЫЛИ И ОСТАНЕМСЯ БРАТЬЯМИ

У носка стола очередь — ждали, когда из Баку привезут газеты. Наконец, в двенадцать начали подвозить. Люди разворачивали газеты и читали прямо тут же, у носка. Мне, увы, не повезло — купить газету не смог. Спросил одного знакомого: «Что нового?» Он ответил: «Как раз то, чего мы ожидали! Возьми почитай, только верни».

Не секрет, что многие годы мы жили, довольствуясь формулой: национальный вопрос у нас, в стране Советов, решен давным-давно, окончательно и бесповоротно. Отсюда парадокс-декларативные речи, безудержные авраицы в честь нерушимой дружбы, рапорты о расцвете и «фляннии», конъюнктурные псевдонаучные трактаты хвалебного характера без какого-либо анализа реальных жизненных проблем. В сущности, вся сфера межнациональных отношений была лишена критического анализа. Между тем, вопросы национальной политики, как подчеркивалось на февральском пленуме ЦК КПСС, надо заниматься постоянно и основательно, причем по всем линиям — и в теории, и на практике. Без этого не достичь подлинной демократизации общественной жизни.

Теперь мы не отворачиваемся от проблем националь-

ных отношений, анализируем события, действия, которые провоцируют национальные обиды, вызывают нездоровые эмоции. Обсуждаем, ищем способы и методы управления межнациональными отношениями. Словом, и этой деликатной сферы коснулся процесс демократизации и гласности.

Ни в одном народе нет духовной основы для национализма и шовинизма. А тем взаимного недоверия чаще всего возникает, когда застилает глаза человека националистического высокомерия, когда деформируются мораль и нравственность, нарушаются нормы и принципы советского образа жизни.

Люди справедливо задают вопросы: как могло случиться, что Невсиров в Нагорном Карабахе пятнадцать лет занимал высший партийный пост, не оправдывая доверия партии, неправильно проводя национальную политику?

Многие задают вопросы: когда предстанут перед судом разного рода подстрекатели и провокаторы? О событиях в Сумгаите весь мир знает, преступники арестованы, суд идет, а вот многие провокаторы и подстрекатели на свободе... Например, один из руководителей комитета «Нарабах» Айриян. Именно он перепечатал сведения 24 февраля газете «Вашингтон таймс» о состоявшихся митингах в Ереване, а 26 февраля уже другая американская газета «Чикаго санди таймс» опубликовала подстрекательский материал с подачи того же Айрияна о событиях в Нагорном Карабахе.

В журнале «Голос Родины» за 4 мая 1988 года была опубликована статья Г. Айрапетяна, который разоблачает Айрияна, как ярого прово-

катора. Этот чрепачды сурдмый за преступления проходимец призывал к выходу Армении из состава СССР! А его верный друг Григорянц получал финансовую помощь от заурядных подлыхых центров для организации антисоветских провокаций.

Мне шестьдесят лет, я родился в г. Ваку в семье нефтяника-участника революции, борьбы за становление Советской власти в Азербайджане. Сам я — участник Великой Отечественной войны, на фронте был контужен. Горжусь тем, что наша многонациональная страна выстояла в схватке с врагом и победила. Все мы, — советские люди — одна большая семья.

Более четверти века проработал я в РСУ-9, восемь лет — в тресте № 1. Среди моих самых близких друзей очень много азербайджанцев. Мы говорим друг другу: «Салам!». Весь мир знает, как в февральские трагические события, рискуя зачастую собственными жизнями, азербайджанцы защищали братьев-армян.

В газете «Вышка» я прочитал на днях обращение армян-бывальцев к соотечественникам в Нагорном Карабахе, опубликованное под заголовком: «Верим, разум победит!» Так должно быть! Нет силы, которая может раздвинуть нас.

Надо сделать все для того, чтобы сблизить все народы, что омрачало вековую дружбу азербайджанского и армянского народов! Мы были и останемся интернационалистами, наследниками и продолжателями революционного дела, за которое отдали свои жизни 26 бакинских комиссаров.

А. АШУК-АТАЯН,
ветеран войны и труда.

Məktubun ixtisarla Azərbaycan dilinə tərcüməsi:

«Bakıdan gələn qəzetləri alıb oxumaq istəyirdim. Qəzet köşkünün qarşısında adam çox idi. Mənə qəzet çatmadı. «Nə xəbər var?» deyə soruşdum. «Eyni şeyi yazırlar».

Sovetlərin vaxtında bizi beynəlmiləl ruhda tərbiyə etmişdilər. Sonralar məlum oldu ki, SSRİ-də beynəlmiləl tərbiyə formal xarakter daşıyır. Bütün ideyalar, şüarlar çürümüş özüllər üzərində qurulmuşdu. Əslində beynəlmiləl tərbiyə ardıcıl, dostluğa, qardaşlığa söykənən və heç bir vaxt xəyanətə xidmət etməyən ideyalar üzərində qurulmalı idi. Bunu demokratiya tələb edir. Lakin bu əməllərə riayət olunurdu mu? Əlbəttə ki, yox! Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində hər şey əksinə oldu. Elə qüvvələr var ki, milli zəmində ədavət salır, qonşuluqda yaşayan millətləri biri-birinə qarşı qızıqsdırır, gərginliyi artırırırlar. Belə insanlar heç bir vaxt öz vətənlərini sevə bilməzlər.

İnanmaq olmur ki, 15 il Dağlıq Qarabağ Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində işləmiş Gevorkov milli məsələ ilə ciddi məşğul olmasın. Əgər olsa idi, Qarabağda mitinqlər keçirilməzdi.

Sumqayıtda hadisələr baş verdi. Çox qəribədir, həmin an bütün dünya bu hadisələrdən danışmağa başladı. Bu, qabaqcadan planlaşdırılmış bir təxribat idi. Sumqayıtda cinayət halları baş vermişdir. Hüquq-mühafizə orqanları istintaqla məşğuldurlar. Məhkəmə prosesləri gedir. Cinayətkarlar cəzalarına çatıblar. Soruşmaq lazımdır: görəsən, niyə məhz icraçılar həbs olunub? Görəsən, niyə sifarişçilər və təşkilatçılar azadlıqda gəzirlər, onlara qarşı ölçü götürülməyib? Mətbuat da birmənalı mövqe tutmuşdu.

«Qarabağ Komitəsi»nin fəal üzvü Ayrikyan fevral ayının 24-də «Vaşinqton tayms» qəzetinə verdiyi məlumatda Stepanakertdə mitinqlərin keçirilməsini bildirdi. Fevralın 26-da isə Ayrikyanın vasitəsilə «Çikaqo sandi tayms» qəzetində təxribat xarakterli məqalə dərc olunmuşdur.

Məsələyə ciddi münasibət bəsləyənlər də var idi. Erməni ziyalısı Ayrapetyan «Qolos Rodin» qəzetinin 1988-ci il 4 may tarixli sayında şovinst Ayrikyanı ifşa etmişdir. Üç dəfə məhkum olunmuş bu millətçi

ünsür Ermənistanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması üçün meydanlarda alovlu çıxışlar edirdi. Dağlıq Qarabağdan azərbaycanlıların qovulması təbliğatı ilə məşğul olurdu.

Mənim 70 yaşım var. Bakıda anadan olmuşam. Müharibə iştirakçısıyam. Sumqayıtda 1 saylı trestin 9 nömrəli təmir-tikinti idarəsində çalışmışam. Heç bir sıxıntı hiss etməmişəm, hüquqlarıma toxunan olmayıb. İstərdim, hər iki xalq tezliklə barışsın, sülh bərqərar olsun. Bunu birmənalı başa düşmək lazımdır.

**A.Aşuq-Atayan,
müharibə və əmək veteranı».**

SİYASİ BÜRODA QRUPLAŞMA VƏ AZƏRBAYCANA QARŞI QEYRİ-OBYEKTİV MÖVQE

Sumqayıtda törədilən hadisələr ərəfəsində SSRİ-də baş verən ictimai-siyasi proseslərin necə cərəyan etdiyinə nəzər salmaq. 1985-ci ilin aprel ayında **Mixail Qorbaçov** Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi seçildi. Ölkədə «yenidənqurma» siyasəti elan olundu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «yenidənqurma» siyasəti bir çox xalqların gözlərini açdı. Təhrif olunmuş dünənimizi, keçmişimizi bütün çılpahlığı ilə gördük. İnandığımız adamlara, pərəstiş etdiyimiz insanlara, təsbit olunmuş marksizm-leninizm ideyalarına münasibətimiz kökündən dəyişdi.

Ermənistan rəhbərliyi, xaricdə yaşayan erməni lobbisi, erməni Qriqoryan kilsəsi Qorbaçovun «yenidənqurma» siyasətindən tarixi bir şans kimi istifadə etmək niyyətinə düşdü. Onlar Kremlin dəstəyi ilə Azərbaycana qarşı torpaq iddiası ilə çıxış etdilər.

M.Qorbaçovun ətrafında ermənipərəst qüvvələr cəmləşmişdi. **Şahnazarov** siyasi, **Ağanbekyan** iqtisadi, **Sitaryan** isə planlaşdırma məsələləri üzrə onun köməkçiləri idilər. Bu üçlük Dağlıq Qarabağ problemini xaricdə yaşayan erməni icması ilə razılaşdırmış və Qorbaçovdan dəstək alacaqlarına söz vermişdilər. Məhz üçlüyün yaxın köməkliyi və Qorbaçovun razılığı ilə bir neçə millətçi erməni kadri müxtəlif vəzifələrdə yerləşdirilmişdi.

Q.Şahnazarov

A.Ağanbekyan

S.Sitaryan

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin xarici əlaqələr şöbəsinin müdir müavini **Karen Brutensi**, təbliğat şöbəsinin məsul işçisi **Leon Onikovu**, Marksizm-Leninizm İnstitutunun direktor müavini **Mixail Mçedlovu** və başqalarını buna misal göstərmək olar. Müdafiə nazirliyində, Baş Prokurorluqda və Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarında da erməni millətçiləri çoxluq təşkil edirdilər. Onlar gizli və açıq şəkildə müəyyən qüvvələr arasında Dağlıq Qarabağla bağlı məsələnin həllində ermənilərin mövqeyini müdafiə etmək üçün Moskvada yaşayan bir çox vəzifəli şəxsləri, deputatları, politoloqları, jurnalistləri satın alırdılar.

Sovetlər birliyində insanlar ilk illər «yenidənqurma» siyasətinə inanırdılar. Lakin Qorbaçovun **Qərbin təsiri** altına düşməsi bir çox ziyalıları, alimləri, adi insanları şübhəyə saldı. Bu, Qorbaçovun marksizm-leninizm ideyalarına qarşı dönük çıxdığını görən yüksək eşalonda olan qüvvələr arasında parçalanmaya səbəb oldu. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunda qruplaşmalar əmələ gəldi. Birincilər «sosial demokratlar» idi. Bu qrupa **Qorbaçov, Yakovlev, Şevardnadze** və başqaları daxil idilər. İkincilər «yenidənqurma konservatorları»ndan ibarət idi. Bu qrupa isə **Liqaçov, Lukyanov, Rijkov** və başqaları rəhbərlik edirdilər. Birincilər Amerikanın, İngiltərənin, onun kəşfiyyat orqanlarının yaxından köməkliyi ilə böyük Sovet imperiyasını dağıtmaq, kommunist rejimini ləğv etmək, ikincilər isə SSRİ-ni qorumaq və inkişaf etdirmək istəyirdilər. Qruplaşmalar arasında qarşıdurma gizlin şəkildə aparılırdı.

M.Qorbaçovun Qərbə meyl etməsi hələ hakimiyyətə gəlməsindən qabaq başlamışdı. O, 1984-cü ilin dekabr ayında SSRİ Ali Sovetinin üzvü kimi, İngiltərəyə səfər etmişdi. Londonda İngiltərənin sabiq Baş naziri Marqaret Tetçerlə görüşmüşdü. Və bu görüşdən sonra gələcəkdə M.Qorbaçovun hakimiyyətə gətirilməsi uğrunda Qərb ölkələrində gərgin iş başlandı. Sonralar Marqaret Tetçer müsahibələrin birində demişdir ki, «Mən insanları tanımaqda heç bir vaxt səhv etməmişəm. Qorbaçovu qəbul edərkən ürəyimdə dedim: Bu insanla işləmək olar». («Veçerniy Leninqrاد», 1991.)

1984-ci ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi U.Çernenko idi. O, ağır xəstə olduğundan, artıq Kremldə

gələcəkdə Baş katib vəzifəsinə kimin keçməsi gizli müzakirələrə səbəb olurdu. 1985-ci ildə Çernenkonun vəfatından sonra Siyasi Büronun üzvü, uzun müddət SSRİ Xarici İşlər Naziri işləmiş, 1985-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin sədri olan A.Qromıko Qorbaçovun namizədliyini irəli sürdü və bu təklif yekdilliklə qəbul olundu.

Sonralar Qorbaçovun Qərb dövlətlərinin əlində bir alət olduğu, ölkədə hərc-mərcliyin yaranması, yerlərdə hakimiyyət strukturlarına qarşı itaətsizliyin göstərilməsi qabarıq şəkildə özünü biruzə verdi.

«Yenidənqurma» illərində «Vaşinqton post» qəzeti yazırdı: «Keçən ay iri dövlətlərin liderləri arasında keçirilən məxfi görüşdə, sovetlərin vəzifəli şəxsləri bildirdilər ki, Kremlin əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, Qərb dövlətlərini xəbərdar etsin ki, Sovetlər ölkəsini ağır günlər gözləyir».

Doğrudan da, Sovetlər ölkəsini ağır günlər gözləyirdi. Vaşinqtonun yüksək dairələrində **«Sovet hakimiyyət piramidasının zirvəsində aylşmış dissident»** tituluna layiq görülmüş M.Qorbaçov yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu hər şeydən əvvəl təfəkkürdə inqilabi dəyişikliyin aparılmasında görürdü. «Yuxarıları» amiranəlik, «aşağıları» isə «mütillik» psixologiyasından, vərdişlərindən xilas etmək üçün Qorbaçov təfəkkürdə inqilabın fəlsəfəsini «sosialist plüralizmi» adlandırdı və bu prinsip həyata keçirilməyə başlandı. «Həqiqətin axırıncı instansiyası olmaq hüququ heç kəsdə yoxdur». Və ya: «Heç kəs öz fikrini həqiqətin son həddi saymaq hüququna malik deyildir». Yaxud da: «Biz həqiqət anlayışı ilə bağlı məsələlərdə monopoliya, təkbaşına ağalığ iddiasında deyilik. Həqiqət birgə axtarışlar və qarşılıqlı səylər nəticəsində üzə çıxır və s». (M.S.Qorbaçov «Perestroyka i novoye mışleniye dlya naşey strani i dlya vseqo mira», 1988, səh.76, 172.)

M.Qorbaçovun irəli sürdüyü nəzəriyyə heç də SSRİ-ni dünyada olan çəkisini artırmağa yönəlmədi, əksinə, «Son həqiqəti söyləmək və yetirmək hüququ heç kimdə yoxdur», deyə Sovet imperiyasını dağıtmağa imkan yaratdı. Sovet təhsilinin, demək olar ki, bütün mərhələlərində tədris edilən fəlsəfi idrak nəzəriyyəsinin məlum «absolyut həqiqət yoxdur» prinsipinə söykənərək, yaşayış qaydalarını, normalarını qurmaq baxımından çox mübahisəli bir «fəlsəfə» yaratmış oldular. Bu «fəlsəfə» də cəmiyyəti son dərəcə anarxiyaya, xaosa gətirib çıxartdı.

SSRİ Xalq Deputatları Sovetinin qurultayında bir sıra deputatlar sovetlərin vaxtında böyük səlahiyyətlərə malik, yüksək vəzifə sahibi olanlar sovetlərin əleyhinə, Qərbin diktəsi ilə, geniş təbliğat kampaniyasına qoşuldular, ölkədə neqativ hallara qarşı obyektiv, çox vaxtlar da qeyri-obyektiv çıxışlar etməyə başladılar. Bu deputatlar getdikcə ətraflarına çoxlu silahdaşlar topladılar. M.Qorbaçov «aşkarlıq» və «fikir plyuarizmi» adı altında pərdələnərək həmin «demokratlar»ın qanunsuz hərəkətlərinə çox vaxt göz yumurdu. Ölkədə hərc-mərclik yaranırdı, Qorbaçov isə xalqdan gizlin xarici dövlətlərin başçıları ilə məxfi görüşlər keçirir, onların məsləhətləri ilə öz növbəti addımını dəqiqləşdirirdi.

YEKUN, NƏTİCƏ:

1985-ci ildən sonra M.Qorbaçovun «yenidənqurma» siyasəti xarici dövlətlər, xüsusi xidmət orqanları tərəfindən böyük bir imperiyanın dağılması üçün tarixi bir şans yaratdı. Mərkəzi Komitənin Siyasi Bürosunda parçalanma əmələ gəldi. Konservatorlarla sosial-demokratlar arasında açıq şəkildə olmasa da, gizlin şəkildə mübarizə gedirdi. M.Qorbaçov Qərb ölkələrinin təsiri altına düşərək, ölkədə demokratiya pərdəsi altında ətrafına topladığı bir sıra dırnaqarası demokratların köməyi ilə Sovetlər ölkəsini yavaş-yavaş dağıtmağa başladı. Bu proseslərin sürətləndirilməsində isə ilk növbədə mili zəmində münaqişələrin qızışdırılması ön plana çəkildi.

1986-cı ildə Alma-Atada, 1988-ci ildə Sumqayıtda, 1989-cu ildə Tiflisdə, sonralar Fərqanə, Oş şəhərlərində baş verən iğtişaşlar böyük bir ölkənin bünövrəsinin laxlamasına səbəb oldu.

Ermənistan Azərbaycana qarşı torpaq iddiası ilə çıxış edərək düşmənçilik siyasətini Moskvanın təlimatı əsasında ardıcıl aparmağa başladı. Qorbaçovun xarici ölkələrə səfərləri, Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı, Amerikada erməni lobbisi ilə görüşü sərhədlərin dəyişdirilməsi siyasətini güdürdü.

Ermənistan və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin rəhbərliyi təcili olaraq Xalq Deputatları Sovetlərinin sessiyalarını keçirib, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan alınıb, Ermənistan Respublikasına verilməsi qərarı ilə çıxış etdilər və SSRİ Ali Sovetin sessiyasında bu məsələnin

müzakirəsini SSRİ rəhbərliyindən xahiş etdilər. 1988-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Xalq Deputatları Sovetinin sessiyasının çıxartdığı qərarı anti-konstitusion saydı və qərarı ləğv etdi.

Erməni separatçıları xaricdə yaşayan havadarların köməyi ilə Azərbaycana hər cür təzyiq etməyə başladılar. M.Qorbaçova müraciətlər edilir, onun qəbuluna düşür, bu məkrli və çirkin işdə Erməni Qriqoryan kilsəsindən də geniş istifadə olunurdu. Bütün bunlar aysberqin görünən tərəfi idi. Görünməyən tərəfində isə Amerikanın, İngiltərənin, SSRİ-nin kəşfiyyat orqanları, Ermənistanın xüsusi xidmət orqanı, daşnak partiyasının millətçi qüvvələri dururdu. Onlar gizlin fəaliyyətə keçərək iki millət arasında olan milli münaqişəni qızıqdırır, Moskvada fəaliyyət göstərən bir çox ziyalıları satın alaraq Azərbaycana qarşı təbliğat aparmağa çağırırdılar.

Burada SSRİ-də gedən ictimai-siyasi proseslərdən, Qorbaçovun Qərbə meyli etməsindən, xarici kəşfiyyat orqaqlarının rolundan, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin ayrı-ayrı respublikalarda təxribatlar yaratmasından, Dağlıq Qarbağ problemində ermənilərin dəstəklənməsindən, milli respublikalarda mitinq və tətillər keçirilməsindən danışmaq, həmçinin siyasətçilərin, ideoloqların, jurnalistlərin fikirləri ilə tanış olmaq yerinə düşər.

Y.Liqaçov, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi, Siyasi Bürosunun üzvü

«Zaqadka Qorbaçova» kitabında yazır:

«1990-cı ilin yanvarında Amerikanın qəzetlərinin birində nəşr olunan bir məqalədə deyilirdi ki, görəsən Qorbaçova kömək etmək lazımdır mı? Əgər bu kommunist rejiminin güclənməsinə, sovet iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə sərf olunacaqsa, onda bu yardıma ehtiyac varmı? Göstərilən kömək o vaxt edilə bilər ki, ayrılan vəsait Kommunist Partiyasının dağılmasına, iqtisadiyyatda xüsusi mülkiyyət formasının yaranmasına yönəlsin. Qorbaçov yenidənqurma siyasətinə başlayan gündən ikinci yolu seçdi və onu yavaş-yavaş həyata keçirməyə başladı».

V.İlyuxin, Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasının sabiq deputatı

«Qorbaçovun qətiyyətsizliyi, siyasi naşılığı respublikaları bir-birindən təcrid elədi. Sovetlər ölkəsinin dağıdılmasına isə səbəb Dağlıq Qarabağ oldu. Xaricdə ssenarisi işlənib və yerlərdə icraçılar tərəfindən həyata keçirilən bu konflikt tədricən, lakin planlı surətdə SSSRİ-ni dağıtmağa başladı. Qorbaçov isə milli münafişəni söndürmək əvəzinə, onu daha da qızıqdırırdı. Əgər elə ilk andan konkret və qəti tədbir görsəydi, torpaqların toxunulmazlığını qətiyyətlə bildirsəydi, heç bir dağıntı da olmaz, Sumqayıt hadisəsi baş verməzdi. Qorbaçova bu haqda Liqaçov da Bakıdan qayıdarkən demişdir. Lakin o, buna heç bir əhəmiyyət verməmişdi».

Svetlana Lurye, Yerevan Dövlət Universitetinin elmi işçisi

«Qarabağ uğrunda mübarizəyə qoşulan bu işlərin Moskvanın icazəsi ilə aparıldığına əmin idik».

(«Ermənilərin kütləvi şüurunda Rusiyanın və rusların obrazı» məqaləsindən)

Leonid Borisov, rus politoloqu:

«Predatelstvo. Kak ruşilos velikoye imperiya» kitabında yazır:

«1988-ci ildə faciə baş vermişdir. Rus ziyalıları bir milləti satmış, geriyə baxmadan o biri millətin müdafiəsinə qalxmışlar. Azərbaycan alimləri, yazıçıları, rejissorları bir yerdə işləyir, yığıncaqlarda iştirak edirdilər. Birdən onlar düşmən oldular, azərbaycanlıları «pis», erməniləri isə «yaxşı» adlandırdılar. «Pis»lər hər cür silahdan atəşə tutuldu. Erməniləri «mədəni xalq», azərbaycanlıları «varvar» adlandırmağa başladılar. Bu, əsl satqınlıq idi. Azərbaycanlıları kommunistin tərəfkeşləri kimi, erməniləri isə azadlıq və müstəqillik uğrunda demokrat kimi qələmə verirdilər. Azərbaycanlılar bitərəfdirlər, ermənilər isə progressivdirlər. Azərbaycanlılar vəhşi, ermənilər isə millətin öz müqəddəratını təyin etmək uğrunda mübarizdirlər. Hər şey yuxarıların dediyi kimi gedirdi. Azərbaycanlılar haqqında isə heç kim fikirləşmirdi».

S.Qriqoryants. Parisdə yaşayan dissident:

«SSRİ-nin tarixi başdan-başa qan içindədir. Cinayətkarlar və təşkilatçılar hamıya məlumdur. Bəs kimdir günahkar? Əlbəttə ki, Qorbaçov!»

(«*Russkaya mısl*» qəzeti, «*Qafqazda faciə*» məqaləsi).

Gevorq Emin, erməni şairi:

«Rus xalqına bir o qədər də vacib deyildir ki, «erməni xalqının tarixini bilsin. Rusiya öz tarixinə diqqət yetirməlidir və onda o, Ermənistanı müdafiə etməli olacaq. Bu iki dövlətin siyasəti həmişə üst-üstə düşüb. Rusiyanın Qarabağ probleminə mövqeyindən isə çox şey asılıdır».

(«*Mənim Ermənistanda missiyam*» məqaləsi).

N.Boroyan, erməni tarixçisi:

«1918-20-ci illərdə daşnak hökuməti erməni xalqının güzəranının yaxşılaşdırılması əvəzinə, müsəlmanları öz ana torpaqlarından qovmaq və həmin torpaqları işğal etmək məqsədini güdüdü».

Bir sıra xarici ölkələrin kəşfiyyat orqanları, erməni lobbisi, ekstremist qüvvələr Qorbaçova hər cür yardım və köməklik edirdilər. Ölkə get-gedə tənəzzülə doğru irəliləyirdi. SSRİ Müdafiə naziri D.Yazov «Sumqayıtın əks-sədası» sənədli filminin jurnalistlərinə verdiyi müsahibəsində bildirmişdir ki, «SSRİ-nin iqtisadiyyatı 1986-cı ildə inkişafda idi, 1987-ci ildə bu inkişaf dayandı, 1988-ci ildə isə tənəzzülə uğramağa başladı. Bu haqda SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri N.Rıjkov Mərkəzi Komitənin Siyasi Bürosunda dəfələrlə qeyd etsə də, Qorbaçov «ölkədə yeni proseslər gedir», deyə bu əsas fikirdən yayınırdı. Bundan isə xarici dövlətlər istifadə etməyə başladılar. Çünki Qorbaçov onların əlində bir alətə çevrilmişdi.».

Qromıko özünün «Pamyatnoe» xatirələr kitabında Qorbaçovun namizədliyini irəli sürdüyünə görə peşman olduğunu bildirmiş, hətta belə bir ifadə işlətməmişdir ki, «gərək hər şeyi öz əlimə alaydım». Artıq gec idi. Qorbaçov xaricilərə satılmışdı.

Yazıçı Boris Oleynik «Knyaz tını» kitabında yazır:

«Landsberq ilə bir videokasetə baxdıqdan sonra mənə hər şey aydın oldu. Yanvar ayının 13 və 14-də biz (Qorbaçov nəzərdə tutulur-müəll.) Minsk şəhərində idik. Vılñüsdə iğtişaşlar baş verdi, insan qanı axıdıldı. Bu hadisə haqqında məlumatı olanlar var idi. Və onlar Qorbaçovun Minskdə ləngiməsini bu səbəbdən tələb etmişlər, yoxsa həmin hadisələr ola bilsin, heç baş da verə bilməzdi. İndi mənə aydın olur ki, Qarabağda, Sumqayıtda, Bakıda, Fərqanədə, Tiraspollda, Tiflisdə baş verən iğtişaşlar da Qorbaçovun icazəsindən sonra baş vermişdir. Mən buna inanmaq istəməzdim. Lakin ssenarilərin hamısı eynidir: qoşunların gecikdirilməsi, radikal qüvvələrin iğtişaşlarda iştirak etməsi və sair».

Qorbaçovun siyasəti SSRİ-ni qorumaq yox, dağıtmaq idi. O, ətrafına toplaşmış dırnaqarası «demokrat»ları dəstəkləyir, onlara hər cür maddi, mənəvi yardım göstərirdi. «Yenidənqurma»dan bəhrələnmək istəyən qüvvələr millətçi hərəkatlar, milli respublikalarda xalq cəbhələri yaratmağa başladılar. Ölkədə fikir azadlığı geniş vüsət aldı, iqtisadiyyat getdikcə tənəzzülə uğramağa başladı, mədəniyyətin kökləri sarsıldı, əxlaqsızlıq, narkomaniya baş alıb getdi.

SSRİ Xalq Deputatları Qurultayında özlərini «vətənpərvər» və demokrat adlandıran Burlatski, Sobçak, Afanasyev, Papov, Saxarov, Staravoytova, Borovik, Stankeviç, İgidyan, Nuykin və bir çox başqaları milli mənafeədən çıxış etmək əvəzinə, milli zəmində münaqişələri qızışdırırdılar.

SUMQAYITDA BAŞ VERƏN İĞTİŞAŞLARIN SSENARİSİ BAŞQA RESPUBLİKALARDA DA TƏKRAR OLUNDU. HADİSƏLƏR EYİNİ MƏRKƏZDƏN İDARƏ OLUNURDU

Sovet İtifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin beynəlmiləçilik siyasətinə zərbələr vurulmaqda idi. İlk iğtişaşlar 1986-cı ildə Alma-Atada baş verdi. Aparılan analizlər və istintaq materiallarından belə məlum olur ki, Qazaxıstanın paytaxtında iğtişaşlardan əvvəl fəhlələrə Dövlət Təhlükəsizlik orqanları tərəfindən silah paylanılmışdı. Bu da iğtişaş zamanı qarşıdurma yaratdı və respublikada olan vəziyyəti gərginləşdirdi.

1986-cı ildə Qazaxıstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi, akademik, Mərkəzi Komitənin Siyasi Bürosunun üzvü Dinmuxammed Kunayev vəzifəsindən azad edildi. Onun yerinə rus millətindən olan Kolbin təyin olundu. Bu kadr dəyişikliyinə Alma-Atada kəskin reaksiya verildi. Gənclər küçələrə axışdılar. Mərkəzi Komitənin qəbul etdiyi qərara qarşı öz mənfi fikirlərini söyləməyə başladılar. Dekabr ayının 18-də mitinqləri dağıtmaq üçün Alma-Atada tələbələrə qarşı güc tətbiq olundu, ilk qan töküldü. Bu, «yenidənqurma» siyasətinin millətlərarası çaxnaşma salınmasının ilk addımı idi. Qazaxıstanda əhalinin demək olar ki, yarısı ruslardan ibarət idi. İki milləti qarşı-qarşıya qoymaq Qorbaçov siyasətinin başlıca, lakin gizlin planlarından biri idi.

1992-ci il aprel ayının 17-də Komsomolskaya Pravda» qəzetinə müsahibə verən ulu öndər Heydər Əliyev «Qazaxıstanın Alma-Ata şəhərində baş verən hadisələrin günahkarı M.Qorbaçov olduğunu vurğulayaraq demişdir: «Qazax millətçiliyi» ifadəsini ilk dəfə məhz M.Qorbaçov işlətmişdir».

Bəli, Moskva Alma-Ata hadisələrini törətməklə Sovet İttifaqı məkanında millətlərarası münaqişələrin başlanmasına və yayılmasına rəvac vermişdir. Bir sitata da diqqət yetirsək pis olmaz. 1989-cu ildə Qazaxıstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci kati-

bi **Nursultan Nazarbayev** hadisələrdən bir neçə il sonra Moskvada nəşr etdirdiyi «Bez pravix i levix» (1991) adlı kitabında yazırdı: *«Rəhbərlərdən heç kim insanların qarşısına çıxmaq və açıq söhbət etmək istəmirdi. Daha doğrusu, heç kim bunu etməyə qadir deyildi, çünki hamı yalnız təşkil olunmuş xalqla ünsiyyətdə olmağa, əvvəlcədən hazırlanmış mətnləri tribunalardan oxumağa vərdiş etmişdi. O vaxt hətta kömək üçün D.Kunayevə müraciət etməyə cəhd göstərilmiş, lakin bu təşəbbüs müsbət bir nəticə verməmişdir. Onun Kolbinlə söhbəti belə nəticələndi ki, iğtişaşların təşkilatçılarını Mərkəzi Komitənin Büro üzvləri – Nazarbayev, Kamalidinov, Mukaşov arasında axtarmağa başladılar. Sabitliyi bərpa etməyə gücləri çatmadığından hiddətlənərək bəzən bizim üzümüə birbaşa deyirdilər ki, qarışıqlığı törədənlər bizik. Deməli, sabitliyi də biz yaratmalıyıq. Yalnız sonralar bizə məlum oldu ki, elə həmin vaxt Alma-Ataya daxili qoşunların böyük hissələri göndərilməyə başlanmışdı».*

Göründüyü kimi, Kreml artıq Alma-Atada iğtişaşların başlanacağından xəbərdar idi və onların ssenarisində nəzərdə tutulan hadisələr istənilən şəkildə alınmadı. Mərkəz, Moskva, Dövlət kəşfiyyat orqanları xarici həmkarları ilə birlikdə başqa planlara əl atdılar. Nəticədə 1988-ci ildə Sumqayıtda, 1989-cu ildə Tiflisdə, Fərqanədə, Oşda, 1990-cı ildə Bakıda, 1991-ci ildə Vilnüsə iğtişaşlar baş verdi. Baş verən hadisələrdə böyük insan tələfatına yol verildi.

Hadisələri analiz etdikdə bir məsələyə diqqət yetirmək vacibdir. Ayrı-ayrı respublikalarda milli zəmində yaranan konfliktlərin ssenarisinin bir mərkəzdən tutulduğu aydın şəkildə özünü göstərir.

Sumqayıt hadisələrindən əvvəl imkanlı ermənilər əmanət kassalarından pullarını çıxarmış və şəhəri tərk etmişlər. İğtişaşların törədilməsi haqqında kifayət qədər şahidlərin izahatları mövcuddur. Bu şahidlərin arasında SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin, SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin əməkdaşları ilə yanaşı, Ermənistanda hakimiyyətdə olan qüvvələrin və «Krunk» cəmiyyətinin xəbərləri vardı. Lakin, gəlin, hələ tələsməyək və faktlara müraciət edək.

Tanınmış jurnalist E.Albaz SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarının apardığı gizlin planlar və həyata keçirdikləri təxribatlar haqqında silsilə məqalələriylə oxuculara yaxşı tanışdır. O, 1992-ci ildə, Moskvada nəşr

olunmuş «Mina zemedlennoqo deystviye» kitabında yazır: «Tiflisdə 9 aprel günü ərəfəsində Gürcüstanın Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin polku hazır vəziyyətə gətirilmişdir. KQB-nin əməkdaşları insanları meydandan tankla, tstehkamçı dəmir bellərlə dağıdanda onları foto və videokamera ilə çəkməyə başladılar».

KQB-nin dəst-xətti Özbəkistanda həyata keçirildi. Fərqanə şəhərində baş vermiş hadisələrdə xüsusi xidmət orqanlarının əli vardır. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi, Siyasi Büronun üzvü **A.Yakovlev** «Sumerki» kitabında yazır: «Bir neçə konfliktlər və həyəcanlı hadisələrdən tutmuş, Novoçerkasskdan başlayaraq fəhlələrin güllələnməsi, Alma-Ata, Sumqayıt və Fərqanədə insan qanının axıdılması SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin ssenarisində baş vermişdir.

* * *

Alma-Ata şəhəri.
Əhalinin etiraz aksiyası.
(1986, dekabr).

Alma-Ata

Alma-Ata

Erməni əhalisinin
S.Vurğun adına
mədəniyyət sarayına
toplaşması
(Sumqayıt, fevral,1988)

Özbəkistanda baş verən
hadisələr faciə ilə başa
çatdı. Hərbçilər, həmişə
olduğu kimi, gözləmə
mövqeyində idilər.
(Fərqanə, Taşlak,
iyun, 1989).

Fərqanə, Taşlak

Fərqanə, Taşlak

Vilnüs şəhərində
iğtişaşlar və hərbcilərin
müdaxiləsi.
(Vilnüs, yanvar, 1991).

Vilnüs

Vilnüs

Tiflis şəhərində iğtişaşlar mətbuat səhifələrində.
Tiflis, aprel, 1989

Analogiyaya fikir verin: Alma-Atada, Tiflisdə, Fərqanədə, Oşda, Uzendə Sumqayıt ssenarisinə uyğun təxribat yaradıldı. Regionda milli-etnik qruplar arasında münasibətlər gərginləşməyə başladı. Taşlakda yerli əhaliyə tanış olmayan adamlar peyda oldular və kütləni iğtişaşlara səsləməyə başladılar. İğtişaşların yaxınlaşması haqqında Moskvaya, Mərkəzi Komitəyə məktublar göndərilir, lakin bütün müraciətlər cavabsız qalırdı. Hadisələrdən əvvəl Uzendə yaşayan taciklərin 13 faizi özlərinin və ailə üzvlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün şəhəri tərk etmişdir.

Uzendə də nəmalum adamlar gəzişir, konflikt yaradır, dava salırdılar. Qəribə burasıdır ki, hətta şəhər məscidinin Axundu da öz ailəsi ilə birlikdə şəhəri tərk etmişdir. Nəticədə 1989-cu ilin yay aylarında Fərqanə, Oşda və Uzendə milli etnik zəmində yaranan konfliktlər səbəbindən qan töküldü. İğtişaşların qarşısını almaq üçün şəhərə qoşun yeridildi, komendant saati tətbiq olundu. Məgər bütün bu hadisələr Sumqayıt hadisələrinin davamı deyildimi? Davamı idi. Sual olunur: Məgər bütün bu hadisələrdən Qorbaçovun xəbəri yox idimi? İğtişaşların qarşısını almaq üçün kifayət qədər hərbi qüvvələr yox idimi? Var idi!

İstər Sumqayıtda, istər Fərqanədə, istər Oşda, istərsə də Uzendə baş verən hadisələrdə istintaq işləri başlansa da, bir qrup xuliqan həbs olunub məhkəmə tərəfindən müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edildilər. Əfsuslar olsun ki, təkcə **icraçılar** həbs olundular və cəzalandırıldılar. **Sumqayıtda olduğu kimi, Fərqanədə, Oşda və Uzendə də sifarişçilər və təşkilatçılar «yoxa» çıxdılar**, bir növ kölgədə gizləndilər. Bu iğtişaşlar Qorbaçovun və xüsusi xidmət orqanlarının milli zəmində aparlıqları təxribat xarakterli silsilə tədbirlər idi.

Dediklərimizi o dövrdə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri vəzifəsində işləmiş, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun üzvü Nikolay Rıjkovun aşağıdakı sözləri birmənalı olaraq təsdiq edir.

N.Rıjkov, SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri
(1985-1990-cı illər. «İstoki razruşeniya» kitabı)

«Qorbaçov ölkədə milli zəmində yaranan kəskin münaqişələr zamanı həmişə xaricə səfər edərdi. Bundan istifadə edən qüvvələr bu hadisələri Siyasi Bürodada olan konservativ qrupların üzərinə yıxırdılar. Qorbaçov, Yakovlev, Şevardnadze, Medvedev isə kənarında qalırdılar. Qorbaçov həmişə onları özü ilə səfərlərə aparırdı. Çox adamlar sadələşməyə buna inanırdılar. Məgər bu miqyasda olan hadisələr bir neçə günə hazırlanıb həyata keçirilə bilərmi? Bu hadisələrin kökü, mahiyyəti və nəticələri üçün günlər çox azlıq təşkil edir. Baş katib dünyanın hansı bir guşəsində olmasına baxmayaraq, hər şeydən xəbərdar olurdu».

«Fərqanskaya Pravda» qəzeti, iyun 1989».

«Adama elə gəlirdi ki, tufanın yaxınlaşdığını xəbər verən heç bir əlamət yoxdur. Səhərdən Taşlakda sakitlik hökm sürürdü. Ancaq saat 10 radələrində «Avrora» kino-teatrının yanında qızıışmış izdiham toplaşmağa başladı. Onları sakitləşdirmək üçün raykom işçiləri hadisə yerinə gəldilər. Ancaq bu da kömək etmədi. Çox təəccüblüdür ki, düşməncəsinə əhval-ruhiyyədə olan adamların arasında demək olar ki, yerli əhalidən, yəni taşlaklılardan heç kim yox idi. Məhz onlar, yəni düşmən əhval-ruhiyyədə olanlar məshəti türklərinə divan tutmağa çağırırdılar və tezliklə «İnternasional» küçəsinə üz qoyub, qarşılarına çıxan hər şeyi darmadağın etdilər. İnsanlar qırılır, evlər od tutub yanırdı».

«Turkestan» qəzeti, yanvar-fevral 1990.

İ.Korolyov. «Fərqanə: hadisələr və faktlar»

«Hər şey Kuvasaydan başladı...özbəklərlə məshəti-türkləri arasında xırda məsələ üstündə konflikt yarandı...Şayiələr baş alıb gedirdi. Guya Kuvasayda uşaqları və qadınları öldürürlər, evləri yandırırılar. Əslində isə belə hadisələr olmamışdı. ...Taşlakda bir qrup ekstremistlər müxtəlif silahlardan və lüləsi kəsik tüfənglərdən atəş açdılar. Partlayıcı

paketləri və içində yandırıcı maddələrlə doldurulmuş şüşə qabları məshəti-türklərinin evlərinə atmağa başladılar. Bu, 4 saat davam etdi. Özbaşınalıq və vəhşilik baş alıb gedirdi. Bunun da böyük və ağır nəticələri oldu. 43 ev yandırıldı, 170 ev və mənzil qarət edildi. 10 maşın, 12 motosikl alova büründü. Qətl hadisələri, zorakılıq halları baş alıb getdi.

SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin mətbuat mərkəzinin verdiyi məlumata görə, hadisələrdə 99 nəfər qətlə yetirilmişdir. Onlardan 20-si özbək, 69-u məshəti-türkləri, 10 nəfəri isə başqa millətin nümayəndəri olub».

A.Şustov, yazıçı

«Orta Asiyada milli etnik qruplar arasında vəziyyəti qızıqdırtdılar. Bunda maraqlı qüvvələr vardı. Türk evlərini yandırtdılar. Respublika rəhbərliyi və güc strukturları gücsüz idi. SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunları iğtişəşlərin qarşısını almaq üçün bir neçə saat gecikmişdi».

«Bizə torpaq lazımdır, – Ermənistanın Nazirlər Soveti sədrinin sabiq birinci müavini Kirokasyan dedi, – çünki ermənilər Ermənistandan çıxıb gedirlər. Ona görə ki, torpaqları yoxdur».

*F.Bobkov, SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik
Komitəsi sədrinin sabiq birinci müavini*

1987-ci ilin oktyabr ayında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Plenumu keçirildi və Heydər Əliyev tutduğu vəzifələrdən azad edildi.

Siyasi Büroda səriştəli və təcrübəli fiqur sayılan Heydər Əliyevin tutduğu vəzifələrdən uzaqlaşırılması ermənilərin torpaq iddiası ilə bağlı probleminin həllində şanslarını artırdı. Onlar əsas maneənin aradan qaldırılmasını alqışladılar və Qorbaçova öz niyyətlərini açıq-saçıq bildirməyə başladılar. Plenumdan bir ay sonra Dağlıq Qarabağ mexanizmi işə düşdü.

1987-ci ilin noyabr ayında Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi, akademik A.Ağanbekyan Fransaya uçdu. O, Parisdə erməni elitası qarşısında çıxış edərək, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınub Ermənistana verilməsini məqsəduyğun hesab etdi və bu məsələnin Siyasi Büroda müzakirə olunacağını qeyd etdi.

HAŞİYƏ

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi, «yenidənqurma» siyasətinin baş «memarı» sayılan Aleksandr Yakovlev «Sumqayıtın əks-sədası» sənədli filminin çəkilişləri zamanı Sumqayıt jurnalistlərinə verdiyi müsahibəsində bildirmişdir ki, «Ağanbekyan Parisə öz təşəbbüsü ilə getməmişdir. O, Qorbaçovun yanında olmuş, onunla məsləhətləşmiş, tezisləri ilə tanış olmuş və sonra Parisə uçmuşdur».

Akademik A. Ağabekyanın bəyanatı bir sıra xarici ölkələrin erməni kütləvi informasiya vasitələrinin: «AyB» radiostansiyası, «Azadlıq» radiosunun erməni redaksiyası, «Amerikanın səsi», «Nyu-York Tayms», «Frans-press» və başqa mətbuat orqanlarının əsas mövzusunə çevrildi.

Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən «İnqlabçı daşnaklar», «Erməni inqlabçılar ittifaqı», «Kəndli azadlığı», «Birləşmiş Ştatların Şərq Erməniləri», «Kilikiya», «Jirair», «Ermənistanın müdafiəsi», «Gənc erməni daşnakları» və s. kimi siyasi təşkilatların işində dərhal böyük canlanma baş verdi. Amerikada yaşayan erməni icması Ağabekyanın bu bəyanatından sonra, M. Qorbaçovun Amerikaya səfər etməsinin diplomatik yolla həllinə çalışdılar və demək olar ki, bu səfər tezliklə həll olundu.

M. Qorbaçov 1987-ci ilin dekabr ayında Amerikaya səfər etdi. Kaliforniya ştatında o, erməni elitesi ilə görüşdü, ölkədə baş verən ictimai-siyasi proseslərin gedişatından, aşkarlıqdan, demokratiyadan söz açdı.

Erməni lobbisinin Sovetlər birliyinin başçısı ilə görüşü təsadüfi deyildi. Onları Dağlıq Qarabağ məsələsi düşündürürdü və belə bir fikirdə idilər ki, Sovetlər ölkəsində elan olunan «yenidənqurma» siyasətindən yararlanmaq lazımdır. Erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağ problemini Qorbaçov qarşısında çözlədilər, bu torpağın tarixən ermənilərə mənsub olduğunu sübut etməyə çalışdılar. Qorbaçov da öz növbəsində bu məsələdə obyektiv olacağına, ermənilərin ümidini doğrultmağa çalışacağına söz verdi. Bundan məmnun qalan ermənilər M. Qorbaçova və onun xanımı Raisa Maksimovnaya Amerika rəssamı İnok Klousonun «Карта вселенной», Ayvazovskinin «Петербург. Вид на стрелки Васильевского острова» əsərlərini, Şaginyan ailəsi isə XII əsr pravoslav kilsəsinin əlyazmalar kitabını hədiyyə verdilər. Bundan əlavə, Raisa Maksimovnaya brilyantla bəzədilmiş qiymətli qolbaq da bağışlandı. Moskvaya qayıdan Qorbaçov və həyat yoldaşı sənət əsərlərini və əlyazmaları dövlət muzeylərinə təhvil verdilər. Brilyant qolbaq isə Raisa xanıma Amerika-Erməni icması tərəfindən verilən hədiyyə kimi yadigar qaldı.

Qorbaçova arxalanan ermənilər 1987-ci ilin axırlarında Ermənistanın Ali Sovetində və Dağlıq Qarabağın tərkibində olan rayonlarda Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınub Ermənistana verilməsi məsələsini xalq deputatları sovetlərinin sessiyalarına çıxartdılar. Gündəmdə bir məsələ

dururdu: «Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasının tərkibindən çıxarılması və Ermənistan respublikasının tərkibinə verilməsi». Bu qərar Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə, Respublika Ali Sovetinə, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə, SSRİ Ali Sovetinə göndərildi.

Azərbaycanda bu məsələyə qarşı kəskin reaksiya oldu. Moskva isə ermənilərin qeyri-qanuni qərarına qarşı konkret tədbir görmədi, əksinə, hadisələrin gedişatını izləməyə başladı. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, əgər bu məsələ 1960-70-ci illərdə qaldırılsaydı, həmin rayonların və vilayətin xalq deputatları sovetlərinin sessiyalarında gündəmə gətirilən məsələ SSRİ Ali Soveti tərəfindən ləğv olunar, bu işin təşkilatçıları ciddi cəzalandırılardı. Lakin bu baş vermədi. Zaman dəyişmişdi. Qorbaçovun bu cür qəti addım atmağa cürəti çatmadı. Çünki artıq Qərb və erməni lobbisi tərəfindən satın alınmışdı.

Moskva Azərbaycanın reaksiyasını gözləyirdi. Azərbaycan isə torpaq iddiasını rədd etdi, Respublika Ali Sovetinin sessiyası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin qəbul etdiyi qərarı əsassız sayıb ləğv etdi.

Onu da qeyd edək ki, erməni millətçiləri XX əsrdə Dağlıq Qarabağ məsələsini bir neçə dəfə qaldırmışdılar. Stalinin vaxtında bu məsələnin himayəçiləri və siyasi təşkilatçıları Mərkəzi Komitənin Siyasi Bürosunun üzvləri A.Mikoyan və L.Beriya idi.

«Mir Cəfər Bağırov xatirələrində» (Bakı. «Nurlan» nəşriyyatı. Səh. 308) kitabından bir misal çəkmək yerinə düşərdi. «1945-ci ildə Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin rəhbəri Q.Arutyunov Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə rəsmi məktubla müraciət edərək, Dağlıq Qarabağ Vilayətini Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaraq Ermənistanın ərazisinə birləşdirmək haqqında məsələ qaldırmışdı». Göstərmək lazımdır ki, bu, Arutyunovun cəsarəti çərçivəsinə sığmayan bir addım idi. Belə təklifi o, yalnız Mərkəzdə olan öz havadarlarına güvənərək irəli sürə bilərdi. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin o zaman ki ikinci katibi H.Seyidov xatırlayırdı ki, «1945-ci ildə Moskvada Stalinin qəbul otağında Siyasi Büronun üzvləri L.Beriya və A.Mikoyan Azərbaycanı Cənubi Azərbaycanla birləşdirilərək böyük Azərbaycan Respublikasının yaradılması haqqında məsələnin guya artıq həll edil-

diyi münasibəti ilə M.C.Bağirovu təbrik etmişdilər. Onlar belə bir inam ifadə etmişdilər ki, buna görə də yəqin Bağirov əliaçıqlıq edərək, Dağlıq Qarabağın Ermənistana, Zaqatala-Balakən bölgəsinin isə Gürcüstana verilməsinə etiraz etməyəcək. M.C.Bağirov «Bu barədə düşünmək vaxtı deyil», deyə cavab vermiş (səh. 30) və Sovet İttifaqı Kommunist (Bolşeviklər) Partiyasına açıq məktubla müraciət edərək Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycana mənsub olduğunu tarixi faktlarla əsaslandırmışdılar. Və qeyd etmişdir ki, Dağlıq Qarabağın heç bir vaxt Ermənistan Respublikası ilə sərhəddi olmamışdır.

Tarixdən bir neçə misalı oxucuların diqqətinə çatdırmaq yerinə düşərdi. 1967-ci ildə Türkiyədə nəşr olunan «Cumhuriyyət» qəzeti yazırdı: «Sovet Rusiyasının xarici işlər naziri Molotov 1945-ci il iyunun 7-də Türkiyəyə nota verdi. Bu notada Qafqazın Şərqi vilayətlərindən Qars, Ərdahan geri istənilir və boğazlarda rus üstünlüyünü bərpa etmək üçün bir sıra tələblər irəli sürülürdü. Bu məsələdə də o dövrün qanlı rus imperializminin zəfər məstliyi türk inamının və cəsarətinin qranit qayasına toxundu. Almaniyaya qalib gəlsələr də, Stalin siyasətinə məğlub olan anqlosaksonlar həmin anlarda Türkiyəyə arxa durmadılar. O zaman Türkiyə xarici işlər naziri Nurulla Sümər ilə Sovet elçisi Vinqradov arasında baş tutmuş aşağıdakı söhbət maraqlıdır.

Nurulla Sümər: - Yer üzünün böyük bir parçasına sahib olan Rusiyanın doğrudanmı daha artıq torpağa ehtiyacı vardır?

Vinqradov: - Torpağa ehtiyacı olan Rusiya deyil, Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasıdır».

İkinci misal. SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin sabiq birinci müavini Filipp Bobkovun Moskvada «DTK və hakimiyyət» adlı kitabı çapdan çıxmışdır. (Moskva. «EKSMO» nəşriyyatı. 2003. səh.14) Müəllif həmin kitabda yazır: «Sumqayıtda baş verən dəhşətli gecələrdən sonra mən tikinti kombinatının fəhləsi olan bir erməni qadınla söhbət etdim. Onun gəlini ağır gün keçirmiş, oğlu isə yaralanmışdı.

- Siz elə bilirsiniz ki, Yerevanda olan ziyalılar biz ermənilər haqqında düşünürlər?- deyə qadın bildirdi. – Xeyr! Onlar torpaq haqqında düşünürlər. Dağlıq Qarabağ da onlara bu məqsəd üçün lazımdır».

Həmin kitabdan daha bir misal. «Mən bir neçə aydan sonra Moskvada Ermənistan Respublikasının Nazirlər Soveti sədrinin sabiq

birinci müavini Kriokasyanla görüşdüm. Təqaüddə idi. O, uzun müddət mənə izah etdi ki, Dağlıq Qarabağ onlara nə üçün lazımdır.

- Bizə torpaq lazımdır, - dedi.

- Niyə? - təəccüblə soruşdum.

- Çünki ermənilər Ermənistandan çıxıb gedirlər, ona görə ki, torpaqları yoxdur.

- Hara?

- Stavropol vilayətinə, Sibirə, Mərkəzi Rusiyaya.

- Burada nə var ki?

- Necə yəni? Millət dağılır. Rusiyanın müxtəlif rayonlarına köçmənin qarşısını almaq üçün bizə mütləq torpaq lazımdır”.

HAŞIYƏ

Bir fakta da diqqətinizi çəkmək istərdik. 1991-ci il, avqust «putç»undan sonra Qorbaçov Forosdan Moskvaya gəldi və ilk növbədə öz silahdaşlarını satdı. Partiyadan imtina etdi. Həmin anlar Qorbaçovun gələcək taleyi hələ məlum deyildi. Boris Yeltsin eyforiya içərisində idi. Farosda olan hadisələr, Moskvada baş verənlər insanları çaşdırmışdı. Böyük bir dövlət dağılmaq üzrə idi.

Partiyanın sirrlərini üzə çıxartmaq, vəsaitlərinin, qızillərinin xaricdə hansı banklarda yerləşdirilməsi çoxlarını maraqlandırır. Mərkəzi Komitənin işlər müdiri Kruçinanın pəncərədən müəmmalı şəkildə özünü atması və həlak olması, təsadüfi deyildi. Partiya qızillərinin və pul vahidlərinin hansı ölkədə, hansı banklarda yerləşdirilməsini Kruçinadan savayı heç kim bilmir, demək sadələvhlük olardı. Marşal Axromeyev də kabinetində özünü öldürmüşdü. Bu ölümün intihar olmasına heç kim inanmırdı. Qətiyyətli bir şəxsiyyət, böyük iradəyə malik bir insan özünə necə sui-qəsd edə bilərdi? O, bir çox sirrlərin sahibi idi. Onlar açılsaydı,

ölkədə çaxnaşma baş verə bilər, bir çox vəzifəli şəxslər işə olunar, bu da xalq arasında böyük narazılıqlara səbəb olar və qarşdurma baş verə bilərdi, qan tökülərdi.

SSRİ Daxili İşlər naziri Boris Puqonun da özünə sui-qəsd etməsi çoxlarına şübhəli gəldi. Bu üç nəfərin sui-qəsdinə nə iqtidarı, nə də müxalifəti maraqlandırmırdı. Hamını hakimiyyətə kimin gəlməsi maraqlandırdı. Qarşıda kimisə rütbə, vəzifə, deputat statusu, səlahiyyətlər gözləyirdi. Onlar hakimiyyətə gəldikdən sonra yeni kurs elan edəcəklərinə söz verir, SSRİ-nin tarixində özlərinə məxsus yer tutmuş, Axromeyevin, Kruçinanın, Puqonun cinayətlərinin üstünün açılacağı barədə xalqa bol-bol vədlər verirdilər.

Hakimiyyət isə şirindir. Bu şirin-şəkər hakimiyyətində üzənlər tez bir zamanda yaxınlıq etdikləri, rəyasət heyətlərində yanaşı oturduqları, ziyafətlərdə biribirilərinin sağlıqlarına badə qaldırdıqları silahdaşlarını heç yada da salmadılar.

Kütləvi informasiya vasitələrində hər üç hadisənin xarici kəşfiyyət orqanlarının və SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin planı əsasında baş verdiyi söylənilirdi.

Bəzi məlumatlara görə, Puqonun kabinetini təftis edəndə onun seyfindən bir neçə qovluq çıxmışdı. Birinin üstündə «Özbəkistan, mesheti türkləri», birinin üstündə isə «Dağlıq Qarabağ» yazılmışdı. Mesheti türklərinin başlarına açılan oyunlar hamının yadındadır. «Dağlıq Qarabağ» qovluğunda Stepanakertdə fəaliyyət göstərən «Krunk» cəmiyyətinin millətçi hərəkatları, torpağın Azərbaycanından alınıb Ermənistanına verilməsi, tərribat planları, terrorist təşkilatları ilə əlbir olması, Bakı və Sumqayıtda yaşayan erməni millətçiləri ilə apardıqları separat danışıqları və sair məlumatlar toplanılmışdı. Deməli, Moskva, ölkənin rəhbərliyi, hüquq-mühafizə orqanları Sumqayıt hadisələri haqqında əvvəlcədən məlumatlı idilər, lakin konkret tədbirlər görülmürdü.

Erməni lobbisi Moskvada olan havadarlarına arxayın idilər, yeri gəldikdə Qarabağ probleminə sözü keçən rəhbərlərə, dövlət məmurlarına, xüsusi xidmət orqanlarına maddi yardım göstərirdilər.

Sumqayıtda baş verən hadisələrdə SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərində cinayətxarış şöbələrində çalışan, erməni millətindən olan bir qrup əməliyyatçını Sumqayıta ezam etməsi təsadüfi deyildi

İğtişaslarda iştirak edən erməniləri erməni müstəntiqləri dindirmiş və onlara təcili olaraq Sumqayıtı tərk etməyi tapşırılmışdılar. Bu haqda Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunda kifayət qədər material vardır.

«NAXÇIVANIN, KİROVABADIN (GƏNCƏNİN), ŞAUMYANIN, XANLARIN, ŞƏMKİRİN, DAŞKƏSƏNİN, DAĞLIQ QARABAĞIN ERMƏNİSTAN SSR-ə BİRLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA»

«KRUNK» cəmiyyəti

1906-cı ildə **Ömər Faiq Nemanzadə** «İrşad» qəzetində yazırdı: *«Ermənilər necə olursa - olsun, özlərinin Ermənistan yaratmaq planlarını həyata keçirəcəklər və bu məqsədə nail olmaq üçün bizi Yerevandan, Qarabağdan, Qarsdan qovub çıxartmağa cəhd göstərəcəklər. Biz bilməliyik və unutmamalıyıq ki, ermənilər istənilən alçaqlığa hazırdırlar. Onlar təxribatlara əl ataraq, müsəlmanları özlərinə qarşı qalxmağa təhrik edəcək, bilərəkdən böyük itkilərə yol verəcək, sonra da bütün Avropaya özlərini yazıq, məzlum, iztirablı bir xalq kimi göstərmək üçün ah-nalə çəkərək zarıyaçaqlar. Onlar öz cinayətləri üçün təcridən plan hazırlayacaq və onu həyata keçirmək üçün yollar arayacaqlar».*

Azərbaycanın görkəmli ictimai xadiminin XX əsrin əvvəllərində söylədiyi bu sözlər bu gün də öz aktuallığını itirməyib. Azərbaycan tor-

paqlarının hesabına özlərinə Ermənistan dövləti yaradan ermənilər indi də Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizədən əl çəkmir və rusalardan hər cür dəstək gözləyirlər. Xankəndində yaradılan «Krunk» cəmiyyətinin bu işdə fəallığı göz qabağındadır.

Ermənistan rəhbərliyinin və Daşnak partiyasının Azərbaycana qarşı apardıqları məkrli siyasət Dağlıq Qarabağda öz qatı millətçiliyi ilə seçilən «Krunk» cəmiyyətinin siyasəti ilə üst-üstə düşür. Bu cəmiyyətin Azərbaycana qarşı tutduğu mövqe barışmaz, faşizm ideologiyasına söykənən, xaricdən maddi yardım və silah alan bir quruma çevrilmişdir. Onlar Ermənistan rəhbərliyindən, kəşfiyyat orqanlarından ekstremist qruplardan, diplomatlardan Dağlıq Qarabağın Ermənistana qatılmasının Beynəlxalq normalara uyğun həll olunmasını tələb edirdilər. «Krunk» millətçilərinin apardıqları məkrli və hiyləgər siyasət hər yerdə özünü qabarıq şəkildə göstərirdi.

1980-ci ilin sonlarında Dağlıq Qarabağ probleminin düyünə düşdüyünü hiss edən erməni millətçiləri və onların xaricdə yaşayan havadarları xalqı itaətsizliyə səslədilər. Stepanakertdə mitinqlər keçirilməyə başlandı. Bu işdə «Krunk» cəmiyyəti fəallıq göstərirdi.

1988-ci il, fevral ayının 12-də «Krunk»un tərkib hissəsində 47 nəfər kommunist, 4 nəfər vilayət partiya komitəsinin üzvü, 22 nəfər deputat, müəssisə və təşkilat rəhbərləri, kütləvi informasiya vasitələrinin əməkdaşları vardı. «Krunk»da 11 nəfərdən ibarət sovet yaradılmışdı. Cəmiyyətin sədri vilayətdə tanınmış, mafioz qrupa rəhbərlik edən Tikinti Materialları Kombinatının direktoru A.Manuçarov idi. Bu adamın nüfuzu təkcə Dağlıq Qarabağda deyil, onun hüdudlarından çox-çox kənarda da vardı. Rusiyada bir sıra nüfuz sahibləri, mafioz strukturların rəhbərləri ilə əlaqəsi yaranmışdı. Vilayətdə kadrların seçilməsində və yerləşdirilməsində onun böyük rolu vardır.

«Trud» qəzetinin müxbiri ilə söhbətində ona belə bir sual verilmişdi: «Krunk»un yaradılması üçün vilayət partiya komitəsinin birinci katibindən razılıq alınmışmı?» Müxbirin sualına Manuçarov belə cavab vermişdir: «Gevorkov kimdir? Onu hakimiyyətə gətirən mən olmuşam. Bunu o, çox gözəl başa düşür».

Gevorkov haqqında da bir neçə söz demək yerinə düşər. Bir müddət Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində məsul vəzifədə

çalışandan sonra, 1970-ci illərin əvvəllərindən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə seçilmişdir. Onunla işləyənlər və yerli əhali Gevorkovu özündən razı, müştəbeh, xudpəsənd, təntənəli ziyafətlər keçirməyi xoşlayan, vaxtının çoxunu ona yaxın olan adamlarla istirahət edən, tez-tez ova çıxmağı xoşlayan adam kimi tanıyırdılar. Gevorkov partiya işindən çox uzaq idi. Onun səriştəsizliyi və təşkilatçılıq qabiliyyəti olmadığı 1988-ci ildə özünü biruzə verdi. Onu vilayətdə bir partiya funksioneri kimi belə tanıyırdılar. Gevorkovun rəhbərliyi altında Dağlıq Qarabağda ciddi islahatlar aparılmamışdı. Çünki onun idarəçilik və təşkilatçılıq bacarığı demək olar çox zəif idi. O, amiranəlik metoduna və inzibatçılığa daha çox üstünlük verirdi.

Gevorkov Dağlıq Qarabağda uzun müddət ayrı-ayrı sferalara rəhbərlik edən və iqtisadiyyatla gizlin məşğul olan bir qrup mafiozların əlində alətə çevrilmişdi. Partiya rəhbəri kimi, həmin qrupa daxil olan insanlara vilayətdə hər cür şərait yaradılırdı, problemləri yarananda isə təcili olaraq həll olunurdu. Dağlıq Qarabağ problemi qaldırılanda onun idarəetmədə qeyri peşəkarlığı, əhali arasında hörmətsizliyi ön plana çıxdı. Vilayət Partiya Komitəsinin qəbul etdiyi hər hansı bir qərar yerlərdə sükutla qarşılanırdı. Hamının diqqəti «Krunk»a, onun rəhbəri Manuçarova tuşlanırdı. Bu, üzdənirəq xalq «qəhrəmanı» ermənilərə Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınıb Ermənistanı qatılması haqqında bol-bol vədlər verirdi. 1990-cı illərin əvvəllərində Manuçarov həbs olunmuşdu.

SSRİ Baş Prokurorunun müavini A.F. Katusev SİTA-nın (TASS agentliyi) müxbirləri V.Ternavskiyə və Kanaşenkoya verdiyi müsahibəsində («Kommunist» qəzeti, 01 dekabr, 1988-ci il) demişdir:

«Manuçarov «Krunk» cəmiyyətinə rəhbərlik etdiyinə görə həbs olunmayıb. Bunun başqa səbəbləri vardır. İstintaqın müəyyən etdiyinə görə, o, xalq malını oğurlamaqla məşğul olan mütəşəkkil qrupa başçılıq etmişdir və həmin adamlar xüsusilə iri məbləğdə dövlət pulunu mənimsəmişlər. Manuçarovla birlikdə onun şərikləri V.Z.Arakelyan, Ş.İ.Vanesyan, A.D.Nersesyan, A.A.Barseqyan, Q.V.Mesropyan,

A.X.Kasyan, S.R.Atoyan, A.M.Abramyan, A.Y.Babayan, R.S.Sərkisyan da həbs edilmişlər».

Manuçarovları Dağlıq Qarabağı bir o qədər düşündürmürdü. Onlar «Krunk»a başçılıq etməklə öz cinayət əməllərini gizlətməyə çalışırdılar. Bununla belə, onu millətin qəhrəmanı kimi qələmə verirdilər və onu həbsdən azad etmək üçün Dağlıq Qarabağda xüsusi komitə yaradılmışdı. Manuçarovun tərəfdarları təkcə Qarabağda deyil, Moskvada da var idi. Onlar hər cür canfəşanlıq göstərir, Manuçarovu həbsdən azad etdirmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. Mitinglər və piketlər keçirir, tətillər elan edirdilər. Bu işdə akademik Saxarovun, ermənilərin baş «ideoloqu» sayılan Staravoytovanın xüsusi rolları olmuşdur. Moskvada yüksək dairələrdə, həmçinin ayrı-ayrı xarici təşkilatlar qarşısında məsələlər qaldırılır, Manuçarovun qanunsuz həbs olduğunu sübut etmək istəyirdilər. Onlar erməni lobbisinin köməkliyi ilə həbsxanada olmuş, Manuçarovla görüşmüş və söz vermişdilər ki, onun azad olunması üçün ictimai rəy yaradacaqlar. Belə də oldu. «Azadlıq», «Amerikanın səsi» radiostansiyaları bar-bar bağırır, Sovet ölkəsində insan hüquqlarının kobudcasına pozulmasından narahat olduqlarını bildirir, əyani olaraq Manuçarovu misal gətirirdilər. «Demokrat»lar istədiklərinə nail oldular. Manuçarov həbsdən azad olundu. Onun azad olunması bir sıra qüvvələrə lazım idi. Manuçarov Ermənistan-Azərbaycan qarşıdurmasında öz rolunu daha da fəallaşdırmalı idi. Rusiyada olan əlaqələrindən istifadə etməli və Azərbaycana qarşı məkrli planların gerçəkləşməsində əsas rol oynamalı idi.

«Krunk»un üzvləri vaxtlı-vaxtında mərkəzdən təlimatlar alır, azərbaycanlılara qarşı şovinist təbliğatlarını gizlin həyata keçirirdilər. Maraqlı faktlardan biri budur ki, 1988-ci ilin yanvar-fevral aylarında Sumqayıtda kütləvi iğtişaşlar baş verməmişdən əvvəl şəhərdə fəaliyyət göstərən 14 əmanət kassasından milliyyətçə erməni olan yüzlərlə əmanətçi tərəfindən 1 milyon 226 manat əmanətlər götürülmüşdür.

«Kapitalbank»ın 2 saylı Sumqayıt filialı tərəfindən əmanətlərin verilməsinə dair təqdim edilmiş ilkin sənədlərdən görünür ki, yuxarıda göstərilən dövr ərzində 18 nəfər 1000 rubldan, 7 nəfər 2000 rubldan, 8 nəfər 3000-dən artıq, 4 nəfər 4000 rubldan, 3 nəfər isə 5000 rubldan artıq məbləğdə əmanətlərini götürmüşlər.

Misal: N.Ağacanyan-16765 r., S.Gevorkyan-11244 r., K.Martirosyan-8730 r., Z.Melkumyan-13580 r., R.Mikaelyan-7610 r., V.Avanesova-13760 r., A.Poqosyan-9360 r., S. Karielova-16697 r., Q.Qaxşiryan-8795 r., R.Sərkisyan-7752 r., S.Ağanbekyan-6754 r., Q.Akopov-6519 r., A.Sərkisyan-8880 r., D.Davidyants-8202 r., V.Sərkisyan-5377 r., L.Babayan-17890 r., A.Ambartsumyan-12760 r., R.Tomosyan-8670 r., Y.Xaçaturyan-8877 r., E.Baqdasaryan-9228 r., K.Xankoryan- 6574 r., M.Azaryan-8570 rubl.

1988-ci ildə Sumqayıtın əmanət bankının ayrı-ayrı filiallarında çalışan vətəndaşların bir neçəsinin şahid ifadələrinə diqqət yetirək.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

4 may 2010

İş № 60206

Bakı şəhəri

Şahidi dindirmə
P R O T O K O L U

Dindirmə başlandı, saat 11:15 dəq.
Dindirmə başa çatdı, saat 12:45 dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1946-cı il, noyabr ayının 11-də Ağdam rayonunda anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, Sumqayıt şəhərinin sakini **Xəlilova Əzizə Tanrıverdi qızını**, Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi, **ədliyyə müşaviri Məmmədov Elmar Əlikram oğlu**, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 227–230-cu maddələrinin tələblərinə uyğun olaraq, şahid qismində dindirmişdir.

Şahidə dindirmədən əvvəl hansı iş üzrə çağırıldığı barədə məlumat verildi və ona iş üzrə məlum olan bütün hallar barədə danışmaq vəzifəsi barədə xəbərdarlıq edildi. Şahidə izah edildi ki, Azərbaycan Respublikası CPM-nin 26-cı maddəsinə uyğun olaraq, öz ana dilindən istifadə etmək, ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışı zamanı tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək, məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüquqları vardır. Şahid bildirdi ki, Azərbaycan dilini bilir, tərcüməçiyə ehtiyacı yoxdur.

Şahid

«Mənə verilən suallara cavab olaraq bildirmək istəyirəm ki, 1998-ci ildən bu günədək Sumqayıt şəhəri, 20-ci məhəllə, ev 20/54, mənzil 2-də yaşayıram. Əvvəllər başqa ünvanda yaşayırdım. Uzun müddət 181 №-li əmanət kassasında kassir və nəzarətçi vəzifələrində işləmişəm. İşlədiyim əmanət kassası Sumqayıt şəhəri, 12-ci mikrorayon, ev 1 ünvanda yerləşirdi. Əmanət kassasında işlədiyim illər ərzində yaxın mikrorayonlarda yaşayan əmanətçiləri, o cümlədən milliyətcə erməni olanları yaxşı tanıyırdım.

Mən siyasətlə məşğul olmasam da, 1987-ci ilin axırlarında gedən söhbətlərdən, televiziya dan, qəzetlərdən və digər mənbələrdən mənə məlum oldu ki, Stepanakertdə ermənilər mitinqlər təşkil edərək, Dağlıq Qarabağı Azərbaycan Respublikasının tərkibindən çıxarıb Ermənistan Respublikasının tərkibinə qatmaq istəyirlər. 1987-ci ilin son aylarından və 1988-ci ilin yanvar-fevral aylarında ermənilər kassadan öz pullarını çıxartmağa başladılar.

Mənə təqdim edilmiş 26 yanvar 1988-ci il tarixli 01342 №li, 13 fevral 1988-ci il tarixli 086 №-li, 26 yanvar 1988-ci il tarixli 9234 №-li, 09 fevral 1988-ci il tarixli 10224 №li, 27 fevral 1988-ci il tarixli 11227 №-li, 02 fevral 1988-ci il tarixli 10751 №-li məxaric orderlərinə əsasən, Şirinyan Edik Şirinoviçə 3133 rubl, Sayan Larisa Surenovnaya 5119 rubl, Ananesyan Spartak Şaqenoviçə 1989 rubl, Qasparyan Nina Sarkisovnaya 1165 rubl, Xaçikyan Arakel Sumbatoviçə 2164 rubl, Asryan Martik Sedrakoviçə 3872 rubl məbləğində əmanət kassasından nəğd şəkildə pul vermişəm. Məxaric orderində olan imzalardan ikinci imza mənimdir, digərləri nəzarətçi Süleymanova Hərifə Süleyman qızının və müştərinin imzalarıdır.

Əmanətçi Larisa Sayanı şəxsən tanıyırdım. O, kassadan 5119 rubl məbləğində pul çıxaranda səbəbini soruşdum. Larisa mənə dedi ki, Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən «Krunk» cəmiyyətinin üzvləri mənə hədə-qorxu gəlirlər. «Onlara müəyyən məbləğdə pul ödəməliyəm. Sumqayıtda iğtişaşlar törətməyi planlaşdırıblar. Pul verməsəm, ev ünvanımı Sumqayıtda olan erməni millətçilərinə verəcək, evimə basqın edib, bizə divan tutacaqlar». O vaxt mən onun dediklərinə ciddi əhəmiyyət vermədim. Pulları adi qaydada kassadan çıxarıb verdim.

Daha sonra mən Larisa Sayanı görməmişəm və onunla heç bir əlaqə saxlamamışam».

Şahid

Xəlilova Ə. T.

**ГЕНЕРАЛЬНАЯ ПРОКУРАТУРА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Номер регистрации

Дата: 26.05.2010

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ

«26» мая 2010 г. Следователь по особо важным делам следственного управления по тяжким преступлениям Генеральной Прокуратуры Азербайджанской Республики советник юстиции Мамедов Эльмар Аликрам оглы в служебном кабинете с соблюдением требований ст. 95, 227, 230 УПК Азербайджанской Республики допросил в качестве свидетеля Сорокину Марину Николаевну
город Баку

Допрос начат: 11.00

Окончен: 14.00.

АНКЕТНЫЕ ДАННЫЕ СВИДЕТЕЛЯ

Фамилия, имя, отчество - Сорокина Марина Николаевна

Год рождения – 16. 07. 1964 года. Место рождения - Сумгаит

Гражданство - гражданка Азербайджанской Республики

Образование - среднее

Место работы и должность - оператор 11-го почтового отделения

Место жительства - город Сумгаит.

Документ, удостоверяющий личность - личность установлена

Свидетель

Сорокина М.Н.

Свидетелю разъяснено, что в соответствии со ст. 26 УПК Азербайджанской Республики она вправе давать показания на

родном языке, в ходе предварительного следствия и судебного разбирательства, пользоваться услугами переводчика бесплатно, выступать в суде на родном языке.

Свидетель М.Сорокина заявила, что желает давать показания на русском языке, так как азербайджанским языком владеет не достаточно хорошо.

Подпись

По существу заданных мне вопросов могу показать следующее: в настоящее время проживаю по адресу город Сумгаит, 1-ый микрорайон, дом 36/126 квартира 10 вместе с членами своей семьи. Муж Сорокин Владимир Давыдович, 1953-го года рождения, уроженец города Сумгаита, в настоящее время не работает. Длительное время, примерно до 2000 года работал в должности начальника планового отдела СТТК (грузовой гараж). Старший Сорокин Давид Владимирович 1986 года рождения, в настоящее время заканчивает обучение в Азербайджанском экономическом университете. Второй сын Сорокин Вадим Владимирович, 1991 года рождения, в этом году закончил Бакинский компьютерный колледж. Третий сын Сорокин Роман 1994 года рождения, учится в 11 классе средней школы №15. Из близких родственников, проживающих в Сумгаите я могу назвать только брата своего мужа Нисанова Михаила, который до недавнего времени работал электриком на заводе. Я проживаю в Сумгаите со дня своего рождения, моя мама Антипова Валентина Ивановна родилась в поселке Пришиб Джалилабадского района, а папа Богданов Федор Тимофеевич был родом из Шемахинского района.

Примерно в 1984 году я училась на втором курсе Азербайджанского нефтяного института. Была принята на работу телеграфистом на почтамт города Сумгаита. Примерно через год была переведена на ту же должность в 11-ое почтовое отделение..

11-ое почтовое отделение находится по настоящее время по адресу город Сумгаит, 12 микрорайон дом 1 и расположено на первом этаже жилого пятиэтажного дома. С другой стороны этого же здания ранее располагалась сберегательная касса, а после ликвидации Сбербанка, на этом же месте открылся филиал «Капиталбанка».

Всего в период 80-х годов в почтовом отделении на различных участках работало примерно 30 человек. Хочу отметить, что вместе с почтальонами, прикрепленными к нашему почтовому отделению, число работников было намного больше, около 50 человек, но так как почтальону работали в соседнем помещении и их специфика работы отличалась от специфики работы других сотрудников их точное число в настоящее время я вспомнить не могу. Из лиц русской национальности непосредственно в отделении работала только я, среди почтальонов в должности сортировщиц работала Джалилова Надежда Ивановна, которая уволилась в связи с выходом на пенсию примерно год назад. Кроме нас, большую часть работников составляли лица азербайджанской национальности, было несколько человек армян и лезгин. Из лиц армянской национальности, работавших в 11-ом отделении я могу вспомнить заместителя начальника отделения Алену и доставщицу Евгению. Обстановка в коллективе была всегда интернациональной, никаких осложнений на межнациональной почве не было.

Хочу показать, что я русская по национальности, длительное время проживаю в Сумгаите, здесь выросли мои дети. Ни я, ни члены моей семьи никогда не испытывали каких-либо притеснений на межнациональной почве, сама я никогда не являлась ни свидетелем, ни участником данных конфликтов. Сумгаит всегда был многонациональным городом, где прекрасно уживались представители многих национальностей..

Как человек, длительное время проживающий в Сумгаите, не могу не отметить те факторы, которые способствовали дестабилизации обстановки перед событиями 1988 года. Факторы, о которых я хочу указать в своих показаниях, на мой взгляд имели отношение к наступившим последствиям в виде массовых беспорядков. Примерно в конце 1987 года в Сумгаит стали прибывать

первые беженцы азербайджанской национальности из Армении. Внешне они резко отличались от коренных горожан, сразу было видно, что эти люди длительное время прожили в сельских районах и в основном занимались сельским хозяйством. Если первые беженцы, прибывшие в небольших количествах, в основном размещались у своих родственников и знакомых и их присутствие не могло отразиться на общей обстановке в городе, то в начале 1988 года, когда число беженцев резко увеличилось, то их присутствие в городе уже невозможно было не заметить.

Из программ телевидения, газет, радиопередач мне было известно, что определенными кругами Армении и Нагорного Карабаха стала проводиться политика, направленная на разжигание межнациональной розни, в ходе которой им были выдвинуты требования на отделение НКАО от Азербайджана и присоединение области к Армении. Хотя я никогда не занималась политикой, все эти события не могли пройти мимо меня. Хочу отметить, что в конце 1987 года я обратила внимание, на то, что поведение работавших вместе со мной в 11-ом почтовом отделении лиц армянской национальности, стало постепенно меняться. Так, Женя Арустамян, Раиса Межлумян, работавшие с нами в одном коллективе, стали как-то отдаляться от других сотрудников, в основном общались только между собой, при появлении кого-либо из сотрудников азербайджанской или русской национальности, их разговоры прекращались. Были видно, что указанные лица вели между собой разговоры, не предназначенные для чужих ушей. По вышеуказанным причинам, услышать содержание этих разговоров было невозможно. Помимо этого, к указанным лицам стали звонить на рабочий телефон какие-то незнакомые лица, с которыми они вели длительные телефонные разговоры. Хочу отметить, что ранее этим лицам никто никогда на рабочее место не звонил, а голоса членов их семей я знала хорошо.

Несколько раз я видела, как к ним на рабочее место приходили лица армянской национальности, которых я ранее никогда не видела в их окружении. На мой вопрос кто эти люди, они отвечали уклончиво, говорили о том, что это родственники из Армении.

В основном приходившие к ним лица были молодые люди, явно городской наружности. Так как описываемые мною события имели место в конце 1987-го - начале 1988 года, то есть в зимнее время года эти лица были в черных длинных плащах. Хочу отметить, что они общались с нашими работниками шепотом, близко наклоняясь к голове собеседника, со стороны это выглядело как то, что два человека ведут между собой секретный разговор. Кроме того, при визите этих лиц на почту, работники армянской национальности старались все сделать для того, чтобы другие работниками не видели этих визитов. Они выходили с ними из помещения почты, старались все сделать для того, чтобы эти лица не задерживались в зале почтового отделения. Несколько раз я видела, как приходившие молодые люди заказывали телефонные разговоры с Ереваном, т.е. оформлялись квитанции, выплачивалась определенная сумма денег для телефонного разговора, но сам разговор не предоставлялся, так как телефонный разговор, на мой взгляд, был предлогом, для того, чтобы объяснить визит этих людей и их пребывание в почтовом отделении.

Кроме того, увеличилось число денежных переводов в Армению и Нагорный Карабах, причем переводы были на небольшие суммы от лиц, которые ранее никогда не пользовались услугами нашего почтового отделения. Хочу отметить, что несколько раз подколотые в стопку несколько десятков почтовых переводов от лиц армянской национальности я видела на столе у заместителя начальника нашего отделения Алены Балаян. Суммы в основном были небольшими 10-15 рублей, но их была целая стопка. Это тоже вызывало у меня определенные подозрения, так как Алена не должна была иметь никакого отношения к денежным переводам и тем более, хранить копии квитанций у себя. В то время, когда я увидела эти переводы, Алена составляла какой-то список, но для того, чтобы я не увидела его, закрыла список каким-то другим документом, когда я приблизилась к ней. Сама Алена была очень скрытным, высокомерным человеком, считала себя главным среди работников отделения. Ее муж насколько мне было известно постоянно проживал в России и приезжал в Сумгаит только раз

в год. У нее было две дочери, но их имена в настоящее время я вспомнить не могу.

Несмотря на все действия сотрудников армянской национальности их отношение к нам, во всяком случае число внешне, ничуть не изменилось. Также внутри коллектива была нормальная рабочая обстановка. Пару раз Алена попыталась заговорить со мной о проблеме НКАО, но как только почувствовала мое неприятие ее рассуждений, то сразу же свернула эту тему. Хочу отметить, что Алена была наиболее опытной и хитрой среди работавших у нас армян. Другие армянки прислушивались к ней. Уже после событий 1988 года мне стало известно, что Алена единственная из работников армянской национальности выехала в Ереван, остальные работники армяне выехали в Россию.

*Протокол с моих слов записан
правильно, мною лично прочитан
В.М.Б.*

**Sorokina Marina Nikolayevnanın verdiyi ifadənin
Azərbaycan dilinə tərcüməsini ixtisarla oxuculara təqdim edirik:**

«Mən Sumqayıtda anadan olmuşam. Ərim Vladimir Sorokin uzun müddət nəqliyyat sistemində çalışıb. Üç övladımız var. Ali təhsilimi Bakıda almışam. Sumqayıt rabitə idarəsində işləmişəm. Sonra uzun müddət 12-ci mikrorayonda yerləşən poçtda plan şöbəsinə rəhbərlik etmişəm. Kollektivimizdə müxtəlif millətin nümayəndələri çalışırdı. Etnik qrupda bir dəfə də olsun mübahisəyə, konfliktə rast gəlməmişdik. Özümüzü bir ailənin üzvü kimi hiss edirdik. 1987-ci ilin sonlarında bizimlə çalışan bir neçə erməninin bizə qarşı münasibətlərinin soyuqlaşdığını hiss etməyə başladım. Yevgeniya Arustamyan, Raisa Mejlumyan tez-tez öz ana dillərində danışırdılar. Düzdür, burada qəbahətli bir şey yox idi. Lakin başqa millətin nümayəndələri onlara yaxınlaşan kimi, söhbətlərini yarımçıq qoyurdular. 1987-ci ilin dekabr, 1988-ci ilin yanvar-fevral aylarında sumqayıtlılara oxşamayan, saqqallı, qara gödəkçələr geyinmiş adamlar Yevgeniya ilə Raisanın yanında görünməyə başladılar. Onlar poçtdan çıxır, ağac altına çəkilib ermənicə nədənsə danışırdılar. Əvvəllər belə hallara rast gəlməmişdik. Bir gün mən bizim poçt rəisinin müavini Alena Balayanın otağında oldum. Stolun üstündə çoxlu miqdarda 10-15 manatlıq pul köçürmələrini gördüm. Bu məni şübhələndirdi. Daxili nizamnaməyə görə, bu işin Balayana heç bir aidiyyəti yox idi. Həmin an A.Balayanın böyük bir siyahı tərtib etdiyini gördüm. Məni görən kimi, sənədləri və pul köçürmələrini stolun siyirməsinə qoydu. Sonralar mənə məlum oldu ki, həmin pullar Qarabağa «Krunk» cəmiyyətinə göndərilib».

**Ermənistandan qaçqın düşmüş azərbaycanlılar.
1988-ci ilin əvvəlləri**

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
СВИДЕТЕЛЯ

00000022

19 мая 2010 года.

город СумгаитДопрос начат: в 14 час 55 мин
Допрос окончен: в 16 час 05 мин

Следователь Следственной группы Генеральной Прокуратуры Азербайджанской Республики, следователь по особо важным делам Следственного Управления по делам о тяжких преступлениях Генеральной Прокуратуры Азербайджанской Республики, советник юстиции Сардар Шамсиев, в помещении Прокуратуры г. Сумгаита в соответствии со ст.ст.85, 226, 227 и 230 УПК Азербайджанской Республики допросил по уголовному делу № 60206 в качестве свидетеля:

ИСМАИЛОВУ ЛЮБОВЬ ВЛАДИМИРОВНУ

Мне разъяснено, что в соответствии Закона Азербайджанской Республики о государственном языке, на территории Азербайджанской Республики делопроизводство производится на азербайджанском языке. В связи с тем заявляю, что мой родной язык русский, азербайджанским языком владею не плохо, но желаю давать показания на родном русском языке, которым владею свободно, в услугах переводчика не нуждаюсь.

Свидетель Исмаилов (Любовь Исмаилова)

Права и обязанности свидетеля, предусмотренные статьями 95, 227 и 230 УПК, а также, право, не свидетельствовать против себя и своих близких родственников, мне разъяснены.

Об ответственности за отказ от дачи показаний по ст.298 УК Азербайджанской Республики и за дачу заведомо ложных показаний по ст.297 УК Азербайджанской Республики предупрежден.

Свидетель Исмаилов (Любовь Исмаилова)

О себе сообщаю следующие:

1. Фамилия, имя, отчество ИСМАИЛОВА ЛЮБОВЬ ВЛАДИМИРОВНА
2. Дата рождения 19 сентября 1958 года
3. Место рождения Российская Федерация, Архангельская область, г. Архангельск
4. Национальность азербайджанка Гражданство Азербайджанская Республика
5. Образование, специальность высшее
6. Место работы и должность Председатель Сумгаитской городской организации русской общины Азербайджана
7. Место жительства г. Сумгаит, 14 квартал, у. Н.Нариманова, 8/15, кв. 17
дом.тел.: 018-65-5-02-13, моб.тел. 050 - 429-42-29
8. Судимость со слов не судима
9. Отношения с подозреваемым, обвиняемым или потерпевшим лицами не имею
10. Документ, удостоверяющий личность личность удостоверена

Свидетель Исмаилов (Любовь Исмаилова)

По существу заданных мне вопросов поясняю следующие:

Я родилась в городе Архангельске, с 1986 года и уже 24 года проживаю здесь, в Сумгаите. События в феврале 1988 года, которые здесь имели место, я хорошо помню и сегодня очень сожалею о случившемся. Хочу по поводу этих событий изложить свои соображения.

Я, как не принадлежащая ни к азербайджанской, и ни к армянской национальности, как бы со стороны могу наверное беспристрастно наблюдать и сделать выводы о причинах и обстоятельствах происходивших в Сумгаите в том далеком 1988 году и надеюсь поверите в мою искренность.

Всё началось тогда как раз из-за того, что на волне «перестроечной» политики тогдашнего руководителя СССР Михаила Горбачёва армянские националисты получили как бы импульс для «возрождения» дремлющей своей больной идеи о «восстановлении Великой Армении».

Сразу появились «собранные подписи карабахских армян» под требованиями о необходимости присоединении Нагорно-Карабахской автономной области (НКАО) Азербайджана к Армении.

«Раскручивание» движения шло по опробованной схеме: озвучивание «проблемы» за пределами страны – ее обсуждение в международных структурах – «обеспечение» «волеизъявления» на местах. Дело оставалось за малым: демонстрация «понимания» «чаяний народа» в высших эшелонах власти СССР.

Не секрет, что в ноябре 1987 года, то есть через месяц после ухода со всех занимаемых постов ныне покойного Гейдара Алиева, тогдашний советник Михаила Горбачева по экономическим вопросам Абель Аганбегян в Париже заявил, что Карабах больше связан с Арменией, нежели с Азербайджаном и добавил, что он надеется, что «в условиях перестройки, демократии эта проблема найдет свое решение».

Разве предложение Абея Аганбегяна не было направлено на перекройку границ в СССР? И Михаил Горбачёв это не понимал? Я в это в то время не верила и не верю сейчас.

Очевидно было одно: высшая власть Советского Союза вела важнейшую «межнациональную» «партию игры» на «своем поле». А скорее всего Михаил Горбачёв и его окружение тогда думали, что этим могут спасти «Союзное государство».

Армяне же, начиная борьбу за Карабах, были уверены, что они действуют с разрешения Москвы и при ее поощрении. В противном случае их движение никогда так не пошло в гору и массы.

Помню репортажи журналистов-«армянолюбов» из ОРТ из Театральной площади Еревана, действительная ирония судьбы в названии этой площади. Действительный театр, театр трагедий и абсурда.

И в начале 1988 г. «карабахская проблема» вышла на общесоюзный уровень. Начался период доведения до соответствующих союзных структур из Армении и Степанакерта информации о «притеснениях армян азербайджанцами», нахождении «культуры древнего народа» в НКАО «в катастрофическом состоянии» и т. д.

Никто в верхах не останавливал армян. Как же, шла «перестройка», «гласность», входило в обиход «новое политическое мышление», «социализм с человеческим лицом».

С 12 февраля в НКАО Азербайджана пошла в ход бессрочная волна митингов против Азербайджана. А 20 февраля на поле «волеизъявления» официально вступили партийно-советские органы НКАО, которые требовали «воссоединения с матушкой

Армений». А после состоявшегося в Москве Пленума 17 февраля 1988 года, сессия Совета народных депутатов Нагорного Карабаха приняла решение «просить Верховные советы Азербайджана, Армении и СССР «решить вопрос о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР».

А Президиум Верховного Совета Армянской ССР не дождавшись даже соответствующей процедуры обсуждения вопроса со стороны Азербайджанских властей сразу нагло внес постановление о включении НКАО в состав Армении.

Всё это подтверждает регулируемость разворачивавшихся процессов «сверху», так как в условиях еще не набравшей полных оборотов так называемой «перестроечной гласности» какой-то облсовет не мог бы проявить такую наглую и несанкционированную антиконституционную и незаконную инициативу, а Верховный Совет какой-то союзной республики так нагло перекроить границы, как это сделал Верховный Совет Армянской ССР.

А на волне тогдашней болтологии о «перестроечной гласности» внешне активизация выборных органов власти НКАО Азербайджанской ССР преподносилась как бы слышимостью «гласа народа».

«Чем дальше в лес, тем больше дров», гласит народная мудрость. А армяне уже «наломали много дров». Не потому, что были неопытными, а скорее всего наоборот. Им помогли вовсю. Еще с января 1988 года азербайджанцев стали изгонять из Армении. В те дни первые сотни беженцев-азербайджанцев из Кафанского и Мегринского районов Армении прибыли в Азербайджан.

Результат не заставил себя долго ждать и уже 22 февраля 1988 года появились первые жертвы конфликта, в стычке в Аскеране, близ Степанакерта, армяне убили двух азербайджанцев.

Я просмотрела по Интернету армянские источники. Наличие февральских беженцев из Армении фиксирует и армянская сторона. Армяне признают, что в двадцатых числах февраля 1988 г., в основном из Кафанского, а также из других районов Армении азербайджанское население стало бежать в Азербайджан.

Но армяне не замечая того, что это их изобличает, добавляют, что наверное воля и подстрекательство задумавших будущую резню заставило азербайджанцев вдруг покинуть места постоянного жительства. Тем временем люди из среды беженцев, которые по воле судьбы прибывали в наш город и случайно становились нашими собеседниками рассказывали нам об ужасах, которые с ними творили армяне, говорили, что армяне чтобы добиться «восоединения» готовят какой-то кощунственный план и муссируют это среди азербайджанцев, смысл которого сводится к тому, чтобы по претворению в жизнь этого плана азербайджанцев будут бить не только армяне, а все.

Таким образом армяне даже не желая того, фактически свидетельствовали об изначальной управляемости конфликтом. Конечно, они стараются все свалить на азербайджанскую сторону. Но надо сказать, что в тот период азербайджанское руководство всячески придерживалась промосковской позиции, наверное надеялась на элементарную порядочность московского руководства, старалось успокоить страсти собственного народа, сделала несколько попыток договориться с армянским руководством, но все было тщетно и это конечно была слабостью азербайджанской стороны, но главная вина лежала при этом на проармянски настроенном московском руководстве.

Помню, в те тяжелые дни даже в Кафанский район Армении были введены воинские подразделения Советской Армии для предотвращения резни азербайджанцев, назначенной согласно «поступившим в Москву сигналам» на 20 февраля». Однако проведенным «анализом миграции азербайджанцев» не были выявлены «какие-либо незаконные действия армян», только был констатирован факт внезапного отъезда примерно 200 азербайджанцев в Баку 27 февраля 1988 года одним

поездом. Последующие события показали насколько «объективным» был этот «анализ».

Таким образом, к концу февраля 1988 г. в регионе наличествовали все элементы, должные взорвать наэлектризованную ситуацию: территориальные претензии к Азербайджану со стороны Армении, смерть двоих азербайджанцев и наличие беженцев из Армении в Азербайджан. Оставалось лишь подтолкнуть ситуацию к открытому противостоянию, что для управленцев не составляло никакого труда.

Помню, 26 февраля 1988 года в Сумгаите без каких-либо эксцессов прошел митинг в поддержку территориальной целостности Азербайджана. 27 февраля он продолжался с участием нескольких тысяч человек, включая руководство города. С вечера этого субботнего дня стали фиксироваться факты насилия против жителей города - армян по национальности, продолжавшиеся до 29 февраля.

Меня осенила сейчас мысль: поверим, что оказавшиеся в Сумгаите беженцы стали расписывать происходящие ужасы с азербайджанским населением в Армении и призывали к ответным мерам. С 27 февраля в Сумгаите гибли мирные жители. Бесчинства продолжались не час, не два, а целые три суток. А центральные власти Советской страны за всё это время бездействовали и практически способствовали расширению масштабов трагедии.

Я помню, подразделения Советской Армии и МВД СССР стали прибывать в Сумгаит только вечером 28 февраля, а еще через сутки в вечерние часы 29 февраля, то есть в присутствии войск было убито по крайней мере десять армян, совершены погромы десятков квартир, я сама беседовала с пострадавшими. Помню, они рассказывали, что когда войска вступили в Сумгаит, беспомощные люди бросались за помощью к БТР-ам, на что военные отвечали, что у них нет приказа вмешиваться.

В таком случае у меня и сейчас возникает вопрос: для чего тогда были введены войска? Значит таким же успехом была дана команда местной милиции и другим органам не вмешиваться. Я по профессии учитель истории. Я сейчас воочию вспомнила: да, никто из властей не вмешивался.

То, что в Сумгаите находились войска Советской Армии и внутренние войска, оно ничего не изменило, солдаты наблюдали за погромом, болтались по улицам. Непонятная была обстановка. Я и это помню, что мы спрашивали у высших офицеров, с которыми в день несколько раз приходось встречаться, почему они не вмешиваются, не останавливают преступников? Они ссылались на отсутствие приказа высшего начальства.

Спустя уже несколько месяцев после событий я помню, что Горбачёв с экрана телевизора говорил, что якобы трагедии можно было избежать, не опоздай войска на три часа. А я спрашиваю, какой толк из того, что они были введены, при них же погибло, понесли увечье смотрите сколько еще людей.

Лишь к концу 29 февраля войска получили приказ остановить беспорядки, да и то без использования огнестрельного оружия.

Насколько известно, пострадавшим были причинены повреждения в основном твердыми тупыми предметами, иногда пострадавшие говорили, что у «демонстрантов» на руках были куски заточенной арматурной стали. Видно было, что эти так называемые «хулиганье» по Горбачёву хорошо были проинструктированы и действовали очень грамотно.

Мне по сей день интересно, так это были «хулиганье» или нерасшифрованные до сего дня профессионалы и провокаторы под личиной азербайджанцев, которые орудовали в Сумгаите?

Хорошо помню, что и армяне, и азербайджанцы рассказывали, что среди участников действительно были беженцы из Армении. Но, вместе с тем, они говорили о странных, нездешнего вида молодых мужчинах в черных поношенных

комбинезонах, которые заводили толпу против армян, призывали к мести. Я сама находясь на площади этих молодых мужчин в черном видела.

Из услышанных разговоров я сделала вывод: В Сумгаите к этим погромам готовились, и готовились заблаговременно. Но за один день, то есть с 26-го на 27 февраля, то есть в течение 1 дня с момента приезда беженцев из Армении, этого нельзя было сделать.

Я выше заметила: во время митингов среди митингующих появились молодые мужчины нездешнего вида, которые призывали людей к мести, у них были адреса армян, не покинувших Сумгаит, они раздавали людям возбуждающие таблетки, спиртные напитки. Кто они были? Они с самого начала знали, где произойдут погромы, направляли туда специальных людей, которые пристроившись на удобном месте они снимали на видео все происходящее. Потом, после свершившегося, еще когда из-за информационной блокады в Азербайджане толком никто не знал о случившемся, армяне из разных радиоголосов иностранных государств стали трубить, что в Сумгаите резали армян, что у них имеются видеозаписи, что они покажут и докажут всему миру какие изверги эти азербайджанцы.

Потом, почему-то у армян идея показа этих видеозаписей захлебнулась, наверное им кто-то объяснил, чем это может для них обернуться. Я слышала, будто во Франции армянам так и сказали: «вы же сами себя изобличаете в инсценировке». Это было бы настоящий крах для армян, хотя оно так и есть, ради каких-то идиотских идей организовать убийство собственных сородичей.

Думаю, что если иметь в виду набирания оборотов «движения за воссоединение» с конца 1987 г., то во времени у разработчиков этой операции ограничения не были. И исполнение задания профессионалами, под прикрытием образа «одурманенных наркотиками и спиртным экстремистов», особых проблем не составляло. Преступный же элемент без проблем мог подключиться к организованной вакханалии, что и произошло на самом деле.

Но по какой причине азербайджанская сторона была очень легко воспринята «человеконенавистнической»? Ведь в союзном обществе, преподносимым коммунистической идеологической машиной в форме «новой общности - советский народ», отношении к армянам и азербайджанцам должно было быть идентичным?

В историческом контексте я давно заметила, что отношения России – СССР к армянскому и азербайджанскому разные: армяне для России, в отличие от азербайджанцев, «своя».

Могу лишь вспомнить высказывание не помню кого-то из известных армян о том, что русскому народу не обязательно знать историю Армении, русские если обратятся к своей истории, то все увидят сами и встанут на защиту Армении, поскольку интересы армян и русских всегда совпадали. А от позиции России в карабахском вопросе зависит все. Как историк я добавлю еще, что когда Россия стала расширять свое влияние на южный Кавказ, надо признать, что их здесь поддержали в основном армяне, которые от России ожидали то же самое, создание «Великой Армении».

Тем временем я, как всю свою сознательную жизнь проживающая в Азербайджане русская, мне воочию известно, что армяне по сравнению с азербайджанцами были более чванливыми и кичливыми, высокомерными и наглými, любили похвалу и были нетерпимы к критике. Не помню ни одного писателя, поэта или публициста армянина, которых читала, который бы не восхвалял армянского «гения». Постоянно проводилась мысль о величии армян, муслировалась тема армянской «исконности» территорий Кавказа и Турции и т. д. Это нередко распространялось даже на школьные учебники, где на картах СССР Нагорный Карабах или Нахичевань как бы «случайно» могли оказаться на территории Армянской ССР.

Отсутствие-же в основном какого-либо отрицательного резонанса со стороны центральных властей на факты такого рода свидетельствует об идеологической поддержке высших советских властей данных акций армян.

Но мне известны и мнения таких русских как Пушкин, Грибоедов, Величко, Шавров и др., которые писали или высказывали объективные мнения про армян.

Я прочла как-то мысли одного русского – советского генерала, фамилию которого запамятовала, он был депутатом из Закавказья о том, что в стране «устойчиво формировали на весь Союз мнение об исключительности армянского народа, его особой роли, в связи с чем сохраняется неравное и не везде объективное отношение к Армении и Азербайджану в рамках Союза: это отношение проявляется как в средствах массовой информации, так и со стороны отдельных должностных лиц.

Кроме того, имелаась и иная подоплека появления у советских людей антиазербайджанских настроений. Разворачивающиеся вокруг НКАО события официальные советские средства массовой информации практически не освещали. Лишь в марте 1988 г. общественность была «допущена «к получению информации на данный счет, но и этого оказалось достаточным для «определения» правых и виноватых в конфликте.

В результате такого однобокого отношения Азербайджан врзался в российское сознание ужасом сумгаитского погрома, который противоречил советским стереотипам о «дружбе народов», но соответствовал глубоким стереотипам русского сознания, связанным с кривым пониманием Ислама. Сумгаит оживил представления о нетерпимых, фанатичных и жестоких «басурманах» и турках. Азербайджанцы ...прекрасно укладывались в два одинаково неприятных образа... Как тюрки они – почти турки, представления о которых у русских были сформированы русско-турецкими войнами и связаны с образом «янычар», безжалостно убивавших христианских женщин и детей. В этой схеме Сумгаит был вполне понятен, и армяно-азербайджанский конфликт прекрасно «лег» на унаследованные русскими образы жестоких «басурман», истребляющих маленький христианский народ - армян. Так, убеждение в «миролюбии» армян и «кровожадности» азербайджанцев плотно засело в умах советских граждан.

В 1988 г. случилось страшное. Русская советская интеллигенция предала азербайджанский народ, безоглядно встав на сторону армян... Людям, всего лишь сомневающимся в праве Армении на Карабах, относились с презрением. Все «прогрессивные» ораторы с пафосом и дрожью в голосе вещали «о великой культуре армянского народа и грязных азербайджанских варварах». Это по моему глубокому убеждению было настоящим предательством не только по отношению к азербайджанцам, но и по отношению к российским традициям, по отношению к принципиальным основам советского и имперского сознания. По всем законам тогдашнего словоблудия о перестройке и демократизации и гласности азербайджанцев объявили оплотом коммунистического режима, а армян – борцами за свободу и демократию. Азербайджанцы – отсталые, армяне – прогрессивные, азербайджанцы – варвары, армяне – благородные борцы за право нации на самоопределение...

Таким образом, в специально организованном в конце 1987 г. противостоянии азербайджанская сторона изначально оказалась под прессом советской идеологической машины.

Факт появления перед сумгаитскими событиями азербайджанских беженцев из Армении не был освещен фактически ни одним советским печатным изданием, кроме Азербайджана об этом не было известно ни в одном уголке СССР. А вот выезд из Сумгаита после событий армян, ставший достоянием жителей страны, привел к

дальнейшей поляризации в поддержке одной из сторон конфликта. И этот факт тоже был в пользу армян.

Но хочу обратить внимание на одну немаловажную и интересную деталь. Уверена, знаю, что почти 99 процентов армян покинувших Сумгаит, не поехали в Армению или Карабах. Мне показалось удивительным...многие армяне поехали в Россию, в основном в Краснодарский и Ставропольский края, в Ростовскую область, Москву и Подмоскowie, немало в Среднюю Азию, Ташкент и Самарканд.

Данный факт еще раз свидетельствует, что «волеизъявление» армян Азербайджана о «воссоединении» с Арменией возникло не в самом народе а было введено в его сознание со стороны. В подтверждение этого хочу заметить, что даже после сумгаитских событий армяне в основной массе продолжали жить и трудиться в Азербайджане и по официальным данным по сей день в Азербайджане живут более 30 тыс. армян.

Я могу рассказать об армянах много чего не обеляющее им лицо вещей, но могу быть неправильно понята. Подумают, что я защищаю азербайджанцев.

В дополнение, хочу заметить, что накануне Сумгаитских событий я слышала много разговоров о сборе денег в фонд Карабахского движения «Крунк», говорили, что в Сумгаите у этого движения имелся филиал, множество армян тогда не верило в будущее этого движения, в их идеи, говорили, что Карабах никто не даст Армении, но все-таки кто из солидарности, кто из боязни, давал в этот фонд деньги. А кто не давал, потом «поплатились». Вот так «сородичи» с ними рассчитались. Виноватыми объявили вес азербайджанский народ.

Мне также известно о том, что среди погромщиков были и лица армянской национальности, одного даже осудили, его фамилия Григорян. Его бы наверное отпустили бы, как армянина, так как с самого начала действия, армянам в этом спектакле была отведена роль «потерпевших», а азербайджанцы уже были объявлены «преступниками», и если бы его как злостного насильника не опознала бедная армянская девушка, он наверное тоже ушел бы от ответственности. По этой простой причине многих провокаторов – армян, которые были задержаны, которые спровоцировали погромы и насилия в отношении армянских семей, не поддерживающих «идеи присоединения Карабаха к Армении», отпустили и они остались безнаказанными.

В конце добавлю, что в нашем квартале, в те дни азербайджанцы все без исключения спрятали и спасли жизни всех без исключения своих армянский соседей от самих же армян. Этого никто не должен забывать.

Больше пояснить нечего.

*Трешкава много прочтала.
И с. меня слов затрещи верно.
Дополнений и поправок не имело.*

Свидетель Мемалиш (Любовь Исмаилова)

Допросил:

Следователь

В.М.Шамсиев

Сардар Шамсиев

**Lyubov Vladimirovna İsmailovanın Azərbaycan Respublikası
Baş Prokurorununun müstəntiqinə verdiyi ifadəni ixtisarla oxucuların
diqqətinə çatdırırıq:**

«Mən Arxangelsk şəhərində anadan olmuşam. 1986-cı ildən Sumqayıt şəhərində yaşayıram. 1988-ci ilin fevral ayında Sumqayıtda baş verən hadisələrlə bağlı öz fikir və mülahizələrimi bildirmək istəyirəm. Mən nə azərbaycanlı, nə də erməniyəm. Hadisələrə kənardan baxmaq, qiymət vermək mənim üçün asandır və mənim səmimiyyətimə inanmağınızı istərdim.

Hər şey M.Qorbaçovun «yenidənqurma» siyasətindən başladı. Ermənilər onun hakimiyyətə gəlişindən tarixi şans kimi istifadə etmək niyyətinə düşdülər və «Böyük Ermənistan» ideyasını ortaya atdılar. Dağlıq Qarabağda təcili olaraq ermənilərin imzaları toplanılmağa başlandı. Onlar Moskvadan, Kremldən tələb edirdilər ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Respublikasından alınıb, Ermənistan Respublikasına verilsin.

Sirr deyil ki, Dağlıq Qarabağ problemini çözləmək üçün SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini, Mərkəzi Komitənin Siyasi Bürosunun üzvü Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olması ermənilərin niyyətlərini tezliklə həyata keçirmələrini mümkünsüz edirdi.

H.Əliyev tutduğu vəzifələrdən kənarlaşdırıldıqdan sonra Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi A.Ağanbekyan Parisdə erməni icması qarşısında çıxış edərək, Dağlıq Qarabağın daha çox Ermənistana aid olduğunu söylədi və bu işdə ölkədə gedən yenidənqurmada və demokratiyadan istifadə edəcəklərini bəyan etdi. Məgər Ağanbekyanın Parisdəki bəyanatı sərhədlərin dəyişilməsinə yönəlməmişdimi? Məgər bunu M.Qorbaçov görmürdümü? Mən buna inanmıram və o vaxt da inanmırdım. Qorbaçov bunu gözəl başa düşürdü.

Dağlıq Qarabağ problemi 1988-ci ilin əvvəllərində artıq İttifaq miqyasında problemə çevrildi. Erməni millətçiləri öz təbliğat mexanizmlərini işə saldılar. Stepanakertdə, Yerevanda mitinqlər keçirilirdi, tətillər baş alıb gedirdi. Şüarlar səsləndirilirdi ki, azərbaycanlılar erməniləri Dağlıq Qarabağda dinc yaşamağa qoymur, ona görə də onlar Azərbaycandan ayrılmaq istəyirlər.

Moskvada ermənilərin haqsız tələblərinə qəti cavab verən yox idi, əksinə, ermənipərəst qüvvələr hadisələri qızıqsdırır, iki milləti üz-üzə qoyurdular. 1988-ci il, fevral ayının 17-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası keçirildi. Gündəmə bir məsələ çıxarılmışdı. Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, SSRİ Ali Sovetlərindən xahiş olunsun ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycandan alınıb Ermənistana verilsin.

Ermənistan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Azərbaycan tərəfinin mövqeyini gözləmədən, tələsik olaraq bu məsələni Ali Sovetə çıxartdı və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar verdi. Bütün bu qərarlar antikonstitusion qərarlardan ibarət olsa da, bu məsələyə Moskva ciddi reaksiya vermirdi. Sovetlər birliyinin qanunlarına görə, Moskvanın icazəsi olmadan heç bir respublika konstitusiyaya zidd qərar qəbul edə bilməzdi.

1988-ci ilin əvvəllərindən Ermənistandan azərbaycanlıları çıxartmağa başladılar. Əsgərəndə ermənilər iki azərbaycanlı gənci qətlə yetirdilər. İnternet səhifələrinə baxmışam. Bir çox mənbələrdə ermənilərin özləri də etiraf edirlər ki, həmin vaxtlar ermənilər azərbaycanlıları öz doğma yurduvalarından qovurdular. Ermənistandan gələn qaçqınlar onlara qarşı olan münasibətdən, təhqirlərdən, vəhşilikdən ətraflı danışirdilər. Ermənilərin dediyinə görə, tezliklə Sumqayıtda iğtişaşlar baş verəcəkdir.

Həmin vaxt Azərbaycan rəhbərliyi Moskvanın Ermənistana qarşı kəskin tədbir görəcəyinə arxayın idi. Lakin Moskva susurdu, bu da ermənilərin əl-qolunu açır, millətçi hərəkətləri gücləndirirdi.

Yadımdadır, həmin vaxtlar Qafan rayonuna sovet qoşunları yeridilmişdi. Deyilənlərə görə, Moskvadan belə bir «siqnal» daxil olmuşdu ki, guya fevral ayının 20-də burada azərbaycanlılara qarşı soyqırım təşkil olunacaq. Amma sübut olundu ki, bu provakasiya xarakteri daşıyır. Bu «siqnal»la ermənilər bir neçə gün ərzində 200 Azərbaycan ailəsini Qafandan qovmuşdular. 1988-ci il, fevral ayının 26-da Sumqayıtda Azərbaycanın bütövlüyünün qorunması haqqında mitinq keçirildi. Mən indi anlamağa başlamışam ki, Sumqayıtda üç gün iğtişaşlar baş alıb gedirdi, insanlar qətlə yetirilir, evlər qarət edilir, zorakılıq aktları baş verirdi. SSRİ-nin rəhbərliyi, güc strukturları isə hadisələrə müdaxilə etməkdən çox-çox uzaq idilər. Axı, SSRİ Müdafiə və Daxili İşlər

Nazirliyinin daxili qoşunları Sumqayıtda idilər. Onların gözləri qarşısında evlər qarət edilirdi, insanları öldürürdülər. Görəsən, onlar niyə bu iğtişəşlərin qarşısını almadılar? Dinc əhali əsgərlərə, «BTR»-lərin üstündə oturan zabitlərə müraciət edirdilər ki, köməklik etsinlər, onlar isə cavablarında deyirdilər ki, «biz hələ əmr almamışıq, hadisələrə müdaxilə edə bilmərik». Burada sual doğur: Bəs niyə qoşunlar Sumqayıta yeridilmişdi?

Qorbaçov çıxışlarının birində demişdir ki, qoşunlar Sumqayıta bir neçə saat gecikmişdir. Məgər ölkə rəhbərinə bu cür yalan danışmaq yaraşardımı? Mən bir Sumqayıt sakini kimi, özüm əsgərlərə, zabitlərə müraciət edirdim ki, «qoymayın qan tökülsün, evləri qarət etsinlər», lakin cavablarında çiyinlərini çəkir, «bizdən asılı deyil», deyə ünsiyyətdən yayınırdılar.

Qorbaçovun söylədiyi bir qrup «xuliqan» Sumqayıtda iğtişəş yaratmışdır. Bu azyaşlı «xuliqanlar» Sumqayıtda böyük bir təxribat törətməyə qadir idilərmə? Bu heç bir məntiqə sığmırdı. Bütün bunlardan Qorbaçovun sözsüz ki, xəbəri vardı.

Sumqayıtda azərbaycanlılar da, ermənilər də söhbətlərində deyirdilər ki, hadisələrdə Ermənistandan qaçqın düşmüş azərbaycanlılar da var idi. Bununla yanaşı, qara plaşlı, idmançılara bənzər, iri cüssəli cavanlar da çox idi. Onlar kütlənin qabağına düşmüşdülər və hansı bənaya hücum etməyi yetkinləşməmiş gənclərdən tələb edirdilər. Belə qənaətə gəlmişəm ki, Sumqayıt hadisələri əvvəlcədən planlaşdırılmış və düşünülmüş bir təxribat idi. Həmin qara plaşlılar cavanlara spirtli içkilər və narkotiklər paylayırdılar. Həmin həbləri qəbul edən cavanlar sonradan daha da azğınlaşırdılar. Dediym kimi, ermənilər bu aksiyanı əvvəlcədən planlaşdırmışdılar. Sumqayıtın ayrı-ayrı yerlərində kameralar quraşdırılmışdı və iğtişəşlər videokamera ilə çəkilirdi. Çəkilən sənədli film xaricdə göstərilə də, indi ermənilərin çoxusu bu filmdən imtina etmək fikrindədirlər. Belə ki, ifşa olunacaqlarından qorxurlar, çünki sənədli film başdan-başa montaj olunmuş kadrlardan ibarətdir.

Bir tarixçi kimi, bir məsələyə də toxunmaq istəyirəm. SSRİ-nin vaxtında sovetlər birliyində yaşasaq da, Moskva rəhbərliyi həmişə ermənilərin tərəfini saxlayır, onlara iqtisadi cəhətdən həmişə köməklik edirdi. Azərbaycana qarşı isə bir qısqanclıq duyulurdu. Çünki Rusiya

ilə Ermənistanın maraqları həmişə üstü-üstə düşüb. Rusiya olmasa, Ermənistan zəif düşər və başqa dövlətlərdən asılı olar.

Mən uzun müddətdir Azərbaycanda yaşayıram və bir tarixçi kimi, demək istəyirəm ki, ermənilər azərbaycanlılara nisbətən kinli, paxıl, özündən razı, tənqidi sevməyən bir millətdir. Elə bir erməni yazıçısını və şairini tapmaq olmaz ki, onlar öz əsərlərində «Böyük Ermənistan»ı təbliğ etməsin. Əgər ermənilər Puşkini, Qriboyedovu, Veliçkonu oxusalar, erməni millətinin kim və nəçi olduqlarının canlı şahidi olarlar.

1988-ci ildə Moskvada nəşr olunan kütləvi informasiya vasitələrinin çoxunda antiazərbaycan təbliğatı geniş vüsət almışdı. Mən deyərdim ki, rus ziyalıları azərbaycan xalqını satmış, ermənilərin tərəfinə keçmişdilər. Bu onlar tərəfindən bağışlanılmayan bir günahdır. Azərbaycan həmişə bütün millətlərə qarşı eyni münasibət bəsləmiş, hamı ilə dinc, əmin-amanlıq şəraitində yaşamağa vərmiş etmişlər. Öz qonaqpərvərliyi və mehribançılığı ilə başqa millətlərə örnəkdir.

Bir fakta da toxunmaq istəyirəm. Tam əminliklə deyə bilərəm ki, Sumqayıtı tərk edən ermənilərin əksəriyyəti Yerevana, Stepanakertə yox, Rusiyaya, əsasən də Krasnodar, Rostov və Stavropol vilayətlərinə, bəziləri isə Orta Asiyaya köçmüşlər. Bu onu sübut edir ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi ideyası xalqın içindən gəlməyib, bu problem kənardan ortaya atılıb və kütlənin beynini özlərinin çirkin və məkrli siyasətləri ilə dumanlandırılar. Bu gün Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmamışdır. Azərbaycanda isə 30 min erməni yaşayır.

Dağlıq Qarabağda yaradılan və fəaliyyət göstərən «Krunk» cəmiyyətinin Sumqayıtda filialları vardı. Onlar hər ay pul toplayıb Stepanakertə köçürürdülər. İmtina edənlərin isə evlərinə basqın edilir, qarət olunur, insanlar qətlə yetirilirdi.

Sumqayıtda baş verən iğtişaclarda ermənilərə qarşı zorakılıq göstərən Qriqoryanı bir erməni qızı ifşa etməsəydi, yəqin o da cəzadan kənarda qalacaqdı. Qriqoryan tək hərəkət etmirdi, onun yaxın köməkçiləri var idi. Təəssüflər olsun ki, bir çoxları naməlum səbəblərə görə istintaqdan yayındılar və çoxları Sumqayıtı tərk etdi. İzahatımın sonunda bildirmək istəyirəm ki, hadisələr zamanı yaşadığım məhəllədə azərbaycanlılar erməniləri və onların ailələrini öz evlərində gizlətdilər və ölümdən qurtardılar. Bunu heç kim unutmamalıdır!».

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

8 sentyabr 2010-cu il

№ 60206

Sumqayıt şəhəri

Dindirmə başlandı: saat 11:00 dəq.

Dindirmə başa çatdı: saat 13:00 dəq.

Şahidin dindirmə

PROTOKOLU

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1949-cu il, iyul ayının 22-də Voronej şəhərində anadan olmuş, orta təhsilli, təqaüdcü, Sumqayıt şəhərinin sakini **Mehdiyeva Valentina Tixonovnanı** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə **ədliyyə müşaviri Məmmədov Elmar Əlikram oğlu**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 95, 227, 230-cu maddələrinin tələblərinə uyğun olaraq, şahid qismində dindirmişdir.

Mənə verilən suallara cavab olaraq aşağıdakıları bildirirəm:

«1959-cu ildən Sumqayıt şəhərində yaşayıram. 11 saylı orta məktəbi bitirdikdən sonra, 1967-ci ildə rabitə idarəsində telefonçu vəzifəsinə işə düzəldim. Həmin işdə 35 il çalışdım. Hazırda təqaüddəyəm. İşimiz 3 növbədən ibarət idi. Kollektivimizdə erməni millətindən olan şəxslər çox idi. Onların əksəriyyəti məsul vəzifələrdə işləyirdilər. Kollektiv arasında mehribançılıq hökm sürürdü.

1988-ci ilin əvvəllərindən ermənilərin azərbaycanlılara, o cümlədən ruslara qarşı münasibətləri dəyişməyə başladı. Həmin ay Ermənistanı və Dağlıq Qarabağa sifarişlər çoxaldı. Biz həmin sifarişlərin məzmunu ilə tanış ola bilmirdik, belə ki, həmin işləri ermənilər özləri həyata keçirirdilər. Telefon danışıqları əvvəllər çox vaxt rus dilində aparılırdı, sonradan isə təkcə erməni dilində danışırdılar.

Ermənilərin iş zamanı biri-birilərinə kустar şəklində çap olunmuş qəzet vərəqlərini ötürməsinin şahidi olurdum. Onlar otaqlarına çəkilib hamıdan gizlin onlara verilən materialları oxuyurdular. 1988-ci ildə onların əsl millətçi və şovinst xarakterləri üzə çıxdı. Ekstremist ruhlu ermənilər arasında Emma Aruşanyanı göstərmək olar. Onun yanında tez-tez gənc oğlanları görmək olardı. Onlar pıçıltı ilə erməni dilində danışır dılar. Əvvəllər belə hadisələrə rast gəlməmişdik. Həmin oğlanların geyimləri bizi həmişə maraqlandırır dı. Qara pləşli və saqqallı cavanlar idilər. Sonralar məlum oldu ki, Dağlıq Qarabağdan gəlmədilər.

Fevral ayının 28-29-da rəbitə idarəsinin rəisinin əmri ilə biz işdə qalmalı olduq. Emma isə işə çıxmaqdan imtina etdi. Sonra məlum oldu ki, əmanət kassasından pulu çıxarıb, Sumqayıtı tərkdib. Mənim fikrim belədir ki, Sumqayıtda olan hadisələri ermənilərin özləri təşkil etmişdilər. Çünki azərbaycanlılar tərəfindən başqa millətə qarşı heç bir vaxt qərəzli mövqe görməmişdik. Onu da deyim ki, əgər azərbaycanlıların humanizmi olmasaydı, Sumqayıtda ermənilər daha çox qırılardı. Onların çoxunu qorumaq üçün özlərini təhlükə altına atan azərbaycanlılar olmuşdular. Nədənsə xaricdə ermənilər bu haqda susurlar».

Şahid

Nuriyeva Sevda Musa qızı, Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna verdiyi ifadədən:

«Uzun müddət 0177 sayılı əmanət kassasında müdir vəzifəsində işləmişəm. İşlədiyim əmanət kassası Kimya İstehsalat birliyinin inzibati binasında yerləşirdi. Müəssisədə ermənilərin sayı heç də az deyildi. Onların əksəriyyəti bizim əmanətçilərimiz idilər. 1988-ci ilin fevral ayında ermənilərin demək olar ki, hamısı kassadan pullarını çıxartdılar. Sonralar mənə məlum oldu ki, Marina Osipyan adlı bir qadının vasitəsilə bir çox ermənilər kassadan çıxarılan pulların bir hissəsini Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən «Krunk» cəmiyyətinə keçirmişlər».

1988-ci illərdə Əmanət bankının ayrı-ayrı filiallarında çalışan Cəfərova Xanım Rəhman qızı, Quliyeva Yazgül Ələsgər qızı, Məmmədova Zəminə Mahmud qızı, Sorokina Marina Nikolayevna, Nuriyeva Səidə Siracəddin qızı, Əhmədova Xeyransa Xantay qızı və başqaları öz ifadələrində bildirmişlər ki, əmanətçilərdən bir neçəsi, məsələn Lida Martirosovanın, Siranuş Baranovanın, Ramella Ayrapetyanın Sumqayıt şəhərindən getmək niyyətləri yox idi. Lakin Sumqayıtı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Ramella Ayrapetyanın dediyinə görə, Qarabağdan olan zənglər və Sumqayıtda bir sıra millətçi erməni Sumqayıtı tərk etməyi onlardan tələb etmişdir.

Sumqayıtda tezliklə iğtişaşların baş verəcəyini, evlərin qarət olunacağını, «Krunk»a pul köçürməyənlərə qarşı sərt davranışların və zorakılıq aktlarının olacağı haqqında danışdılar. «Bu bizi qorxuya saldığından çıxılmaz vəziyyətdə qalıb, pullarımızı Qarabağa köçürməyə məcbur idik. Bununla öz təhlükəsizliyimizi qorumuş oluruq».

Bəli, «Krunk» cəmiyyətinin öz soydaşlarına qarşı sərt mövqe tutması onların gələcəkdə hansı faciələrlə üzləşdiyindən xəbər verirdi. Bir çox erməni ailələri Sumqayıta 1940-50-ci illərdə köçmüşdülər, burada ixtisas sahibi olmuş, ailə qurmuş və başqa millətin nümayəndələri ilə dinc, əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar. Lakin bu əminamanlığın əleyhinə olan erməni millətçiləri öz millətindən olan insanlara qarşı zor işlətməyi artıq planlaşdırmışdılar. Bu işdə Daşnaksütyun partiyası, Ermənistanın kəşfiyyat orqanları və Moskvanın dəstəyi özünü biruzə verirdi.

Deyilənlərdə həqiqət vardı. Sumqayıtın ayrı-ayrı müəssisə, idarə və təşkilatlarında «Krunk» cəmiyyətinin üzvləri millətçilik siyasəti ilə məşğul olur, Yerevandan və Stepanakertdən gələn emissarlarla tez-tez görüşürdülər. Bünları şahidlər də öz ifadələrində qeyd edirlər.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

02 avqust 2011-ci il

İş № 60206

Bakı şəhəri

Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U

Dindirmə başlandı: saat 13:30 dəq.

Dindirmə başa çatdı: saat 15:00 dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1960-cı il, iyul ayının 8-də Qusar rayonunda anadan olmuş, azərbaycanlı, orta təhsilli, Sumqayıt səhiyyə şöbəsinin avtoqarajının dispetçeri, Sumqayıt şəhərinin sakini **Rzayev Rza Həmid oğlunu** Azərbaycan Respublikası Baş prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi **ədliyyə müşaviri Məmmədov Elmar Əlikram oğlu**, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 227–230-cu maddələrinin tələblərinə uyğun olaraq, şahid qismində dindirmişdir :

«**Mənə verilən suallara cavab olaraq bildirirəm:** «1981-ci ildən Sumqayıt şəhərində yaşayıram. Sumqayıt şəhər səhiyyə şöbəsinin qarajında rəngsaz olaraq çalışırdım. Texnikumu bitirdikdən sonra növbətçi mexanik vəzifəsinə təyin olundum. Hazırda qarajın dispetçeriyəm.

Sumqayıt sakini kimi, deyə bilərəm ki, burada ruslar, azərbaycanlılar, ləzgilər, ermənilər, ukraynalılar və s. millətlərin nümayəndələri mehribancasına yaşayırdılar. Bu şəhərin bünövrəsi qoyulan andan çalışdığım qarajda müxtəlif millətin nümayəndələri çalışırdılar.

Təxminən 25-30 nəfər işçi var idi. Aralarında bir neçə erməni öz millətçiliyi ilə seçilirdi. Onların rəhbəri isə qarajın müdiri Babayan Karlen Mixayloviç idi. Onunla yaxın dost münasibətlərində olmuş şəxslərdən tornaçı Valerini, təkər ustası Dimanı, çilingər Arkadini, sürücülərdən Borisi və Yuranı göstərə bilərəm. Bizdə çalışan ermənilər

tanımadığım qonaqları ilə çox vaxt axşamlar Karlen Babayanın yanına yığışırdılar. Sonralar öyrəndim ki, bunlar Stepanakertdən gələn ermənilərdir. Erməni dilində söhbət edirdilər. Karlen kağızda bəzi qeydlər aparırdı.

Bir neçə dəfə Karlenin yanına Ermənistan Respublikasından və Dağlıq Qarabağdan bir neçə maşınla 7-8 nəfər adam gəldi. Karlendən soruşanda ki, bunlar kimlərdir? Sualıma cavab verdi ki, «qohumlarımdır». O vaxtlar bunlara ciddi əhəmiyyət vermirdim. Bizim qarajda yaxşı ustalar çox idi. Təmir üçün gələnlərin əksəriyyəti Ermənistandan gəlmələr idi. Maşınların nömrəsindən bilirdim.

Ayda iki dəfə, əmək haqqı alanda ermənilər Dimanın boksunda yığışib naməlum siyahı tərtib edir, pul yığırdılar. Sonralar məlum oldu ki, pullar Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən «Krunk» cəmiyyətinə göndərilmiş.

Təxminən 1987-ci ilin axırlarında mən Sumqayıtda yaşayan ermənilərin əhval-ruhiyyəsində bir dəyişiklik olduğunu hiss etməyə başladım. 1988-ci ilin fevral ayında baş vermiş kütləvi iğtişaşlardan sonra mənə aydın oldu ki, Karlen Babayan və onunla əlbir olan digər ermənilər bizim qarajda «Krunk»un özəyini yaratmışdılar. Karlenin dəstəsində ən çox təbliğat aparan təkər ustası Dima və Boris adlı şəxslər idi. Bir neçə dəfə təmir işləri ilə bağlı, Dimanın boksunda oldum. Burada erməni dilində kустar üsulla çap olunmuş qəzetlər görmüşəm. Şəxsən Dima bir neçə dəfə mənim və digər işçilərin yanında Dağlıq Qarabağın problemi ilə əlaqədar çıxış edərək, təbliğat aparmağa çalışmışdı. Həmişə deyirdi ki, gec-tez Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibindən ayrılaraq Ermənistana birləşdiriləcəkdir. O vaxtlar Dimanın Dağlıq Qarabağdan olduğunu bilmirdim, çünki belə hallara fikir vermirdim. **Bir-iki dəfə Dimaya demişəm ki, «axı sən Sumqayıt şəhərində anadan olmuş və böyümüsən, sənin nə marağın var ki, bu məsələ ilə əlaqədar təbliğat aparasan». Mənim dediklərim nə Dimanın, nə də yanında olan ermənilərin xoşuna gəlməmişdi. Boris mənə bir gün dedi ki, «baxarsan Sumqayıtda nə baş verəcəkdir». Mən yenə də onun sözlərinə əhəmiyyət vermədim.**

Karlen, Dima, Boris Sumqayıtda baş verəcək iğtişaşlardan xəbərdar idilər. Vaxtında da aradan çıxmağı bacardılar. Qarajda bir neçə

dəfə Eduard Qriqoryanı da görmüşəm. Onu şəxsən tanıyırdım, lakin əlaqəmiz yox idi.

Mən 1988-ci ilin fevral ayının ortalarında Dimanın yanına yerli əhaliyə oxşamayan şəxslərin gəldiyini gördüm. Bunlar hündürboy, qara pləş geyinmiş cavan oğlanlar idi. Aralarında erməni dilində danışirdılar. Mənim baxdığımı görən kimi boksun içinə girirdilər. Qriqoryan da tez-tez onların arasında olurdu. Gələndə əliboş gələrdi, gedəndə isə əlində dəftərçə olardı.

Şəhərdə baş vermiş kütləvi iğtişaş zamanı mən evdə idim və küçəyə çıxmamışdım. Sonra mənə məlum oldu ki, bir blokda yaşayan, lakin «Krunk» cəmiyyətinə pul verməkdən imtina edən erməninin mənzilinə basqın ediblər. Qonşuluqda yaşayan bir erməni isə «Krunk» cəmiyyətinə vaxtlı-vaxtında pul köçürdüyündən onun evinə basqın edilmədi. Belə nəticəyə gəldim ki, pul verməyən ermənilərin ünvanlarını əvvəlcədən hazırlamışdılar. Qriqoryanın qarajdan əlində dəftərçə çıxdığı yadıma düşdü. Qriqoryan Karlenin və Dimanın verdiyi siyahı üzrə bir qrup ekstremistlə hay-küyə uyan, yetkinlik yaşına çatmayan gəncləri yoldan çıxarıb kütləvi iğtişaşlar törətməyə başlamışdılar».

Şahid

Rzayev R.H.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

02 avqust 2011-ci il.

İş № 60206

Bakı şəhəri

Şahidi dindirmə
P R O T O K O L U

Dindirmə başlandı: saat: 15:30 dəq.

Dindirmə başa çatdı: saat 17:30 dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1961-ci il, fevral ayının 4-də Ordubad rayonunda anadan olmuş, azərbaycanlı, orta-ixtisas təhsilli, Sumqayıt səhiyyə şöbəsinin avtoqarajında matorçu işləyən, Sumqayıt şəhərinin sakini **Mövsumov Fərhad Əsəd oğlunu** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi, **ədliliyə müşaviri Məmmədov Elmar Əlikram oğlu**, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 227-230-cu maddələrinin tələblərinə uyğun olaraq, şahid qismində dindirmişdir.

Mənə verilən suallara cavab olaraq aşağıdakıları bildirirəm:

«1979-cu ildən Sumqayıt şəhərində yaşayıram. Həmin ildən bu günə kimi şəhər səhiyyə şöbəsinin qarajında motorçu vəzifəsində çalışıram. Sumqayıtda bir çox millətin nümayəndələri mehribançılıq şəraitində yaşayırdı. Onun qurucuları da müxtəlif millətin nümayəndələri olublar. Çalışdığım qarajın kollektivi beynəlmiləl kollektiv sayılırdı. Azərbaycanlılarla yanaşı ruslar, ermənilər, ləzgilər çalışırdı. 1988-ci ildə Sumqayıtda baş verən hadisələrdən əvvəl qarajımızda çalışan bir neçə erməninin bizlərə qarşı münasibəti kəskin şəkildə dəyişdi. Qarajın müdiri Karlen Babayan idi. Yanına etibarlı erməni kadrlarını toplamışdı. Onlardan təkər ustası Dimanı, çilingər Arkadini, sürücü Boris Poqosyanı, sürücü Yura Babayanı, Samvel Martirosyanı, dəmirçi Sergeyi misal gətirə bilərəm. Hadisələrdən qabaq qaraja naməlum adamlar toplaşdılar. Əsasən də erməni dilində danışırdılar. Sonralar Yerevandan və Stepanakertdən gələn qonaqları Karlen öz kabinetində

qarşılayırdı. İçəri heç kimi buraxmırdılar. Doğrusu, onların nə haqda danışdıqlarına əhəmiyyət vermirdim. Əmək haqqı alanda, nədənsə, yuxarıda adlarını çəkdiyim ermənilər Karlenin kabinetinə yığılardılar. Bu da bizə şübhəli görünürdü. Sonralar məlum oldu ki, onlar Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən «Krunk» cəmiyyətinə hər ay maddi yardım edirlər. Bütün bunlar planlı şəkildə aparılırdı və mərkəzdən idarə olunurdu.

1988-ci ilin fevral ayında baş verən məlum hadisələrdən sonra başa düşdüm ki, qarajımızda Karlen Babayan «Krunk» cəmiyyətinin özəyini yaradıb və ona rəhbərlik edir. Ən çox təbliğat aparınlr isə təkər ustası Dima və dəmirçi Sergey idilər. Onlar Karlenin sağ əli sayılırdılar. Mən Dimanın boksunda erməni dilində bir neçə vərəq və siyahı görmüşəm. Bu haqda Dima ilə söhbət edəndə o, deyirdi ki, gec-tez Dağlıq Qarabağ bizim olacaqdır. Onu da qeyd edirəm ki, Karlen, Dima, Sergey, Boris «Krunk»un üzvü olmaqla yanaşı, Daşnaksütyun partiyasının da fəal üzvlərindən idilər.

Karlenin yanına Sumqayıtda törədilən hadisələrə rəhbərlik edən Eduard Qriqoryan da gəlirdi. Əvvəllər mən onu «Paşa» kimi tanıyırdım. Çox bic və hiyləgər idi. Bizimlə həmişə azərbaycan dilində danışırđı. Sumqayıt hadisələrində iştirak edən və qatı cinayət törədənlər arasında «Paşa»nı tanıdım və onun Eduard Qriqoryan olduđu mənə məlum oldu.

Bir məsələyə də toxunmaq istəyirəm ki, Karlenin Bakıda Valeri adında bir avtobus sürücü dostu da var idi. O, «Laz» markalı avtobusu idarə edirdi. Deyilənlərə görə, erməni ekstremistlərinin göstərişinə əsasən, Valeri Sumqayıta qaranlıq düşəndə gəlmiş və bir neçə azərbaycanlını maşınla vurub öldürmüşdür. Bunu qarajda hamı danışırđı.

İğtişaslarda iştirak edənlərin əksəriyyəti sərxoş idi. Narkotik maddələr də qəbul etmişdilər. Aralarında isə hündürboylu qara gödəkçələr geyinmiş cavanlar da var idi. Onlar yetkinləşməmiş uşaqları iğtişaslara təhrik edir, «Ermənilərə ölüm!» deyə qışqırırdılar. Və əllərində olan siyahıya əsasən, lazım bildikləri mənzillərə hücum edirdilər».

Şahid

Mövsumov F.Ə.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU****27.07.2010****İş № 60206****Bakı şəhəri****Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U**

Dindirmə başladı: 10:00

Dindirmə başa çatdı: 14:15

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1961-ci il, avqust ayının 29-da Sumqayıt şəhərində anadan olmuş, azərbaycanlı, orta təhsilli, ailəli, Sumqayıt şəhərinin sakini **Ağayev İqor Məmmədخانoviç** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun üzvü, **ədliyyə polkovniki Carçiyev Sərdar Murtuz oğlu**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 227 və 230-cu maddələrinə uyğun olaraq şahid qismində dindirmişdir.

HAŞİYƏ

Moskvada bir sıra cinayət hadisələri və qətlər törədən Petrosyan və Paqosyan fəsiləli ermənilər SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən axtarışda olub. Bu iki cinayətkar 1988-ci ildə Sumqayıtda baş verən hadisələrdə fəal iştirak etmişlər.

İ.Ağayev öz ifadəsində demişdir: «1988-ci il, fevral ayının 28-də şəhər partiya komitəsinin qarşısında təşkil olunmuş mitinqdə iştirak etmişəm. Sumqayıtda anadan olsam da, bura toplaşanların çoxusunu tanıya bilməmişəm. Mitinq iştirakçıları arasında qara saqqallı, uzun

saçlı 40-45 yaşlarında, orta boylu şəxs qeyri-azərbaycan ləhcəsi ilə danışdığına görə diqqətimi cəlb etmişdir. Sonra təxminən saat 17.00 radələrində 3-cü mikr arayon istiqamətində hərəkət edən kütlənin qarşısında təxminən 30-35 yaşlarında, idman cüssəli, Qafqaz millətinə oxşar, iki nəfər qara plaşlı cavan oğlanı görüb tanıdım. Onlardan biri Sumqayıt şəhər partiya komitəsinin qarşısında toplaşan mitinqçilərin arasında olan qarasaqqalı gənc idi».

SSRİ Prokurorluğunun müstəntiqləri İ.Ağayevi 1988-ci ildə dindirərkən o, mitinqdə çıxış edən həmin şəxslər barədə məlumat vermişdir. Müstəntiq ona bildirmişdir ki, həmin iki nəfər Rusiyada qətl hadisələri törətdiklərinə görə axtarışdadır, familiyaları isə Petrosyan və Poqosyandır.

«Çalışdığım 2 sayılı ixtisaslaşdırılmış mexanizasiya idarəsində azərbaycanlılarla yanaşı ruslar, ermənilər, yəhudilər, ləzgilər, talışlar, udinlər, tatlar, ukraynalılar işləyirdilər. Ermənilər sayca azərbaycanlılardan sonra çoxluq təşkil edirdi. Onlardan Sukiasov Adolf Sergeyeviç rəis müavini, Karapetyants Vladimir Makaroviç baş mexanik, Sarkisyan İvan Andreyeviç istehsalat-layihə şöbəsinin mühəndisi, Andriyan Nobel Eminoviç ekskovator maşinisti, Saqatellov Eduard Andreyeviç texnika sahəsinin rəisi, Osipyanyan Armo Daniloviç dispetçer xidmətinin rəisi vəzifələrində çalışırdılar. Ermənilərin sayı təxminən 30 nəfər olardı.

1988-ci ilin fevral hadisələri ərəfəsində ekstremist fikirləri ilə diqqəti cəlb edən Nobel Andriyan tez-tez işə çıxmırdı, sonralar məlum oldu ki, Qarabağa gedirmiş və «Krunk»un fəal üzvlərindəndir. Nobel iş yoldaşları onun haqqında ciddi tədbir görüləcəyini söyləyəndə, o, ehtiyatsızlıq edib ağzından belə bir söz qaçırtmışdır: «Sumqayıtda tezliklə nə isə çox ciddi bir hadisə baş verəcək, sanki zəlzələ olacaq, mən ailəmlə birlikdə buranı tərk etməliyəm». Mən ona dedim ki, «Nobel, mən bilirəm, sən niyə buradan qaçırsan. Sənin ekskovatorunun kabinəsindən «Krunk» cəmiyyətinin Sumqayıtda yaşayan üzvlərinin siyahısını tapmışam və siz yəqin ki, burada nə isə bir «oyun» çıxartmaq istəyirsiniz, ona görə özün «aradan çıxmaq» istəyirsən». Nobel ertəsi gün yox oldu.

HƏMİN DÖVRDƏ İDARƏDƏ ÇALIŞAN ADOLF SUKİASOV
MƏHKƏMƏDƏ ŞAHİD KİMİ İFADƏ VERƏRKƏN DEMİŞDİR:
«SUMQAYIT HADİSƏLƏRİNİ AZƏRBAYCANLILAR YOX,
ERMƏNİLƏR ÖZLƏRİ TÖRƏDİBLƏR».

Şahid

Ağayev İ.M.

* * *

...«Krunk» cəmiyyəti təkcə Sumqayıtda yaşayan ermənilərdən yox, Azərbaycanın bütün bölgələrində məskən salıb yaşayanlardan aylıq üzvlük haqqı yığırdılar. Bu pulla bəzi ermənipərəst siyasətçiləri, deputatları, jurnalistləri satın alır və təbliğatla məşğul olurdular. «Krunk» həmçinin, Yerevanda öz millətçi siyasəti ilə seçilən «Qarabağ Komitəsi» ilə də sıx əməkdaşlıq edirdi. Hər iki təşkilatın məqsədi bir idi və hər ikisi də mərkəzdən, Moskvadan, xaricdə yaşayan erməni lobbisi tərəfindən idarə olunurdu. Bir məsələyə diqqət yetirmək pis olmazdı. 1988-ci ilin axırlarında «Qarabağ Komitəsinin» bir sıra fəallarını, camaatı mitinqə, itaətsizliyə dəvət etdiklərinə görə, həbs etmişdilər. Bu da, erməni şovinistlərin qəzəbinə səbəb olmuş və onlar etiraz aksiyası keçirməyə başlamışlar.

1988-ci il dekabr ayının 21-də Qamburq şəhərində nəşr olunan «Ştern» jurnalına müsahibə verən «Qarabağ Komitəsi»nin fəallarından Manuçaryan demişdir: «Ermənistanda bütün gənclər əllərində silah və qumbaralarla hazır vəziyyətdədirlər. Onların sayı bilinmir. Əgər vəziyyət gərginləşsə onlar zərbəni endirməyə hazırdırlar». Yerevanda erməni millətçi qüvvələr hökumətə, partiyaya və güc strukturlarına hədə-qorxu gəlməyə başladılar. 1988-ci ilin dekabr ayında Yerevanda nəşr olunan, «Kommunist» qəzetində ekstremist ruhlu bir məqalə dərcə olundu. Aşağıda məqalənin «**Ultimatum**» hissəsinə fikir verin.

Erməni millətçiləri qorxmadan «Qarabağ» liderlərini azad etmədikdə terrora əl atacaqlarını, «dost»ları tərəfindən onlara verilən «stinqer» silahlarından istifadə edəcəklərini bəyan edirlər. Bu işdə sözsüz ki, onlara yardımçı olan qara qüvvələr vardır.

Stepanakertdə keçirilən mitinqlərdə insanlar arasında psixoloji vəziyyət yaranırdı. Hökumət dairələri yerlərdə gedən ictimai-siyasi proseslərə tam nəzarət edə bilmirdi. Həmin vaxtlar kommunist partiyası artıq nüfuzdan düşməkdə idi. Xruşşovun «1980-ci ildə SSRİ-də kommunizm» qurulacaq, Qorbaçovun «2000-ci ildə hər bir sovet ailəsi evlə təmin olunacaq» vədləri sabun köpüyündən başqa bir şey deyildi. Əhali artıq kommunistlərə inanmırdı. Təbliğatçıların ideyaları xalq arasında qəbul olunmurdu, onlar daha çox ekstremist qüvvələrin

populist çıxışlarına inanırdılar. Buna görə də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində «Krunk» cəmiyyətinin yaradılmasını zəruri hesab edən erməni millətçiləri «Böyük Ermənistan» yaratmaq haqqında ideyaları və fikirləri soydaşlarının beyinlərinə yeridirdilər.

«Krunk» cəmiyyəti təkcə Dağlıq Qarabağla kifayətlənmirdilər. Onlar iki millət arasında münasibəti qızıqsdırmaq üçün ədalətsiz bəyanatlarla çıxış etməyə başladılar. 1988-ci ilin fevral ayında «Krunk» cəmiyyəti bir bəyannamə hazırladı və onu Amerikanın, Fransanın, Rusiyanın, Hollandiyanın, Almaniyanın və digər dövlətlərin qanunverici orqanlarına, beynəlxalq qurumlara, BMT-yə, dünyanın kütləvi informasiya vasitələrinə göndərdilər.

Bəyannaməni olduğu kimi oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

УЛЬТИМАТУМ

Требуем немедленно освободить лидеров комитета «Карабах» и всех политзаключенных, арестованных в эти дни. Даем на размышления 24 часа. В противном случае переходим к массовому террору. Время и место действия не указываем. У нас на вооружении имеются «стингеры», доставленные нашими друзьями.

Начало ультиматума 22 декабря 1988 года в 21.00 местного времени.

**NAXÇIVANIN, KİROVABADIN (GƏNCƏNİN),
ŞAUMYANIN, XANLARIN, DAŞKƏSƏNİN,
DAĞLIQ QARABAĞIN ERMƏNİSTAN SSR-ə
BİRLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA**

B Ə Y Ə N N A M Ə

«Erməni xalqı öz müstəqilliyi uğrunda əsrlərlə mübarizə aparmışdır. 1915-ci ildə türklər tərəfindən 3 milyon erməni qırılmış, minlərlə erməni dünyaya səpələnmişdir. Erməni xalqı Oktyabr inqilabını böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılamışdır. Sovet Ermənistanının dirçəlməsi dünya ermənilərində böyük inam yaratmışdır. Dünyaya səpələnmiş ermənilər Sovet Ermənistanına axışmağa başladılar.

Bizə məlum olmayan səbəblərə görə, Qarabağ, Kirovabad (Gəncə), Xanlar, Naxçıvan, Şəmkir əraziləri Ermənistandan qoparılib Azərbaycana verilmişdir. Yenə də erməni xalqına bədbəxtlik üz vermişdir. Azərbaycanda yaşayan ermənilər hər cür şəraitdən məhrum olublar. Onlara öz ana dillərində danışmağa icazə verilmir, televiziya, radio və kinoda erməni dilinə rast gəlmək mümkün deyil.

Ermənilər Azərbaycanda taleyin hökmünə buraxılmışdır. Onların yaşadıkları rayon və qəsəbələrdə yollar bərhad haldadır, su çatışmır, işsizlik artır, ali təhsil məktəbləri demək olar ki, yoxdur. Bir neçə il bundan əvvəl Dağlıq Qarabağda, Stepanakertdə pedaqoji institut açılmışdı. Azərbaycanda təhsil alan ermənilərə institutu qurtardıqdan sonra təyinatları öz doğma yerlərinə verilmir. Beləliklə, onları Dağlıq Qarabağdan uzaqlaşdırırlar. Bununla da kənd və qəsəbələrımız boşalır, yaşlı nəsil himayəsiz yaşamağa məcbur olurdu. Azərbaycanda hələ də elə adamlar tapılır ki, guya biz şovinist siyasəti aparırıq. Məgər tarixən ermənilərin torpağı olan ərazilərin Ermənistana birləşdirilməsi arzusu millətçilikdənmi irəli gəlir? Biz bütün qanunlara ciddi riayət edərək öz müqəddəratımızı özümüz həll etməliyik. Məgər biz öz hüquqlarımızdan məhrum olmalıyıq? Özümüzü Azərbaycan torpağında nə vaxta qədər qonaq kimi hiss edəcəyik? Niyə indiyə kimi xalqa həqiqəti çatdırmırlar?

Ölkəmiz yenidənqurma şəraitində yaşayır. Bu çox məsuliyyətli bir dövrdür. Aşkarlıq dövründə erməni xalqı tərəfindən qaldırılan tələblər Azərbaycan qarşısında qəti qoyulmalıdır.

Biz Azərbaycanda yaşayan erməni icması Dağlıq Qarabağın, Kirovabadın (Gəncə), Şaumyanın, Xanların, Şəmkirin, Daşkəsənin Ermənistanın tərkibinə verilməsini qətiyyətlə tələb edir və bu işdə dünya ictimaiyyətinin köməkliyini gözləyirik. Əleyhimizə qəbul olunan hər hansı bir qanun ədalətsiz və qeyri-qanuni sayılacaq. Xarici dövlətlərin bu məsələdə bizi dəstəkləyəcəklərinə inanırıq.

«Krunk», 22.02.1988

Erməni şovinistləri Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarına torpaq iddiası ilə çıxış etməklə, Azərbaycanı əsas məsələdən, Dağlıq Qarabağ problemindən yayındırmaq istəyirdilər. Bu plan erməni kəşfiyyat orqanlarında və daşnaksütyun partiyasında hazırlanan bir ssenari idi. Lakin onun yalan və böhtan xarakteri daşması dünya ictimaiyyətinə məlum oldu. Bununla belə, bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ bu günün məsələsi deyildir. Tarixə nəzər salaq:

“Azərbaycan” qəzeti, 18 may 1919-cu il sayında yazırdı:

“Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!” devizini qəbul edən daşnaksütyun partiyasının İrəvanda nəşr olunan “Coqovurdi Dzain” qəzeti Ermənistanın sərhədlərini təsvir edir. Beynəlmiləlçi partiya sayılan bu partiya torpaqlarda əhalinin əksəriyyətinin erməni olduğunu əsas gətirərək, həmin torpaqları öz sərhədlərinə daxil edir. Beləliklə, Qafqazda Ermənistanın aşağıdakı sərhədləri müəyyənləşir;

Bütün İrəvan quberniyası, Qarsın bütün rayonları, Tiflis quberniyasının aşağıdakı rayonları: Axalkalakinin ikidə bir hissəsi, Borjominin bir hissəsi, Borçalının şimal-qərb hissəsi, Gəncə quberniyasının bir hissəsi, Qazaxın cənub hissəsi, Şuşa bütünlüklə, Cəbrayılın bir hissəsi, Zəngəzur bütünlüklə, Naxçıvan».

Siyahıdan görüldüyü kimi, bu torpaqlar həmişə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olub. Ermənilərin və ermənipərəst qüvvələrin, ilk növbədə tarixçilərin bunu bilməsi vacibdir. Keçmişə qayıtsaq görərik

ki, 1918-20-ci illərdə İrəvanda vəziyyət heç də xoşagələm deyildi. Erməni millətçilərinin vəhşilikləri gündən-günə artırdı. Kəndlər dağılır, evlər qarət edilir, dinc əhali öldürülürdü. Kütləvi surətdə yayılan bandit dəstələri qarət və quldurluqla məşğul idi. Həmin vaxtlar İrəvanda müsəlmanların sayı ermənilərin sayından qat-qat çox idi. Lakin mərkəzdən köməyin olmaması üzündən, daşnak qüvvələrin silahlı dəstələri qarşıdurma yaradır və qan su yerinə axıdılırdı. Bir çox erməni tarixçiləri İrəvan xanlığının tarixən ermənilərə mənsub olduğunu bütün dünyaya sübut etməyə çalışıblar.

1917-ci ildə Çar Rusiyası dağılandıqdan sonra hakimiyyətə bolşeviklər gəldi. Leninin və Stalinin milli siyasəti nəticəsində İrəvan torpağı Azərbaycandan alınıb ermənilərə verildi və Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Erməni siyasətçiləri indi də iddia edirlər ki, İrəvan xanlığı tarixən onlara məxsus olub. Əgər bu həqiqətdirsə, onda niyə əsrlər boyu İrəvan xanlığına azərbaycanlılar rəhbərlik etmişlər? Aşağıdakı faktlar bunu bir daha sübut edir.

Kahin Hovanes Şahtaxunanın tərtib etdiyi siyahıda 1390-cı ildən 1828-ci ilədək İrəvan xanlığını idarə edən xanların adlarını təqdim edirik:

1. Əmir Səd. (1390-1410-cu illər).
2. Pir Hüseyn. Əmir Sədin oğlu. (1410-1420-ci illər).
3. Pir Yaqub. Pir Hüseynin oğlu. (1420-ci il).
4. Əbdül. Pir Hüseynin oğlu. (1430-cu illər).
5. Uzun Həsən – 1471-ci il. (1471-ci il).
6. Yaqub bəy. Cahan şahın əmiri idi. (1440-cı illər).
7. Həsən bəy Qaraqoyunlu. (1460-cı illər).
8. Həsən bəy. Bayandurun nəvəsi. (1475-ci illər).
9. Div Sultan Rumlu. (1515-ci illər).
10. Hüseynxan Sultan. (1550-ci illər).
11. Şahqulu Sultan Ustaxlı. (1550-1575-ci illər).
12. Lala Paşa-Qara Mustafa oğlu Sultan. (1577-ci illər).
13. Mahmudxan Toxmaq-Xudavənd şah dövrü. (1576-1583-cü illər).
14. Fərhad paşa – Sultan Murad dövrü. (1583-cü illər).
15. Məhəmməd Şərif paşa. (1604-cü il).
16. Əmirgünə xan Qacar - Şah Abbas dövrü. (1605-1625-ci illər).
17. Təhməzqulu xan – Əmirgünə xanın oğlu. (1635-ci illər).

18. Murtuza paşa – Sultan Murad bəy dövrü. (1635-ci illər).
19. Kəlbəli xan. (1636-1639-cu illər).
20. Məmməd xan Çağata Kötük. (1639-1648-ci illər).
21. Xosrov xan. (1648-1652-ci illər).
22. Məmmədqulu xan – Lala bəyin oğlu (1652-1656-cı illər).
23. Nəcəfqulu xan. (1656-1666-cı illər).
24. Abbasqulu xan – Əmirgünə xanın oğlu. (1656-1666-cı illər).
25. Səfiqulu xan. (1666-1674-cü illər).
26. Sarıxan bəy. (1674-1675-ci illər).
27. Səfiqulu xan -Təbrizli Rüstəm xanın oğlu. (1675-1679-cu illər).
28. Zal xan. (1679-1688-ci illər).
29. Murtuzaqulu xan. (1688-1691-ci illər).
30. Məmmədqulu xan. (1691-1694-cü illər).
31. Zöhrab xan. (1691-ci illər).
32. Fərzəli xan. (1694-1700-cü illər).
33. Zöhrab xan. (1700-1705-ci illər).
34. Əbdül Məhəmməd xan. (1705-1709-cu illər).
35. Mehrelı xan. (1709-1719-cu illər).
36. Allahqulu xan. (1719-1725-ci illər).
37. Rəcəb paşa. (1725-1728-ci illər).
38. İbrahim və Mustafa paşalar. (1728-1734-cü illər).
39. Əli paşa. (1734-cü il).
40. Hacı Hüseyn paşa. (1734-cü il).
41. Məmmədqulu xan. (1735-1736-cı illər).
42. Pirməhəmməd xan. (1736-cı il).
43. Xəlil xan. (1752-1755-ci illər).
44. Həsənəli xan Qacar. (1755-1762-ci illər).
45. Hüseynqulu xan. (1762-1783-ci illər).
46. Qulaməli xan. (1783-1784-cü illər).
47. Məhəmməd xan. (1784-1805-ci illər).
48. Mehdiqulu xan. (1805-1806-cı illər).
49. Məhəmməd xan Marağalı. (1806-1807-ci illər).
50. Hüseynqulu xan Qacar qardaşı Həsən xanla. (1807-1828-ci illər).

HAŞİYƏ

Əsas mətləbə keçməzdən əvvəl, R.Köçəryanın söylədiyi cəfəng və məsuliyyətsiz sözlərinə öz fikrimizi bildirmək istərdik. Köçəryanın düşüdükləri şəxsən özünün qəti fikri olsaydı, onu alqışlayardıq. Lakin bu, onun fikri deyil. Bu, arxasında dayaq kimi dayanan və onun siyasətini müəyyənləşdirən Rusiyanın fikri idi. Yoxsa Köçəryan cürət edib «Azadlıq» radiosunda müsahibə verməzdi.

Həqiqət güc gəlsəydi, Ermənistan Respublikasının Dağlıq Qarabağla bağlı, apardığı avantürist siyasəti etiraf etsəydi, bu onun məğlubiyyəti olardı. Meymun ölüm ayağında balasını ayağının altına qoyan kimi, Köçəryanlar, ona dayaq duranlar, öz şəxsi mənafeləri, mövcud hakimiyyəti əldə saxlamaq və onu uzatmaq naminə mənfur və ikiüzlü siyasətləri nəticəsində milləti qurban verib, ayaq altına salıb, xalqı bihörmət etməzdi.

R.Köçəryan tez-tez təminat sözünü işlədir. «Təminat» dedikdə Köçəryan görəsən nəyi nəzərdə tutur? BMT-nin məlum dörd qətnaməsini inkar etməkdə? ATƏT-in sülhməramlı sazişlərinə əməl etməməkdə? Dağlıq Qarabağdan rus qoşunlarının çıxarılmamasında? Bu təminatı onlar kimdən alırlar və özlərinə beləmi arxayındırlar? Bəlkə onlar Rusiyanın ordusuna və silahlarına arxayındırlar?

Rusiyanın, erməni lobbisinin, daşnak partiyasının terrorist qruplarının, erməni Qriqoryan kilsəsinin maddi, texniki və mənəvi dəstəklərinə arxayın olmasaydılar, ermənilər öz ana torpaqlarını çoxdan qoyub qaçmışdılar. Çünki Azərbaycan ordusu qarşısında tab gətirə bilməyəcəklərini anlayıb, yenə də dünyaya səpələnib özlərini yalqız, əzilən, döyülən xalq kimi göstərüb, başqa millətlər tərəfindən özlərinə tərəfkeş axtarmağa çalışacaqdılar.

Biz dəfələrlə qeyd etmişik və indi də təkrar etmək istəyirik ki, istər Levon Ter-Petrosyan, istərsə Robert Köçəryan, istərsə də Serj Sərkisyan Dağlıq Qarabağ dalğası üzərində hakimiyyətə gəlirlər və bu hakimiyyət qan üzərində qurulub. İstər Azərbaycan, istərsə də Ermənistan tərəfdən bu savaşa minlərlə insanın həlak olması bu üç nəfərin adı ilə bağlıdır.

Xocalı soyqırımını isə onların törətdikləri ən böyük faciədir. Köçəryanlar, Sərkisyanlar yaxşı başa düşürlər ki, istər Azərbaycan, istərsə də xarici dövlətlər Dağlıq Qarabağı müstəqil dövlət kimi tanıyırlar. Bu, Azərbaycanın qədim diyarıdır, ermənilər bura Türkiyədən və İrandan köçürülmüşlər. Bunu yəqin ki, Köçəryan, Sərkisyan yaxşı başa düşürlər. Bir də onu yaxşı başa düşürlər ki, Azərbaycanın suverenliyini artıq bütün dünya ictimaiyyəti tanıyır, Avropa şurasında, BMT-də bu məsələ dəfələrlə səsləndirilib.

YEKUN NƏTİCƏ:

Dağlıq Qarabağ problemində erməni millətçilərinin mənfur siyasəti qabarıq şəkildə üzə çıxdı. XX əsrdə bu torpaqların Ermənistana verilməsi məsələsi ən yüksək dairələrdə qaldırılmış, müzakirə olunmuş, lakin ermənilər öz niyyətlərinə nail ola bilməmişlər. Tarixçilərdən Makkarti, Malevil, Qumilev, Bosfort, Veliçko və başqaları tərəfindən Dağlıq Qarabağın əsrlər boyu Azərbaycan torpağı olduğu dəlillərlə sübut olunmuşdur. Lakin erməni tarixçiləri həmişə Azərbaycan xalqının tarixini təhrif etməyə çalışmış və Dağlıq Qarabağın erməni torpağı olduğuna dünya ictimaiyyətini inandırmağa çalışmışlar.

İstər Stalin, istər Xruşşov, istər Brejnev vaxtında da, milli məsələ ilə bağlı, Azərbaycanın qəti hökmü həmişə birmənalı olmuşdur. Ermənistan rəhbərliyi Qorbaçova arxayın olaraq, öz çirkin siyasətini həyata keçirmək üçün «Krunk» cəmiyyətindən geniş istifadə edirdi. Dağlıq Qarabağda mitinqlərin və təillərin keçirilməsini, Moskvaya,

Qorbaçova teleqramlar vurub Dağlıq Qarabağ problemini onların xeyrinə həll olunmasını tələb edirdilər.

Azərbaycan xalqı sülhpərvər xalqdır və həmişə qonşu dövlətlərdə əmin-amanlıq şəraitində yaşamağı özünün əsas siyasəti saymışdır. Lakin ermənilər bunu anlamaq fikrindən çox-çox uzaq olmuş, özlərinin qızıqsıdırıcı prinsiplərindən maksimum istifadə etməyə çalışmışlar. Bu işdə onlara müxtəlif qurumlar, kütləvi informasiya vasitələri, satın alınmış yazıçı və jurnalistlər yaxından köməklik edirdilər.

Şovinst və millətçi cəmiyyət sayılan «Krunk» da belə təşkilatlardan biri idi. Onun Sumqayıtda böyük bir şəbəkəsi fəaliyyət göstərirdi. Azərboru zovodunda baş mühəndisin müavini Osipov, sintetik-kauçuk zavodunun baş mühəndisi Qalstyan, kimya istehsalat birliyində sex rəisi Babayan, səhiyyə şöbəsində Karlen Babayan və Avakyan Sumqayıtda fəaliyyət göstərən «Krunk» cəmiyyətinin fəal üzvlərindən idilər. Onlara rəhbərlik edən isə milliyyətcə erməni olan şəhərin hərbi komissarı Kələntərov idi.

İstər Yerevandan, istərsə də Stepanakertdən Sumqayıta adlarını çəkdiyimiz yoldaşların yanına emissarlar gəlir, məxfi görüşlər keçirir, onları bəzi təlimatlarla tanış edirdilər. Məhz buna görə də, SSRİ Baş Prokurorluğunun və Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun apardıqları istintaq zamanı bir çox dindirilən şahidlər qeyd etmişlər ki, çalışdıqları müəssisə və təşkilatlarda «Krunk» cəmiyyəti haqqında eşitmiş, lakin buna əhəmiyyət verməmişdilər. Sumqayıtda baş verən hadisələrdən sonra onlar «Krunk» cəmiyyətinin şovinst siyasətinin üzə çıxdığının şahidi oldular.

Bütün bunlarla yanaşı, iki milləti üz-üzə qoyan, dostluğa xəyanət edən ermənilərə və «Krunk»un ədalətsiz iddialarına qarşı çıxan, Sumqayıtda yaşayan bir neçə erməninin söylədikləri ilə fikirlərimizi yekunlaşdırırıq.

A.Akopyan, üzvi sintez zavodunun istehsalat birliyinin işçisi, müharibə veteranı

«Qarabağ hadisələrini eşidəndə necə həyəcanlandığımı sözlə ifadə etməyə çətinlik çəkirəm. Otuz ildən çoxdur ki, taleyimi Sumqayıtla, kimyaçılar kollektivi ilə bağlamışam. Bizim üçün heç vaxt milli fərq ol-

mayıb. Yalnız təmiz adam, vicdanlı işçi öz kollektivinin, müəssisəsinin, şəhərinin təəssübünü çəkən sovet vətəndaşı olub. Mən müharibədə keçən gəncliyimi, müharibənin ağır günlərini yaxşı xatırlayıram. Arxa cəbhədən əsgərlərə isti paltar, corab göndərmişdilər. Corablardan biri də mənə çatdı. Üstündə azərbaycanca bu sözlər yazılmışdı: «Sağ və salamat qayıdasan». Bir azərbaycanlı qadının əlləri ilə toxunmuş corabın üstünə həkk olunmuş bu sözlər sanki məni düşmən gülləsindən hifs elədi. Bu corabı öz əlləri ilə toxuyan qadın onun kimə çatacağını bilmirdi. Bircə onu bilirdi ki, sovet əsgərinə göndərir. Mən indi də bu corabı ən əziz xatirə kimi saxlayıram. Dar gündə aldığım bu cür hədiyyəni, ana ürəyinin alqışını unutmaq olarmı? İnanıram ki, Qarabağda bir qrup şovinistin siyasətinə uyanlar ayıq-sayıq olmalıdırlar. Müharibə heç kimə xeyir gətirməyib. Sumqayıtda baş verən hadisələrdə də əsl cinayətkarlar həbs olunub, xalq qarşısında cavab verməli olacaqlar».

**R.Arutunyan, alüminium
zavodunun işçisi**

«Mən Şamxor rayonunun Çardaxlı kəndindənəm. Bu kəndin beynəlmiləlçilik, dostluq əlaqələri yaxşı bəllidir. Uşaqlıqdan azərbaycanlılarla ermənilərin dərindən, sevincinin bir olduğunu öz gözlərimlə görmüşəm. İşlədiyim müəssisə də belədir. Müxtəlif millətlərin nümayəndələri olsaq da, can deyib, can eşidirik. Bir-birimizin xeyrinə, şərinə yarayırıq. Son zamanlar Dağlıq Qarabağda baş vermiş hadisələr azərbaycanlıları da, digər millətin nümayəndələrini də eyni dərəcədə həyəcanlandırıb. Özlərini «millət dostu» adlandıranlar öz millətlərinin də, digər xalqların da düşmənləridir. Dağlıq Qarabağ probleminin əksədəsi Sumqayıta da çatdı və nəticədə qan töküldü. Bunu təşkil edənlər, görəsən, öz vicdanları qarşısında hesabat verirlərmi?»

(E.Məmmədov, «28-dən 29-na keçən gecə»
kitabı, səh.27.)

**V.Danielyan, məişət kimyası istehsalat
birliyi partiya bürosunun katibi**

«Bir faktı demək istəyirəm. Müəssisəmizin rəhbər işçilərinin 70 faizi başqa millətlərin nümayəndəsidir. Bu fakt beynəlmiləlçiliyə sübutdur. Dağlıq Qarabağda yaşayan erməni şovinistləri torpaq iddiası ilə çıxış etsələr də, Azərbaycan dövlətinin sərhədləri Konstitusiya ilə tənzimlənib və onu heç kim dəyişə bilməz.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu sülhpərvər olub və heç bir xalqın torpaqlarına qarşı iddia ilə çıxış etməyib. Bizim bir torpağımız, bir Vətənimiz var, o da Azərbaycandır. Müstəqil Azərbaycanı parçalamağa, torpaqlarını işğal etməyə heç kimin ixtiyarı yoxdur. Xaricdə yaşayan jurnalistlərin, politoloqların, siyasətçilərin əksəriyyəti bu fikirdədir.

(«Sosialist Sumqayıt» qəzeti, mart, 1988-ci il).

«Sumqayıtda 32 nəfər adam qətlə yetirilmişdir. 94 nəfər mühakimə olunmuş, bir nəfərə ölüm hökmü kəsilmişdir. Ermənistanın Quqark və Masis rayonlarında 100-ə yaxın adam öldürülmüşdür. Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanları cəmi dörd nəfəri şübhəli şəxs kimi saxlamışdır, cinayətkarlara qarşı isə heç bir tədbir görülməmişdir»

İsmət Qayıbov,
Azərbaycan
Respublikasının sabiq Baş
prokuroru

1988-ci ildə Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi başlayan gündən demək olar ki, Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmamışdır. Çoxları köçkün düşmüş, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində məskunlaşmışlar. Bir çox azərbaycanlılar Ermənistanda təzyiqlərə məruz qalmış, onlara işgəncələr verilmiş, bəzilərini isə qətlə yetirmişlər. Azərbaycan Respublikasının sabiq Baş prokuroru İsmət Qayıbov müsahibələrin birində («Exo Sumqayıta» sənədli filmi, 1991) demişdir ki, təkcə Quqark və Masisdə 100-ə yaxın azərbaycanlı öldürülmüşdür. Sumqayıtda 32 nəfər adam qətlə yetirilmişdi. Mindən çox adam dindirilmişdir.

.94 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir, bir nəfərə isə ölüm hökmü kəsilmişdir.

Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanları isə, yuxarıda dediyim azərbaycanlıları kütləvi şəkildə öldürdüklərinə görə, cəmi dörd nəfəri məsuliyyətə cəlb etmişdir. Bu hansı qanuna sığır? Bu nə

deməkdir? Bu, bir daha onu sübut edir ki, ermənilər Moskvaya arxayın olaraq cinayətkar əməllər etməkdən çəkinmirlər. Bu cür vəhşilik və qəddarlıq göstərən bir millət dünyanın kütləvi informasiya vasitələrində qeyd edir ki, Azərbaycanda erməni daha yaşamır, onların hamısını qovublar. Bir faktı qeyd etməklə erməni millətçilərinin və şovinst təbliğatçılarının yalan və böhtanlarını ifşa etmək mümkündür. Hazırda Bakı şəhərində 30 minə yaxın erməni yaşayır, onların hüquqları başqa millətlərin nümayəndələri kimi qorunur.

Sumqayıt şəhərində də erməni əhalisi yaşayır. Erməni millətçilərinə və onların xaricdə yaşayan havadarlarına bunu sübut etmək üçün Sumqayıt şəhərində yaşayan ermənilərin verdikləri ifadələr kifayət edər.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU**

26 mart 2010

İş № 60206

Bakı şəhəri

**Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U**

Dindirmə başlandı: saat 10:30 dəq.

Dindirmə başa çatdı: saat 13:20 dəq.

Azərbaycan Respublikası Baş prokurorluğunun istintaq qrupunun üzvü, ədliyyə polkovniki **Carçıyev Sərdar Murtuz oğlu**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 227 və 230 – cu maddələrinə əsasən, Ağayeva Lyudmila Arşakovanı şahid qismində dindirmişdir.

1. Soyadı, adı, atasının adı: **Ağayeva Lyudmila Arşakovna**
2. Təvəllüdü, il, ay, gün: 25.07.1949.
3. Doğulduğu yer: Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri
4. Vətəndaşlığı: Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı
5. Təhsili: Orta ixtisas
6. İş yeri, məşğuliyyəti və vəzifəsi: Evdar qadın
7. Ailə vəziyyəti: Ailəli
9. Pasport və yaxud şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd:
ŞV AZE №05477821 SŞPİ 12.05.06
10. Dövlət təltifləri: Yoxdur
11. Məhkumluğu barədə məlumat: Məhkum olunmayıb

İmza

Ağayeva

«Mən, Ağayeva Lyudmila Arşakovna mənə verilən suallara əsasən istintaqa onu bildirmək istəyirəm ki, 1949-cu ildə Bakı şəhərində anadan olmuşam. Milliyyətçə erməniyəm. 1975-ci ildən Sumqayıtda yaşayıram. «Neftkimyaavtomat» elmi-tədqiqat institutunda laborant işləmişəm. Sumqayıtda ailə həyatı qurmuşam. Həyat yoldaşım azərbaycanlı idi, 2007-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Mənə qarşı azərbaycanlılar tərəfindən heç bir təzyiq görməmişəm, münasibətlərimiz səmimidir. İki övladım var. İğtişəşlardan sonra mənə məlum oldu ki, Sumqayıtda yaşayan ermənilərin çoxu «Krunk»un üzvü olub. Olmayanlar isə hadisələr zamanı zərər çəkmişlər. Hadisələri Ermənistanın rəhbərliyi və xaricdə yaşayan erməni icmasının törətməsinə şəkk-şübhəm yoxdur».

Şahid:

Ağayeva

Ağayeva L.A.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU**

24.06.2010

İş № 60206

Bakı şəhəri

**Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U**

Dindirmə başlandı: saat 10:15 dəq.

Dindirmə başa çatdı: saat 12:20 dəq.

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun üzvü, ədliyyə polkovniki **Carçıyev Sərdar Murtuz oğlu**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 227 və 230-cu maddələrinə əsasən, **Paranyan Firuzə Aşatovnamı** şahid qismində dindirmişdir.

1. Soyadı, adı, atasının adı: **Paranyan Viruzə Aşatovna**
2. Doğulduğu il, ay, gün: 08.01.1959.
3. Doğulduğu yer: Azərbaycan Respublikası, Goranboy r-nu
4. Vətəndaşlığı: Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı
5. Təhsili: Orta təhsilli
6. İş yeri, məşğuliyyəti və vəzifəsi: Sumqayıt şəh. «Elmar-market», xadimə
7. 8. Ailə vəziyyəti: Subay
9. Pasport və yaxud şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd:
SV AZE № 06893540 SŞPİ 18.02.09
10. Dövlət təltifləri - Yoxdur

İMZA

«1962-ci ildən Sumqayıt şəhərində yaşayıram. 1980-ci illərdə superfosfat zavodunda çalışırdım. Kollektivimiz mehriban və zəhmətkeş idi. Azərbaycanlılarla yanaşı ruslar, ermənilər, ukraynalılar işləyirdi. Bir ailə kimi yaşayırdıq. Fevral ayının 28-29-da işdə olmuşam. Sonralar mənə məlum oldu ki, Sumqayıtda bir neçə adamı öldürüblər. İğtişaşlara başçılıq edən isə Edik Qriqoryan olub, özü də bir neçə erməniyi öldürüb. Sonralar çox fikirləşdim, görəsən iğtişaşlardan xeyli qabaq, bir çox imkanlı adamlar əmanət kassalarından pullarını çıxarıb Sumqayıtı niyə tərk ediblər? Məlum oldu ki, şəhərdə baş verən hadisələrdən əvvəlcədən xəbərdar idilər. Zərər çəkənlər kimlər oldu? Evləri qarət edilənlər, qətlə yetirilənlər Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən «Krunk» cəmiyyətinin üzvü olmayanlar. Sumqayıtda yaşamaqda davam edirəm. Heç bir təzyiqlərə, hörmətsizliyə rast gəlməmişəm. Bura mənim doğma şəhərimdir».

Şahid:

Paranyan V.A.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU**

23.06.2010

İş № 60206

Bakı şəhəri

**Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U**

Dindirmə başlandı: saat 11:00 dəq.

Dindirmə başa çatdı: saat 13:10 dəq.

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun üzvü, **ədliyyə polkovniki, Carçıyev Sərdar Murtuz oğlu**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 227 və 230-cu maddələrinə əsasən, **Quliyeva Lidiya Stepanovnanı** şahid qismində dindirmişdir.

1. Soyadı, adı, atasının adı: **Quliyeva Lidiya Stepanovna**
2. Doğulduğu il, ay, gün: 14.08.1948-ci il.
3. Doğulduğu yer: Azərbaycan Respublikası, Xaçmaz rayonu
4. Vətəndaşlığı: Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı
5. Təhsili: Orta təhsilli
6. İş, məşğuliyyəti və vəzifəsi: Evdar qadın
7. Ailə vəziyyəti: Ailəli
9. Pasport və yaxud şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd:
ŞV AZE № 05193885 SŞPİ, 01.02.2006.
10. Dövlət təltifləri: - Yoxdur

İmza

Quliyeva L.S.

«Üzvi sintez zavodunda çalışırdım. Bu zavodu şəhərdə «beynəlmiləl zavod» adlandırırdılar. Heç bir konfliktə, münaqişəyə rast gəlməmişdim. 1988-ci ildə Sumqayıtda iğtişaş zamanı erməni millətçilərinin öz millətindən olan erməniləri necə qətlə yetirdikləri haqqında şəhərdə söz-söhbət gəzdi. Sonra mətbuatda bu haqda geniş məlumat verildi. Xəsarət alan ermənilər «Krunk» cəmiyyətinə pul verməkdən imtina edən şəxslər idilər. Mənə qarşı heç bir zorakılıq hadisəsi olmamışdır. Əksinə, əvvəllər necə münasibət var idisə, həmin münasibət də davam etməkdə idi».

Şahid:

Quliyeva L.S.

...Dağlıq Qarabağda vəziyyət getdikcə gərginləşməyə başladı. Stepanakertdə ekstremist qüvvələr kütləvi mitinqlər keçirməyə başladılar. Onlar əhalini radikal addımlar atmağa səsleyir, «azərbaycanlılara ölüm», «müsəlmanları qırmağa», «türklərə ölüm» deyərək qışqırırdılar. Onları sakitləşdirən qüvvələr isə yox idi. Əksinə, hadisələri qızıqsıdaran qüvvələr daha çox idi.

Bir sıra erməni yazıçıları, şairləri, politoloqları, tarixçiləri yalan və iftira xarakterli yazıları ilə Azərbaycan xalqına böhtan atmağa başladılar. Ulubabyan, Aramyan, Nuykin, Staravoytova, Çerniçenko, Afanasyev, Xanzadyan, Balayan, Kaputikyan, Əlixanyan-Bonner Moskvada nəşr olunan kütləvi informasiya vasitələrində çıxış edərək, Azərbaycana və onun sülhpərvər xalqına qarşı hədyanlar yağdırırdılar. Onlara belə geniş şərait yaradan Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi, Siyasi Büronun üzvü, Qorbaçovun «yenidənqurma» siyasətinin «baş memarı» sayılan A.Yakovlev idi. Ölkədə kütləvi informasiya vasitələri onun əlində cəmləşmişdi. Qorbaçov bu səlahiyyətləri ona verəndə Yakovlev ölkədə ən nüfuzlu qəzet və jurnalların redaktorlarını dəyişdi, daha millətçi, daha radikal kadrlar mediaya rəhbərlik etməyə

başladılar. Dövlət arxivlərinin açılması və orada olan məxfi materiallardan istifadə olunması onlara tapşırıldı. «Moskovskiye novosti» qəzeti, «Oqonyok» jurnalı daha çox canfəşanlıq göstərməyə başladı.

SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sabiq sədri V.Kruçkov 1993-cü ildə «Sovetskaya Rossiya» qəzetində «Posol bedi» məqaləsində yazırdı: «Aleksandr Yakovlev uzun müddət Kanadada SSRİ-nin səfiri işləmişdir. Amerika Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi onu ələ almış və SSRİ-nin dağılması istiqamətində ondan istifadə etmişdir. Moskvaya rəhbərliyə gətiriləndən sonra A.Yakovlev etnik qrupların arasında konfliktlərin qızıqdırılmasında mətbuatdan geniş istifadə edirdi. Onu da demək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağla bağlı bütün məsələlərdə o, Ermənistanın tərəfini saxlayırdı».

1993-cü ilin əvvəllərində SSRİ Baş Prokurorunun müavini, Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasının sabiq deputatı V. İlyuxin «Pravda» qəzetində yazırdı: «Mən adlarını çəkdiyim insanların arasında Aleksandr Yakovlevin adını çəkmədim. Bunu da qəsdən etmədim. Bu insan uzun müddət Amerikanın kəşfiyyat orqanlarına işləmişdir və onun əlaqələri çox böyük idi. Bəzi diplomatların sözlərinə görə, Amerikanın və İngiltərənin dövlət strukturları Yakovlevi SSRİ-nin dağılmasında Qorbaçov siyasətinin qarantı sayırdılar».

Bunu erməni siyasətçiləri özləri də etiraf edirdilər. «Qolos Armenii» qəzeti yazırdı: «Yaddan çıxartmaq lazım deyil ki, məhz Mərkəzi Komitənin katibi, Siyasi Büronun üzvü Aleksandr Yakovlevin və ətrafında olan məsləkdaşlarının Dağlıq Qarabağın bizim xeyrimizə stimullaşdırılmasında böyük əməkləri olmuşdur». (Kseniya Myalo. «Rosiya i poslednie voynı XX veka», 1989-2000).

«Erməni Qriqoryan kilsəsi Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə qatılması tələbini irəli sürməyə başlamışdır. Erməni ruhaniləri bildirmişlər ki, Sovet İttifaqı Kommunist partiyası mərkəzi komitəsinin Baş katibi M.Qorbaçov bu məsələni ermənilərin xeyrinə həll etməzsə, daha qəti tədbirlərə əl atacaqlar».

«Amerikanın səsi» radiostansiyası, erməni redaksiyası

Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı, xaricdə yaşayan erməni lobbisi xüsusilə fəallaşmışdı. «Nyu-YorkTayms» qəzeti yazırdı ki, «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanın tərkibinə verilməsi haqqında tələb müdafiəsi üçün ABŞ-da keçirilən mitinqlərin, demək olar ki, hamısının təşkilatçısı erməni kilsəsidir».

Dağlıq Qarabağ münaqişəsində “Qarabağ Komitəsi” “Krunk”la yanaşı, erməni Qriqoryan kilsəsinin də rolundan istifadə edir. Kilsə Dağlıq Qarabağ Vilayətinin Azərbaycandan ayrılması xəttini ağılla, təmkinlə, daha məkrli metodla həyata keçirməyə çalışırdı. Dağlıq Qarabağda kütləvi çıxışlar başlamazdan əvvəl onlar əllərindən gələni edirdilər ki, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasına nail olunsun.

Erməni Qriqoryan kilsəsi daha çox fəallıq göstərirdi. Kilsənin Azərbaycana qarşı apardığı təbliğata fikir verək: «Amerikanın səsi» radiostansiyasının erməni redaksiyasının etirafına görə, «aşkarlıq şüarı» ilə erməni Qriqoryan kilsəsi erməni xalqının hərəkətinə başçılıq etməyə və Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə qatılması tələbini irəli sürməyə başlamışdır. **ERMƏNİ DİN XADİMLƏRİ BİLDİRMİŞLƏR Kİ, SOVET İTTİFAQI KOMMUNİST PARTİYASI MƏRKƏZİ KOMİTƏSİNİN BAŞ KATİBİ MİXAİL QORBAÇOV BU MƏSƏLƏNİ ERMƏNİLƏRİN XEYRİNƏ HƏLL ETMƏSƏ, DAHA QƏTİ TƏDBİRLƏRƏ ƏL ATACAQLAR.**

1988-ci il fevral ayının 25-də Ermənistanın dövlət televiziyası ilə Erməni Qriqoryan kilsəsinin katalikosu Vazgen çıxış edərək demişdir: «Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsini tamamilə qanuni, Konstitusiyaya uyğun və təbii hesab edirəm. Bu günlər mən bizim xaricdəki kilsə təşkilatlarından çoxlu məktub alıram, onlar mənə

zəng vururlar ki, Sovet hökumətinə müraciət edim və xahiş edim ki, Dağlıq Qarabağ məsələsini Sovet İttifaqının Konstitusiyasına və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin qərarına əsasən ədalətlə həll etsin. Mən bu bəyanatları da işə qoşmuşam və bizim hörmətli Mixail Qorbaçova teleqram vurub xahiş etmişəm ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin erməni əhalisinin xeyrinə həll olunmasına kömək etsin. Mən sizi əmin edirəm ki, Dağlıq Qarabağ məsələsi Moskvada, SSRİ-də millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququna əsasən, həll olunacaqdır. Məsələnin bizim xeyrimizə həll olunması naminə sakit halda, ağılla, təmkinlə işin axırını gözləməliyik. Əmin olun ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində bizə hər cür köməklik etmək istəyən xaricdəki ermənilərin də iradəsi məhz belədir. Əks-təqdirdə biz məğlubiyyətlə üzləşə bilərik. Ehtiyatlı olun, mənim çıxışıma və ata nəsihətimə əməl edin».

“Kommunist» qəzeti özünün 1988-ci il, 25 noyabr sayında yazırdı: “Erməni kilsəsi özünün xaricdə, xüsusən ABŞ-da olan din xadimlərinin tədbirlərini bacarıqla istiqamətləndirir və əlaqələndirir. Onlar isə bunu gizlətmir, tez-tez dindarları həmvətənləri ilə həmrəylik nümayiş etdirməyə və Dağlıq Qarabağ məsələsinin “ədalətsiz həllinə” qarşı qəti etirazlarını bildirməyə çağırırlar».

Əlbəttə, bu, çox gülünc bir cəfəngiyyatdır. Ermənilərin iddiaları özləri kimi çox primitiv və ədalətsizdir. Onlara imkan verilsə, onlar dünya tarixinin, sivilisasiyanın, qədim tarixi abidələrin, əlyazmaların müəllifləri olduqlarını qeyd edərlər. Bəzi hallarda bunu edirlər də. Ermənilər bir şeyi unudurlar ki, tarix boyu onlar yaradıcılıqdan, quruculuqdan çox, oğurluqla məşğul olmuşlar. Təmiz və vicdanlı əmək onlar üçün ağır bir iş olmuşdur. Onlar bu ağır zəhmətdən həmişə qaçmışlar. Bunun müqabilində, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, özgəsinin sərvətini oğurlamağa və özününki etməyə meylləri çox güclüdür. Özgəsinin malını oğurlamaqdansa, öz əməyinlə nəsə yaratmaq daha məqsədəuyğundur. Həm də erməniləri bunda ittiham etmək heç də düzgün deyil. Bu onlara xas olan cəhətdir, milli psixologiyadır.

Ermənilər bir şeyi unudurlar ki, tarixən köçəri olublar. Məskən saldıqları yerlərdə onlara hər cür şərait yaradılıb. İlk vaxtlar mal-qara ayrılıb, bərəkətli torpaqlar verilib. Bunun müqabilində isə onlar yerli əhali

ilə yola getməyiblər, əmin-amanlıq şəraitində yaşamayıblar, satqınlıqla məşğul olublar. Onlara inanmaq, etibar etmək olmaz.

Alman alimi **Kolmer** «Anadolu ekizləri» əsərində yazır: «**Demək olar ki, bu əyalətdə xalqın əsas kütləsi ilə əlaqədə olan hər kəs türklərə hörmət etməyi və onları sevməyi, yunanları alçaltmağı, ermənilərə nifrət etməyi və onlara baxmağı öyrənir... bir yunan iki yəhudini, bir erməni isə iki yunanı aldada bilər. Əgər Anadoluda sizi bir yerdə aldatmışlarsa, deməli, siz ermənilərlə təmasda olmusunuz. Mən türklərlə bir iş barəsində şərtləşəndə yazılı müqavilə bağlamadan kifayətlənirəm, çünki o, söz verdi, qurtardı. Yunanla yazılı şərt kəsirəm, çünki onlarla belə lazımdır və sərfəlidir. Ermənilərlə isə yazılı surətdə də heç bir iş görmürəm, ona görə ki, onların yalançılığı və fitnə-fəsadları hətta yazılı şərtləri belə poza bilər».**

Bu cür misallara məşhur alim-tarixçi Lev Qumilyovun kitablarında da rast gəlmək olar.

İndi də Erməni Qriqoryan kilsəsinin Azərbaycana qarşı apardığı təbliğata fikir verək. “Amerikanın səsi” radiostansiyası erməni redaksiyasının etirafına görə, erməni kilsəsi «aşkarlıq şüarı» ilə erməni xalqının hərəkətinə başçılıq etməyə və Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə qatılması tələbini irəli sürməyə başlamışdır. Erməni ruhaniləri bildirmişdilər ki, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi Mixail Qorbaçov bu məsələni ermənilərin xeyrinə həll etməsə, daha qəti tədbirlərə əl atacaqlar.

Arxiyepiskop Mesropun dediyinə görə, 1988-ci il martın 13-də Nyu-York şəhərində ermənilərin mitinqi erməni kilsəsinin ali rəhbərliyinin çağırışı ilə təşkil edilmişdir. O demişdir: “Biz dünya ictimaiyyətinə göstərməliyik ki, erməni xalqı sıx birləşmişdir və öz tələbinin həyata keçirilməsinə nail olacaqdır”.

“Amerikanın səsi” radiostansiyasının redaksiyası 1988-ci il, sentyabr ayının 1-də bildirmişdir ki, erməni kilsəsinin mötəbər rəhbərliyi Argentinada yaşayan ermənilərə məktub göndərmişdir. Məktubda belə sətirlər vardır: «**Sualınızın cavabında bildirmək istəyirik ki, hazırda bütün erməni xalqı matəm içərisindədir. Onun ümidini əlindən al-**

mışlar. Ancaq hər halda Allah böyükdür və həqiqət əvvəl-axır zəfər çalmalıdır».

“Nyu-York tayms” qəzeti həmin vaxtlar yazırdı ki, «Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə verilməsi haqqında tələbləri müdafiə üçün ABŞ-da keçirilən mitinqlərin, demək olar ki, hamısının təşkilatçısı erməni kilsəsidir. Xaricdəki ermənilərin maliyyə vəziyyəti yaxşıdır və o, müxtəlif dini təşkilatlarla geniş beynəlxalq əlaqələr saxlayır».

Bəli, deyildi ki kimi də oldu. Stepanakertdə kütləvi şəkildə keçirilən mitinq və tətillər, Livandan və Suriyadan göndərilən ilk silahlar da buna sübutdur. Əsgəranda iki gəncin öldürülməsi, Sumqayıtda törədilən faciə də bunlara sübutdur. Ermənilər öz xaricdəki havadarlarının köməyi ilə, Dağlıq Qarabağ problemini ümumbəşəri problemə çevirdilər və Sumqayıt kartından məharətlə istifadə edə bildilər.

Avstraliyada nəşr olunan «Vohenpress» jurnalının baş redaktorunun müavini Lispan Meyzels Yerevana gəlib çıxmış və qayıtdıqdan sonra jurnalın 1988-ci il, 22-ci sayında erməni kilsəsində ən yüksək vəzifəli xadimlərdən biri ilə müsahibəsinin məzmunu haqqında geniş məqalə dərc etmişdir. Həmin din xadimi ilə görüş Vyanadakı erməni yepiskopu, professor Mesrop Krikoryanın yazılı tövsiyəsi ilə baş tutmuşdu. Bu söhbət indiki münaqişədə erməni ruhanilərinin strategiyasını və taktikasını tamamilə əyani və inandırıcı şəkildə nümayiş etdirir. Avstriya jurnalistinə deyilmişdir: «Erməni kilsəsi rəsmən indiki münaqişə barəsində öz mövqeyini şərh edə bilməz, amma əmin ola bilərsiniz ki, qardaşlarımıza ürəyimiz yanır. Əgər kilsə öz münasibətini elan etməsə, Ermənistan hökuməti və partiyası yerində sayırsa, onda Dağlıq Qarabağ ermənilərinin hüquqlarını kim müdafiə edə bilər? – sualına verilmiş cavabda deyilir:

«Biz yalnız deyilik. Xaricdəki qardaşlarımız siyasi cəhətdən heç bir məhdudiyət görmürlər. **ONLAR BİZİM HAQQ İŞİMİZİN MÜDAFİƏ OLUNMASINI ÖZ HÖKUMƏTLƏRİNDƏN TƏLƏB EDƏ BİLƏRLƏR VƏ BU TƏZYİQ, ŞÜBHƏSİZ, AZ SONRA ÖZ TƏSİRİNİ GÖSTƏRƏCƏK.**»

YEKUN, NƏTİCƏ:

Erməni Qriqoryan kilsəsi və Daşnak partiyası «Böyük Ermənistan» yaratmaq üçün öz torpaq iddialarını təkcə Azərbaycana qarşı irəli sürümlər. Axı, onlara torpaq lazımdır. «Azərbaycan» qəzeti 1993-cü il, 27 iyul sayında yazırdı: «**Bu yaxınlarda Krasnodar vilayətinin Armavir şəhərində senyabr ayında erməni icması ümumdünya erməni mədəniyyəti festivalını keçirmək niyyətindədir**». Niyə Yerevanda yox, məhz Rusiyanın Armavir şəhərində? Halbuki, bu şəhərdə cəmi 7 faiz erməni yaşayır. Labinski rayonunun atamanlar soveti bununla bağlı öz narazılığını «Slava Kubani» qəzetinin 1993-cü ilin 10 iyul sayında bildirmişdir. Məqalədə qeyd edilir ki, «Ermənistandan gələn emissarlar çalışırlar ki, Kubandan Dona kimi əhali arasında «Böyük Ermənistan» ideyasını təlqin etsinlər. Şimaldan Armaviri paytaxt elan etmək, Kubanın başqa torpaqlarını isə Ermənistana mənsub olduğunu camaata sübut etmək niyyətindədirlər. Bu, yolverilməzdir. Biz Kubanda ikinci Qarabağın yaranmasına yol verə bilmərik».

Veliçkonun yazdığı kimi, ermənilər öz sərhədlərini Kiçik Asiyadan Əfqanıstana, Araviya çöllərindən Voronejə qədər uzatmaq istəyirlər. Burada qərribə bir şey yoxdur. Torpaqları işğal etmək olar, yerli camaatı sıxışdırmaq və qovmaq da olar. Ancaq burada sual doğur: Ermənilər bu qədər torpaqlardan necə istifadə edəcəklər? Diaspora bura sözsüz gəlməyəcək, kənar millətin nümayəndələrini ermənilər qəbul etməyəcək, özlərinin sayı isə azlıq təşkil edir. Ermənilərin xəyalları onların sayının azalmasına və ayrı-ayrı ölkələrə səpələnməsinə səbəb olur. Bu, həqiqətən də belədir. Hal-hazırda «Amerikada 700 min, Fransada 300 min erməni yaşayır. Ermənilərin sayına görə, Amerikada Los-Anceles öndə gedir. Burada erməni icmasının 250 min üzvü var. Ermənilərin özləri bu şəhəri «Los-Armenos» adlandırırlar. Fransada ən böyük icma Marseldə yerləşir». («Zerkalo», 2006. №29)

Erməni Qriqoryan kilsəsi, erməni terrorist təşkilatı «Asala»dan geniş istifadə edir. Kilsənin ətrafında toplaşan, sayca az da olsa, bir neçə erməni ilk növbədə Allaha itaətlə yanaşı, düşmənlərinə qarşı terror

etməyə həmişə hazır olduqlarını sübut etməlidirlər. Kilsə vəfat edənlərin dəfnini təmtəraqla təşkil etməklə yanaşı, o cümlədən həbsxanaya düşmüş terroristlərə kömək etməyi, azadlıqda isə hər hansı bir təxribat törədilməsinə öz xeyir-duasını vermiş olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Amerikada erməni və ingilisdilli erməni mətbuatı erməni terroristlərinin bütün fəaliyyətini geniş işıqlandırır və bundan çəkinmirlər. Mübaliğəsiz demək lazımdır ki, erməni Qriqoryan kilsəsi və erməni kütləvi informasiya vasitələri, iki təşkilat kimi, xaricdə yaşayan erməni diasporunda ictimai rəyi formalaşdırmağı məqsəd kimi qarşılarına qoyublar. «Ya hər şey, ya da heç nə!». Bu devizlə kilsə hər hansı terror aktını pisləmir, əksinə, onlar belə aktların keçirilməsinə icazə verirlər.

“Rus xalqına erməni xalqının tarixini bilmək bir o qədər də vacib deyil. Rus xalqı öz tarixinə diqqətlə baxmalıdır. Bax onda o, ermənilərin müdafiəsinə qalxar. Belə ki, hər iki dövlətin mənafeləri həmişə üst-üstə düşüb.

V.Stupişin, rus politoloqu

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində erməni ziyalıların çirkin və avantürist təbliğatı mühüm rol oynamışdır. Belələrindən Silva Kaputikyanı göstərmək olar. Sumqayıtda baş verən hadisələrdən bir neçə gün əvvəl M.Qorbaçov Zori Balayanı və Silva Kaputikyanı Kremldə qəbul etdi. Bu nə demək idi? Erməni ziyalıları ilə «yenidənqurma» siyasəti haqqında fikir mübadiləsi aparmaq, yoxsa Dağlıq Qarabağ məsələsində erməniləri dəstəkləmək?

Silva Kaputikyan erməni Qriqoryan kilsəsinin katalikosu Vazgenin Yerevanda dövlət televiziyası ilə çıxışından bir gün sonra, efirə çıxaraq bu haqda aşağıdakıları söyləmişdir: «Sırağagün məni və Zori Balayanı Moskvada Sovei İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi A.N.Yakovlev, dünən isə M.S.Qorbaçov qəbul etdi. Biz onlara dedik ki, əsrin əvvəllərində (XX əsrin əvvəlləri nəzərdə tutulur-müəll.) Stalinin millətçi siyasətinin nəticəsində Dağlıq Qarabağ Azərbaycana verilmişdir. İndi tarixdə buraxılan səhv düzəldilməlidir. Biz Qorbaçovu dəstəklədiyimizi sübut eləmək üçün ona dedik ki, Dağlıq Qarabağ əhalisi onun yenidənqurma siyasətini bəyənir və müdafiə edirlər. Keçirilən mitinqlərdə onun portretlərinin meydana olması ona qarşı məhəbbətdən irəli gəlir. Qorbaçov qeyd elədi ki, ölkədə bir sıra problemlər toplanıb, onlar bu yaxınlarda Mərkəzi Komitənin plenumunda həll olunmalıdır. Və qeyd elədi ki, Dağlıq Qarabağ onun daimi nəzarəti altında olacaq. Bizi qəbul elədiyi üçün ona minnətdarlığımızı bildirdik».

S.Kaputikyan çıxışında bütün erməni əhalisinə, gənclərə müraciət edərək dedi ki, «Qarabağ tarixən Ermənistanın olub. Bizim əsas məqsədimiz hər iki torpağı birləşdirmək deyil, əsas məqsəd tarixən bizə vurulan yaranı sağaltmaqdır. Tarixi ədalətsizlik bərpa olunma-

lıdır. Xalqımız böyük faciələrə düşar olub, lakin xalqımız müdrük xalqdır. Biz öz müdrüklüyümüzü Qorbaçova köməklikdə göstərməliyik. Çünki yenidənqurmanın, demokratiyanın düşmənləri çoxdur, onlar bir cəbhədən çıxış edib, bizim planları poza bilirlər. Buna görə də hər bir vəchlə ona kömək etməli və tarixi torpaqlarımızı qaytarmalıyıq».

Erməni ziyalılarının Kremlə Qorbaçov və Yakovlev tərəfindən qəbul olunması Azərbaycanda birmənalı qarşılanmadı. Qorbaçovun ermənilərə meyilli olduğu açıq-aşkar hiss olunurdu. Ermənilər isə sevinirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, əgər Ermənistanın ən tanınmış ziyalılarını Qorbaçov qəbul edibsə, deməli, Dağlıq Qarabağ probleminin ermənilərin xeyrinə həll olunmasında ümid var. Bəlkə də bu, Qorbaçovun və onu dəstəkləyən «liberal demokrat»ların taktiki gedişi idi. Qarabağ probleminin düyünə düşməsi, Azərbaycan xalqının qətiyyəti, torpaqların Ermənistana verilməsinin mümkünsüzlüyünü anlayandan sonra Sumqayıt ssenarisi həyata keçirilməli idi?

Bütün bunlarla yanaşı, erməni ziyalıları Qarabağ probleminin həllində nikbin idilər, çünki Moskvadakı havadarlarına arxalanırdılar. Hadisələr isə öz məcrasından çıxdı, Ermənistan rəhbərliyini və erməni xalqını bir sıra həlli çətin olan problemlər qarşısında qoydu.

Bəli, hadisələrin gedişatı bunu sübut etdi. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan dövlətinin heç bir vaxt müstəqil siyasəti olmamışdır. Onlar Eçmiədzinin apardığı siyasi kursu siyasi baza kimi qəbul etmiş və bu müstəvi üzərində həmişə hərəkət etmişlər. Üstəlik də, bütün dövrlərdə Rusiyanın əlində alətə çevriliblər. Vladimir Stupişin («Moya missiya v Armenii», səh. 192 - 194) kitabında yazırdı: «**Rus xalqına erməni xalqının tarixini bilmək bir o qədər də vacib deyil. Rus xalqı öz tarixinə diqqətlə baxmalıdır. Bax onda o, ermənilərin müdafiəsinə qalxar. Belə ki, hər iki dövlətin mənafevləri həmişə üst-üstə düşüb. Rusiyanın Qarabağ probleminin mövqeyindən çox asılıdır.**».

Ermənilər bütün dövrlərində Rusiyanın himayəsi altında yaşamışlar. Rusiyanın da Ermənistanı müdafiə etməkdə öz məqsədləri olub. Rus imperializmi Böyük Pyotrun vaxtından Qafqazda nüfuzunu itirməmək üçün erməni kartından həmişə istifadə edib. Bu, işdə rus ziyalıları daha çox fəallıq göstərirlər. Daşnak partiyası və erməni lobbisi tərəfindən

satin alınmış həmin «vətənpərvər» demokratlar, kütləvi informasiya vasitələrində Ermənistanı və erməni xalqını dəstəkləyir, Azərbaycanı isə kəskin tənqid atəşinə tuturdular.

Daşnaklar, erməni lobbisi və Ermənistan rəhbərliyi Qorbaçovdan Dağlıq Qarabağın həllini tezliklə gözləyirdilər. Lakin bu məsələ bir o qədər asan deyildi. Mərkəzi Komitənin SİYasi Bürosunda da iki müxtəlif fikirlər mövcud idi. Liberal-demokratlar sərhədlərin dəyişdirilməsi, konservatorlar isə torpaqların toxunulmazlığının tərəfdarları idilər. Onlar bilirdilər ki, əksər halda yerlərdə millətlər arasında konflikt yaranacaq və bu konflikt getdikcə böyüyəcək, alova çevriləcək. Bunun qarşısını sonralar almaq isə olduqca çətin olacaq.

Belə də oldu. Ermənistan-Azərbaycan arasında münaqişə getdikcə dinc, danışıqlar siyasətinin məcrasından çıxıb, müharibə müstəvisinə keçdi. Stepanakertdə mitinqlər səngimirdi. Əhali qarşısında çıxış edən Vilayət Partiya Komitəsinin katibi Poqosyan, Zori Balayan, A.Manuçarov, R.Dədəmyan, S.Kaputikyan erməni xalqını geri çəkilməməyə çağırırdılar. Həmin vaxtlar Qarabağın Azərbaycan rayonlarında da mitinqlər başlandı. Fevral ayının 22-də Əsgəranda iki azərbaycanlı gənc qətlə yetirildi. Hüquq-mühafizə orqanları və partiya rəhbərliyi ilk əvvəl bu haqda informasiyanın sızmasının qarşısını almaq haqqında qərar vermişdilər. Çünki qarşıda böyük qarşıdurma gözlənilə bilirdi. Lakin informasiyanı gizlətmək mümkün olmadı. Bu haqda əhaliyə məlumat verən isə SSRİ Baş Prokurorunun müavini Katusev oldu. Görəsən, o, bunu nə üçün etmişdi? Aranı qızısdırmaq, gələcəkdə Sumqayıtda baş verən qanlı hadisələrə yol açmaq niyyəti vardı? Bəlkə bu informasiyanın ötürülməsi Moskvadan razılıq alındıqdan sonra verilmişdi? Hər halda Katusevin Dağlıq Qarabağ probleminə tutduğu mövqə çox qaranlıq qalırdı.

İki gəncin qətlindən sonra Ağdam rayonunun əhalisi qisas almaq üçün Stepanakertə yürüş etmək istədi. Bu, böyük bir faciənin yaxınlaşmasından xəbər verirdi. Əgər buna yol verilsəydi, Dağlıq Qarabağda böyük qan axıdılmasına ehtimal yaranırdı. Lakin Azərbaycan xalqının humanistliyi buna yol vermədi. SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin birinci müavini Bobkov «DTK və Hakimyyə» kitabında yazırdı: «Azərbaycanlıların fədakar hərəkəti bu insan axınının qarşısını aldı.

Azərbaycanın ləyaqətli xanımı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Xuraman Abbasova özünün cəsarətli addımı ilə emosiyalara qapılmış gənclərin qarşısına çıxdı. Və öz yaylığını Stepanakertə yürüş edən insanların ayağı altına atdı. Yerli adət-ənənəyə görə qadın yaylığı müqəddəs sayılır və onu tapdalayıb keçmək olmaz.

Sonra biz Abbasova ilə birlikdə mitinq iştirakçıları ilə görüş keçirdik və belə qərara gəldik ki, millətlər arasında ədavəti qızışdırmaq lazım deyil».

Xuraman Abbasovanın kişi qeyrətli addımı haqqında bir sıra kütləvi informasiya vasitələri geniş məlumatlar yazdı. «Sosialist Sumqayıtı» qəzeti 1988-ci il, 8 mart sayında Sumqayıt şəhəri, Nərimanov küçəsi 4 nömrəli evin sakini **Nikolay Ambarsumyanın** məktubunu dərc etmişdir. Aşağıda ixtisarla həmin məktubu dərc edirik.

XURAMAN ABBASOVAYA

M Ə K T U B

«Əziz bacım Xuraman! Mən 1933-cü ildə Dağlıq Qarabağın Əsgəran rayonunda anadan olmuşam. 1941-ci ildə atam müharibəyə gedib. Anam dörd uşaqla tək qalıb. Getsin o günlər, gəlməsin. Elə ağır anlar cavanlarımıza qismət olmasın. Uşaq olmağımıza baxmayaraq, işləyirdik. Analarımızın, nənələrimizin necə əzab-əziyyət çəkdiklərini öz gözlərimlə görmüşəm. Azərbaycanlılarla ermənilər necə də mehriban idilər. Sonuncu tikələrini biri-birilərinə verirdilər.

37 ildir ki, Sumqayıtda yaşayıram. Bu illərin hamısını Azərbaycan boru-prokat zavodunda işləmişəm. İki oğlum var. Hər ikisi Ç.İldırım adına Azərbaycan Politexnik İnstitutunu bitirib.

Bunları yazmaqda məqsədim var. Son zamanlar Dağlıq Qarabağ ətrafında gedən söz-söhbətlər, şayiələr məni də həyəcanlandırır. Əziz bacım, eşidəndə ki, sən öz yaylığını cavanların ayağı altına atmısan, onları bir ana kimi, dostluğa, mehribanlığa səsləmişən, özümdən asılı olmayaraq, gözlərimdən yaş gəldi. Qoy bütün analar, gəlinlər öz övladlarına belə nəsihət versinlər. Qoy bütün övladlar ana səsini eşitsinlər. Təxribatçılara aramızda yer olmamalıdır. Anadan olduğum Əsgəranda quldurlar, hakimiyyətə can atanlar rəhbərlik edə bilməzlər. Tarix onları onsuz da öz sıralarından silib atacaqdır».

Nikolay Ambarsumyanın məktubu cavabsız qalmadı.

XURAMAN ABBASOVA ONA AÇIQ MƏKTUB ÜNVANLADI

«Hörmətli Nikolay Rubenoviç, sizin çox səmimi məktubunuzu həyəcansız oxuya bilmədim. Atalar yaxşı deyiblər ki, ürək yanmasa, göz yaşarmaz. Sizin də məktubunuzda əsl insan, əsl ata, vətəndaş ürəyinin yanğısı vardır. Mən oxuduqca düşünürdüm ki, kaş hamı həqiqəti belə dərk edərdi. Çünki xüsusən indi sözün düzünü deməyə də, eşitməyə də ehtiyac var.

Siz də, mən də elə yaşdayıq ki, dünyanın isti-soyuğunu görmüşük, ağı qaradan, düzü əyridən ayıra bilirik. Cavanların isə belə təcrübəsi yoxdur, onlar hələ bundan sonra kamilləşib formalaşacaqlar. Onları məhəbbətin hökmü ilə tərbiyə etmək valideynlik, ağsaqqal və ağbirçək borcudur.

Bəli, mən çılğınlaşmış cavanları bir ana örpəyi ilə saxlamışam. Siz mənə də, ana örpəyinə baş əyən cavanlara da «eşq olsun» deyirsiniz.

Qarabağ xalqlar dostluğuna həmişə ən gözəl nümunə olub. Cəfər Cabbarlı öz məşhur əsərində Tuğ kəndini təsvir edir, erməni azərbaycanlılardan fərqləndirmir. Birlik, oxşarlıq, doğmalığ kimi keyfiyyətləri bizim xalqımız halal çörəklə, musiqi ilə, bölünməz adət-ənənələrlə qazanmışdır.

Qarabağın taleyi hamını bərk-bərk düşündürür, həyəcanlandırır. Onu çılğın ehtiraşlara qurban vermək olmaz.

İndi böyüklü-kiçikli hamımızın borcu ağılla, kamalla hərəkət etmək, xalqlar birliyini düşmənlərinə qarşı alınmaz qalaya çevirməkdir.

HÖRMƏTLƏ: XURAMAN ABBASOVA»

Ürək ağrısı ilə yazılmış bu məktubu görəsən daşqəlbli erməni millətçiləri oxudularmı? Əgər oxudularsa, bir nəticə çıxartdılar-mı? Ermənilərə sülhə, əmin-amanlığa səs-ləyən sözlər lazım deyildi. Onların beyinlərini «azəriləri qırın», «müsəlmanlara ölüm», «Qarabağı vermərik!» kimi cəfəng sözlərlə dumanlandırmışdılar. Torpaq iddiası onların qanına yerimişdi. Bir şeyi fikirləşməyiblər ki, özgə torpağı qan yolu ilə işğal etmək, qanı yumaq, durulaşdırmaq qeyri-mümkündür, əksinə, əsassız torpaq iddiası və məkrli siyasət ermənilərin nəinki qan-larını, beyinlərini də zəhərləyir.

Bəli, Azərbaycanın Ermənistan-a qarşı heç bir iddiası yox idi. Lakin erməni millətçiləri aranı sakitləşdirmək, əhalini öz iş yerlərinə qaytar-maq, qonşu dövlətlə əməkdaşlığı genişləndirmək əvəzinə, xalqımıza böhtan atmaqdan, aranı qızışdırmaqdan çəkinmirdilər. Ermənistandan azərbaycanlıları qovmağa başladılar. Bakı və Sumqayıtda zəhmətkeşlərin mitinqləri keçirildi. Əsas tələb ermənilərin iddiasını rədd etmək, tor-paq toxunulmazlığını sübut etmək idi. Qorbaçov Mərkəzi Komitənin katibləri, Siyasi Büronun üzvləri Yakovlevi Yerevana, Demiçevi Stepanakertə, Razumovskini isə Bakıya göndərdi. Məqsəd Dağlıq Qarabağla bağlı hər iki millətin ictimai rəyini öyrənmək idi. Onlar yerlərdə fəallarla görüş keçirdilər, xalq arasında oldular, fikir mübadiləsi apardılar. İctimai rəy Ermənistanın əleyhinə oldu. Ermənilər və onla-rı dəstəkləyən qüvvələr bununla razılaşmadılar. Onlar nəyin bahasına olursa-olsun, Dağlıq Qarabağa yiyələnmək istəyirdilər. Azərbaycan xal-qı isə torpaqların toxunulmazlığını əsas götürərək Moskvadan gələnlərə «Yox!» cavabı verdilər.

Qorbaçov fevral ayının 25-də Azərbaycan və Ermənistan xal-qına müraciət etdi. Lakin bu müraciət öz səmərəsini vermədi. İki millət arasında qarşıdurma öz müstəvisindən çıxırdı. Xarici ölkələrdə, Ermənistanda xüsusi təlim keçmiş bir qrup təxribatçı Sumqayıtda gö-ründü. Onlar «Krunk» cəmiyyətinin üzvləri ilə görüşüb, onlara yaxınla-şaraq faciə haqqında məlumatlar verir, ekstremal vəziyyətdə tutacaqları mövqeyi onlara açıqlayırdılar.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

01.07.2010

İş № 60206

Sumqayıt şəhəri

Şahidin dindirilməs
P R O T O K O L U

Dindirmə başlandı: Saat 11-10-dəq.

Dindirmə başa çatdı: Saat 12-55-dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1940-cı ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, ailəli, Sumqayıt mənzil-təsərrüfat idarəsinin rəisi, Sumqayıt şəhərinin sakini, 1988-ci ildə Sumqayıt Şəhər Xalq Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin sabiq sədri **Məmmədov Təvəkkül Yaqub oğlunu** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır Cinayətlərə işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi, **ədliyyə müşaviri Sərdar Şəmsiyev**, Azərbaycan Respublikasının CM-nin 85,95,227,230-cu maddələrinə riayət etməklə, şahid qırsmində dindirmişdir.

Verilən suallara cavab olaraq aşağıdakıları bildirirəm:

«1988-il, fevral ayının 26-ı idi. Təxminən beşin yarısı olardı. Sumqayıt Şəhər Partiya Komitəsinin ikinci katibi Mələk Bayramova mənim yanıma gəlib dedi ki, kimsə zəng vurub deyir, guya Nəsimi adına istirahət parkında Ermənistandan gələn qaçqınlar toplaşib və mitinq keçirmək istəyirlər. Biz parkı dövrə vurduq, heç kim yox idi. Altının yarısı geri qayıtdıq. Camaat şəhər partiya komitəsinin qarşısına toplaşmışdı. Bu, mitinq deyildi. Ayrı-ayrı adamlar hay-küy saldılar və dağılışıb getdilər. Bütün bunlar məndə xoşagəlməz əhval-ruhiyyə yaratdı. Bu, yaxınlaşmaqda olan faciə haqqında xəbər verirdimi? Yox! Belə bir faciənin olmasına inanmırdım. Fevral hadisələri bütün sumqayıtlılar üçün gözlənilməz oldu. **Artıq 20 ildən çox vaxt keçib. Belə nəticəyə gəlmişəm ki, Sumqayıt hadisələri bir neçə il əvvəl hazırlanmışdı.**

Tezliklə iğtişaşların başlanacağı haqqında mənim məlumatım yox idi. Belə bir informasiya Bayramovada da yox idi. Bəlkə, Azərbaycan

Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin xəbəri vardı? Bilmirəm. Bircə onu bilirəm ki, **Sumqayıt hadisələri Moskvanın razılığı olmadan baş verə bilməzdi. Bunun marağında olan qüvvələr kim idi? Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi? Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi? SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi? Erməni lobbisi? Bu suala ermənilərin özləri yaxşı cavab vermişlər. Publisist-yazıçı Verdlinyan 1990-cü ildə «Moskovskiye novosti» qəzetinə verdiyi müsahibəsində demişdir ki, Qarabağın və Sumqayıtın açarını Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin divarları arasında axartmaq lazımdır.**

Bir fakta toxunmaq istəyirəm. Bu haqda çox yazılıb. M.Qorbaçov çıxışlarında deyirdi ki, Sumqayıta qoşunlar bir neçə saat gecikmişdir. Bu, tamamilə ağ yalan idi. Sovet qoşunları Sumqayıtda idilər. Sonralar Daxili qoşunlar da şəhərə yeridildi. Hadisələrin qarşısını almaq mümkün idi. Bu cür vəhşiliklər, qarət, ölüm, zorakılıq halları da olmazdı. Qoşunlar isə gözləmə mövqeyi tutdular. Sumqayıt Şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi Müslimzadə məzuniyyətdə olduğundan şəhərə mən rəhbərlik edirdim. Sumqayıtda abı-hava dəyişməyə başladı. Ermənistandan qaçqınlar Sumqayıta axışdı. Faciənin yaxınlaşdığını hiss etməyə başladım. General Krayevə deyəndə ki, iğtişəşlərin qarşısını almaq lazımdır, o, mənə dedi ki, «vaxta var, əmri gözləyirik». Əmrin tezliklə veriləcəyinə inanırdım. Ancaq fikrim yanlış oldu. 32 nəfər insan qətlə yetirildikdən sonra general Krayev şəhərin komendantı təyin olundu.

SSRİ Baş Prokurorluğu Sumqayıtda istintaqa başladı. Onlara lazımi şərait yaratdıq. Sonralar məlum oldu ki, azərbaycanlı müstəntiqləri işdən kənarlaşdırıblar. İstintaq tam Moskvanın nəzarəti altında idi. Onlar SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin birinci müavini F.Bobkovun və SSRİ Baş Prokurorun müavini V.Katusevin göstərişlərini yerinə yetirirdilər.

Bir gün göndəriş vərəqəsi ilə məni müstəntiqin yanına dəvət etdilər. Mənə bir albom göstərdilər. Burada təxminən minə yaxın şəkil vardı. Heç birini tanımadım. İcraiyə komitəsində müavinin işləyən F.Tağıyevi yanıma çağırdım. Sumqayıtda çoxdan yaşadığından və insanları yaxşı tanıdığından onu dəvət etdik. Tağıyev

şəkillərə baxdı və təccüblə dedi ki, aralarında bir nəfər də olsun sümqayıtlı yoxdur, yoxsa heç olmasa, bir neçəsini tanıyardım. Deməli, bu, erməni millətçiləri və xüsusi xidmət orqanları tərəfindən hazırlanmış muzdlu cinayətkar qruplar idi və onların əli ilə Sumqayıtda qan töküldü. Bəli, Sumqayıt hadisələri SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin, erməni terroristlərinin əli ilə baş tutmuşdur. İzi itirmək üçün şəkillər Moskvaya, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə Bobkovun əmri ilə göndərilmişdir».

Şahid

Məmmədov T.Y.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

20 aprel 2011-ci il

İş № 20206

Bakı şəhəri

Şahidin dindirilməsi
PROTOKOLU

Dindirmə başlandı: saat 16:50 dəq.

Dindirmə başa çatdı: saat 18:25 dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1955-ci il, avqust ayının 15-də Bakı şəhərində anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, ailəli, Azərbaycan Dövlət Musiqili Dram Teatrının aktrisası, Bakı şəhərinin sakini **Səfərova Afaq Bəşir qızını** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər **üzrə böyük müstəntiqi, baş ədliyyə müşaviri Ənvər Həmidov**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 85, 95, 227 və 230-cu maddələrinə riayət etməklə, şahid qismində dindirmişdir .

Verilən suallara cavab olaraq aşağıdakıları bildirirəm:

«1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da Sumqayıtda baş verən hadisələri yaxşı xatırlayıram. Çünki həmin dövrdə mən H.Ərəblinski adına Sumqayıt Dövlət Dram teatrında çalışırdım. O qanlı-qadalı günləri unutmaq qeyri-mümkündür. Ötən illər ərzində həmin acı xatirələri yada salanda hər birimizin qəlbində bir təəssüf hissi yaranır.

1985-ci ildə M.Qorbaçov hakimiyyətə gəldi. Yenidənqurma, aşkarlıq, yeni təfəkkür ideyalarını irəli sürdü. Bu ideyalardan sui-istifadə edən qüvvələr tapıldı və onlar SSRİ-nin xəritəsində bəzi sərhəd dəyişiklikləri arzusunda bulundular. Əslən Azərbaycan torpaqlarından özlərinə «Ermənistan dövləti» yaradan millətçi ermənilər və onların xaricdəki havadarları Azərbaycana qarşı torpaq iddiası ilə çıxış etməyə başladılar. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı münasibət dəyişildi, onları doğma yurd-yuvalarından qovmağa başladılar. Hadisələrin şahidi

kimi, qeyd edə bilərəm ki, fevral ayının 27-29-da ermənilər öz soydaşlarına qarşı cinayət törədərək, gunahı azərbaycanlıların üstünə atdılar.

Sumqayıtda «Krunk» cəmiyyətinin fəaliyyəti üzə çıxdı. Yerevandan ekstremist qrupların iğtişaşlarda iştirak etməsi aydınlaşdı. Əlbəttə, bütün bunlar Moskvanın əli ilə edilirdi. Həmin faciəli günlər Sumqayıtda böyük bir qrup qara pləşli, xüsusi təlim keçmiş, şəxsiyyətləri məlum olmayan adamları kütlə arasında görürdük. Sumqayıt heç də böyük şəhər deyildir. Kimisə onların arasından tanımaq olardı. Lakin onlar sumqayıtlı deyildilər, Yerevandan gəlmiş bir qrup ekstremist qrupun üzvləri idilər. Həmin vaxt şəhər partiya komitəsinin birinci katibi C.Müslimzadə məzuniyyətdə idi. Partiya komitəsinin qarşısına xeyli adam toplaşmışdı. Axşam saat 19:30 olardı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Zəminə Həsənova, şəhər komsomol komitəsinin birinci katibi Eldar Məmmədov, partiya komitəsinin ikinci katibi Mələk Bayramova, icraiyyə komitəsinin sədri Təvəkkül Məmmədov mitinqə toplaşanların qarşısında çıxışlar etdilər və camaat dağılışdı. Kütlə dağılışanda aralarında olan qara pləşlilər əsəbiləşir, camaatı yenidən mitinqə dəvət edirdilər. Hətta həmin anlar Səməd Vurğun adına mədəniyyət sarayının damından mitinqlərin şəkillərini bir nəfər erməni çəkirdi. Onu tutub saxladılar. Onun da əynində qara pləş var idi.

Hadisələr qızıışanda, ölümlərin sayı artdıqca azərbaycanlılar erməniləri cinayətkarlardan gizlətməyə başladılar. Çoxları həyatlarını təhlükə altına ataraq erməniləri öz evlərində gizlədirdilər. Mənim birotəqlı mənzilim vardı. Şəxsən özüm 11 nəfər erməniyə mənzilimdə sığınacaq verdim. Cinayətkarlara xəbər verdilər ki, mən erməniləri evimdə gizlətmişəm. Əvvəlcə onları blokun qabağında geri qaytarmağa səy göstərdim, inananlar oldu və onlar kütlə şəklində başqa binaya hücum keçdilər. Aradan bir neçə dəqiqə keçmiş qapımız döyüldü. Qapını ərim açdı. Qapıda iki-üç nəfər qara pləşli cavan oğlan durmuşdu, arxalarında isə 15-16 yaşlı yeniyetmə uşaqlar dayanmışdılar. Mənə elə gəldi ki, qapı açılan kimi mənə tanıyacaq və bir ağızdan «Afaq, Afaq», deyəcəklər. Qara pləşlilərdən bunları eşitmədim. O saat anladım ki, bunlar sumqayıtlı deyillər. Arxada duran gənclər isə bir ağızdan qışqırmağa başladılar: «Afaq, Afaq». Qara pləşlilər təəccüblə biri-birilərinə baxdılar, sonra çönüb, çıxıb getdilər.

Bir məsələni də qeyd etmək istəyirəm. Çalışdığım teatrda erməni çox işləyirdi. Bizdə Yura adlı bir erməni vardı, dərzisi işləyirdi. Kabinetində erməni Qriqoryan kilsəsinin katalikosu Vazgenin şəklini asmışdı. Biz heç əhəmiyyət vermirdik. Qarik adlı bir dərzisi bir gün mənə dedi ki, «Afaq, bu gün – sabah Dağlıq Qarabağ bizim olacaq, səni qonaq çağıracağam». Sözlərini zarafat kimi qəbul etdim. Sonra Qarik və digər ermənilər kassadan pullarını çıxarıb, Sumqayıtı tərk etdilər. Deməli, Sumqayıtda iğtişəşlərin baş verəcəyi haqqında əvvəlcədən məlumatları var idi.

Moskva Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan alıb Ermənistanına verməli idi. Bu işə mümkün olmadı. Üstən 25 il vaxt keçir. Azərbaycan sürətlə inkişaf edir, dünyada tanınır, böyük nüfuza malikdir. Ermənilərin işə çirkin və məkrli siyasətləri ifşa olunur və olunacaq».

Şahid

Afaq Səfərova

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

20 may 2010-cu il. İş № 60206 Sumqayıt şəhəri

Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U

Dindirmə başlandı: saat_12:30_dəq.

Dindirmə qurtardı: saat_13:25 dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1948-ci il, dekabr ayının 5-də Yardımlı rayonunun Çanaqbulaq kəndində anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, ailəli, Sumqayıt ruhi əsəb dispanserinin Baş həkimi, Sumqayıt şəhərinin sakini **Tağıyev Mayıl Bağ oğlunu** Azərbaycan Respublikası Baş

Prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi, **ədliyyə müşaviri Sərdar Şəmsiyev**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 85, 95, 227 və 230-cu maddələrinə əsaslanaraq, şahid qismində dindirmişdir.

Şahid

(Mayıl Tağıyev)

Verilən suallara cavab olaraq aşağıdakıları bildirirəm:

«1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da Sumqayıt şəhərində baş verən hadisələri yaxşı xatırlayıram. Bir insan, bir vətəndaş kimi, hadisələri öz gözü ilə görmüş bir şəxs kimi mənim onlara öz şəxsi münasibətim vardır. Mətbuat və kütləvi informasiya vasitələri ilə maraqlanan bir adam kimi, ermənilərin də, avropalıların da, rusların da bu hadisələrə münasibəti barədə çox şey məlumdur. Əlbəttə, hadisələr zamanı erməni millətindən olan xeyli sayda adamın həlak olması və xəsarət alması

faktları ilk baxışda ermənilərin əlinə formal olaraq belə bir əsas verir ki, onlar soydaşlarının öldürülməsinə görə azərbaycanlıları günahlandırırırlar. Lakin o zaman və daha sonrakı hadisələrin inkişafı onu göstərirdi ki, bu xüsusi hazırlanmış ssenari idi və bu ssenaridə ermənilər müsbət qəhrəmanlar, məzlum və əzilən xalq, azərbaycanlılar isə qəddar, qaniçən, erməni düşmənləri kimi düşünülürdü və belə də qavranmalı idi.

Sumqayıtın bu mənada hadisələrin cərəyan edəcəyi yer kimi hədəf olaraq seçilməsinin də bir neçə səbəbi var idi. Əvvəla, ermənilər Ermənistandan əvvəlki illərdə qovulmuş və ya köçüb getmiş azərbaycanlıların Sumqayıt və onun ətrafında yerləşən ərazidə yaşadıklarını bildirdilər və onu da bildirdilər ki, bu əhalinin əksəriyyəti «gecəqondu» adlanan, demək olar ki, heç bir şəraiti olmayan uçuq-sökük daxmalarda yaşayır və ən ağır işlərdə çalışırlar. Eyni zamanda, bu şəhərdə yaşayan ermənilərin daha abad mənzillərə malik olmaları və daha gəlirli işlərdə və vəzifələrdə çalışmaları da danılmaz fakt idi. Burada 80-dən artıq millətin nümayəndəsi yaşayırdı və ilk əvvəl bu şəhərin tikintisinə cəlb edilmiş insanların əksəriyyəti məhkum edilmiş şəxslər olsa da, sonradan bu şəhər əsil gənclik və dostluq şəhərinə çevrilmişdi və bəzən onu «Xəzərdə Komsomolsk» da adlandırırdılar. Bu səbəbdən Sumqayıt erməni planlarının həyata keçirilə bilməsi üçün ən əlverişli yerlərdən biri hesab olunmuşdu.

Ermənistandan idarə edilən hadisələrin kökündə o dayanırdı ki, müxtəlif millətlərin nümayəndələri olan bu gənc insanların arasında hansısa məzhəbə qulluq edən adamlar tapmaq asan idi. Sonradan məlum olmuşdu ki, erməni emissarları Sumqayıtda yaşayan bəzi ekstremist əqidəli və keçmişi ləkəli olan ermənilərlə əlaqə yaradaraq, onların vasitəsilə sumqayıtlı gənclərə pulsuz spirtli içkilər, güclü təsir edən həblər və narkotik vasitələr paylayaraq onların milli hissləri ilə oynamışlar. Həmçinin, onlara Ermənistanda azərbaycanlıların öldürülməsi, incidilməsi və qovulması barədə, əslində həqiqət olan faktları daha da şişirdərək elə bir tərzdə çatdırmış və ermənilərdən qisas almağa çağırmış və onları erməni separatistlərinin ideyalarını qəbul etməyən, azərbaycanlılara loyallıq bəsləyən ermənilərin mənzillərinə talana aparmış və qanlı faciələr törətmişlər. Ermənilər bununla, necə

deyərlər, «bir daşla iki deyil, hətta üç quş vurmuş oldular». Onlar həm «erməni ideyaları»na xidmət etməyən və ya xidmət etmək istəməyən erməniləri cəzalandırdılar və qorxuzdular, həm Azərbaycanın imicinə zərbə vurdular, həm də dünya ictimaiyyətini aldatmağa müfəffəq oldular.

Erməni təbliğatı ağı köpüklənə-köpüklənə «vəhşi azərbaycanlı» xofu yaratmağa çalışsa da, iğtişəş və talanlardan dərhal sonra hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən çoxlu sayda mitinq iştirakçıları, həmçinin talançılar tutulub istintaqa cəlb edildilər. Qəribə də olsa, nə üçünsə tutulanları milli mənsubiyyətinə görə safçürük edir, əgər tutulan erməni, gürcü, yaxud rus idisə, onu dərhal azad edirdilər, ancaq azərbaycanlıların alibisi yoxlanılır və onlar məsuliyyətə cəlb edilirdilər. Yəni istintaq lap əvvəldən birtərəfli olaraq azərbaycanlıları təqsirkar tərəf hesab etmişdi.

Məhz Sumqayıtda yaşayan azərbaycanlıların sayəsində baş verə biləcək daha böyük faciələrin qarşısı alındı. Azərbaycanlılar bəzən öz həyatları bahasına, özlərini təhlükəyə ataraq erməni qonşularını öz mənzillərində gizlətməklə, öz şəxsi məşinlərində şəhərdən çıxarmaqla onların həyatlarını xilas etmişlər.

Sumqayıtda yaşayan ermənilərin bir qismi Qarabağın Azərbaycandan alınub Ermənistanı verilməsi ideyasını dəstəkləyirdi. Bu məqsədlə imza və maddi vəsaitlər toplanır, anti-Azərbaycan təbliğatı aparılırdı. Cinayətlərin və ümumiyyətlə, Sumqayıt hadisələrinin təşkili və təşkilatçıları, erməni separatizminin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatını iflic etməsi, bu hadisələri doğuran səbəblər və şərait istintaqla araşdırılmırdı. İlk baxışda adi bir şey kimi görünə də, hətta ermənilərin özləri də, amma başqa məqsədlə, qeyd edirlər ki, hadisələri bir qrup xuliqanların törətməsi barədə rəsmi istintaqın gəldiyi nəticə doğru deyildir.

Mən hesab edirəm ki, o vaxt aparılan istintaq və keçirilən məhkəmə prosesləri erməniləri qeyd-şərtsiz «zərəər çəkmiş» tərəf, azərbaycanlıları isə «təqsirkar» tərəf kimi tanımaqla, əslində onların mənafeyinə xidmət edirdilər. Və bu zaman, zənnimcə, bilə-bilə ermənilərin və onların Moskvadakı havadarlarının təşkilatçılığı diqqətdən kənarı saxlanılırdı.

Sumqayıt hadisələrinin bilavasitə ərəfəsində olan bir hadisəni danışmaq istəyirəm. Fevralın əvvəllərində mən məzuniyyət vaxtı Soçidə dincəlirdim. Orada təsadüfən Sumqayıtda rus dilində çıxan «Kommunist Sumqaita» qəzetinin müxbiri işləyən, tanıdığım Anaida Martirosyan adlı qadınla rastlaşdım. Ona dedim ki, fevralın 10-da Sumqayıta qayıdacağam, əgər istəyirsə, bir yerdə qayıda bilərik. Anaida mənə dedi ki, o, Sumqayıta qayıtmaq istəmir, ola bilsin ki, martın ortaları üçün qayıtsın. Mən təəccübləndim ki, onun məzuniyyəti niyə belə uzundur. O, mənə dedi ki, məzuniyyəti uzun deyil, amma bilir ki, tezliklə Sumqayıtda böyük xoşagəlməz hadisələr törədiləcək və o, bu sbəbdən Sumqayıtda olmaq istəmir. Mən onun bu sözlərinə o qədər də əhəmiyyət vermədim, amma hadisələr başlayanda Anaidanın sözləri yadıma düşdü və başa düşdüm ki, ona da məlum imiş ki, Sumqayıtda ermənilər tərəfindən təxribat törədiləcək.

Mən həkim olduğum üçün çox sumqayıtlı erməni tanıyırdım və hadisə günlərində tibbi yardım üçün müraciət edən və ya gətirilən ermənilərin hamısının ermənilərin ən kasıb və sakitlərinin olduğunu gördüm. Ermənilərin, necə deyərlər, pullularından, yüksək vəzifədə olanlarından heç biri xəsarət alanlar arasında yox idi.

Mənə erməni tanışlarımla o vaxtkı təmaslarımdan məlumdur ki, Sumqayıtda «Krunk» təşkilatının emissarı o vaxt Qarabağdan Sumqayıta hərbi komissar kimi dəyişdirilib göndərilmiş Kalantarov soyadlı erməni polkovnik idi. O, buradakı ermənilərin hamısının siyahısını və ünvanlarını bilirdi və hadisələr ərəfəsində aradan çıxdı. Guya iş yerini dəyişmişdi.

Xatırlaya bildiklərim hələlik bu qədərdir».

Şahid

Mayıl Tağıyev

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU**

20 may 2010-cu il.

İş № 60206

Sumqayıt şəhəri

**Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U**

Dindirmə başlandı: saat_14:45_dəq.

Dindirmə qurtardı: saat_16:25_dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1949-cu il, dekabr ayının 5-də Sabirabad rayonunun Çöl Beşdəli kəndində anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, ailəli, təqaüdçü, Sumqayıt şəhərinin sakini **Xancanov Hüseynağa Ağayar oğlunu** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi, **ədliyyə müşaviri Sərdar Şəmsiyev**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 85, 95, 227 və 230-cu maddələrinə riayət etməklə, şahid qismində dindirmişdir.

Şahid

Hüseynağa Xancanov

Verilən suallara cavab olaraq aşağıdakıları bildirirəm:

«1988-ci ilin fevral ayında Sumqayıtda baş verən hadisələr zamanı mən şəhər daxili işlər şöbəsində partiya komitəsinin katibi vəzifəsində çalışırdım. Məsul vəzifə daşdığımdan Sumqayıtda cərəyan edən hadisələri öz xidməti kanallarımızla, aldığımız məlumatlar əsasında daha çılpaqlığı ilə görürdüm. O vaxtlar Sovet rəhbərliyinin başında duran Mixail Qorbaçovun «yenidənqurma», «aşkarlıq», «yeni siyasi təfəkkür» kimi populist şüarlarından ruhlanan bir sıra millətçi və ekstremist qrupların fəaliyyəti gizli şəraitdən çıxdı və açıq şəkildə hərəkət etməyə başladı.

Erməni millətçiləri, ziyalıları Moskvaya, Bakıya və Yerevana, SSRİ-nin bütün müttəfiq respublikalarının Ali Sovetlərinə müraciətlər yollamağa başladılar ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycandan alınıb Ermənistana verilsin. Moskva isə susurdu. Azərbaycan xalqı isə öz qəti sözünü söylədi: torpaq toxunulmazdır və Dağlıq Qarabağ heç bir vaxt Ermənistanın ola bilməz. Mərkəz Sumqayıt hadisələrini qabaqcadan planlaşdırmışdı. Sözsüz ki, bu işdə DTK-nın, Ermənistan rəhbərliyinin, daşnak partiyasının və «Krunk» cəmiyyətinin əli vardır.

Moskvadan hüquq-mühafizə orqanlarına göstəriş verilmişdir ki, hadisələr kulminasiya nöqtəsinə çatmayanacan heç bir tədbir görülməməlidir. Bu səbəbdən də nəzərdə tutulan ssenari Sumqayıtda baş verdi. Vəziyyət getdikcə pisləşirdi. İlk qarşıdurmalar fevralın 27-də qeydə alındı. Ayın 28-də isə şəhərdə artıq 12 nəfərin öldürülməsi faktı baş vermişdi. **Daxili işlər şöbəsinin o vaxtkı rəisi vəzifəsini icra edən milis podpolkovniki Xanlar Cəfərov vəziyyətə nəzarət etmək üçün şəhərə göndərilmiş general Krayevdən «Nasosnı»da, (indiki H.Z.Tağıyev qəsəbəsi) yerləşdirilmiş qoşun hissələrinin Sumqayıta yeridilməsinə göstəriş verməsini xahiş etdi. General Krayev isə ona: «Beş-on xuliqanın da öhdəsindən gələ bilmirsiniz», deyə acıqlandı və bizə kömək etməkdən imtina etdi.** Bu səbəbdən itkilərin sayı artıdı, sanki təşkilatçılar Sumqayıtda ölənlərin sayının artmasında maraqlı idilər. Ertəsi gün daha 20 nəfərin öldürülməsi qeydə alındı. Ölənlərin 26-sı erməni, 6 nəfəri isə azərbaycanlı idi.

Yalnız bundan sonra şəhərə qoşun hissələri yeridildi, komendant saati tətbiq edildi. Qeyd edim ki, şəhərə yeridilmiş Sovet Ordusu hissələrinin əsgərlərinin böyük əksəriyyəti erməni idi. Əsgərlər azərbaycanlılarla kobud davranır, günahsız insanları həbs edir, onlara qarşı fiziki zorakılıq tətbiq edirdilər.

Məsələ burasındadır ki, fevral ayının 27-də şəhər prokuroru İsmət Qayıbov ilk baş vermiş cinayət faktları ilə əlaqədar cinayət işi başlatsa da, artıq 4 gün sonra Moskvadan göndərilmiş SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupu cinayət işini öz icraatına götürdü. **Sumqayıtın və ümumiyyətlə, Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarını isə istintaq-əməliyyat tədbirlərindən kənarlaşdırdılar. Belə bir şəraitdə ermənilərin qabaqcadan, qeyd-şərtsiz zərərçəkmiş tərəf kimi tanınması asanlaşdı, tutulan ermənilərin hamısı səhvən yaxalanmışlar kimi buraxıldı. 47 nəfər erməni millətindən olan təşkilatçı, ekstremist, icraçı (aralarında xüsusi xidmət orqanlarının nümayəndələri də vardı) iğtişaslardan sonra Rusiyadan gələn erməni müstəntiqləri tərəfindən buraxıldılar və onlar yuxarıların göstərişi ilə Azərbaycanı tezliklə tərk etdilər. Qorbaçov Sumqayıtda baş verən istintaqın məntiqi davamına maraqlı deyildi və istər Sumqayıt, istərsə də Dağlıq Qarabağ ssenarisindən onun məlumatı vardı.**

Hərbçilər tərəfindən tutulmuş Eduard Qriqoryanın ifşa edilməsi isə istintaqın yox, zərər çəkmiş Mejlumyan bacılarının onu, onlara qarşı zorakılıq edənlər kimi, tanımaları nəticəsində mümkün oldu.

Onu da qeyd etmək istəyirik ki, o vaxtlar SSRİ-nin müvafiq orqanlarının anti-Azərbaycan mövqeli, şovinist xislətli və qəddar məmurları buraya ezam olunmuşdular. Onlar hər addımda heç bir səbəb olmadan azərbaycanlıları «vəhşi», «quldur» və s. alçaldıcı sözlərlə təhqir edir, burada «Sovet hakimiyyətini bərpa edəcəkləri» ilə hədələyirdilər. Onlar bizi sorğu-sual edir, bizi çaşdırmağa çalışırdılar. Məni bilavasitə SSRİ DTK-nin baş müstəntiqi, polkovnik Zubtsev adlı birisi sorğu-sual edirdi. O, düz on yeddi gün hər gün mənə izahat yazdırdı. Onun sorğu-suallarının məntiqindən mən başa düşdüm ki, onu bu qanlı təxribatı təşkil edənlər yox, yerli partiya və sovet orqanlarının, təsərrüfat və istehsalat sahələrinin rəhbərlərinin şəxsi həyatları, intim münasibətləri barədə

kompromat xarakterli məlumatlar daha çox maraqlandırır. Bütün bunlar isə ona çox güman ki, bu şəxslər barəsində hansısa tədbirlər görmək, azərbaycanlı rəhbər işçiləri ləkələmək və həbs etmək üçün lazım idi. Bu isə öz növbəsində azərbaycanlılar əleyhinə daha bir çıxır-bağır kampaniyası qaldırmağa, Azərbaycanı «ikinci Qazaxıstan»a çevirməyə imkan verə bilərdi.

Mən Zibtsevə bu cinayətlərin ermənilərin təxribatı olması barədə izahat verəndən sonra, o, mənə dedi ki, bunu təkcə siz demirsiniz, bir çoxları deyir. Vəd etdi ki, araşdırma aparacaq. Bundan sonra o, hadisələr baş vermiş 3-cü mikrorayon ərazisinə gəldi. Burada binaların dağıdılması sistemli şəkildə həyata keçirilmişdi. Binaların aşağı mərtəbələrində yaşayan erməni ailələri və onların mənzilləri heç bir zərər görmədiyi halda, yuxarı mərtəbələrdə yaşayan erməni ailələri və onların mənzilləri hücumla məruz qalmış, adamlar öldürülmüş, mənzillər qarət olunmuş, əmlak dağıdılmışdı.

Mən bütün bunları Zibtsevə göstərib, həmin vəziyyətin hansı səbəblərdən baş verə biləcəyini ona izah etdim. Bildirdim ki, əgər azərbaycanlılar həqiqətən erməniləri öldürmək niyyətində olsaydılar, elə aşağı mərtəbələrdəki mənzillərə soxular və orada yaşayan erməniləri öldürərdilər. Amma qətlər xüsusi plan və sxem əsasında həyata keçirilmişdi. Apardığım araşdırmalar göstərirdi ki, «Krunk» millətçi təşkilatına üzvlük haqqı ödəyən ermənilərə heç nə olmamışdı, qətlə yetirilən və xəsarət alan ermənilər isə bir qayda olaraq ermənilərin kasıb təbəqəsi idi və onlar «Krunk»a pul ödəmək iqtidarında deyildilər.

Zibtsev mənim dediklərimi başa düşdü və bir istintaqçı - kriminalist kimi, cinayətlərin baş vermə səbəblərini və mexanizmini anladı. Biz 3-cü mikrorayondan geri qayıdarkən isə yolda mənə dedi: «Sizə inanıram və dediklərinizi faktlar da sübut edir. «Amma siz kimə arxayınısınız? HEYDƏR ƏLİYEVƏ? O, ARTI Q YOXDUR!». Mən hiss etdim ki, o, bunu bir qədər də təəssüflə dedi. Mən başa düşdüm ki, o, özünün bu işdə həqiqəti üzə çıxartmaqda aciz olduğuna təəssüflənir.

Hadisələrin sonrakı inkişafında Qorbaçov və onun ətrafının «uzaqgörən» siyasəti iflasa uğradı. SSRİ-ni dağıtmaqda böyük rolu olsa da, ermənilərə verdiyi vədi yerinə yetirə bilmədi. Bununla belə,

erməni millətçiləri hələ bu gün də özlərinin təşkil etdikləri və həyata keçirdikləri «Sumqayıt hadisələri»ni dünya ictimaiyyəti qarşısında «genosid» kimi qələmə verməyə çalışırlar. Lakin artıq gecdir. Dünya, beynəlxalq qurumlar kimin kim olduğunu artıq çoxdan başa düşüb. Ermənilər özlərində cürət və hünər tapıb Sumqayıtda baş verən hadisələrin təşkilatçılarını ifşa edib, xalq qarşısında mühakimə etsələr, dünya ictimaiyyəti qarşısında ədalətli bir xalq kimi xalq qazana bilərlər. Əfsuslar olsun ki, onların buna nə cürəti, nə də ki, hünəri çatır».

Şahid

Hüseynağa Xancanov

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

19 may 2010-cu il. İş № 60206 Sumqayıt şəhəri

Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U

Dindirmə başlandı: saat_13:30_dəq.

Dindirmə qurtardı: saat_14:35_dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1940-cı il iyul ayının 1-də Füzuli rayonunda anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, ailəli, Sumqayıt şəhərinin Baş pediatri, Sumqayıt şəhərinin sakini **Quliyeva Xalidə Şirin qızını** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi, **ədliyyə müşaviri Sərdar Şəmsiyev**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 85, 95, 227 və 230-cu maddələrinə riayət etməklə, şahid qismində dindirmişdir.

Şahid Xalidə Quliyeva

* * *

Verilən suallara cavab olaraq aşağıdakıları bildirirəm:

«1988-ci ilin fevralın 27-29-da Sumqayıtda baş vermiş hadisələri yaxşı xatırlayıram və əslində tarixin qara səhifəsinə düşmüş bu cür faciələri və arzuolunmaz hadisələri unutmaq, onların üstündən sükutla keçmək mümkün də deyildir.

Həmin dövrdə mən Sumqayıt şəhər Səhiyyə şöbəsində baş pediatri vəzifəsində çalışırdım. Yaxşı xatırlayıram, qarşিদurma baş verdikdən dərhal sonra şəhərdə tibb işçilərindən ibarət xüsusi qərargah yaradıldı. Təcili tibbi yardım maşınları yaralıları xəstəxanalara daşıyırdı. Milliyyətə erməni olan tibb bacılarından biri, azərbaycanca təmiz danışan Amalya adlı, soyadını xatırlaya bilmirəm, mənə yaxınlaşıb xəbər verdi ki, yaralanan, ölən ermənilərin hamısı Qarabağlılardır. Belə ki, o, burada yaşayan erməniləri yaxşı tanıyırdı. Həmin dövrdə DQMV-nin mərkəzi olan Stepanakertdə Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə çalışan ermənilər mitinqlər keçirirdilər. Amalya onu da dedi ki, Sumqayıtda Qarabağ əsilli ermənilərin qəsdən öldürülməsi çox qəribədir. Erməni separatçılarının məqsədləri indi aydın olur ki, onlar öz xalqlarında və ümumiyyətlə, bütün xalqlarda azərbaycanlılara qarşı nifrət oyatmağa və bu hissi gücləndirməyə çalışırdılar.

Həmin dövrdə imperiyanın yuxarı dairələrində havadarları olan ermənilərin Sumqayıtda vəziyyəti gərginləşdirmələri hər bir sumqayıtlını çətin vəziyyətdə qoymuşdu. Xatırlayıram ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin partiya komitəsində çalışanlardan biri hadisə ərafəsində Sumqayıtda yaşayan və 2 №-li uşaq poliklinikasında baş tibb bacısı işləyən bacısı Svetlanaya zəng vurub, şəhəri tərk etməsini tapşırırmışdı. O, bacısına demişdi ki, şəhərdə tezliklə qarşিদurma yaranacaq. Hakimiyyət partiyasının rəhbərləri bu məlumatları haradan alırdılar? Cavab aydındır. Çünki onlar özləri də millətçi ekstremistlərlə həmrəy idilər və həmin planları özləri hazırlayırdılar. Mən o vaxt DTK-nın Sumqayıt şəhər şöbəsinə zəng etdim, eşitmişdim ki, Moskvadan SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsindən bir neçə əməkdaş Sumqayıtdadırlar. Həmin məlumatı onlara çatdırdım, onlar isə buna əhəmiyyət vermədilər.

Ümumiyyətlə, həmin dövrdə Sumqayıt şəhərində kriminogen durum da, sonradan bəhanə kimi göstərilən, gərgin vəziyyətdə deyildi. SSRİ rəhbərliyinin, şəxsən Qorbaçov və Yakovlev kimilərin dəstəyindən yararlanan erməni millətçiləri müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək, qəsdən azərbaycanlılarla qarşিদurmalar yaradırdılar.

Sumqayıt hadisələrindən bir neçə ay sonra mən Pediatriların Ümumittifaq Qurultayında iştirak edirdim. Qurultayda Gürcüstan və Ermənistanın nümayəndələri ilə bir yerdə əyləşmişdik. Ermənistan

nümayəndə heyətinin tərkibində Dağlıq Qarabağdan olan pediatr da var idi. Nelli Qriqoryanı mən çoxdan tanıyırdım. Belə ki, onunla respublikamızın Səhiyyə Nazirliyində, tibbə həsr olunmuş tədbirlərdə çox görüşmüşdüm. Burada isə o, artıq erməni nümayəndə heyətinin tərkibində idi, ona görə mənə gördükdə yanındakı digər erməni soydaşlarının qorxusundan mənimlə başı ilə salamlaşdı. Fasilə zamanı isə yaxınlaşaraq adamların az olduğu yerə çəkilib söhbət etməyimizi istədi. Nelli bildirdi ki, Dağlıq Qarabağda vəziyyət getdikcə gərginləşir, mitinqlərdə iştirak etməyənləri, uydurma «soyqırımı»nı dəstəkləməyənləri ləkələyir, müxtəlif bəhanələrlə həbs edirlər. Ermənilər Azərbaycanda da xüsusi planlar hazırlayır və həyata keçirməyə çalışırlar, hətta Sumqayıtda da bu istiqamətdə hazırda təbliğat aparılır. Sumqayıt hadisələri zamanı həlak olan ermənilərin qohumlarına deyirlər ki, onlar «Krunk»un üzvü olsaydılar, sağ qalardılar.

Ermənilərin bizə qarşı məkrli siyasətlərinin bir nümunəsini də indi xatırladım. Biz həmin qurultayda iştirak etmək üçün mandatlarımızı qeydiyyatdan keçirərkən, qeydiyyat aparən SSRİ Səhiyyə Nazirliyinin Teqay soyadlı məsul işçisi mənə dedi ki, «A-a, Siz Sumqayıtdansınız? Siz vəhşilərsiniz... Burada deyirlər ki, Sumqayıtda hadisələr zamanı hamilə erməni qadınlarının qarnını yırtıb, uşaqlarının başından futbol topu kimi istifadə ediblər». Ona dedim ki, belə yalan qeybət və şayiələrə inanmağınıza təəssüf edirəm. Hətta Teqaya dedim ki, onun hərəkətlərindən Səhiyyə nazirinə şikayət edəcəyəm. Mən SSRİ Səhiyyə Nazirinin müavini Baranova şikayət etdim, o isə Teqaya qarşı müvafiq tədbir gördü.

Hadisələr dövründə Sumqayıt şəhərinin tabeliyində olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev adına qəsəbədəki hərbi qarnizonda məskunlaşdırılmış ermənilərə göstərilən tibbi yardımın vəziyyətinə nəzarət etmək üçün buradakı qospitala gəlmişdim. Orada işləyən bir azərbaycanlı tibb bacısı mənə yaxınlaşıb xəbər verdi ki, onların tibbi nəzarətində ağır xəstə olan bir erməni uşağı var. Ermənicə başa düşdüyündən öyrənib ki, ermənilər xəstə uşağın sağalma ehtimalının az olmasını bildiklərindən onu öldürüb, azərbaycanlıların boynuna atmaq istəyirlər ki, guya azərbaycanlılar xəstə erməni uşağına diqqət göstərməyiblər. Həmin söhbəti eşidən kimi, həmin uşağın olduğu otağa

yaxınlaşdım və gördüm ki, çoxlu erməni qadını uşağın və anasının başına toplaşmış, öz dillərində nə isə danışır və müzakirə edirlər. Uşağın anası isə uşağı qucaqlayıb ağlayırdı. Mən onların arasında tanıdığım erməni millətindən olan, 1 sayılı doğum evində tibb bacısı işləyən Silvanı gördüm. Onu kənara çəkdim. O dedi ki, ermənilər uşağın anasına deyirlər ki, onsuz da uşaq gələcəkdə şikəst olacaq, qoy ölsün, aparaq meyiti Sumqayıtın mərkəzi meydanında Leninin heykəlinin yanında qoyaq, qoy görsünlər ki, azərbaycanlılar erməni uşaqlarına da rəhm etmirlər.

Biz əsgərlərin köməkliliyi ilə həmin uşağı ciddi nəzarət altına aldıq və tibbi yardım göstərdik və uşağın vəziyyəti yaxşılaşdı. Xeyli sonralar onu da öyrəndim ki, Yerevandakı erməni ideoloqları Sumqayıt hadisələrinin təşkilatçılarını qınayırlarmış ki, onlar Sumqayıtda «erməni uşaqlarının ölümünü» niyə təşkil etməyiblər, bu onlara «vəhşi azərbaycanlı» obrazı yaratmağa əlavə şans verərdi. Göründüyü kimi, ermənilər məqsədlərinə çatmaq yolunda öz erməni uşaq və körpələrini belə qətlə yetirməkdən çəkinmirlər.

Ermənilər özləri də etiraf edirlər ki, (bu yaxınlarda Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin bu barədə bəyanatı yayımlanmışdır) Sumqayıt hadisələri olmasaydı, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tamam başqa cür inkişaf edəcəkdə. Biz də bilirik ki, Sumqayıt hadisələri ermənilər tərəfindən törədilməsəydi, Stepanakertdəki mitinqlər səngiyəcək və daşnakların planları alt-üst olacaqdı.

Xatırladıqlarım bunlardır».

Şahid

Xalidə Quliyeva

* * *

...Şahidlərin sözlərindən və şahidi olduqları faktlardan və arqumentlərdən aydın olur ki, Sumqayıtda baş verən hadisələrdə Qriqoryanı təşkilatçı kimi qələmə vermək düzgün deyildir. Belə ki, Qriqoryan təşkilatçı deyil, icraçı idi. Təşkilatçılar isə Ermənistan rəhbərliyi, onun kəşfiyyat orqanları, Daşnak partiyasının ekstremist qrupları idi. Onlara dəstək verən qüvvələr isə SSRİ-nin dağılmasında fəal olan iri dövlətlər və Kreml idi. Buna şəkk-şübhə yoxdur.

Gəlin görək, bu hadisələr haqqında ayrı-ayrı millətin yazıçıları, politoloqları, ziyalıları nə yazır?

Aleksey Zverev «Spornie qranitsı Qafqaza» kitabında yazır: «1988-ci ildə SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin agentura şəbəkəsi fəaliyyətdə idi. Moskvanın təhlükəsizlik orqanlarının iğtişaşların baş verməsi haqqında artıq xəbərləri var idi».

Anatoliy Mostavoy isə öz kitabında («Reznya») yazır ki, «Dövlət heç də Beloveşskaya putçada dağılmadı. Orada hakimiyyəti bölürdülər. SSRİ-nin dağılmasında ilk çat Sumqayıtda baş verdi».

Leonid Borisov «Satqınlıq. Böyük dövlət necə dağılırdı» kitabında yazırdı: «SSRİ-nin yüksək rütbəli şəxslərinin razılığı olmasaydı, belə bir hadisə Sumqayıtda baş verə bilməzdi. Həmin vaxtlar kütləvi informasiya vasitələri Ermənistandan qovulan azərbaycanlılardan yazmırdılar. Əksinə, Sumqayıtdan və Azərbaycandan qaçqın düşmüş ermənilər haqqında geniş materiallar verilirdi».

«Milli müstəqillik birliyi»nin üzvləri **M.Yermakyan** və **M.Zarubyan** yazırdılar: «Azərbaycanlıların 1988-ci il fevral ayının 28-29-da Sumqayıtda baş verən hadisələrdə heç bir təşkilatçılıqları və günahları olmayıb. Bu haqda əlimizdə tutarlı faktlar var». («Bakinskiy raboçiy», 28 fevral, 2003).

Sumqayıta Sovet qoşunları yeridilmişdi. Lakin onlar hadisələrə müdaxilə etmirdilər, Sovet əsgərlərinin gözü qarşısında insanlar qətlə yetirilirdi. Komendant saatını elan etmək üçün Moskvadan, Qorbaçovun əmrini gözləyirdilər.

Ş.Abuşov, 1988-ci ildə Sumqayıt Şəhər Partiya Komitəsinin
İnzibati orqanlar şöbəsinin müdiri

«Mart ayının 1-də SSRİ Müdafiə naziri D.Yazovun əmri ilə Sumqayıtda komendant saati elan olundu. General Krayev şəhərin komendantı təyin edildi. Burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək istəyirik. Sumqayıtda baş verən hadisələrdən bir neçə gün əvvəl SSRİ Müdafiə Nazirliyinin 5424, 5426, 5456, 3219, 5232 saylı hərbi hissələri Sumqayıtın ayrı-ayrı məhəllə və mikrorayonlarında dislokasiya olunmuşdu. Onlar kənardan gözləmə mövqeyi tutmuşdular. SSRİ Müdafiə Naziri D.Yazovla görüşdə «Exo Sumqayıta» sənədli filminin müəlliflərinin «Nə üçün qoşunlar Sumqayıtda baş verən hadisələrə müdaxilə etmirdilər?» - sualına Yazov belə cavab vermişdir: «Ali Baş komandanın (Qorbaçov nəzərdə tutulur-müəll.) razılığı olmadan əmr verə bilməzdik».

Müxbir: «Qorbaçov 1988-ci il iyul ayının 18-də SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında bildirmişdir ki, guya qoşunlar Sumqayıta bir saat gecikmişdilər. Bu doğru idimi?»

Yazov bu sualı belə cavablandırmışdı: «Bu, ağ yalandır. Sovet qoşunları heç bir vaxt heç bir yerə gecikməyiblər. Əmr verilən andan mən Sumqayıtda komendant saati elan etdim».

Sumqayıtda baş verəcək hadisələr Kremlə, SSRİ Təhlükəsizlik Komitəsinə əvvəlcədən məlum idi. Lakin bunun qarşısını almaq əvəzinə Mərkəzi orqanlar hər iki milləti qarşı-qarşıya qoymağı üstün tutdular. Moskvada anti-azərbaycan kampaniyası yüksək dairələrdə getdikcə güclənirdi.

Göründüyü kimi, Sumqayıtda baş verən hadisələrdə SSRİ-nin yuxarı dairələrində maraqlı olan qüvvələr vardı. Bundan başqa, bir sıra iri

dövlətlər də SSRİ-də milli münaqişə zəminində konfliktin yaranmasında separatçı qüvvələrə hər cür yardım göstərməkdə maraqlı idilər.

Maraqlı faktlardan biri də ondan ibarətdir ki, hadisələrdən əvvəl yüksək rütbəli zabitlərdən Aleksandr Qraçov, Vadim Muravyov, İqor Aqayev, Aleksandr Vorobyov və başqaları Sumqayıtda idilər, lakin iğtişəşlərin qarşısını almaqda heç bir fəallıq göstərmədilər. Moskvadan SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşları Çernenko, Qalkin, Stepaşin, Nikolayev Sumqayıtda idilər. Onlar yerli təhlükəsizlik orqanlarında oldular, hadisələrin necə cərəyan etməsini izləməyə başladılar. Sumqayıtda qanlı aksiyanın baş verəcəyindən əvvəlcədən xəbərdar idilər. Lakin hadisələrə müdaxilə etməyi məsləhət görmədilər, Bobkovun dediyi kimi, Moskvadan əmr almamışdılar.

Sumqayıtda 32 nəfər həlak olandan sonra Rusiya kəşfiyyatçıları tələsik Sumqayıtı tərk etdilər. Çox qısa bir zamanda zabit rütbəsində olan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşlarının rütbələri artırıldı, vəzifələri yüksəldildi. Stepaşin Rusiyanın sabiq prezidenti Boris Yeltsinin vaxtında Baş nazir postuna yiyələndi. Bütün bunlar nədən xəbər verir? Siyasi Büronun «sosial demokratlar» Ermənistanın kəşfiyyat orqanları tərəfindən (SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin nəzarəti altında) hazırlanan Sumqayıt sindromu artıq həyata keçirildi. Dağlıq Qarabağla bağlı məsələnin birinci mərhələsi demək olar ki, başa çatmışdır.

Erməni millətçiləri və terrorist təşkilatları öz məkrli planlarını uğurla həyata keçirdilər. Bununla belə, tələsik olaraq dünya ictimaiyyəti qarşısında Azərbaycan, onun sülhpərvər xalqı haqqında mənfi imic yaratmağa başladılar. Bu, ermənilər üçün «uğur» sayılsa da, hadisələrin gedişatı göstərdi ki, bu onlara heç də uğur gətirmədi.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU****15 aprel 2011****İş № 60206****Bakı şəhəri****Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U**

Dindirmə başlandı: saat 17.00 dəq.

Dindirmə başa çatdı: saat 18. 30 dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1935-ci il, iyun ayının 16-da Bakı şəhərində anadan olmuş, ali təhsilli, ailəli, «ANS» teleşirkətinin dəftərxana qrupunun rəhbəri **Qolossilkin Yuri Stepanoviçi Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə baş müstəntiqi, Baş ədliyyə müşaviri Mirzəyev Nadir Şahmərdan oğlu**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 227 və 230-cu maddələrinin tələblərinə uyğun, şahid qismində dindirmişdir .

Qolossilkin Yuri Stepanoviçinin dedikləri:

«Mənə verilən suallara cavab olaraq aşağıdakıları bildirə bilərəm. 1954-cü ildən 1995-ci ilə kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışam. 1988-ci ildə mən Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin aparatında çalışırdım və mənim kurasiyama Azərbaycan Rabitə nazirliyi daxil idi.

1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da Sumqayıtda məlum hadisələr baş verdi. Mən məsul işçi kimi hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarına kömək etmək üçün Sumqayıta ezam olundum. Rəhbərliyi Moskvadan, SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsindən gəlmiş bir nəfər edirdi. (Təəssüflər olsun ki, adı, fəmiliası yadımda qalmayıb).

Mart ayında mənə belə bir informasiya daxil oldu ki, Nasosnı qəsəbəsinin sakini Bayramov İdayət Hüseyn oğlu 1988-ci il, fevral ayının təxminən 15-20-si arasında evə gələrkən həyətlərində tanımadığı «QAZ-24» markalı ağ rəngli maşına rast gəlir. Maşının nömrəsi

19-19 idi, hərfləri isə yadında saxlamamışdı. Maşında 4-5 nəfər adam öz aralarında söhbət edirdilər. Maşının nömrəsini unutmamaq üçün evin divarına nömrəsini yazmışdır. Bu fakt məni maraqlandırdı və mən rəhbərliyə xəbər verdim. Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyi Dövlət Yol Milisindən bizə konkret cavab gəlmədi. Bundan sonra Ermənistanın Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin 3-cü şöbəsinə şifroteleqramma göndərdik. Cavab verildi ki, «19-19 ARX» «Qaz-24» markalı avtomaşın, Sagikyan Robert Amayakoviçə mənsubdur. 1929-cu ildəndir, Yerevanda ildman-konsert kompleksinin direktoru vəzifəsində çalışır. Qeyd etdilər ki, avtomaşın 1988-ci ildə Sumqayıtda olmayıb. Əldə olunan məlumatı Sumqayıtda yerli təhlükəsizlik idarəsinə göndərdik.

Bir fakta da diqqət yetirmək istəyirəm. Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin və Sumqayıt Şəhər Təhlükəsizlik Komitəsinin hadisələrin başlanması haqqında operativ informasiyaları vardı.

Tam məsuliyyətimlə deyə bilərəm ki, Sumqayıt hadisələri əvvəlcədən planlaşdırılmışdı, təxribat isə SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin rəhbərliyi altında aparılmışdır».

Проміжком місто втрачено, є моє ім'я
громадянина В.С. [ініціали] 18.04/88.
Історичне місто втрачено?

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

31.08.2010-cu il

İş № 60206

Bakı şəhəri

Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U

Dindirmə başlandı: saat 16:30.

Dindirmə başa çatdı: saat 15:00.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1953-cü il, mart ayının 3-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, ailəli, Sumqayıt şəhərinin sakini **Məmmədov Anatoliy Məmməd oğlunu** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun üzvü, **ədliyyə polkovniki Cərciyev Sərdar Murtuz oğlu**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 227 və 230-cu maddələrinin tələblərinə əsasən, şahid qismində dindirmişdir.

Şahid

A.Məmmədov

«Mənə verilən suallara cavab olaraq aşağıdakıları göstərə bilərəm:

Orta məktəbi Cəbrayıl rayonunda bitirmişəm. Sonra SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin Ali məktəbinə daxil olmuşam. Təhsilimi başa vurduqdan sonra təyinatımı Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin Sumqayıt şöbəsinə verdilər.

1988-ci ildə mən şöbənin sədr müavini vəzifəsində çalışırdım. Həmin ilin yanvar ayında Sumqayıtda ermənilərin yaxın vaxtlarda kütləvi iğtişaşlar törədəcəkləri haqqında agenturadan məlumat aldım. Əsas hədəf erməni ailələri nəzərdə tutulmuşdu. Sumqayıtda qan tökməklə Dağlıq Qarabağ problemini həll etmək istəyirdilər.

Fevral ayının axırlarında Ermənistandan təxribat qrupu gəlməyə başladı. Alınan məlumatlara görə, ermənilərin xüsusi kəşfiyyat orqanları iğtişəşləri əvvəlcə Bakıda keçirmək niyyətində idilər. Lakin planlaşdırdıqları aksiyanın Bakıda alınmadığını nəzərə alaraq, iğtişəşləri Sumqayıt şəhərinə köçürməyi qərara aldılar. 1987-ci ildə SSRİ-nin prezidenti M.Qorbaçovun fərmanına əsasən, həbsxanalardan azad olunmuş dustaqları Sumqayıta göndərdilər. Sumqayıtda çoxsaylı texniki peşə məktəbi var idi. Burada oxuyanlar Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən gəldikləri üçün valideyn nəzarətindən çox-çox uzaq idilər. Onları iğtişəşlərə təhrik etmək asan idi.

1988-ci il, fevral ayının 20-dən sonra Sumqayıtda tezliklə iğtişəşlərin olacağı haqqında məlumatlar daxil olmağa başladı. Fevral ayının 25-26-da Sumqayıtda qara plaşlı şəxslər peyda oldular. Fevralın 27-də saat 13:30-da Sumqayıtda mitinqlərin keçirilməsi haqqında məlumat aldım. Təcili olaraq rəisimizə xəbər verdim. O isə şəhərə çıxmamaq haqqında bizə göstəriş verdi.

Çox vaxt deyirlər ki, guya sovet qoşunları Sumqayıta gecikmişdir. Bunun özü bir təxribat idi. Qoşunlar şəhərdə idi və onlar Qorbaçovun əmrini gözləyirdilər. Bu haqda SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin Sumqayıta ezam olunmuş əməkdaşlarına bildirəndə, onlar mənə söylədilər ki, «bu bizim işimiz deyil, hərbiçilərin işinə qarışa bilmərik».

Moskvadan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsindən zəng vurdular və məlumat tələb etdilər. Hadisələrin gedişatı haqqında ətraflı informasiya verdim və qoşunlar tərəfindən iğtişəşlərin qarşısının alınmasını tövsiyə etdim. Lakin mənim sözümlü eşidən olmadı.

Sumqayıtda baş verən iğtişəşlərə Eduard Qriqoryan rəhbərlik edirdi. Onun əlində siyahı vardı. Adətən ermənilərin evlərinə basqın edir, qarətlə məşğul olur, insanları qətlə yetirir, qadınları zorlayırdı. Onun özünün rəhbərləri var idi. Yoxsa tüfeyli həyat təzi keçirən Qriqoryan Sumqayıtda belə böyük bir iğtişəş yarada bilməzdi. Ona SSRİ-nin və Ermənistanın kəşfiyyat orqanları rəhbərlik edirdilər.

Aldığımız məlumatların birində deyilirdi ki, təhsil işçisi olan Roza adlı bir qadın 14 mərtəbəli binada yaşayan Baqdasaryana pul verməkdən imtina etmişdir. Bu məsələ ilə maraqlandıq. Məlum oldu ki, fevral ayının son günlərində ermənilər pul toplayıb, Stepanakertdə, Sumqayıtda

həlak olan ermənilərin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün abidə qoymaq istəyirlər. Bu bir daha onu sübut edir ki, ermənilər Sumqayıtdakı hadisələri əvvəlcədən planlaşdırmışdılar ki, Azərbaycan xalqını dünya ictimaiyyətinin gözündən salsınlar. Necə olur ki, bir tərəfdən erməni ailələrinin evlərinə basqın edilir, insanlar qətlə yetirilir, erməni qızları zorlanır, digər tərəfdən hadisələrin gedişatı qurtarmamış artıq abidə üçün pul yığılır? Mənə elə gəlir ki, suala şərh vermək artıqdır.

Bir məsələyə də toxunmaq istəyirəm. Bizə məlumat çatdı ki, Novxanı bağlarında erməni millətindən olan, qara pləşli şəxsləri gizlədirlər və onlara hər gün ərzaq daşınılır. Bu haqda Sumqayıtın komendantı Krayevə məlumat verdik ki, orada yoxlamalar aparıb, həmin təxribatçıları həbs edək. Krayev isə razı olmadı və bu işə qarışmamağı bizə məsləhət gördü.

Çalışdığım idarənin rəisini dəyişdilər. Sumqayıt təhlükəsizlik komitəsi şöbəsinin rəisi V.Lebedev oldu. 1988-ci ilin aprel ayında Lebedevin əmri ilə mən işi çox qərribə olsa da, erməni Sergey Ohanesyana təhvil verdim. İnanıram ki, bütün foto-şəkillər və ifşaedici materiallar onun tərəfindən ya məhv edilmiş, ya da gizlədilmişdir».

Şahid:

A.M.Məmmədov

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

24 yanvar 2011

İş № 60206

Bakışəhəri

Şahidin dindirilməsi
PROTOKOLU

Dindirmə başlandı: saat 13:30 dəq.

Dindirmə başa çatdı: saat 16:40 dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1953-cü il, noyabr ayının 11-də Ağstafa rayonunda anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, ailəli, Bakı şəhərinin sakini **Məmmədov Eldar Əhməd oğlunu** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə **böyük müstəntiqi, Baş ədliyyə müşaviri Həmidov Ənvər Qüdrət oğlu**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 90, 126, 232, 234-cü maddələrinin tələblərinə riayət etməklə, şahid qismində dindirmişdir.

Şahid

E.Məmmədov

* * *

«İşin mahiyyəti üzrə deyə bilərəm ki, 1986-cı ilin dekabr ayından 1988-ci ilin avqust ayına kimi Sumqayıt şəhər komsomol komitəsinin birinci katibi vəzifəsində çalışmışam. Onu demək istəyirəm ki, 1988-ci ilin fevral ayının 27-nə kimi Sumqayıtda qeyri-adi bir şey yox idi. Bütün müəssisə, zavod və fabriklər ahəngdar işləyirdi, düzdür şəhər partiya komitəsi qarşısında az miqdarda adam mitinq keçirirdi, lakin tez də dağılışıb gedirdilər. Fevral ayının 28-də şayiələr yayılmağa başlandı. Sürücüm Rövşən mənə bildirdi ki, guya dənizkənarı parkda 200 nəfər silahlı erməni toplaşmış. Cəld həmin yerə getdik. Fakt öz təsdiqini

tapmadı. Axşam saat 18-19 radələrində şəhər partiya komitəsinin qarşısına təxminən 200 nəfər adam axışdı. Mən Bakıdan Sumqayıta təzə gəlmişdim. Çoxlarını tanıyırdım. Sumqayıt şəhər partiya komitəsinin təşkilat şöbəsinin müdiri İsmayıl Əmiraslanovla rastlaşdım. Sumqayıtda çoxdan yaşasa da, həmin adamları tanımadı.

Miting iştirakçılarının əksəriyyəti idmançılara oxşayırdılar, əyinlərində qara pləş, Ermənistanın Masis rayonunda istehsal olunan qara gödəkçələr vardı. Şəhər partiya komitəsinə Sumqayıtın fəalları toplaşdı. Onlar ayrı-ayrılıqda mitinq iştirakçıları ilə söhbət etdilər, hamısı qeyd etdi ki, onların heç birisini tanıyırlar.

Bir neçə saatdan sonra meydana təxminən 2 minə yaxın adam yığılırdı. Onlar qışqırırdılar ki, ermənilər onların evlərini yandırırırlar, azərbaycanlıları öldürürlər və s.

Mən komsomol fəallarını bir yerə topladım və biz qərargah yaratdıq. Hər bir xəbəri yoxlamaq üçün hadisə yerinə fəalları göndərirdim. Təxminən 100-ə yaxın erməni evlərindən çıxarıb cinayətkarların əlindən xilas etdik. Bəzi məhəllə və mikrorayonlarda müdafiə dəstələri yaratdıq, iğtişaş törədənlər müqavimətə rast gəlib həmin məhəllələrə girə bilmirdilər.

Hadisələrdən sonra mənim kabinetimdə rus zabitləri otururdu. Onlarla ünsiyyətə girib söhbət edirdik. Onlardan biri dedi ki, bizi bura göndərəndə yuxarı dairədə əyləşənlər dedilər ki, «Azərbaycan ikinci Əfqanıstandır, deməli, bizim düşmənlərimizdir». Biz isə hər şeyin əksini gördük. Azərbaycanlılar çox mehriban, istiqanlı və qonaqpərvərdirlər.

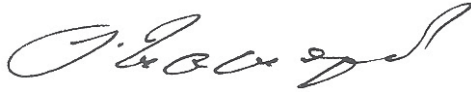
Sumqayıt hadisələri haqqında çox yazılıb, sənədli filmlər çəkilib. Belə qənaətə gəlmişəm ki, Sumqayıt hadisələri xarici xüsusi xidmət orqanları, eləcə də Ermənistanın kəşfiyyat orqanları tərəfindən təşkil olunmuşdu. Sözsüz ki, Moskvanın dəstəyi ilə.

Ermənilər Sumqayıtda baş verən hadisələrdən sonra da aranı qızıdırmaqla məşğul olurdular. Bir misal çəkim. Məlumat aldım ki, ermənilərin 18-ci mikrorayonda evləri yanır. Hadisə yerinə yollandıq. Qonşuların dediyinə görə, yanğın 20-30 dəqiqə bundan əvvəl baş verib. Yanğınsöndürənlərə xəbər verdik. Təcili olaraq gəldilər, həmin mənzilə daxil olarkən evdə heç kim yox idi. Ev əşyalarını da yığışdırıb aparmışdılar. Yanğınsöndürənlərdən biri mənə bildirdi ki, ev sahibi yanğını

özü təşkil etmişdir. Mənzilə baxış keçirilərkən müəyyən olunmuşdur ki, masanın üstündə boşqab var. Boşqaba benzinin tökülübmüş. Şamı yandıraraq boşqabın içinə qoymuşdular. Şam yanıb qurtaran zaman benzin alışıb və ev yanmağa başlayıb. Sumqayıtda belə bir neçə hadisə qeydə alınmışdı. Bununla komendant saatından istifadə etmək istəyirdilər. Ermənilərin arxasında Moskva və erməni lobbisi dayanmasaydı, onlar Dağlıq Qarabağ problemini qaldıra bilməzdilər, Sumqayıtda da faciə baş verməzdi.

Sumqayıtda qətlə yetirilənlər isə kasıb ailədən olanlar, «Krunk» cəmiyyətinə pul ödəməyən sırayı vətəndaşlar idi. Bu sonradan hamıya aydın oldu. Hadisələr isə SSRİ-və Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları planlaşdırmış və həyata keçirmişlər».

Şahid

E.Məmmədov

* * *

Aşağıda dövlət və təhlükəsizlik orqanlarında çalışan, 1988-ci ilin fevral ayında Sumqayıtda baş verən hadisələrlə bağlı, bir neçə nəfərin **SİTATLARINI** veririk.

A.KİÇİXİN,

SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sabiq əməkdaşı

«Biz Sumqayıt, Uzen və Oşda qanlı hadisələrin baş verəcəyi haqqında məlumatlı idik. Bu haqda SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə məlumat verdik. Onlar da Mərkəzi Komitəni xəbərdar etdilər. Bizim bütün yazılı və şifahi məlumatlarımız Mərkəzi Komitənin divarları arasında sükutla qarşılanırdı. Partiya rəhbərliyi separatçıların və cinayət dəstələrinin qarşısını almaqda heç nə etmədi».

«Stolitsa» jurnalı. Yanvar, 1991.

**H.HACIƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin
Sumqayıt
şöbəsinin sabiq əməkdaşı**

«1988-ci ildə, SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin birinci müavini Filipp Bobkova deyəndə ki, iğtişaşların qarşısını almaq üçün Sumqayıtda kifayət qədər hərbi qüvvə vardır. Bobkov bizə belə cavab vermişdir ki, bunu mən edə bilmərəm. Moskvadan əmr olmadan hadisələrə müdaxilə etmək olmaz».

**Y.QOLOSİLKİN,
Azərbaycan Respublikası
Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sabiq əməkdaşı**

«Sumqayıtda kameraların quraşdırılması haqqında məlumat əldə etdik. Bu haqda SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə məlumat verdik, əfsuslar olsun ki, bizim məlumatımızı cavabsız qoydular. SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin birinci müavini Filipp Bobkov Bakıya gəldi və Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində müşavirə keçirdi. Axırda tribunaya qalxıb çıxış etdim. Çıxışında qeyd etdim ki, Sumqayıt hadisələri əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə, xüsusi kəşfiyyat orqanları tərəfindən hazırlanmış bir aksiya idi. Hadisələrin gedişi, xarakter, hazırlığı bunu sübut edirdi.

Çıxışından sonra Bobkov məni yanına çağırdı və sübutların doğru olduğunu təsdiq etməyi məndən tələb etdi. Mən ona dedim ki, bizdə olan informasiyaları SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə göndərmişik. Ancaq heç bir cavab verilməyib. Görüşdən sonra mənə Sumqayıtda baş verən hadisələrin tədqiqatı ilə məşğul olmağı qadağan etdilər».

**A.MƏMMƏDOV,
Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin
Sumqayıt Şəhər Şöbəsi sədrinin sabiq müavini**

«Sumqayıt hadisələrinin ssenarisi əvvəlcədən tutulmuşdu. SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsindən polkovnik Poponinin rəhbərliyi altında, 30 nəfərdən ibarət bir heyət Sumqayıta gəldi. Onların Azərbaycan xalqının xeyrinə heç bir tədbir gömədiklərinin şahidi olduq. Əksinə, ermənilərlə söhbətlərində onları azərbaycanlılara qarşı qızıqdırırdılar-Qoşunların gözləmə mövqeyi də hamının təəccübünə səbəb olmuşdu. Məsələ isə aydın idi. Sumqayıtda təxribat törədilməli idi, bu təxribat da törədildi».

YEKUN, NƏTİCƏ:

SSRİ-nin dağıdılması Moskvada sosial-demokratlar, başda Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi M.Qorbaçov olmaqla, həyata keçirilirdi. O, ölkədə demokratiya və aşkarlıq pərdəsi altında demək olar ki, bütün sirli arxivləri açdı və anti-sovet mövqeyində olan alimlər, ziyalılar, yazıçılarla xarici ölkələrin kəşfiyyat orqanlarının vasitəsi ilə SSRİ-ni dağıtmaq, millətlər arasında münaqişə yaratmaq və son nəticədə milli respublikalarda toqquşmalar hazırlamaq istiqamətində ardıcıl işləməyə başladılar. Onlara geniş ideoloji şərait yaradan isə Qorbaçovun «yenidənqurma» siyasətinin baş «memarı» Aleksandr Yakovlev oldu. Həmin demokratları maliyyələşdirənlər isə okeanın o tayında fəaliyyət göstərən xüsusi xidmət orqanları və erməni lobbisi idi.

Mənfur və məkrli siyasətin qurbanı isə Sumqayıt oldu. SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşlarının və Sovet qoşununun Sumqayıtda olması iğtişəşlərin yaxınlaşması haqqında xəbər verirdi. Bəs niyə onlar Sumqayıta ezam olunmuş və rəhbərlik etdikləri yerli təşkilatlara konkret göstərişlər vermirdilər? Mitinqlər başlayanda niyə onlar dağılmadı? Peyda olan qara plaşlılar niyə həbs olunmadı? İğtişəşləri ana bətnindəcə boğmaq olmazdımı?

Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşları və hərbiçilər öz fəaliyyətsizliklərini göstərdilər. Onlar bura iğtişaları dağıtmağa yox, iğtişaları yaratmağa gəlmişdilər. Xüsusi xidmət orqanlarının və əsgərlərin və zabit heyətinin gözləmə mövqeyi bunu sübut edirdi. Əmr Moskvadan gəlməli idi. Əmr isə yubanırdı. Yubandıqca Sumqayıtda insan qanı axıdılırdı.

Qorbaçov çıxışların birində demişdir ki, qoşunlar Sumqayıta bir saat gecikmişdir. Sumqayıt şəhər partiya komitəsinin (1988-ci il nəzərdə tutulur) birinci katibi C.Müslimzadə komendant saati elan olunmamışdan qabaq, general Krayevə demişdir ki, iğtişaların qarşısını almaq üçün qoşunlar şəhərə yeridilməli, quldurların vəhşiliklərinin qarşısı alınmalıdır. Krayev isə Müslimzadəyə müsbət cavab verməmişdir.

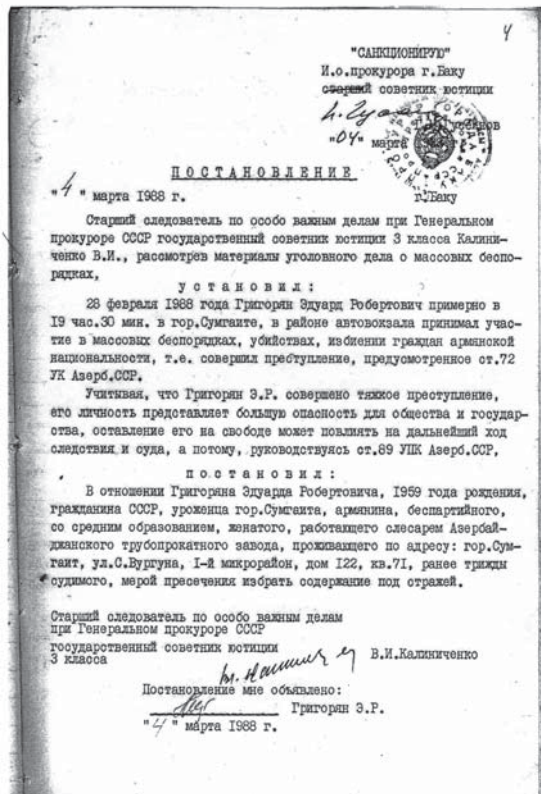
Bu kitabın müəlliflərindən biri, Moskvada SSRİ Müdafiə naziri D.Yazovla (söhbət 1993-cü ildən gedir-müəll.) görüşündə Müslimzadənin Krayevə dediklərini demiş, cavabında isə Sovet marşalı bildirmişdir ki, o, Qorbaçovdan əmr almadığından hadisələrə müdaxilə etməyə ixtiyarı yox idi. Qorbaçov əmr verəndə isə artıq Sumqayıtda 32 nəfər həlak olmuş, yüzlərlə insan müxtəlif bədən xəsarətləri alaraq xəstəxanalara düşmüşlər.

Sovet ordusunun fəaliyyətsizliyi, onun rəhbərinin qətiyyətsizliyi, xüsusi xidmət orqanlarının təxribatı nəticəsində Sumqayıtda günahsız insanların qanı axıdıldı. Bunu kimin ayağına yazaq? Cavab birmənalıdır: Qorbaçovun, Mərkəzi Komitədə qruplaşmalardan biri olan «sosial-demokrat» qüvvələrin və xüsusi xidmət orqanlarının.

QRİQORYAN KİMDİR? TƏŞKİLATÇI, YOXSА İCRAÇI?

SSRİ Baş Prokurorluğunun və Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun apardıqları istintaq işindən Qriqoryanın həqiqətən kim olduğu aşkarlanır. Onu bu işə cəlb edən, maddi yardım göstərən, təlimatlandıran kimlər idi? Erməni ekstremistləri Sumqayıt iğtişaşlarında hansı kod altında qırğınlar törədir, qətlər edirdilər? Bu suallara aşağıda ətraflı cavab verməyə çalışacağıq.

Qriqoryan başqa cinayətkarlar kimi, istintaq qrupundan yayınmaq istəyirdi, lakin bu mümkün olmadı. Onun həbsi ilə bağlı sənədi dərc edirik.

“ TƏSDİQ EDİRƏM ”
Bakı şəh. Prokurorunun
vəzifəsini icra edən, ədliyyə müşaviri
H.M.Hüseynov
“04” mart 1988-ci il

Q Ə R A R

“4” mart 1988 - ci il

SSRİ Baş Prokuroru yanında xüsusilə mühüm işlər üzrə Baş müstəntiq, 3-cü dərəcəli dövlət ədliyyə müşaviri Kalinichenko V.İ. kütləvi iğtişaşlar haqqında cinayət işinin materiallarına baxaraq,

M ü ə y y ə n e t d i :

28 fevral 1988-ci ildə Qriqoryan Eduard Robertoviç təxminən saat 19.30-da Sumqayıt şəhərində avtovağzal yaxınlığında kütləvi iğtişaşlarda, qətlərdə erməni millətindən olan şəxslərin döyülməsində iştirak etmişdir, yəni Azərb.SSR CPM-nin 72-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət törətmişdir.

E.R.Qriqoryanın ağır cinayət törətdiyini, onun şəxsiyyətinin cəmiyyət və dövlət üçün böyük təhlükə təşkil etdiyini, onun azadlıqda qalmasının istintaqa və məhkəmənin gedişinə təsir edə biləcəyini nəzərə alaraq, Azərb.SSR CPK-nin 89-cu maddəsinə əsaslanaraq,

Q ə r a r a a l d ı :

1959-cu il təvəllüdü, SSRİ vətəndaşı, Sumqayıt şəhərində anadan olmuş, bitərəf, orta təhsilli, evli, Azərbaycan boruyayma zavodunda çilingər işləyən və Sumqayıt şəhəri, 1-ci mikrorayon, S.Vurğun küçəsi, ev 122, mənzil 71 ünvanında yaşayan, üç dəfə məhkum olunmuş Qriqoryan Eduard Robertoviç barəsində azadlıqdan məhrum etmə qəti imkan tədbiri seçilsin.

SSRİ Baş prokurorluğu yanında
xüsusilə və mühüm işlər üzrə Baş müstəntiq,
3 dərəcəli dövlət ədliyyə müşaviri
V.İ.Kaliniçenko

Qərar mənə təqdim edilmişdir:
(imza) _____ Qriqoryan E.R.
4 mart 1988-ci il

Qriqoryanın həbsindən sonra SSRİ Baş Prokurorluğu və Azərbaycan Prokurorluğu bu qatı cinayətkarın Sumqayıtda törətdiyi əməllərini sübut etmək üçün onu bir neçə nəfərlə üzləşdirmiş, zərərçənlərdən və şahidlərdən ifadələr almışlar. Qriqoryanın vəhşicəsinə və qəddarcasına olan hərəkətləri insanlarda ancaq ikrah hissi doğurur. Belə bir insan üç gün ərzində qətl hadisələrində, erməni qadınlarının zorlanmasında, qarətdə və dağıntılarda ətrafına topladığı cinayətkar ünsürlərə rəhbərlik etmişdir. Onun dəstəsində olan cinayətkar qrupun bir neçə üzvü həbs olunsa da, təəssüflər olsun ki, bir çoxu SSRİ Baş Prokurorluğunun və SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin rəhbərlərinin xeyir-duası ilə aradan çıxmışlar. Nə isə...

Üzləşdirmə və şahid ifadələrinə diqqət yetirək.

ÜZLƏŞDİRMƏDƏ DİNDİRMƏ PROTOKOLU

15 mart 1988-ci il.

SSRİ Baş Prokuroru yanında xüsusi və mühüm işlər üzrə Baş müstəntiq Kaliniçenko V.İ. və Baş İstintaq İdarəsinin prokuroru Moskalyov A.S., zərərçəkmiş Mejlumyan Lyudmila Qriqoryevna və təqsirləndirilən Qriqoryan Eduard Robertoviçin üzləşdirilməsi.

... Zərərçəkmiş L.O. Mejlumyana sual: - Siz ilk dəfə Qriqoryanı hansı şəraitdə görmüsünüz?

L.O.Mejlumyanın cavabı: - İlk dəfə mən onu 1988-ci il, fevral ayının 28-də bizim mənzilə zorla daxil olan cinayətkarların arasında görmüşəm. Ondan əvvəl onu görməmişdim, onunla tanış deyildim, onun nə etdiyi yadımda deyil.

Qriqoryan: - Mən bu qızı tanımıram.

Mejlumyana sual: - Tanınma keçiriləndə siz Qriqoryanı tanıdınız və izah etdiniz ki, bu, zorakılıq edənlərdən biridir. Bu, belədir?

Mejlumyanın cavabı: - Bəli, mən onu yaxşı yadımda saxladım. O, bizim mənzildə olub. Ancaq konkret nə etdiyini indi deyə bilmərəm. Bunu və bir “çəpgözü” yaxşı yadımda saxlamışam.

Mejlumyana sual: - Qriqoryan deyir ki, Siz səhv edirsiniz və o, heç vaxt sizin mənzilinizdə olmamışdır?

Mejlumyanın cavabı: - Onun bizim mənzildə olması dəqiqdir, ancaq onun nə etdiyi indi yadımda deyil. Ancaq onun özü yaxşı yadımda qalıb.

Qriqoryan: - Sənin dediyin “çəpgöz”ü mən tanıyıram. Onun adı Nadirdir. O, mənim qonşumdur. Mən bunu edə bilməzdim. Mən hər bir tanıdığım qıza “bacı” deyirəm. Mən bilirəm ki, orada olmamışam. Mən işdən qayıdandan sonra uşağımla məşğul olmuşam.

Qriqoryana sual: - Sizi tanıdılmaya təqdim edəndə, siz Mejlumyana tanış olmayan digər iki nəfərin iştirakı ilə ona təqdim edilmisiniz.

Ancaq bu şəxslərin arasında Mejlumyan məhz sizi tanıdı, başqalarını isə tanımadı.

Qriqoryan: - Mən hər şeyi başa düşürəm. Ancaq mənə oxşayan yaramaz adam ola bilərdi. Bu qız səhv edə bilər. Mən o axşam özüm də onlardan qaçırdım, onlar məni də bıçaqlaya bilərdilər.

Qriqoryana sual: - Siz “onlardan” necə qaça bilərdiniz? Sizin sözlərinizdən, o axşam Siz evdə oturmuşdunuz.

Qriqoryan: - Mən müstətiqə ətraflı danışmışdım ki, fevral ayının 28-də axşam qohumlarıma yanına getmişdim və evə saat 20.00 radələrində qayıdırdım. Mənim arxamca qaçırdılar, məni də bıçaqlamaq istəyirdilər. Anam və arvadım demişdilər ki, mən heç bir yere getməyim, evdə olum. Mən isə arvadımın rəfiqəsini, Sveta Ağayevanı yola salmağa getdim, sonra da arvadımın qardaşına baş çəkdim və qayıdanda bir dəstə adamı gördüm. Onlar qışqırdılar ki, bu da (yəni, mən) ermənidir. Bu qızı isə mən tanıyıram.

Mejlumyana sual: - Görürsünüz, Qriqoryan təkid edir ki, siz səhv edirsiniz və o, sizi tanıyır.

Mejlumyanın cavabı: - Mən onu çox yaxşı yadda saxlamışam və əgər mən səhv edərəmsə, deməli, 100 faiz ona oxşayan adam var. Amma belə olmur.

Mejlumyana sual: - Sizin Qriqoryana sualınız varmı?

Mejlumyanın cavabı: - Xeyr, mənim ona heç bir sualım yoxdur.

Qriqoryanın Mejlumyana müraciəti: - Mənim ona sualım var. Mən səndən xahiş edirəm, Lyüdmila...

Müstətiqin iradı: - Bu sual deyil, zərərçəkəni dilə tutmaq üçün yenidən başlanan cəhdlərdir.

Qriqoryan: - Bu, dilə tutmaq üçün cəhd deyil. Qoy o, vicdanla desin.

Müstətiqin iradı: - Sizə xəbərdarlıq olunur ki, müəyyən intonasiya ilə tələffüz olunan “vicdanla desin” sözləri ilə, “bacı can, səndən xahiş edirəm” və s. müraciət etməklə siz zərərçəkənə təsir etməyə cəhd göstərirsiniz. Axı bunlar sual deyil. Bunları deyərkən siz istəyirsiniz ki, zərərçəkən zorlama vaxtı sizin orada olmadığınıza təsdiq etsin. Əslində, siz zərərçəkəni öz ifadəsini geri götürməyə məcbur etmək üçün cəhd göstərirsiniz.

Qriqoryan: - Əsla yox, əsla yox.

Qriqoryana sual: - Bəs, onda, nəyə lazımdır belə yazıq-yazıq: “Mənim sənin kimi bacım var, sənin kimi arvadım var” deyimləri?

Qriqoryanın cavabı: - Yox, yox. Mən demək istəyirəm ki, həmin axşam məni və mənim ailəmi də təhlükə gözləyirdi, ona görə mən orada ola bilməzdim, başa düşürsünüz, ola bilməzdim. Mən özüm də zərər çəkə bilərdim. Mənim özümü də təhlükə gözləyirdi.

Qriqoryana xəbərdarlıq: - Sizi heç kəs məcbur etmir ki, ifadə verəsiniz və ya bunları boynunuza alasınız. İndi zərərçəkənlə sizin aranızda üzləşdirmə keçirilir, zərərçəkən onu zorlayanlardan biri olduğunuzu təsdiq edir və sizi tanıyır. Bu üzləşdirmədən əvvəl zərərçəkənin bacısı da Sizi cinayətkarlardan biri kimi tanımışdır. Bu qədər təsadüflər ola bilərmi?

Qriqoryan: - Mən bilirəm, siz nə istəyirsiniz. Orada “çəpgöz” də var idi. Bizi birlikdə tutmuşdular. Ancaq o hara, mən hara.

Yazılanlar bizim dilimizdən alınıb və düzdür, biz tərəfdən oxunmuşdur, heç bir pozuntu və əlavələr yoxdur.

İmzalar:

_____ Mejlumyan
_____ Qriqoryan

SSRİ Prokurorluğunun Baş İstintaq

İdarəsinin prokuroru: _____

A.S.Moskalyov

SSRİ Baş Prokuroru yanında

Xüsusi işlər üzrə Baş müstəntiq: _____ V.İ.Kaliniçenko

* * *

Sumqayıt şəhər Daxili işlər şöbəsinin post-patrul xidməti bölüyünün milisioneri Heydərov Pərvərdigar Hüseyn oğlu 1965-ci il ildə Ermənistan SSR-nin Masis rayonunun Dəmirçi kəndində anadan olmuş, azərbaycanlı, orta təhsilli, bitərəf, subay, Sumqayıt şəhərinin sakini.

3 dəfə, müxtəlif tarixlərdə, müxtəlif müstəntiqlər tərəfindən şahid qismində dindirilib:

1) 22 mart 1988-ci il tarixdə, Sumqayıt şəhər, daxili işlər şöbəsində, SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi Yermolenko tərəfindən;

2) 6 iyul 1988-ci il tarixində, Bakı şəhəri, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi A.Əliyev tərəfindən;

3) 9 avqust 1988-ci il tarixində, Bakı şəhəri, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi Starikov V.İ. tərəfindən.

Şahid P.H.Heydərovun ifadələrində qeyd edilir ki, «1988-ci il, fevral ayının 28-də təxminən 200-300 nəfərdən ibarət iğtişaş törədənlər ayrı-ayrı dəstələr halında avtovağzal yaxınlığında toplaşmışdılar. Onlar Bakı şəhərindən Sumqayıta daxil olan yaşıl qəngli “Moskviç-2140” markalı bir avtomobili saxladılar. Maşında, sükunun arxasında təxminən 50 yaşında olan bir qadın, sağ tərəfində təxminən eyni yaşda kor kişi, arxa oturacaqda isə 13-14 yaşlarında bir qız uşağı vardı. Onların üçün də maşından çıxarıb döyməyə başladılar».

Pərvərdigar Heydərov, daha bir milis serjantı Nağı Nuriyev və kütlədən onlara kömək göstərən daha iki nəfər mülki şəxslə birlikdə sərnişinləri kütlənin əlindən almağa müvəffəq oldular. Qızı milis polkovniki Fətəliyevə təhvil verdilər, kişini və qadını bir nəfər oğlan aparıb xəstəxanaya yola saldı. Quldur dəstələri maşını çevirib, od vurub yandırdılar.

Nuriyev Nağı Məmməd oğlu, 1961-ci ildə Sumqayıt şəhərində anadan olmuş, azərbaycanlı, orta təhsilli, Ümumittifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının üzvü, (1988) ailəli, daxili işlər şöbəsi post-patrul xidməti bölüyünün milisioneri, Sumqayıt şəhərinin sakinisi.

Müxtəlif tarixlərdə iki dəfə müstəntiqlər tərəfindən “Moskviç” epizodu ilə bağlı, şahid qismində dindirilib:

1) 21 mart 1988-ci il tarixində, Sumqayıt şəhəri, yol polis xidmətində SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi Yermolenko tərəfindən;

2) 9 avqust 1988-ci il tarixində, Bakı şəhəri, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstətiqi Yusupov R.M. tərəfindən.

“Moskviç” epizodu üzrə şahid qismində dindirilən serjant Nağı Nuriyevin ifadələri həmin epizod üzrə şahid qismində dindirilmiş milisyoner Pərvərdigar Heydərovun ifadələri ilə mahiyyət etibarilə üst-üstə düşür. N.Nuriyev göstərir ki, onlar yaşıl rəngli “Moskviç” maşınının sərnişinlərini iğtişaşçıların əlindən alıb xilas etmişlər. Müstətiqin suallarına cavab olaraq onun 9 avqust tarixində verdiyi ifadəsindən bir hissəni oxuculara təqdim edirik:

“... 1988-ic il, fevral ayının 28-də mən və P.Heydərov Sumqayıt şəhəri, daxili işlər şöbəsinin birinci bölməsinin rəisi, mayor M.Dəmirov avtovağzalın yaxınlığında növbə çəkirdik. Saat 16 radələrində Sülh və Dostluq küçələrinin kəsişməsində Bakı şəhəri tərəfdən yaşıl rəngli “Moskviç” markalı avtomobil göründü. Cavan oğlanlardan ibarət böyük bir dəstə maşında olan sərnişinlərin milliyyətini yoxlamaq məqsədilə onları saxladılar. Maşında sükan arxasında orta yaşlı qadın, bir nəfər orta yaşlı kişi, bir də 15-16 yaşlarında bir qız var idi. Dəstədəki oğlanlar bunlardan sənəd tələb etdilər. Biz bu vəziyyəti görəndə dəstənin içindən maşına yaxınlaşdıq. Dəstədən kimsə dedi ki, maşındakılar ermənilərdir. Xuliqanlar maşını sərnişinlərlə birlikdə aşırmağa başladılar. Onlar “ermənilərə ölüm!”- deyər qışqırırdılar. Heydərov və mən maşını aşırmağa mane olduq. Bu zaman xuliqanlar maşındakı adamları çıxardılar. Mən bunun necə baş verdiyini xatırlaya bilmirəm. Heydərov və mən sərnişinlərə zərər toxunmasın deyər, onları dairəyə aldıq. Quldur dəstələri onları öldürə bilərdilər. Onların məqsədləri maşında olan sərnişinləri qətlə yetirmək idi. Çünki çox azğınlaşmışdılar. Hiss olunurdu ki, narkotik maddələr qəbul ediblər, sərxoşdurlar. Mən fikir verdim, çoxlarını tanımadım. Dəstədə olanlar sumqayıtlı deyildilər. Onlar bizim başımızın üzərindən onlara zərbə endirirdilər. Biz onları inandırmağa çalışdıq ki, bunlar erməni deyil, ləzgidirlər. Bizə inanmadılar. Kişinin başına ağacla zərbə vurdular. Başından qan açıldı. Qadının bədəninə, başına yumruq, təpik vurmağa başladılar. Heydərov qızı harasa apardı, mən isə qadın və kişinin yanında qaldım. Bu zaman Heydərov da bədən xəsarəti aldı, çənəsindən qan axırdı. Yadımda deyil,

mən bu iki nəfərlə, kütlənin içindən necə çıxı bildik. Kişi qan içində idi, qadın da döyülmüşdü, ancaq onun üstündə qan görmədim. Onları xəstəxanaya aparmaq istədim, bu vaxt qadın məndən xahiş etdi ki, mən qızını tapım.

Heydərov qızı müdafiə edən zaman gördüm ki, qızın paltarı cırılmışdı, sinəsi görünürdü. Azğınlaşmış dəstədən kənardə hərbiçilər var idi. Mən onlara yaxınlaşdım. Kömək istədim. Xahişimə məhəl qoymadılar.

Maşının saxlandığı yerin yaxınlığında beşmərtəbəli bina var idi. Binanın girişində milis işçiləri, yanğınsöndürənlər var idi. Binanın blokunda Heydərovun xilas etdiyi qız da dayanmışdı. Azğınlaşmış dəstə tələb edirdi ki, milis işçiləri qızı onlara versinlər. Qızı azğınlaşmış quldur dəstələrinə vermədik.

Sual: - *Siz necə bilirsiniz, bu maşında olan sərnəşinləri həqiqətən öldürə bilərdilər?*

Cavab: - *Əlbəttə, əgər biz yaxınlıqda olmasaydıq, mən bilmirəm nə baş verə bilərdi. Onları parçalayardılar. Çünki, qızı olmuş kütlə yalnız bunların ölümünü istəyird. Hamısı qışqırırdı: "ermənilərə ölüm!" ...*

ZƏRƏRÇƏKƏNİN DİNDİRMƏ P R O T O K O L U

19 yanvar 1989-cu il.

Zərərçəkmiş Mejlumyan Roza Antonovnaya 1989-cu il, yanvar ayının 19-da **Yerevan** şəhərində SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqləri Lukiriç Vasili Qriqoryeviç və Makruşin Sergey Nikolayeviç tərəfindən Ermənistan SSR Prokurorluğunun kriminalist-prokuroru Gülnəzəryan Rafael Oksyonoviçin iştirakı, 23641 sayılı hərbi hissənin hərbi qulluqçusu Mehdiyev Bəşir Avizoviçin və 3217 sayılı hərbi hissənin hərbi qulluqçusu Qriqa Valeri İvanoviçin şahidliyi ilə, Ermənistan SSR CPM-nin 155 və 157-ci maddələrinin tələblərini gözləməklə, əvvəlcədən hər biri ayrıca nömrə ilə qeyd edilmiş 22 nəfər kişinin, o cümlədən Sumqayıt şəhərindəki kütləvi iğtişaslarda

iştirak etmiş adamların əks olunduğu videokasset tanınmaq üçün ona göstərilmişdir.

Videoyazıya baxarkən zərərçəkmiş Mejlumyan Roza Antonovna 5 nömrəli kadri saxlamağı xahiş etmiş və müstəntiqlərin suallarına aşağıdakı cavabları vermişdir:

П Р И Л О Ж Е Н И Е

к протоколу _____ опознания _____ от „ 9 “ марта _____ 19 88 г.
по уголовному делу № _____

Предъявление лица для опознания потерпевшей Межлумян Л.Г.
обвиняемого Григоряна Эдуарда Робертовича.

Пошитые: УСР Степан

Следователь: Степан

**Zərərçəkən L.Q.Mejlumyanın üzləşdirmə zamanı
Qriqoryan Eduard Pobertoviçi tanınması**

Sual: - *Onun soyadı nədir?*

Cavab: - *Qriqoryan Eduard Robertoviç.*

Sual: - *Qısaca deyin, Sizin mənzilinizdə o nə edirdi?*

Cavab: - *O, mənim gözümlə qabağında qızım Karinanı zorladı.*

Sual: - *O, daha nə etdi?*

Cavab: - *O, məni vururdu.*

Sual: - *Nə ilə vururdu?*

Cavab: - *Sınıq stulun ayağı ilə vururdu.*

Sual: - *Siz onun barəsində ifadə vermisinizmi?*

Cavab: - *Bəli, ifadə vermişəm.*

Sual: - *İfadəniz həqiqətə uyğundurmu?*

Cavab: - *Bəli, həqiqətə uyğundur və qüvvədə qalır.*

Sual: - *Əvvəllər dediklərinizə əlavə etməyə sözlünüz varmı?*

Cavab: - *Xeyr.*

ZƏRƏRÇƏKƏNİ DİNDİRMƏ P R O T O K O L U

19 yanvar 1989-cu il.

Zərəçəkmiş Mejlumyan Karina Qriqoryevnaya 1989-cu il, yanvar ayının 19-da **Yerevan şəhərində**, SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqləri Lukiriç Vasili Qriqoryeviç və Makruşin Sergey Nikolayeviç tərəfindən, Ermənistan SSR Prokurorluğunun kriminalist-prokuroru Gülnəzəryan Rafael Oksyonoviçin iştirakı, «11389» sayılı hərbi hissənin hərbi qulluqçusu Qabidullin Radik Fanzaleyeviçin və «11389» sayılı hərbi hissənin hərbi qulluqçusu Boldyarev Viktor Anatolyeviçin şahidliyi ilə Ermənistan SSR CPM-nin 155 və 157-ci maddələrinin tələblərini gözləməklə əvvəlcədən hər biri ayrıca nömrə ilə qeyd edilmiş, 57 nəfər kişinin, o cümlədən Sumqayıt şəhərindəki kütləvi iğtişaşlarda iştirak etmiş adamların əks olunduğu iki videokaset tanınmaq üçün göstərilmişdir. Videoyazıya baxarkən zərəçəkmiş Mejlumyan Karina Qriqoryevna 5 nömrəli kadri saxlamağı xahiş etmiş və müstəntiqlərin suallarına aşağıdakı cavabları vermişdir:

Cavab: - *Bax, mən onu tanıyıram. Məncə, o, Qriqoryan Edikdir. O, bizim mənzilimizdə olmuşdur. Talançıların arasında birinci idi.*

Sual: - *Mənzilə soxulanların?*

Cavab: - *Bəli, mən gördüm, o, mənim anamın başına stulun sınıq ayağı ilə necə vururdu .*

Sual: - *Stulu o özü sındırdı?*

Cavab: - *Bəlkə də özü, mən görmədim.*

Sual: - *O, daha nə etdi? Kimisə zorladımı?*

Cavab: - *Onun kimisə zorladığını mən görmədim.*

Sual: - *Siz onu talançı kimimi yadda saxladınız?*

Cavab: - *Mən yalnız onu gördüm ki, o, anamı stulun ayağı ilə bir neçə dəfə vurdu.*

Sual: - *Mənzildə o nəyi isə sındırdımı?*

Cavab: - *Mən görməmişəm o nəyi isə sındırdı, ya yox, çünki mən qonaq otağında olmuşam, həmin vaxtı yataq otağında əşyaları sındırırdılar.*

Sual: - *Siz onun barəsində ifadə vermişinizmi?*

Cavab: - *Onun barəsində mən əvvəllər ifadə vermişəm və ondan imtina etmirəm.*

Sual: - *Bu, belədir?*

Cavab: - *Bəli.*

Sual: - *Siz tam əminsizmi ki, bu odur?*

Cavab: - *Bəli.*

**Lyudmila və Karina
Mejlumyanlar
Yerevanda Qriqoryana qarşı
ifadə verirlər**

ZƏRƏRÇƏKƏNİN DİNDİRMƏ P R O T O K O L U

03 sentyabr 1988-ci il.

Zərərçəkmiş **Mejлумyan Karina Qriqoryevnanın** 1988-ci il, sentyabr ayının 3-də SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi S.Q.Kamagin tərəfindən şahid qismində dindirilərəkən verdiyi ifadəsindən:

“...Mən bayaq dedim ki, E.R.Qriqoryanın hərəkətlərini görməmişəm, lakin indi yaxşı yadıma düşdü ki, məhz E.R.Qriqoryan anamı döyürdü, sınıq stulun ayağı ilə başına vururdu. Mən bunu yaxşı görürdüm və özlüyümdə belə qərara gəldim ki, Qriqoryan, xarici görünüşünə görə, ləzgidir.”

“...Mənzilimizdə talan başlandıdan təxminən 15-20 dəqiqə keçmiş otağa zahirən mədəni görüntülü 25-30 yaşlarında, üzü təmiz qırılmış bir cavan oğlan daxil oldu. Onun üzündə yadda qalan heç bir əlamət görmədim, əynində qara layka plışı vardı. Plaşın altında ağ köynək geyinmişdi. Onun gəlişilə, otaqda olanların hamısı susdu, bizi vurmağı dayandırdılar, o isə dedi: “Bəsdir, bu mənzillə qurtarın.” Yanında olanlardan biri məni göstərərək: «Bəs bununla nə edək?» sualına o, dedi: “Onu götürün, çıxarın həyətə.” Bu sözlərdən sonra bir neçə adam mənim əllərimdən və ayaqlarımdan yapışıb otaqdan çıxartdılar. Bundan sonra bizim mənzildə nələrin baş verdiyini mən bilmirəm. Məni həyətə aparanda əynimdəki yubkanı çəkib başımdan çıxarıb atdılar. Mənə vurmağı davam edirdilər, əllərimdən və ayaqlarımdan yelləndərək bədənimə divara, pilləkənin dəmir tutacaqlarına, pillələrinə vururdular. Mən onlara heç bir müqavimət göstərmirdim, çünki mənim buna halım qalmamışdı. Hələ otaqda mən xahiş edirdim ki, mənə toxunmasınlar, amma mənə qulaq asmırdılar. Beləliklə, məni çölə çıxardılar, asfaltın üstünə atdılar və təpikləməyə başladılar. Ağ ciyər tərəfdən güclü zərbə hiss etdim və huşumu itirdim. Özümə gələndə gördüm ki, məni döyməkdə davam edirlər və mən yenə də huşumu itirdim. Bir də özümə gələndə gördüm ki, bizim evin 8-ci mənzilindəyəm, qonşularımızın mənzilində. Valideinlərim də burada idilər. Az-maz yadıma gəlir ki, bir qədər sonra,

nə qədər vaxt keçdiyini bilmirəm, bacım Marina da bura, bizim yanımıza gəldi. Bu müddət ərzində onun harada olduğunu bilmirəm, ancaq ona heç nə etməmişdilər. Ondan sonra Lyudmilanı da bura gətirdilər, deyəsən onu bizim topladığımız mənzilin sahibi gətirmişdi. Lyudmilanı da möhkəm döymüşdülər...”

Şəxsin tanınma üçün təqdimatı protokolundan

09 mart 1988-ci il.

SSRİ Baş prokuroru yanında xüsusilə mühüm işlər üzrə baş müstəntiq Kaliniçenko V.İ, Azərbaycan SSR CPM-nin 177 və 179-cu maddələrə uyğun olaraq, **şahid Mejlumyan Lyudmila Qriqoryevnaya** tanınmaq üçün şübhəli şəxsi təqdim etdi.

Tanınma keçirilən otağa dəvət olunmuş şahid Mejlumyan L.Q. tanınmaq üçün ona təqdim olunan üç nəfərə baxaraq dedi: *“Mənə tanınmaq üçün təqdim olunan şəxslər arasında heç şübhə etmədən istintaq zamanı verdiyim ifadədə göstərdiyim və indi təqdim olunanların ortasında əyləşmiş oğlanı şübhəsiz tanıyıram. Onu sifətinin cizgilərinə, xarici görkəminə görə tanıyıram. Onun 28 fevralda hərəkətləri barədə təfsilatı ilə dindirmələr zamanı danışacağam.”* Tanınana təklif olundu ki, öz adını desin. Bundan sonra o, öz adını deyir: **Qriqoryan Eduard Robertoviç.**

ŞAHİDİ DİNDİRMƏ P R O T O K O L U

09 mart 1988-ci il.

SSRİ Baş Prokuroru yanında xüsusilə mühüm işlər üzrə baş müstəntiq Kaliniçenko V.İ. şahid qismində **Mejlumyan Lyudmila Qriqoryevnanı** dindirdi.

L.Q.Mejlumyanın ifadəsindən:

“Bu gün mənə tanınmaq üçün üç nəfər, 1988-ci il, fevral ayının 28-də Sumqayıtda kütləvi iğtişaşlarda iştirak etdikləri şübhə altında olan şəxslər təqdim olundu...”

«Özünü Qriqoryan adlandıran oğlanı mən əminliklə tanıdım. O gecə bu oğlan azərbaycan dilində danışır, amma mən fikirləşdim

ki, o, azərbaycanlı deyil, ləzgidir. O şəxsən məni zorladı. Yadımdadır, birincilərin sırasında idi və məni zorlayanların, təxminən beşincisi idi... O, məni döşəmənin üstündə zorladı...»

Şahidi dindirmə p r o t o k o l u n d a n

26 sentyabr 1988-ci il.

Şahid Ağayev İqor Mamedxanoviçin (1961-ci ildə Sumqayıtda anadan olub. Azərbaycanlıdır. Orta təhsili var. Subaydır. Ünvanı: Sumqayıt şəhəri, 7-8-12-ci məhəllə, Nizami küç, ev 1, mənzil 2) 1988-ci il, sentyabr ayının 26-da SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi S.Q.Kamagin tərəfindən şahid qismində dindirilərəkən verdiyi ifadəsindən:

“Mən 1980-ci ilin may ayından 1982-ci ilin mart ayınadək ordu sıralarında xidmət etmişəm.

1988-ci il, fevral ayının 28-də səhər öz işlərimlə əlaqədar, Bakıya getdim. Sumqayıta axşam avtobusla qayıtdım, təxminən saat altı – yeddi oldu. Şəhərdə kütləvi iğtişaşlar baş verirdi. Belə ki, adamlar dəstələrlə ora-bura qaçırdı. Uzaqdan gördüm ki, “Sputnik” mağazasının yanında böyk tonqal yanır, deyəsən, yanan maşın idi, yaxşı görmək olmurdu. Çünki bizim avtobusun qarşısını şəhərin girəcəyində bir dəstə adam kəsdi, pəncərələrin şüşələrini sındırdılar. İçəri bir neçə nəfər daxil olub, sürücüdən soruşdular ki, aranızda erməni varmı? Cavab verdi ki, yoxdur.

Mən avtobusdan düşüb piyada getdim. 3-cü mikrorayonun yanından keçəndə gördüm ki, burada da böyük bir dəstə adam 17/33 «b» sayılı evdə yaşayan tanışım Mejlumyan Lyudmilagilə tərəf gedirlər. Mən onun həyatına görə narahat oldum və qərara aldım ki, gedim baxım, onların mənzillərini dağıtmayıblar ki? Evlərinə yaxınlaşanda gördüm ki, birinci blokun qarşısında bir dəstə adam toplaşmış, kimisə döyürlər. Amma döyüləni görmək mümkün deyildi. Çünki çox sayda adamların əhatəsində idi. Mən tez beşinci mərtəbəyə qalxdım və Mejlumyanların mənzilinə daxil oldum, qapı açıq idi. Mənzildə 20-25 nəfər var idi, hamı əşyaların, mebellərin içərisində eşələnirdi, mənzildə hər şey sındı-

rılmışdı, dağıdılmışdı. Mən koridorun qurtaracağındakı otağa keçdim, otağın balkona çıxan qapısının qabağında 10-15 nəfər mənə tanış olmayan oğlanlar durmuşdu, balkonda nə baş verirdi bilmirəm, çünki onların nə etdiklərini görmək olmurdu. Mən o biri otağa keçdim və gördüm ki, üç-dörd nəfər oğlan çarpayının altından Mejlumyan Marinanı və bir rus qızını çəkib çıxarırlar.

Marina özünü azərbaycanlı kimi təqdim elədi və ona toxunmadılar. Mən qızlara kömək etdim, onlar geyindilər və mənzildən çıxdıq. Həyətə çıxartmaq istəyirdim ki, bloka böyük bir dəstə adam girdi və yuxarı qalxmağa başladılar. Bunu görüb, mən 3-cü, ya 4-cü mərtəbədə yaşayanların qapılarını döyməyə başladım, qapını bir qadın açdı, mən qızları içəri saldım və ev sahibəsindən xahiş etdim ki, onlara bir müddət sığınacaq versin, özüm isə otaqdan çıxdım. Mənzilin qabağında 15-20 dəqiqə pilləkəndə oturdum, çünki özümü pis hiss etdim, gördüklərim mənə pis təsir etmişdi. Sonra yavaş-yavaş özümə gəldim. Yuxarı çıxanlardan biri məndən sənədlərimi göstərməyi tələb etdi, cavab verdim ki, sənədlər yanımda deyil. Onda o soruşdu ki, mən erməni olmadığımı necə sübut edə bilərəm. Mən cavab verdim ki, gedək bizim evə, göstərim. Onda həmin oğlan məndən əl çəkdi. Bir qədər oturub həyətə çıxdım və düz qapının ağzında Mejlumyan Karınanı gördüm. O, huşunu itirmişdi, möhkəm əzişdirilmişdi, tamam çılpaq idi. Mən onu qollarıma alıb bloka saldım, bir müddətdən sonra özünə gəldi. Onu ayaqları üstə qoydum və getməkdə kömək edərək mənzillərdən birinə saldım, hansı mərtəbə idi, yadımda deyil. Özüm isə yenə həyətə çıxdım, bir müddət orada dayandım, siqaret çəkdim. Qonşu blokların birində mənzillər qarət edilirdi. Əşyaları bayıra atırdılar, qadın naləsi eşidilirdi. Mən Karınanı qoyduğum mənzilə qalxdım, orada artıq onun valideynləri və bacısı Marina da var idi. Lyudmila isə yox idi və onun anası məndən xahiş etməyə başladı ki, mən Lyudmilanı tapım, amma elə bu vaxt Lyudmila özü gəldi, o da möhkəm döyülmüşdü. Mənim yadıma o da düşdü ki, mən lap əvvəl ilk dəfə Mejlumyanların mənzilinə gələndə pilləkənin başında yaşlı bir kişini gördüm, o qan içində idi və mənə belə gəldi ki, bu Mejlumyan Lyudmilanın atasıdır. Onun yanında, deyəsən, heç kəs yox idi. Vəssalam, Mejlumyanların mənzilində və onların evinin yanında mənim gördüklərim bunlardır...».

ZƏRƏRÇƏKƏNİN DİNDİRMƏ P R O T O K O L U

29 avqust 1988-ci il.

Zərərçəkən Mejlumyan Lyudmila Qriqoryevnanın SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi S.Q. Kamaginə verdiyi ifadəsindən:

“... otağa təxminən 30 yaşında bir kişi daxil oldu. O, hündürboylu idi, ola bisin ki, mənə belə görünürdü, çünki mən dizlərim üstə durmuşdum. Onun sifəti təmiz idi; sarımtıl bıqları vardı, görünür, siqaret tüstüsündən saralmışdı. Qonur gözləri vardı. Laykadan, ya da ona oxşayan materialdan pləş geyinmişdi. Əynində ağ köynək vardı. Əllərində, məncə, kağız üçün tünd rəngli qovluğu var idi. O, otağa daxil olan kimi, otaqda olanların hamısı (mən bizim mənzilə soxulanları nəzərdə tuturam) susdu və Muravyov Vadim ona yaxınlaşıb adı ilə müraciət etdi, adı yadımda deyil, cibindən bizim mənzildən götürdüyü bütün qızıl əşyaları çıxartdı və ona göstərərək dedi: “Bax, mən onlardan nə götürmüşəm.” Həmin adam Muravyovun əlindən bir neçə qızıl əşyanı götürdü, sonra dedi: “Bəsdir, burada artıq nə qədər qan tökülüb, gedirik buradan.” Dərhal, heç bir danışıqsız, otaqdakıların hamısı çıxmağa başladı, həmin adam da mənzildən çıxdı.

Otaqda üç nəfər oğlan qaldı, mən onları əvvəl görməmişdim. Onlardan biri mənə yaxınlaşdı və erməni dilində dedi: “Bacı can, mən özüm bu yaxınlarda Ermənistandan gəlmişəm və mənim də onlardan zəhləm gedir, onları görməyə gözüüm yoxdur. Biz indi 3-cü bloka gedirik, sən isə bir çəkiç tap, mismar tap, qapını içəridən mıxla, onlar yenə qayıda bilərlər.” O mənə kömək elədi ki, gecə köynəyimi... geyinəm, çünki özüm geyinə bilmirdim – bütün bədənəm ağrıyırdı, əllərim əsirdi. Sonra o, mənzilin giriş qapısını yerinə taxdı və xahiş etdi ki, mən mıx və çəkiç gətirim. Mən balkona getdim, balkonun döşəməsindəki şüşə qırıntıları ayaqlarıma batdı, çünki mən ayaqyalın idim, və otağa əliboş qayıtdım. Bu halda həmin oğlan məndən soruşdu ki, qonşulardan kimsə məni gizlədə bilərmə və məni mənzildən çıxartdı. Biz aşağı,

4-cü mərtəbəyə endik, o, Ağayevlərin qapısının zəngini çaldı, içəridən qapını açdılar, oğlan onlara nə işə dedi və onlar məni içəri buraxdılar...”

Zərərçəkən **Mejlumyan Lyudmila Qriqoryevnanın** bu ifadəsini bircə dəfə diqqətlə oxumaq kifayətdir ki, 1988-ci ilin 27-29 fevral günlərində Sumqayıt şəhərində kütləvi iğtişaşların elə-belə xuliqanlıq hərəkatları deyil, çox ustalıqla hazırlanmış bir aksiya olduğunun şahidi ola biləsən və bununla yanaşı, hadisələrin təşkilatçıları tərəfindən nəzarətdə saxlanılan və lazım olan istiqamətə yönəldilən cinayət işi olduğunu aydın və çılpaq şəkildə görəsən.

Mejlumyanın ifadəsindən bir neçə məqama toxunaq və ona şərh verək.

1) Kütləvi qırğınları törədənlər, daha dəqiq desək, icraçılar bir qayda olaraq o qədər də səliqəli, tər-təmiz geyimli, mədəni görkəmli, üz-gözündən nur yağan adamlar deyildilər. Mənzilə basqının, qarətin, soyğunçuluğun, fiziki imkanları olmayan dinc adamlara qarşı zorakılığın son mərhələsinə yaxın vaxtda mənzilə öz xarici görünüşü ilə talançı qara kütlədən kəskin surətdə fərqlənən “30 yaşlarında cavan oğlan” gəlir. Onun xarici görkəmi, əlamətləri hətta zərərçəkən, dəhşətli dərəcədə döyülmüş, insani hissləri təhqir olunmuş, saysız-hesabsız miqdarda zorlanmaya məruz qalmış bir erməni qızının, Lyudmila Mejlumyanın diqqətini cəlb edir: “hündürboylu, qonur gözlü, sifəti tər-təmiz, qara plaşlı, ağ köynəkdə, uzun qara dəri qalstukda, əlində kağız üçün qovluqla”...» Bir sözlə, əslində yalnız bədii ədəbiyyatda rast gələn bir səhnə: bir yandan qaragüruhçuluq əməllərini törədən vəhşilər, canilər, qaniçənlər və onların aciz, rəzil qurbanları, digər tərəfdən isə ixtiyar sahibi, qüdrətli, insafli, mədəni, az qala kübar bir insan?! Bu ki, xalis emissardır: hadisələri idarə edən, hər şeyi nəzarətdə saxlayan, harada, nə vaxt və nə etməyi dəqiq bilən bir ixtiyar sahibi! Çox qəribədir ki, SSRİ Baş prokurorluğunun istintaq qrupunun əməkdaşları bu təzadı, nədənsə nəzərə almamış, açıb-ağartmamışlar. Kimdir bu cavan oğlan? Məlum deyil. SSRİ Prokurorluğu tərəfindən aydınlaşdırılmayıb.

2) Basqında, qarətdə iştirak edənlərin arasında bir nəfər rus millətindən olan da var. Bu, Vadim Muravyovdur! Otağa gələn 30 yaşlı qara

plaşlı cavan oğlanla, emissarla məhz o danışır, ona adı ilə müraciət edir, hesabat verir. Deməli, onu əvvəlcədən tanıyır. Kimdir bu Muravyov, onun kimlərlə əlaqələri var? Məlum deyil. SSRİ Prokurorluğu bunu da aydınlaşdırmayıb.

3) Mənzilə basqın edənlər, qarətçilər, soyğunçular, iğtişaşları törədən icraçılar 30 yaşlı qara plaşlı cavan oğlan otağa girən kimi susurlar, onun nə deyəcəyini gözləyirlər, sonra da onun göstərişini, əmrini dərhal yerinə yetirirlər. Deməli, həmin oğlanı ya hamı tanıyır, yaxud da Vadim Muravyov əlaqələndirici şəxs rolunu oynayır. Bu da məlum deyildir. SSRİ Prokurorluğu bunu da aydınlaşdırmayıb.

4) Hamı otaqdan çıxandan sonra mənzildə üç nəfər qalır. Onlar mənzilə sonradan gəlirlər, cinayətkarlar tərəfindən söyülən, döyülən, neçə dəfə ardıcıl və fasiləsiz olaraq zorlanmaya məruz qalan erməni qızı Lyüdmila Məjlumyanın qayğısına qalmağa başlayırlar. Onunla erməni dilində danışır, paltarını geyinməkdə kömək edir, mühafizə olunmasını təşkil edirlər. (əvvəl qapını mıxlamaq istəyir, alınmayanda aparıb azərbaycanlıların mənzilinə ötürür). Kimdir bu oğlan? Onunla gələn digər iki nəfər görəsən kimlər idi? Məlum deyildir. SSRİ Prokurorluğu bunu da aydınlaşdırmayıb.

5) Lyüdmila Mejlumyana köməklik edən bu oğlan soyğunçu dəstənin növbəti hədəfini, hansı evə, hansı mənzilə basqın edəcəyini bilir (“...biz indi 3-cü bloka gedirik”). Bu faktın özü basqınların əvvəlcədən planlaşdırıldığını göstərmirmi? Məlum deyildir. SSRİ Prokurorluğu bunu da aydınlaşdırmayıb.

SSRİ Baş Prokurorluğu Sumqayıtda baş verən faciəvi hadisələrdə müttəhim kimi iştirak edən cinayətkarların əksəriyyəti Qriqoryanın təsiri altına düşmüşdülər. Və məhkəmə qarşısında cavabdeh olunaraq öz cəzalarına çatdılar. Hadisələrə təhrik olunmaları, insanları qətlə yetirmələri, nəticədə müttəhimlər kürsüsündə əyləşmələri görəsən onlara başucalığı gətirirmi, yoxsa vicdanları onları rahat buraxmır? Həmin insanlarda vicdanlarının olması fikri ilə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. Bu canilər insan sifətindən çıxmış vəhşi, yırtıcı məxluqa çeviriliblər. İnsan bəşəriyyətin yaratdığı ən böyük varlıqdır. Ona əl qaldırmaq isə Allah qarşısında ən böyük günahdır! Aşağıda bir neçə qatı cinayətkarın hərəkətləri ilə tanış olaq.

67 89

ПРОКУРАТУРА СОЮЗА ССР

Следователь по особо важным делам
при Генеральном прокуроре Союза ССР

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО

№ 18\55461-88

ПО ОБВИНЕНИЮ:

САФАРОВА НИЗАМН СУМБАТ оглы по ст. ст. 67, 72, 94 п. п. 2, 6, 7, 109 ч. 3, 144 ч. 3, 144 ч. 4, 145 ч. 2 п. п. 1, 2, 8 УК Азербайджанской ССР

МАМЕДОВА ГАЛИБА ГАДИРШАХ оглы по ст. ст. 67, 72, 109 ч. 3, 144 ч. 3, 144 ч. 4, 145 ч. 2 п. п. 1, 2, 8 УК Азербайджанской ССР

ГУСЕЙНОВА ВАГИФА ВАХАБАЛИ оглы по ст. ст. 67, 72, 94 п. п. 2, 6, 7, 15, 94 п. п. 2, 8, 144 ч. 3 УК Азербайджанской ССР

НАДЖАФОВА НАДИРА АХМЕДХАН оглы по ст. ст. 67, 72, 94 п. п. 2, 6, 7, 15, 94 п. п. 2, 8, 109 ч. 3, 144 ч. 3 УК Азербайджанской ССР

ГАНДЖАЛМЕВА ЭЛЬЧИНА АЛИ оглы по ст. ст. 67, 72
УК Азербайджанской ССР

ИСАЕВА АФСАРА ИСЛАМ оглы по ст. ст. 67, 72, 94, п. п. 2, 6, 7, 109 ч. 3 УК Азербайджанской ССР

ГРИГОРЯНА ЭДУАРДА РОБЕРТОВИЧА по ст. ст. 67, 72, 94 п. п. 2, 6, 7, 15, 94 п. п. 2, 8, 109 ч. 3 УК Азербайджанской ССР

471
1988

ТОМ № 31

15/546
05.04.88

г. СУМГАИТ — 1989 г.

С.К.С.С.
р.ч.ч.ч.

311.

ГРИГОРЯН ЭДУАРД РОБЕРТОВИЧ,
16 декабря 1959 года рождения,
уроженец г.Сумгаита Азербайджанс-
кой ССР, армянин, беспартийный,
образование среднее, женат, имеет
на иждивении двоих несовершенно-
летних детей, прописан по адресу:
г.Сумгаит, 2-й микрорайон, ул.Ми-
ра, дом 19/13, кв.20, фактически
проживает по адресу: г.Сумгаит,
1-й микрорайон, дом 122, кв.71,
работает слесарем стана 140 на
Азербайджанском трубопрокатном за-
воде, судим: 1. 17 декабря 1976
года Сумгаитским горнарсудом по ст.
207 ч.3 УК Азерб.ССР к 3 годам ли-
шения свободы условно; 2. 30 янва-
ря 1981 года Сумгаитским горнарсу-
дом по ст.105 УК Азерб.ССР к 1 го-
ду исправительных работ с удержани-
ем 20% заработка; 3. 5 апреля 1982
года Сумгаитским горнарсудом по ст.
ст.108 ч.2, 143 ч.2, 215-3 ч.2, 215
УК Азерб.ССР к 5 годам 2 месяцам 13
дням лишения свободы, -

О.Б.В.И.Н.Я.Е.Т.С.Я в том, что он, ранее неоднократно судимый за
различные преступления, 28 февраля 1988 года в гор.Сумгаите принял
непосредственное участие в массовых беспорядках, сопровождавшихся
погромами, разрушениями, поджогами и другими подобными действиями,
в микрорайонах и кварталах города, в ходе которых совершил ряд пре-
ступлений против личности и личной собственности граждан армянской
национальности, а также действия, направленные на разжигание нацио-
нальной вражды и розни.

Преступления Григоряном Э.Р. совершены при следующих обстоя-
тельствах.

От совокупности причиненных Григоряном Э.Р., Сафаровым Н.С., Гусейновым В.В. и другими повреждений, приведших к травматическому шоку, Григорян Э.Ш. 29 февраля 1988 года скончалась.

Этими действиями Григорян Э.Р. совершил преступление, предусмотренное ст.94 п.п.2, 6, 7 УК Азербайджанской ССР - умышленное убийство из хулиганских побуждений, с особой жестокостью, сопряженное с изнасилованием и с целью сокрытия совершенных преступлений.

Совершив умышленное убийство Григорян Э.Ш., в этот же день, 28 февраля 1988 года, примерно в 22 часа, Григорян Э.Р., Мамедов Г.Г. Гусейнов В.В., Наджафов Н.А. и другие учинили погром квартиры № 58 в доме № 33/14 в I микрорайоне города, в которой проживала семья армянской национальности Петросян. Григорян Э.Р., вооруженный топором, вместе с другими участниками погрома ворвался в эту квартиру. Увидев в квартире Петросяна Манвела Шамировича, Григорян Э.Р. с целью умышленного убийства, из хулиганских побуждений топором нанес ему удар по голове. Однако умысел на убийство Петросяна М.Ш. Григорян Э.Р. не довел до конца по причинам, не зависящим от его воли и желания, поскольку потерпевший Петросян М.Ш. в момент нанесения удара, защищаясь от нападения, молотком ударил Григоряна Э.Р. по руке, в которой был топор. В связи с этим удар пришлось не деэвировать, а обухом топора по голове потерпевшего, причинив Петросяну М.Ш. в теменной области черепно-мозговую травму с сотрясением головного мозга, по степени тяжести отнесенную к легким телесным повреждениям с кратковременным расстройством здоровья. От полученного удара Петросян М.Ш. потерял сознание, упал на пол, не подавал признаков жизни. Решив, что Петросян М.Ш. убит, Григорян Э.Р. прекратил в отношении него дальнейшие действия.

318.

Этими действиями Григорян Э.Р. совершил преступление, предусмотренное ст.ст.15, 94 п.п.2, 8 УК Азербайджанской ССР, - покушение на умышленное убийство из хулиганских побуждений, совершенное лицом, ранее совершавшим умышленное убийство. ✓

Принимая 28 февраля 1988 года в городе Сумгаите активное участие в массовых беспорядках, Григорян Э.Р. неоднократно призывал группу хулиганствующих лиц учинять погромы квартир граждан армянской национальности. Кроме того, находясь среди многочисленной группы хулиганствующих лиц, своими действиями, выраженными в демонстрационной форме, направленными на погром квартир и имущества граждан только армянской национальности Междумян, Григорян, Есеян, Петросян, умышленное убийство граждан армянской национальности Григорян Э.Ш., Петросяна М.Ш., тем самым по существу проводил агитацию с целью возбуждения национальной вражды и розни между гражданами армянской и азербайджанской национальностей, подрывал доверие и уважение к лицам армянской национальности, вызывал чувство неприязни к ним.

Обвинительное заключение составлено "29" марта 1989 года в гор.Сумгаите Азербайджанской ССР.

Следователь по особо важным делам
при Генеральном прокуроре СССР
старший советник юстиции

В.С.Галкин

Qriqoryan Eduard Robertoviç Azərbaycan Respublikasının Sumqayıt şəhərində, 1959-cu ilin dekabr ayının 16-da anadan olmuşdur. Ermənidir. Bitərəfdir. Orta təhsillidir. Ailəlidir. Himayəsində iki azyaşlı uşağı vardır. Sumqayıt şəhəri, 2-ci mikrorayon, Sülh küçəsi, ev 19/13, 20 sayılı mənzildə qeydiyyatdadır.

Sumqayıt şəhəri 1-ci mikrorayon, ev 122, 71 sayılı mənzildə yaşayır. Azərbaycan boru-prokat zavodunun «140» stanında çilingər işləyir.

Игорь Роберт Робертович Фамилия, имя, отчество

2. *16 декабря 1959 года* Место, дата рождения

3. *г. Сумгаит* Место рождения—село, поселок, город, район, область, край, республика

4. *Армения* Национальность

5. *Семейное положение—сын состоит в браке, указать фамилию, имя, отчество жены мужа.*

6. *Игорь Роберт Робертович и Елена Викентьевна Аветисова* Имя отчество отца и матери

7. *г. Сумгаит* Место жительства—наименование города, поселка, села, название улицы, дом, кв. №, корпус №, эт. №

8. *ни состоит* Состоит ли ранее в иностранном гражданстве (подданстве) и когда принял в настоящее гражданство

9. *26 марта 1989 г.* Дата выдачи (обмена) паспорта в СССР и порядке замены, замены или с обменом

10. *Сумгаит* Подпись гр. и заверение

11. *паспорта 1-207* Паспорт выдана на основании

12. *открытия и выдачи в СССР 28.01.86* Дата, место, кем выдан паспорт

13. *18-81* Начальная инспекция службы

14. *10013* Паспорт оформлен в соответствии с

15. *1989* Паспорт серии от

16. *1989* г. получения

17. *13* Место

1976-cı il, dekabr ayının 17-də Sumqayıt şəhər xalq məhkəməsi Azərbaycan SSR Cinayət məəcəlləsinin 207-ci maddəsinə əsasən, 3 il azadlıqdan məhrum edilmişdir.

1981-ci il, yanvar ayının 30-da Sumqayıt şəhər xalq məhkəməsi Azərbaycan SSR Cinayət məəcəlləsinin 105-ci maddəsinə əsasən, 1 il, əmək haqqından 20 faiz tutulmaqla ictimai-faydalı əməyə cəlb olunmuşdur.

1982-ci il, aprel ayının 5-də Sumqayıt şəhər xalq məhkəməsi Azərbaycan SSR Cinayət məəcəlləsinin maddə 108, bənd 2, maddə 143, bənd 2, maddə 215, 3-cü bəndinə əsasən, 5 il 2 ay 13 gün azadlıqdan məhrum edilmişdir.

E.R.Qriqoryan ona görə ittiham olunur ki, 1988-ci il fevral ayının 28-də Sumqayıtda baş verən iğtişaslarda bilavasitə iştirak etmişdir. Nəticədə qarətlər, yangınlar, dağıntılar baş vermişdir. Şəhərin mikrora-

yon və məhəllələrində bir sıra insanlara, xüsusi mülkiyyətə, milliyyətə ermənilərə qarşı zorakılıq göstərmiş, habelə milli zəmində düşmənçiliyə və qırğınlara yol vermişdir.

E.Qriqoryanın cinayətləri aşağıda göstərilən şəraitdə baş vermişdir.

E.Qriqoryan, N.Səfərov, V.Hüseynovla birlikdə E.Ş.Qriqoryana qarşı təcavüz etmiş, onu şoka salmış, E.Ş.Qriqoryan 1988-ci il, fevral ayının 29-də dünyasını dəyişmişdir.

E.R.Qriqoryan öz hərəkətləri ilə, Azərbaycan SSR CM-nin maddə 94, 2,6,7-ci bəndlərinə əsasən, cinayət əməllərini gizlətməyə çalışmış, xuliqanlıq xarakterli xüsusi amansızlıqla zorlama əməli ilə, qəsdən adam öldürməklə cinayət törətmişdir.

Qəsdən adam öldürdükdən sonra həmin gün, yəni 1988-ci il, fevral ayının 28-də E.R.Qriqoryan, Q.Q.Məmmədov, V.V.Hüseynov, N.A.Nəcəfov təxminən saat 22-00 radələrində 1-ci mikrorayon, ev 33-14, 58-ci mənzildə yaşayan erməni millətindən olan Petrosyan ailəsinin evinə soxularaq qarətlə məşğul olmuşlar. Evdə Petrosyan Manvel Şamiroviçi görən E.R.Qriqoryan qəsdən adam öldürmək niyyəti ilə əlindəki balta ilə onun başına zərbə endirmişdir, ancaq niyyətini özündən və iradəsindən asılı olmayaraq, axıracan çatdırı bilməmişdir. Belə ki, M.Ş.Petrosyan ona hücum olunan vaxt müqavimət göstərmiş və əlindəki çəki ilə E.R.Qriqoryanın əlində balta tutduğu qolundan vurmuşdur. M.Ş.Petrosyan başına vurulan zərbədən beyin silkələnməsinə və qısamüddətli sağlamlığının itirilməsinə səbəb olmuşdur. Aldığı zərbədən M.Ş.Petrosyan hüşunu itirib, yerə yıxılmışdır, sağ qalması haqqında heç bir əlamət hiss olunmamışdı. M.Ş.Petrosyanın öldüyünü zənn edən E.R.Qriqoryan ona qarşı zorakılığı dayandırmışdır.

E.R.Qriqoryan bu hərəkətlərlə Azərbaycan SSR Cinayət məəcəlləsinin maddə 15, 94, 2 və 8-ci bəndlərinə əsasən, əvvəllər qəsdən adam öldürmüş və qəsdən adam öldürməyə səy göstərmişdir.

1988-ci il, fevral ayının 28-də Sumqayıt şəhərindəki kütləvi qarışıqlıqda fəal iştirak edən E.Qriqoryan iğtişaş iştirakçıları dafələrlə cinayət hadisələrinə təhrik etmiş, ermənilərin evlərini qarət etməyə səsləmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, çoxsaylı kütlə arasında özünü azğınlaşmış cinayətkar kimi aparmış, erməni millətindən olanların evlərini dağıtmaq, yandırmaq və qarət etməklə çağırışlar etmiş-

dir. Mejlumyanın, Qriqoryanın, Yesayanın, Petrosyanın evlərini qarət etmiş, erməni millətindən olan E.Ş.Qriqoryanı. M.Ş.Petrosyanı qəsdən qətlə yetirmişdir. Bununla o, ermənilərə qarşı qırğının təşkil olunmasında fəal iştirak etmişdir.

İttiham yekunu 1989-cu il, mart ayının 29-da Azərbaycan Respublikası Sumqayıt şəhərində tərtib edilmişdir.

SSRİ Baş Prokurorluğunun
mühüm işlər üzrə müstəntiqi,
baş ədliyyə müşaviri V.S.Qalkin.

Qeyd: Eduard Robertoviç Qriqoryan 1988-ci il, fevral ayının 27-29-da Sumqayıtda törədilən hadisələrdə Azərbaycan SSR-nin Cinayət məəcəlləsinin 67-ci maddəsi (**milli və irqi hüquq bərabərliyini pozma**), 72-ci maddəsi (**kütləvi iğtişas**), 94-cü maddəsi (**ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürmə**), 2-ci bəndi (**xuliqanlıq niyyəti ilə adam öldürmə**), 6-cı bəndi (**xüsusi amansızlıqla və yaxud bir çox şəxsin həyatı üçün təhlükəli olan üsulla adam öldürmə**), 7-ci bəndi (**zorlama ilə əlaqədar adam öldürmə**) və 109-cu maddəsi (**zorlama bir qrup tərəfindən**) ilə təqsirləndirilir.

-2-

Перед началом следственного действия потерпевшему Петросяну Манвелу Шамировичу разъяснено его право давать показания на родном ему языке, на что он ответил: " Показания желаю давать на русском языке и не возражаю если протокол будет составлен также на русском языке.

В соответствии со ст. 149 УПК Арм.ССР потерпевшему Петросяну Манвелу Шамировичу были разъяснены его обязанности и он предупрежден об уголовной ответственности за отказ или уклонение от дачи показаний и за дачу заведомо ложных показаний по ст.ст. 196 и 197 УК Армянской ССР

Петросян М.Ш.

После этого участникам следственного действия сообщено, что в процессе опознания будет применяться видеозапись.

Потерпевшему Петросяну разъяснено, что помимо протокола следственного действия его показания будут записываться на видеомониторинг " Панасоник М-7" с использованием видеокассеты ВК-180.

Затем потерпевшему Петросяну М.Ш. была воспроизведена видеозапись с изображением мужчин без головных уборов и ему было предложено указать лиц, которых он может опознать и объяснить по каким приметам и особенностям он опознаёт их.

Петросян М.Ш. в ходе просмотра видеозаписи указал на лицо под № 5, попросил остановить кадр и пояснил: " Я узнал этого человека под № 5".

Вопрос следователя: Вы знаете этого человека?

Ответ потерпевшего: Да, это Григорян Эдуард.

Вопрос следователя: Поясните вкратце, что он делал в Вашей квартире

Ответ потерпевшего: В нашу квартиру он пришёл 28 февраля 1988 года Сначала они сломали дверь. Я в это время находился в прихожей. Для самозащиты у меня в руках был молоток. У Григоряна в руках был топор, которым он замахнулся на меня. В этот момент я его ударил молотком по руке. Топор в руках Григоряна повернулся и ударил меня обухом по голове. У меня пошла кровь. Я упал на пол и потерял

- 3 -

57

сознание. Что было дальше не помню. Без сознания я находился примерно 40 минут. До удара Григорьяном меня по голове он давал команды тем, кто вместе с ним ворвались ко мне в квартиру. Вопрос следователя: Сколько раз Григорян бил Вас топором по голове. Ответ потерпевшего: Григорян бил меня топором по голове один раз.

Других лиц потерпевший Петросян М.Ш. не опознал.

После просмотра видеозаписи следственного действия от участников опознания замечаний, дополнений и жалоб не поступило.

Протокол следственного действия нами прочитан. Дополнений, замечаний и жалоб по поводу произведённого следственного действия и содержания протокола не имеем.

Опознающий: Петросян М.Ш.

Понятые:

Прокурор-криминалист:

Опознание провели:

Следователи следственной группы
Прокуратуры Союза ССР

 Макрушин С.Н.

 Лукирич В.Г.

Azərbaycan dilində tərcüməsi

ŞƏXSİN TANINMASI ÜÇÜN TƏQDİMAT PROTOKOLUNDAN

Qafan şəhəri

22 yanvar 1989-cu il.

Başlandı saat: 19:50 dəq.

Başa çatdı saat: 20:45 dəq

SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqləri Lukiriç Vasili Qriqoryeviç və Makruşin Sergey Nikolayeviç Ermənistan SSR Prokurorluğunun prokuror-kriminalisti Qulnazaryan Rafael Oksenoviçin və şahidlərin iştirakı ilə:

1. Maqasaryan Alik Qurqenoviç, Qafan şəhəri, Marks küçəsi, ev 40, mənzil 22-də yaşayır.

2. Davtyan Lyova Şavoviç, Qafan şəhəri, Arutyunyan küçəsi, ev 12, mənzil 5-də yaşayır.

Ermənistan SSR CPM-nin 155 və 157-ci maddələrinə riayət edərək, Qafan Daxili işlər şöbəsinin binasında zərərçəkən Petrosyan Manvel Şamiroviçi dindirdilər. (İşdə başqa dəqiqləşdirilmiş materiallar vardır.) Bir kasetdə 2 video-film çəkilmişdir. Sumqayıtda kütləvi iğtişaslarda iştirak edən 57 nəfər kişi video çəkilişə düşmüşdür. Birinci film 1988-ci il, noyabr ayının 2-də, ikincisi 3-də, 4-də və 11-də çəkilmişdir. Bu haqda tanınma üzrə iki protokol tərtib olunmuşdur. Birinci filmdə 22, ikinci filmdə 35 nəfər çəkilmişdir.

Ermənistan SSR CPM-nin 160-cı maddəsinə əsasən, yuxarıda adları çəkilənlərə müstəntiqin bütün işində iştirak etmək, protokola daxil edilməklə bəyanət vermək hüquqları izah olunmuşdur. Ermənistan SSR CPM-nin 128-ci maddəsinə əsasən, şahidlərə izah edilmişdir ki, onlar müstəntiqin apardığı istintaq işlərində iştirak edə, protokolda yazılanları öz imzaları ilə təsdiq edə bilərlər.

İstintaq başlanmamış zərərçəkən Petrosyan Manvel Şamiroviçə izah edilmişdir ki, o, öz doğma dilində izahat verə bilər. Cavabında isə

o, demişdir: «İfadəni rus dilində verməyi, habelə protokolun rus dilində tərtib olunmasını xahiş edirəm».

Ermənistan SSR CPM-nin 149-cu maddəsinə əsasən, Petrosyan Manvel Şamiroviçə vəzifələri izah edilmişdir, habelə, izahat verməkdən və ifadədən yayınmaq halları olarsa, Ermənistan SSR CPM-nin 196 və 197-ci maddələrinə əsasən, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması haqqında xəbərdarlıq edilmişdir.

Bütün bunlardan savayı, istintaq prosesində iştirak edənlərə bildirilmişdir ki, tanınmada video çəkilişlərdən istifadə olunacaqdır.

Zərərçəkən Petrosyana habelə izah edilmişdir ki, protokoldan əlavə, onun ifadələri videokomplekt «Panasonik» BK-180 kasetinə yazılacaqdır.

Sonra zərərçəkən Petrosyana video çəkilişdə başı papaqsız kişilər göstərilmişdir və soruşulmuşdur ki, kimləri və əsas hansı əlamətlərə görə onları tanıyır.

Petrosyan M.Ş. video çəkilişə baxdıqdan sonra «5» sayılı adamın sifətini göstərdi və xahiş etdi ki, kameranı saxlasınlar. «Mən «5» sayılı adamı tanıdım».

Потерпевший Петросян М. Ш. опознает обвиняемого Григоряна Э. Р.

**Zərərçəkən M.Ş.Petrosyan ittiham olunan
E.R.Qriqoryanı tanıyır**

Müstəntiqin sualı: - Siz bu adamı tanıyırsınız?

Zərərçəkənin cavabı: - Bəli, bu Qriqoryan Eduarddır.

Müstəntiqin sualı: - Qısaca deyin, sizin mənzilinizdə o, nə edirdi?

Zərərçəkənin cavabı: - Mənim mənzilimə 1988-ci il, fevral ayının 28-də gəlmişdi. Əvvəlcə qapımı sındırdılar. Bu vaxt mən dəhlizdə idim. Özümü müdafiə etmək üçün əlimdə çəkiç vardı. Qriqoryanın əlində balta var idi, o məni vurmağa cəhd etdi. Bu vaxt çəkiçlə onun əlindən vurdum, buna görə də balta istiqamətini dəyişdi və sapı ilə başıma zərbə dəydi. Başımdan qan açıldı. Mən yıxıldım və huşumu itirdim. Sonra nə oldu, yadımda deyil. Təxminən 40 dəqiqə huşsuz halda qaldım. Zərbədən əvvəl Qriqoryan içəri daxil olanlara göstərişlər verirdi.

Müstəntiqin sualı: - Qriqoryan neçə dəfə sizi balta ilə vurdu?

Zərərçəkənin cavabı: - Qriqoryan balta ilə məni bir dəfə vurdu.

Petrosyan M.Ş başqa şəxsləri tanımadı.

Video çəkilişlərə baxıldıqdan sonra tanınma şahidlərindən iradə və şikayəti olan olmadı.

İstintaq haqqında protokol biz tərəfdən oxunuldu. Əlavələr, iradlar və şikayətlər yoxdur.

Tanıyan: Petrosyan M.Ş.

Şahidlər -----

Prokuror-kriminalist -----

Tanınmanı apardılar:-----

SSRİ Baş Prokurorluğunun İstintaq qrupunun

müstəntiqləri

Makruşin S.N

Lukiriç V.Q.

* * *

...Erməni millətçiləri, politoloqlar, cızmaqaraçılar, ermənipərəst qüvvələr və Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizə aparan «mübarizlər» bu faktlara baxıb, Qriqoryanın guya «Azərbaycan tərəfindən mifləşdirildiyinin» tam əksini görmüş olurlar. Qriqoryan cinayətkardır, onun hansı maddələrlə ittiham olunması da göz qabağındadır. Belə olan halda, ağır bir canini, özü də öz millətinə qarşı törədilən cinayətləri erməni xalqı görəsən, necə qiymətləndirir? Bəlkə onlar Qriqoryanın həqiqətən ermənilərə qarşı zorakılıq hərəkətlərinə müsbət qiymət verirlər. Çünki Sumqayıtda «genosid» yaratmaq lazım idi, bunu da Qriqoryanın əli ilə təşkil etdilər. Bəs nəticəsi nə oldu? İki millət qarşı-qarşıya durdu, müharibə başlandı, minlərlə gənc əsgərlər Vətən uğrunda canlarını qurban verdilər. Gözüyaşlı analarımız bunu təşkil edənləri, sifariş verib kölgədə gizlənənləri görəsən bağışlayacaqlarmı? İnanmırıq. Çünki ədalətsiz müharibə heç bir millətə şərəf gətirməyib və gətirməyəcəkdir. Erməni xalqı bu haqda ciddi düşünməlidir.

...Eduard Qriqoryanın Sumqayıtda kütləvi iğtişaşlar zamanı törətdiyi cinayət əməlləri SSRİ İttifaqı Baş Prokurorluğu tərəfindən aparılmış istintaq nəticəsində tam aşkarlanmış və sübut olunmuşdur.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Qədim Romada müstəntiqlər öz gündəlik xidməti fəaliyyətlərində belə bir prinsipə üstünlük verirlərmiş: "Əgər cinayət baş vermişdirsə, sən əvvəl başdan canini axtarma, cinayətin kimə sərf etdiyini axtar».

E.R.Qriqoryanın kimliyini, Sumqayıtda törədilmiş cinayətin kimlərə sərf etdiyini aydınlaşdırmaq vacib amillərdən biridir.

«Paşa» ləqəbi daşıyan Edikin kütləvi iğtişaşlarda fəal iştirakı barədə ilk məlumatı oxuculara çatdıran akademik Ziya Bünyadov olmuşdur. 1994-cü ilin noyabr ayında işıq üzü görmüş "Armyane v Sumqaite" ("Ermənilər Sumqayıtda") adlı kitabda bu barədə bir qədər geniş məlumat verilmişdir. Rus dilində on min nüsxəlik tirajla nəşr olunmuş həmin kitabın müəllifləri SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən aparılmış 18/5546-88 №-li cinayət işinə aid materiallardakı fotosəkillərdən E.R.Qriqoryanla bağlı üç fotosəkili seçərək, müvafiq qeydlər də əlavə etməklə kitabın 137-139-cu səhifələrində yerləşdirmişlər:

1.) E.R.Qriqoryanın fotosəkli, 2.) Zərərçəkmiş L.Q.Mejlumyan tərəfindən E.R.Qriqoryanın tanınmasını əks etdirən fotosəkil, 3.) Zərərçəkmiş M.Ş. Petrosyan tərəfindən E.R.Qriqoryanın tanınmasını əks etdirən fotosəkil

Son bir neçə ildir ki, həmin şəkillərə altındakı yazılarla birlikdə mövzuya həsr olunmuş kitablarda və internet səhifələrində rast gəlmək olar. E.R.Qriqoryanın kimliyi barədə daha geniş məlumatlar yazılmağa başlanmışdır. (Bax: A.İsmayılov, T.de Vaal, İ.Məmmədov və b.).

Digər tərəfdən, erməni və ermənipərəst yazarlar Sumqayıtda kütləvi iğtişaların fəallarından olan Eduard Qriqoryanın hadisələrdə iştirakının olmamasını sübut etməyə çalışır, buna görə onun barəsində, saxta dəlillər toplayır. Anasının azərbaycanlı və pasportunda onun milliyyətinin azərbaycanlı olması barədə, qeydiyyat haqda və s. bu qəbildən olan şayiələr yaymaq istiqamətində fəaliyyətlərini artırır.

Sumqayıt hadisələrinə həsr olunmuş, daha doğrusu, bu hadisələrin əsl mahiyyətinin təhrif olunmasına yönəlmiş silsilə yazıların müəllifi Panduxt soyadlı bir nəfər “Edik Qriqoryan. Razvençaniye mifov azerp-ropa” («Edik Qriqoryan. Azərtəbliğət miflərinin ifşası») adlı başdan ayağa həcvlərlə yoğrulmuş məqaləsini, onun özünün təbirincə desək, elə ermənisayağı növbəti mifi ilə başlayır: *“Qarabağ hərəkətinin çağ-daş mərhələsinin başlanmasından sonra ötən 20 ildən artıq bir müddət ərzində Azərbaycan təbliğət məşını bütün dünyanı tonlarla antierməni yalan və iftiraları ilə doldurmuşlar. Azəritürk mifologiyası və yalanlarınun ifşası ilə bizdə (yəni, erməni tərəfdə. –müəll.) tək-tük entuziastlar (entuziasti-odinoçki) məşğul olurlar”*.

“Tək-tük entuziastlar” o deməkdir ki, birincisi, bu işlə məşğul olan vur-tut bir neçə nəfərdir. İkincisi, onlar təşkilli deyillər, hərə öz bildiyi kimi hərəkət edir. Belə çıxır ki, Azərbaycan tərəfi təşkilli, proqramlı, ölçülü-biçimli hərəkət edir, erməni tərəf isə təşkilatlanmayıb, heç bir proqramları yoxdur, ara-sıra kimin ağı necə kəsir, elə də tək-tük yazı ilə çıxış edir. Mifdir, əlbəttə! Ancaq, nə olsun ki, məqaləni oxuyanların müəyyən bir qismi buna inanır, ermənilərin bu halına yanır və ən azından öz-özünə fikirləşəcək: “yazıq ermənilər!”

Erməni xalqının fəlakəti Panduxtun qələmə verməyə çalışdığı səbəbdən yox, bunun tam əksinə olan bir səbəbdən irəli gəlir. Hələ

“XIX əsrin ortalarında və axırlarında erməni hiyləgərləri bütün qüvvələrini və var-dövlətlərini gənc nəsillərin beyinlərini zəhərləməyə istiqamətləndirir, konfrontasiya (qarşıdurma) yaratmağa çalışır, “Böyük Ermənistan” adı ilə mayalanmış embrion probleminin ideyalarını işləyib hazırlayırdılar.”

Həyat özü göstərdi ki, “tək-tük entuziastlar”, məhz onlar, gələcək saysız-hesabsız fəlakətlərin bünövrəsini, özülünü qoymuşlar. Onların kiçik bir qismini, Arif Mansurovun “Beliye pyatna istorii i perestroyka” (Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1990) adlı kitabından qısa bir siyahını oxucularımızın diqqətinə çatdırmağı vacib sayırıq. Panduxtun “tək-tük entuziastlar” adlandırdığı ermənilərin kimlər olduğunun açıq-aşkar şahidi ola bilərsiniz.

Buyurun, tanış olun:

Aqrayan Avetis (Qərib, 1866-1948) – şair, burjua-millətçi “Daşnaksütyun” partiyasının rəhbər işçilərindən biri. Erməni milli şurasının (1917) və Ermənistan Respublikası parlamentinin sədri (1919) olmuşdur. A.Mikoyanın dəstəyi ilə antisovet fəaliyyətlə məşğul olmuş, SSRİ-də beşinci kolon üçün kadrlar hazırlamışdır.

Adonts Nikolay Ter-Avetikyan, (1871-1942) – tarixçi, Azərbaycan və Gürcüstan tarixini təhrif edən “elmi əsərlərin” müəllifi. Daşnaksütyun partiyasının üzvü.

Aknuni, Xaçatur Malumyan (1860-1915) – jurnalist və publisist, Daşnaksütyun partiyasının ideoloqlarından biri.

Akop-Paşa, Qazaryan (1833-1891) – sələmçi tacir, Türkiyə maliyyə naziri, Qnçak partiyasının banilərindən biri.

Alpoldcan Arşak (1879-1962) – tarixçi, 1925-ci ildən sonra Türkiyədən Amerikaya köçmüşdür, Los-Anceles şəhərində “Andronik” klubunun təsisçilərindən biri.

Andreasyan Andranik (1909-1988) – yazıçı, 1928-ci ildə Türkiyədən Amerikaya köçmüş, millətçi qəzetlərdə redaktorluq etmiş, dəfələrlə Sovet Ermənistanında olmuşdur. “Gənc erməni yazıçıları” məktəbinin yaradıcısı. Onun ideyalarının davamçıları **M.Şaginyan, Raffi, Sero Xanzadyan, Zori Balayan, Vardqes Petrosyan, Silva Kaputikyan, Mikail Şatiryan** və s. məhz həmin məktəbin yetirmələridir.

Arpiaryan Arpiar (1851-1908) – yazıçı - publisist, ədəbi tənqidçi. 1876-cı ildə Konstantinopolda irticaçı “Erməni ararat təşkilatı”nın banisi. Tiflisdə çıxan daşnakçı “Mşak” qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişdir. “Qnçak” partiyasının görkəmli xadimlərindən biri.

Boyadcan Akop - görkəmli tacir, Osmanlı parlamentində Van şəhərinin deputatı.

Boyadcan Ambartsumyan (Murad, 1860-1915) – “Qnçak” partiyasının iri funksionerlərindən biri, Türkiyədə, Samsunda müsəlman sakinlərin ғırğınının (1893) fəal təşkilatçısı. 1894-cü ildə məhkum olunaraq Tripoli şəhərinə göndərilmişdir. 1906-cı ildə oradan qaçmışdır. 1908-ci ildə Osmanlı parlamentində deputat olmuşdur (Qdlyanı, İğidyanı, Ambarsumyanı yada salaq). Yüksək deputat statusundan istifadə edərək Türkiyə hökumətinə qarşı erməni çetəçi, yəni partizan hücumlarını hazırlamışdır.

Varandyan Mikayel (Oqanesyan, 1884-1934) – Daşnaksütyun partiyasının ideoloqlarından biri. Onda 26 Bakı Komissarlarını satmış, çar gizli polisinin agenti Anastas Mikoyanı gözdən salan sənədlər olub. Parisdə Stalinin agentləri tərəfindən öldürülüb.

Varjapetyan Nerses (1837-1889) – erməni patriarxı. İstambulda (Konstantinopolda) yaşayaraq rus çarına, ingilis, fransız və amerika hökumətlərinə gizli müraciətlər təşkil edərək xahiş edirdi ki, onlar Türkiyəni “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmağa məcbur etsinlər. Əslində, Türkiyədəki beşinci erməni kolonunun fəal üzvlərindən biri olmuşdur.

Vratsyan Simon (1882-1969) - Daşnaksütyun partiyasının qatı ideoloqu. Sovet Ermənistanının hökumət başçısı vəzifəsində işlədiyi dövrdə 1921-ci ilin yanvar-fevral aylarında Ermənistanda, Zəngəzurda, Qarabağda azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar təşkil etmişdir. Daşnakçı “Vətənin xilaskarı komitəsinin” sədri olmuşdur. Xaricə qaçmış, 1926-cı ildən ABŞ Dövlət Departamentinin Yaxın Şərq üzrə gizli müşaviri olmuşdur. A.Mikoyanın və İ. Stalinin qeyri-leqal məsləhətçisi kimi, məhsəti türklərinin ilk deportasiyasının (1943-1944), çeçenlərin və inquşların (1942-1943), kırım tatarlarının (1942) və, nəhayət, azərbaycanlıların Ermənistandan (1947-1948) deportasiyası ideyasının müəllifi olmuşdur.

Qarancan Qevorq Arutyunoviç (Arkomed, 1861-1936) – Qnçak partiyasının təşkilatçılarından biri, Stepan Şaumyanın ağıl verəni. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Qnçak partiyasının qərarı ilə qalib Yerevanda işləmiş, Yerevan Universitetinin professoru olmuşdur. Bakı komissarlarının faciəli qırğınında A.Mikoyanın rolu barədə mifin müəlliflərindən biri idi.

Dadyan-paşa, Arutyun (1830-1901) – yazıçı, Daşnaksütyun partiyasının fəal üzvü. 1880-1901-ci illərdə Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyində məsul vəzifədə çalışmışdır.

Yeprem (Yeprem Davidoviç Davtyan, Yeprem-xan, 1868-1912) – dinc türk kəndlərinə quldur hücumlarının fəal iştirakçısı, 1905-1911-ci illərdə İranda erməni “kəndülülərindən” ibarət böyük bir dəstənin başçısı olmuşdur.

Yeruxan, Yervand Poqosoviç Srmakeşxanlyan (1870-1915) – yazıçı və publisist, bir neçə əsərin müəllifidir: “Biz azadlığı necə qazanaq”, “Türklərin tarixi”, “Ermənilərin mənşəyi” və s. Onun əsərlərinin əsas tezislərindən erməni sovet publisistləri və yazıçıları istifadə etmişlər.

Zavriyev, d-r Akop Zavaryan (1875-1920) - Daşnaksütyun partiyasının liderlərindən biri, fəal görkəmli ideoloqu, fəal xadimi. Yelizavetpolda, Tiflisdə, Yerevanda və Qarabağda azərbaycanlı əhalinin qırğınları törədiləndə yaxın silahdaşı S.Şaumyanla birlikdə 1905-ci ildə “Bakı hadisələrini” hazırlamışdır. Ərzurumda rus general-qubernatorunun köməkçisi olmuş (1918), erməni ekstremistlərinin döyüş təşkilatının – “Milli büronun” tərkibinə daxil olmuşdur.

Karo Sasuni–Daşnaksütyun partiyasının ideoloqu, Ermənistanda 1921-ci il yanvar-mart antisovet qiyamına rəhbərlik etmişdir. Onun başçılığı ilə Zaqafqaziyada gürcü, türk və azərbaycanlı millətlərindən olan on minlərlə insan qırılmışdır.

Kaçaznuni, Ovanes (1868-1937) - Daşnaksütyun partiyasının görkəmli üzvü, daşnak hökumətinin ilk Baş naziri. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 52 yaşında siyasi baxışlarını dəyişmiş (zahirən! – müəll.) və daşnakların siyasətini ifşa etməyə başlamışdır. “Daşnaksütyun üçün daha iş yoxdur” (“Daşnaksütyun bolşe neçeqo delat”) kitabının müəllifi.

Manukyan Aram (Sarkis Ovanesyan, Aram-paşa, Vanetsi Aram (1879-1919) – ermənilərin Van üsyanının (aprel, 1915) başçılarından və

türk əhalisinin qırğınlarını təşkil edənlərdən biri. Daşnak Ermənistan hökumətinin Daxili İşlər naziri olmuşdur.

Paramaz, Matevos Carkisyan (1863-1915) – Qnçak partiyasının görkəmli xadimi. Erməni azadlıq hərəkatının fəal iştirakçısı. 1915-ci ilin iyununda kütləvi iğtişaşların və dinc əhalinin qırğınlarının təşkilinə görə, Konstantinopolda edam edilmişdir.

Poqos Nubar – Poqos-paşa Nubaryan (1851-1930). Bütün ermənilərin katalikosu V Gevork onu qərb ölkələrinin hökumətləri ilə erməni islahatları məsələsi (1912-1913) və “Böyük Ermənistanın” gələcəyi barədə danışıqlar aparmaq üçün erməni milli nümayəndə heyətinin rəhbəri təyin etmişdi. 1926-cı ilin iyununda İzmirdə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Atatürkə qarşı sui-qəsdin fəal iştirakçısı olmuşdur. Cinayət yoldaşlarını sataraq (onlardan 15 nəfəri ölüm cəzasına məhkum olunmuşlar), qalan ömrünü öz villasında ev dustağı kimi başa vurmuşdur.

Portukayan Mkrtiç (1848-1921) – Millətçi Daşnaksütyun partiyasının görkəmli ideoloqu. Fransada (Marsel, 1885-1923) “Ermənistan” qəzetini təsis etmişdir. Qəzetin səhifələrində Türkiyə və Rusiya hökumətlərinə qarşı silahlı mübarizə yolu ilə “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmağa səsləyən materiallar nəşr olunurdu. M.Portukayan, onun yeznəsi və dostları Vanda “Armenikan” partiyasını – ilk erməni millətçi-şovinist partiyasını yaratmışlar. (1885). Partiyanın gəlirlərini gizlətdiyinə görə öz həmkarları tərəfindən öldürülmüşdür.

Teyleryan Soqomon Xaçaturoviç (1896-1960) – tacir, Berlində Tələtpaşanı qətlə yetirən (mart, 1921). 30-cu illərdə gizli yolla SSRİ-yə köçmüş, Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Xancan ilə əlaqəsi olduğu üzə çıxdanda Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd A.Mikoyanın köməkliyi ilə qaçıb getmişdir. Teyleryan 1956-cı ildə Qahirədə öz “Xatirələrini” nəşr etdirir, lakin A.Mikoyanla olduğu əlaqələri gizlədir.

Xatisov Aleksandr İvanoviç (1874-1945) - Kadet partiyasının üzvü, Daşnaksütyun partiyasının liderlərindən biri, Tiflis şəhərinin başçısı (1910-1917). Daşnak hökumətinin Xarici İşlər Naziri, Nazirlər Sovetinin sədri (1918-1920) olmuşdur. Bakıda hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün S.Şaumyana, Q.Melikyana, T.Amiryana, A. Mikoyana məsləhətlər vermişdir.

Xrimyan Mkrtiç (1820-1907) – keşiş, “kənüllülər” hərəkatının görkəmli xadimi, Konstantinopol patriarxı (1869-1873).

Çobanyan Arşak Ovanesoviç (1872-1954) – görkəmli yazıçı, ədəbi tənqidçi və jurnalist. Ramkavaq partiyasının üzvü, “Anayit” (Paris, 1898-1911) jurnalının redaktoru. A.Mikoyanın dövrü ilə dəfələrlə SSRİ-yə gəlmişdir.

Şaxrikyan Arutyun (Atom, 1860-1915)- Daşnaksütyun partiyasının ideoloqu, görkəmli xadimi. Ərzincanda türk kəndlilərinə qarşı qırğınlar törədilərkən həbs olunmuş və general Orşelidzenin başçılıq etdiyi Qafqaz ordusunun hərbi-tarla məhkəməsinə verilmişdir.

Şmavon Qabriel Kafan (Kafyants, 1860-1930) – Erməni “inqilabının” və Qnçak partiyasının fəal təşkilatçılarından biri. II İnternasionalın tərkibinə daxil olmuşdur. ”Böyük Ermənistan” yaradılması planlarının iflasa uğramasından sonra deyirmiş: **“Tarixə nəzər salaraq, qətiyyətlə demək olar ki, bizi – erməniləri təhrik etməklə ta əvvəldən çar mütləqiyyəti, rus patriarxlığı məşğul olmuşdur...”**

Bu siyahını uzatmaq da olar. Amma yazılanlar kifayət edir ki, oxucuda təbii bir sual yaransın: Bu qədər və belə qatı millətçi əcdadları olan ermənilər, bu gün doğrudanmı öz çirkin əməllərini “tək-tük entuziast”ın adına çıxmaq istəyirlər?

Cənab Panduxta bildirmək yerinə düşərdi ki, “Böyük Ermənistan” yaratmaq uğrunda planlı şəkildə fasiləsiz olaraq mübarizə aparmış “tək-tük” ermənilərdən ibarət bu siyahıya **Sero Xanzadyanı, Baqrat Ulubabyanı, Sergey Ambartsumyanı, Viktor Ambartsumyanı, Vardqes Petrosyanı, Silva Kaputikyanı, Karen Dəmirçyanı, Serqo Mikoyanı, Zori Balayanı, Henrix Poqosyanı, Dədəmyanı, İgityanı, Suren Zolyanı və s. və s.** “yan”-ları əlavə etmək olar. Bu, «tək-tük» erməni millətçiləri, qatı şovinistlər «Qarabağ komitəsinin», «KRUNK» cəmiyyətinin fəal üzvləridirlər. Bundan savayı, dünyanın 60-dan artıq ölkəsində fəaliyyət göstərən saysız-hesabsız millətçi-separatçı təşkilatların üzvlərinin adlarını da bu siyahıya əlavə etsək, sizin, cənab Panduxt, sıralarınızın bu gün “birdən-birə tək-tük entuziastlar” səviyyəsinə endiyini söyləmək, sizcə, əsl mif deyildirmi?

1990-cı il, iyul ayının 7-də “Nyu York Tayms” qəzetində Avropa, Kanada və ABŞ-dan olan 133 nəfər tanınmış hüquq müdafiəçisi, alim və

ictimai xadim tərəfindən imzalanmış “Dünya ictimaiyyətinə açıq məktub” dərc olunmuşdur. Məktubda Azərbaycan SSR ərazisində ermənilərə qarşı qırğınlar törədildiyi, bunun «soyqırım» siyasətinin davamı olduğu bildirilir, gələcəkdə belə hadisələrə yol verilməməsi, Azərbaycan tərəfindən Ermənistanın blokadaya alınmasını pisləmək tələb olunur.

Lakin Ermənistan SSR ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilən vəhşiliklər barədə bir kəlmə belə deyilmir. Bəlkə cənab Panduxt belə məktublarda öz imzalarını atan yüzlərlə dünya miqyasında tanınmış insanları da “tək-tük entuziast” sayır?!

Bu cür «cızmaqaralar»la məşğul olanlar Azərbaycana qarşı iftira yaxmaqla yanaşı, bir şeyi də anlamalıdırlar ki, bütün bunlar ilk növbədə öz xalqına qarşı ideoloji cəbhədən atılan bir atəşdir. Bir növ siyasi bu-meranqdır. Bunu Panduxt və onu kimilər yaxşı bilməlidir.

**УГОЛОВНЫЙ
КОДЕКС
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ССР**

*(с изменениями и дополнениями
на 1 января 1984 года)*

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Баку • 1984

М а д д ə 66. Башга зəһмəткешлэр дəвлəти элєһинə тєрəдилэн хусуи тəһлүкəли дəвлəти чинајəтлэр—Азэрбајчан Республикасынын 1993-чү ил 27 январ тарихли гану-ну илэ чыхарылмышдыр (108).

II. Саир дəвлəти чинајəтлэр

М а д д ə 67. Милли вə ирги һугуг бəрəбэрлијини поэма

Милли вə ја ирги дүшмөнчилик вə ја эдавəт салмаг, милли шөрəфи вə лəјагəти алчалтмаг мəгсəдилə гəсдэн едилмиш һэрəkəтлэр, елəчə дə ирги вə ја милли мөнсу-бијјəтиндэн асылы олараг вəтəндашларын һугугларын бирбаша вə ја долајысы илэ мəһдудлашдырма, јахуд да бирбаша вə ја долајысы илэ үстүнлүклəрини мүəјјэн етмə—

үч илэдək мүддətə азадлыгдан мəһрум етмə илэ чəзаландырылыр.

Зоракылыгла, алдатма илэ вə ја һədəlэрлə, елəчə дə вəзифəли шəхс тэрəфиндэн едилмиш ејни һэрəkəтлэр— беш илэдək мүддətə азадлыгдан мəһрум етмə илэ чəзаландырылыр.

Бу маддəнин биринчи вə икинчи һиссэлəриндə нэзəрдə тутулмуш һэрəkəтлэр бир груп шəхс тэрəфиндэн едилəрсə вə ја адамларын һəлак олмасына вə ја башга ағыр нəтичэлэрə сəбəб оларса—

он илэдək мүддətə азадлыгдан мəһрум етмə илэ чəзаландырылыр (91, 103, 112, 114).

М а д д ə 67-1. Дəвлəт органларын вə ичтимаи тəшкилатлары тəһгир етмə вə ја нүфуздан салма—Азэрбајчан ССР Али Совети Рəјасəт һеј'əтинин 1989-чу ил 11 август тарихли фəрманы илэ чыхарылмышдыр (92).

М а д д ə 68. Дəвлəт сиррини јажма

Дəвлəт сиррини тəшкил едэн мə'луматларын, бу мə'луматлар е'тибар едилэн вə ја гуллуг, јахуд ишинə кəрə она мə'лум олан шəхс тэрəфиндэн јажылмасы, Вəтəн хəјанəт вə ја часуслуг əламəтлəri олмадыгда—

етмә вә ја әмлакы мүсадирә олунмагла вә ја олунмамагла өлүм чәзасы илә чәзаландырылыр (98, 112).

М а д д ә 71. Контрабанда

Контрабанда, јә'ни Азәрбајчан Республикасынын көмрүк сәрһәддиндән әшјаларын күлли мигдарда, ја да контрабанда илә мәшғул олмағ үчүн тәшкил едилмиш бир дәстә шәхс тәрәфиндән көмрүк нәзарәтиндән кәнарда вә ја ондан кизли кечирилмәси, еләчә дә наркотик васитәләрин, күчлү тә'сир едән, зәһәрли, зәһәрләјичи, радиоактив, партлајычы маддәләрин, силаһын вә дөјүш сурсатынын (мүвафиг ичазә олдугда, јивсиз ов түфән-киндән вә онун үчүн дөјүш сурсатындан башга) бу чүр кечирилмәси—

әмлакы мүсадирә едилмәклә үч илдән он иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәнрум етмә илә чәзаландырылыр (4, 67, 97, 112).

М а д д ә 72. Күтләви игтишаш

Талан, дағымта, одлама вә башга бу кими һәрәкәтләрлә едилән күтләви игтишашын тәшкили, һабелә онун иштиракчылары тәрәфиндән јухарыда кәстәрилән чинајәтләрин билаваситә едилмәси вә ја онларын һакимийјәта силаһлы мүғавимәт кәстәрмәси—

ики илдән он беш иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәнрум етмә илә чәзаландырылыр.

М а д д ә 73. Азәрбајчан Республикасынын Силаһлы Гүввәләри сыраларына һәгиги һәрби хидмәтә нөвбәти чағырышдан бојун гачырма

Азәрбајчан Республикасынын Силаһлы Гүввәләри сыраларына һәгиги һәрби хидмәтә нөвбәти чағырышдан бојун гачырма—

беш илдән сәккиз иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәнрум етмә илә чәзаландырылыр.

Ејни әмәл өз бәдәнинә хәсарәт јетирмә вә ја өзүнү хәстәлијә вурма, сәнәдләри сахталашдырма вә ја саир алдатма јолу илә, һабелә башга ағырлашдырычы һалларда едиләрсә—

једди илдән он иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәнрум етмә илә чәзаландырылыр (97, 111, 112).

Үчүнчү фәсил

ШӘХСИЈЈӘТ ӘЛЕЈЬИНӘ ОЛАН ЧИНАЈӘТЛӘР

М а д д ә 94. Ағырлашдырычы һалларда гәсдән адам өлдүрмә

Гәсдән:

- 1) тамаһ мәгсәдилә адам өлдүрмә;
- 2) хулиганлыг нијјәтилә адам өлдүрмә;
- 3) зәрәр чәкмиш шәхси өз гуллуг вә ја ичтимаи вә-зифәсини јеринә јетирмәсилә әлагәдар өлдүрмә;
- 4) ики вә ја бир нечә шәхси өлдүрмә;
- 5) мүгәссир үчүн ашкар сурәтдә һамилә вәзијјәтиндә олан гадыны өлдүрмә;
- 6) хүсуси амансызлыгла вә ја бир чох шәхсин һәјаты үчүн тәһлүкәли олан үсулла адам өлдүрмә;
- 7) башга чинајәти кизләтмә вә ја онун едилмәсини јүнкүлләшдирмә мәгсәдилә, һабелә зорламагла әлагәдар адам өлдүрмә;
- 8) хүсуси тәһлүкәли ресидивист тәрәфиндән, јахуд әввәлләр гәсдән адам өлдүрмүш олан шәхс тәрәфиндән өлдүрүлмә, бу Мәчәлләнин 96, 97 вә 98-чи маддәләриндә нәзәрдә тутулмуш өлдүрүлмәләр истисна олмагла— сәккиз илдән он беш иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһ-рум етмә вә ја өлүм чәзасы илә чәзаландырылыр (62).

М а д д ә 95. Гәсдән адам өлдүрмә

Бу Мәчәлләнин 94-чү маддәсиндә кәстәрилән ағыр-лашдырычы әләмәтләр олмадан гәсдән адам өлдүрмә— једди илдән он беш иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһ-рум етмә илә чәзаландырылыр (68).

М а д д ә 96. Ананын јени доғдуғу ушағы гәсдән өлдүрмәси

Ананын јени доғдуғу ушағы доғум вахты вә ја билә-васитә доғумдан сонра гәсдән өлдүрмәси— үч иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум етмә илә чә-заландырылыр.

Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin yuxarıda göstərilmiş maddələri ilə təqsirləndirilərək cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş Qriqoryan Eduard Robertoviç ilə bir az da yaxından tanış olaq.

Eduard Qriqoryanın qahumlarının, qonşularının və onu tanıyanların söylədikləri:

Qriqoryanların qonşusu Samoxvalova İrina Alekseyevnanın dedikləri:

Samoxvalova İrina Alekseyevna

1935-ci il, may ayının 18-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. 1955-ci ildən Sumqayıtda yaşayır.

2010-cu il, aprel ayının 22-də **Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun İstintaq İdarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi, ədliyyə müşaviri Məmmədov Elman Əlikram oğlu** tərəfindən şahid qismində dindirilərəkən verdiyi ifadəsindən:

“... Mən Bakı şəhəri, Biləcəri qəsəbəsində anadan olmuşam və orada 1955-ci ilə qədər yaşamışam. İndi rəhmətə getmiş Samoxvalov Sergey adlı bir nəfərə ərə gedəndən sonra Sumqayıt şəhərinə köçdük və burada boruyayma zavodunda işləməyə başladım. 1972-ci ildə Sumqayıt şəhər İcraiyyə komitəsinin inspektoru vəzifəsinə keçmişəm və bu vəzifədə 1992-ci ilədək, yəni təqaüdə çıxanaqədək işləmişəm. Nikahdan Janna adlı 1956-cı il təvəllüdlü qızım var. O, ali təhsilini Leninqradda alıb. İnstitutu bitirəndən sonra orada qalıb, hal-hazırda Qatçına şəhərində yaşayır.

1971-ci ildə mən ərimlə birlikdə Sumqayıt şəhəri, 1-ci m/r, ev 122, m.15 ünvanında mənzil aldıq. Eyni vaxtda həmin binada Qriqoryanlar ailəsi də mənzil aldı. Bu ailə ilə biz əvvəldən tanış idik. Çünki Eduardın anası Valentina Qriqoryan da mənim kimi, boruyayma zavodunda işləyirdi. Valentinanın konkret olaraq hansı sexdə işlədiyini xatırlaya bilmirəm, ancaq dəqiq bilirəm ki, bizim binada ona mənzili məhz

boruyayma zavodunda işlədiyinə görə vermişdilər. Onun ərinin adını xatırlaya bilmirəm, ancaq o, əlil idi, çünki hər iki ayağını amputasiya etmişdilər... Valentinanın əri əlil olduğuna görə, tam şəkildə çalışa bilməsə də, o, ayaqqabı təmirçisi kimi işləyirdi. Ancaq mən hiss edirdim ki, Valentinanın və onun ərinin qazancları bu çoxuşaqlı ailənin firavan yaşamasına kifayət etmir və onlar həmişə maddi çətinliklərlə üzləşirlər. Buna baxmayaraq, ər-arvad arasında normal münasibətlər var idi. Mən onların evində tez-tez olurdum, ancaq heç vaxt onlarda dava-dalaş və ya konflikt baş verdiyinin şahidi olmamışam. Kişinin ölümündən sonra ailənin maddi durumu daha da pisləşdi. Valentina daim işdə olduğuna görə onun uşaqları Eduard, Erik, Tiqran, bacıları Venera və adlarını bilmədiyim digər uşaqlar bütün vaxtlarını küçədə özbaşına keçirirdilər. Uşaqlar nəzarətsiz və tərbiyə görmədən böyüyürdülər, oxumağa həvəs göstərmirdilər. Mənim bildiyimə görə, onların heç biri heç 10-cu sinifi də bitirməmişdi. Qızlar çox erkən vaxtlardan əks cinsin nümayəndələrinə həvəs göstərməyə başladılar, oğlanlarda isə tədricən kriminala meyl artmağa başladı. Mən bunu mənim qızım Janna Afrikadan məzuniyyətdən hədiyyələrlə qayıdan zaman hiss etmişdim. O dövrdə bu hədiyyələrin müəyyən dəyəri var idi. Mənim ərimin insanlara inanan və sadələvh adam olmasından istifadə edən Eduard şahmat oynamaq adı ilə tez-tez bizim evə gəlməyə başladı. Ancaq mən qızımın gətirdiyi hədiyyələrə Eduardın qeyri-sağlam marağını görüb çalışdım ki, onun bizə gəlməsinə son qoyum.

Qaldı ki, Eduard Qriqoryanın başqa millətlərə qarşı şovinst olması məsələsinə, mən onda belə bir münasibəti heç vaxt hiss etməmişdim. Sumqayıt həmişə beynəlmiləl şəhər olmuşdur və belə mühitdə böyüyən insan millətçi ola bilməzdi. Eduard Qriqoryanın erməni millətinə atasının guya onları atması nəticəsində nifrətinin yaranması haqqında söz-söhbətlər isə tamam əsassızdır. Yuxarıda göstərdiyim kimi, ata Qriqoryanın Eduardın anası Valentina ilə münasibəti kişinin ölümünə qədər tam normal olmuşdur. Haradasa 1983-cü ildə qonşu Alenina Qalınanın mənzilindən oğurluq etdiyinə görə, Eduard cinayət məsuliyyətinə cəlb edilərək 4 ya 5 ilə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

Təxminən 80-ci illərin sonunda, kütləvi iğtişaşlardan əvvəl şəhərdə vəziyyət kəskinləşmişdi. Buna səbəb şəhərdə çox sayda Ermənistandan

qovulmuş azərbaycan millətindən olan qaçqınların olması idi. Onlar başlarına gələn vəhşiliklər və təhqirlər, qanunsuz olaraq ermənilər tərəfindən deportasiya edildikləri barədə məlumat verirdilər. Qeyd etmək istəyirəm ki, şəhərdə vəziyyətin kəskinləşməsi sanki eyni bir ssenari əsasında baş verirdi. Təhrikiçici təxribatçı söhbətlər, şüarlar, qışqırıqlar, kor-təbii mitinq və yığıncaqlar mənə tanış olmayan insanlar tərəfindən idarə edilirdi. Məncə bu adamlar nə yerli sakinlər, nə də ki Ermənistandan gəlmiş qaçqınlar deyildilər. Bu fikrimi əsaslandıraraq deyə bilərəm ki, Ermənistandan gəlmiş qaçqınlar öz görkəmləri ilə Sumqayıtın hətta ən kasıb adamlarından belə kasıb görünürdülər. Bu mitinqləri, yığıncaqları idarə edənlər isə hamısı hündürboylu, yaxşı geyimləri ilə nəzərə çarpan adamlar idləri və onlar kütlələrin diqqətini cəlb edə bilirdilər. Eyni zamanda göstərə bilərəm ki, bunlar şəhərin vəzifəli şəxsləri də deyildilər, çünki mən şəhər icraiyyə komitəsində işlədiyimə görə vəzifəli şəxslərin çoxunu tanıyırdım. Məhz bu zamanlar mən Eduard Qriqoryanın davranışında müəyyən dəyişikliklər görməyə başladım. O, dəfələrlə müxtəlif millətlərdən olan oğlanların əhatəsində görünürdü. O, bərkdən danışaraq ətrafdakıların diqqətini cəlb etməyə çalışırdı və özünü çox həyasız aparırdı. Mən onun bu hərəkətlərini əvvəl onun tərbiyəsində olan qüsurlarla bağlı olduğunu düşünürdüm. Onda mən heç təəvvür edə bilməzdim ki, gələcəkdə o, kütləvi iğtişaşlarda fəal iştirak edəcək və qadınları zorlayacaq, insanları qətlə yetirən caniyə çevriləcək.

Qriqoryanın həbs edilməsi barədə məlumatı mən kütləvi informasiya vasitələrindən eşitdim. Orada deyilirdi ki, o, talançı dəstələrə başçılıq etmişdir və erməni millətindən olan şəxslərin öldürülməsində, qadınların zorlanmasında iştirak etmişdir. Bu xəbərlər mənim Sumqayıt hadisələrinin xaricdən provokasiya və idarə edilməsi haqqında şübhələrimin təsdiqi idi. Mənə məlum olan faktları tutuşduraraq və Sumqayıt sakinləri olmayan naməlum şəxslərin təhrikiçici davranışlarını, kütləvi iğtişaşları sonrakı hadisələrlə bağlayaraq, mən birmənalı belə bir nəticəyə gəlirəm ki, bütün bu hadisələr Ermənistanın müəyyən millətçi dairələrinin məqsədlərinə xidmət etmişdir. Eyni zamanda, hələ bu hadisələrdən əvvəl vəziyyətin gərginləşməsini görənlər bir çox ermənilər şəhərdən çıxıb getmişdilər. Bunu mənim tanışlarım və digər

insanlar iş yerlərində, nəqliyyatda danışırdılar. Bir çoxları öz qohumları və tanışlarından aldıkları məlumata əsasən deyirdilər ki, erməni millətindən olan şəxslər əmanət kassalarından pullarını çıxarırlar və bu, kütləvi xarakter alır.

Hətta Eduardın həbsindən sonra mən onun anası Valentinadan sorurdum ki, Eduard bu dəhşətli hadisələri necə törədə bilib. O isə mənə cavab verirdi ki, onun oğlu başqalarının təsiri altına düşmüşdür. Mən bu sözləri boş bəhanələr kimi qiymətləndirdiyimə görə, onun bu sözlərlə nə demək istədiyini aydınlaşdırmaq barədə fikirləşməmişdim. Kütləvi iğtişələr zamanı mən Qriqoryanın özünü görməmişdim, çünki bu hadisələr 3-cü mikrorayonda baş vermişdi. Nə bizim binada, nə də yaxınlıqda olan binalarda kütləvi iğtişələr və talanlar olmamışdır. Ona görə də mən bu iğtişələr və talanlar zamanı Qriqoryanın və onun əhatəsində olan insanların hərəkətlərini təfəsilatı ilə təsvir edə bilmirəm. Ancaq bu kütləvi iğtişələrdən sonra şəhərdə hamı deyirdi ki, hadisələrdən əvvəl və talanlar zamanı naməlum şəxslər insanlara spirtli içkilər və hansısa tibbi preparatlar paylayırmışlar. Baxmayaraq ki, mən özüm şəxsən bu hadisələri gözümlə görməmişəm, ancaq hesab edirəm ki, bu şeylər olubdur, çünki talançıların bu qəddar hərəkətlərini başqa cür izah etmək olmur.”

Qriqoryan Eduardla eyni koloniyada cəza çəkmiş Maqomedov Rəşid Rəsul oğlu,
1964-cü ilin aprel ayının 7-də anadan
olub. Ünvanı: Hövsan, Əhlimanov küç, ev 6,
mən.72. Milliyyəti: tabasaran. (1983-cü ildə
Bakının Qaradağ rayonu, Qobustan
qəsəbəsində Eduard Qriqoryanla bir yerdə,
3-cü koloniyada, müxtəlif baraklarda
cəza çəkmişdir; münasibətləri olmayıb).

2010-cu il, aprel ayının 12-də saat 14.00–17.00 radələrində **Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun İstintaq İdarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi, ədliyyə müşaviri Məmmədov Elman Əlikram oğlu** tərəfindən şahid qismində dindirilərəkən verdiyi ifadəsindən:

“Eduard Qriqoryanın özünü hamıdan yuxarı tutması, həyasızlığı, lovğalığı onunla yaxın münasibətdə olmağıma imkan vermirdi.

Eduard boş vaxtlarında idmanla məşğul olurdu, ağırlıq qaldırır, karate fəndlərini nümayiş etdirir, dirsəyi ilə kiçik taxta tirləri sındırmağa cəhd göstərirdi. Onun davranışının əsas xüsusiyyətləri: həyasızlıq, çox hüdürdən gülmək, digər dustaqlarla çox hüdürdən danışmaq, liderlik iddiası...

İdman meydançasında nunçaklarla karate məşqləri göstərirdi. Bilmirəm, rejimli bir müəssisədə onları hazırlamağa və açıq-açığına onlarla məşq etməyə kim icazə vermişdi. Qriqoryanla Murad və Azad adlı dustaqlar yaxınlıq edirdilər. Soyadlarını bilmirəm, amma bir yerdə idmanla məşğul olurdular... Azad karate üzrə yaxşı mütəxəssis idi.

Qriqoryan milliyyətə erməni olan digər məhbuslarla ünsiyyət saxlamırdı. Muradın sözlərinə görə, Eduard bütün ermənilərə nifrət edir, çünki onun atası ermənidir, lakin onun anasını atıb gedib və anası onu və qardaşını təkbaşına böyüdü. Murad dedi ki, Eduard erməniləri “edam etməyə” hazırlaşır», o özü məhz belə deyirmiş...

1987-ci ildə həbsdən çıxandan sonra mən Eduard Qriqoryanla rastlaşmamışam və onunla heç bir əlaqəm olmamışdır.”

Novruzov Məhərrəm Şədatulla oğlu,

1964-cü il, fevral ayının 12-də anadan olub,
Sumqayıt sakinidir.

2010-cu il, aprel ayının 28-də **Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun İstintaq İdarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi, ədliyyə müşaviri Məmmədov Elman Əlikram oğlu** tərəfindən şahid qismində dindirilərəkən verdiyi ifadəsindən:

«Eduard Qriqoryan ailəsi ilə 5-ci blokda yaşayırdı. Anası Valentina boruyayma zavodunda işləyirdi. Eduard və onun qardaşları Tiqran, Albert və Erik kriminal şəxslər olmuşlar. Eduardın yanına tez-tez yerli sakinlərə oxşamayan şəxslər gəlib-gedirdi, əksəriyyəti qara plaşlılar idilər».

XİDMƏTİ XASİYYƏTNAMƏ

verilir sırası əsgər, 1959-cu ildə anadan
olmuş, milliyətcə erməni olan
Qriqoryan Eduard Robertoviçə

1978-ci ilin noyabr ayından 1979-cu ilin mart ayına kimi əsgəri xidmətdə olan sırası əsgər Qriqoryan E.R. özünü mənfi cəhətdən göstərmişdir. Hərbi xidmətinin az müddəti ərzində çavuşlara qarşı kobudluq faktları üzə çıxmışdır. Onun fikrinə görə, ona qarşı yaxşı münasibət bəslənilmir. Özündən böyüklərlə ünsiyyət vaxtı çılğınlığı və əsəbiliyi ilə seçilirdi. Bu o vaxt baş verirdi ki, kimsə ona müxtəlif göstərişlər verirdi, o da onlara tabe olmaqdan imtina edirdi. Kollektiv arasında onu lider görmək olardı. Əsgər yoldaşlarının arasında özünü ən ağıllı, hər şeydən xəbərdar olan kimi qələmə verməyə çalışırdı. Hərdən yoldaşlarına qarşı yuxarıdan aşağı baxırdı. Rus dilini yaxşı bilir.

Qeyd: Xasiyyətnamə Qriqoryanın E.R. vaxtında xidmət etdiyi batalyonun siyasi məsələlər üzrə komandir müavinin dilindən yazılmışdır.

**58172 hərbi hissənin 5-ci şöbəsinin rəisi, podpolkovnik
İ. Puqovkin**

Xasiyyətnamə ilə razıyam.

**58172 Hərbi hissənin ştab rəisinin vəzifəsini icra edən
Moiseenikov**

28.09.88.

Bir fakta da diqqət yetirək. E. Qriqoryan həbs olunduqdan sonra 3 sayılı cəzaçəkmə müəssisəsində yatırdı. Bu müəssisənin əməliyyat şöbəsinin rəisi vəzifəsində çalışan Süleymanov Əlihüseyn Süleyman oğlu Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun əməkdaşlarına ifadə verərək bildirmişdir ki, Qriqoryanla cəzaçəkmə müəssisəsində tanış olmuşdur. «Özünü kobud aparırdı, həyasız, özündən razı olan bir

məhbus idi. Liderlik etməyi xoşlayırdı. Zəiflərin üzərində qəddarlıq edirdi».

Ə.Süleymanovun ifadəsindən görünür ki, 1988-ci ilin fevral ayında Sumqayıt şəhərində baş vermiş məlum hadisələrdən sonra, mart-aprel aylarında onu Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə dəvət edərək, orada Eduard Qriqoryanla bağlı suallar verən keçmiş SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşı E.Qriqoryanın barəsində açılmış əməliyyat işi ilə maraqlanmış, söhbətin nəticəsində ona məlum olmuşdur ki, E.Qriqoryan keçmiş SSRİ-nin təhlükəsizlik orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edən şəxsdir.

Buradan da aydın olur ki, E.QRİQORYAN Sumqayıtda baş verən hadisələrin TƏŞKİLATÇISI ola bilməzdi. O, adi bir İCRAÇI idi. Sifarişçilərin və təşkilatçıların təlimatlarını yerinə yetirməklə məşğul idi.

EDUARD QRİQORYAN HAQQINDA MÜTTƏHİMLƏRİN İFADƏLƏRİNDƏN

1. Məmmədov Qalib Qədirşah oğlu.

08 iyul 1988-ci il.

Müstəntiq: SSRİ Baş Prokurorluğunun İstintaq qrupunun müstəntiqi
Lukiriç V.Q.

(1-ci sorğudan)

«Maşını yandırdıqdan sonra bizim qrup yenə bir yerə topladı və burada Qriqoryan Eduard Robertoviç hamıya elan edərək, təxminən belə dedi: “Mən burada böyüyünüz olacağam. Mən bilirəm, hara getmək lazımdır, hamı arxamca gəlsin!” Əvvəl mən Qriqoryanı, artıq dediyim kimi, rusa oxşatmışdım. Onun erməni olduğunu yalnız istintaq zamanı bildim. Bundan sonra bizim qrupun adlarını çəkdiyim bütün üzvləri Qriqoryan Eduardın arxasınca avtovağzalla üzbəüz yerləşən üçüncü mikrorayona getdik...

... Bizim qrup qızları zorladıkları evdən sonra, 6/2 nömrəli evə getdi. Necə alındı, bilmirəm, ancaq həmin evə bizi Qriqoryan Edik aparırdı. Q çox qətiyyətlə qabaqda gedirdi, qalanların hamısı isə onun arxasınca gedirdi. Bir evdən o biri evə gedəndə Qriqoryan Edik öz baltasını gödəkçəsinin altında gizlədirdi. Biz o evə yaxınlaşanda artıq orada xeyli adam dayanmışdı. 6/2 nömrəli evin birinci blokunun qarşısında bizim qrupun uşaqları dayandı. Bunu görüb, irəlidə gedən Qriqoryan Eduard bizə əmr etdi: “Batalyon, arxamca!” və bir neçə addım irəli getdi. Sonra o geri çevrilib bizə baxdı və gördü ki, biz dayanmışıq, səəbi halda dedi: “Nədir, qorxursunuz? Gəlin arxamca!” Bundan sonra biz hamımız Qriqoryanın arxasınca, birinci bloka girdik və ikinci mərtəbəyə qalxdıq...»

25 iyul 1988-ci il.

Müstəntiq: SSRİ Baş Prokurorluğunun İstintaq qrupunun müstəntiqi
Lukiriç V.Q. və Əliyev A.A.

(2-ci sorğudan)

«...Qriqoryan bizə elan edəndən sonra ki, o bizim böyüyümüz olacaqdır, cibindən bir neçə həb çıxarıb ağzına qoydu. Sonra dedi ki, bu həblər adamın əhval-ruhiyyəsini qaldırır və ruhlandırır. Bundan sonra o həblərdən hamıya payladı. Mənə şəxsən dördünü verdi. Hamıya təxminən o qədər payladı. Mən Qriqoryandan soruşmadım ki, bu nə həblərdir, çünki hər kəs həbləri alıb ağzına qoyur və udurdu. Mən də elə etdim, həbləri ağzıma aldım və uddum. Təxminən yarım saatdan sonra mən hiss etdim ki, mənim bədənim böyüyür, mənə yeni güc gəlir, ətrafdakıların hamısı mənə balaca görünürdülər, hətta elə bil binalar mənim üstümə yeriirdi. Belə baxanda Qriqoryanın payladığı həblər adi həblərə bənzəyirdi: ağ rəngli, yastı, dairəvi formada idi. Həblərin təsiri altında mən hər şeyə, bütün əməlləri yerinə yetirməyə hazır idim. Əməlləri isə əsasən Qriqoryan özü verirdi...

...Bizim qrup avtovağzalın qabağında, daha doğrusu fəvvarənin yanında olanda təxminən on metr bizdən aralıda, adamların arasında iki nəfər dayanmışdı. Mən gördüm ki, Qriqoryan üç-dörd dəfə onlara yaxınlaşdı. Onlar nədən danışirdilər, bilmirəm, bu barədə Qriqoryan bizə heç bir məlumat vermirdi...

Qriqoryanın yaxınlaşdığı iki nəfər barədə onu deyə bilərəm ki, onlardan biri, mənim yadımda belə qalıb, orta boylu, digəri bir az ondan aşağı boylu idi. Hər ikisi iri bədənli idi, saçları qara, amma mənim saçlarımdan bir qədər açıq idi. Digər əlamətləri yadımda qalmayıb. Onların erməni olduqlarını mən dəqiq deyə bilmərəm, çünki mən onlarla ünsiyyətdə olmamışam. Lakin mən eşitdim ki, Qriqoryanla erməni dilində danışirlar. Həblər bizə təsir edəndən sonra Qriqoryan onlara yaxınlaşdı və erməni dilində nə barədəsə bir-iki kəlmə danışdı. Mən erməni dilini bilmirəm və ona görə də Qriqoryanın həmin adamlarla nədən danışdıqlarını söyləyə bilmərəm.

Mən həmin iki nəfəri, mənəcə onlar erməni idilər, əvvəllər Sumqayıtda görməmişdim. Fikirləşirəm ki, onlar haradansa gəlmə adamlar idi. Qriqoryan onlarla bir-iki kəlmə danışandan sonra, qayıdıb bizə tərəf yönəldi və yenə də onların eşidəcəkləri tərzdə ucadan dedi: “Dubı poydut za mnoy”(yəni “ağılsızlar mənim arxamca gedəcəklər.”- müəll.) Bu sözlərin kimə ünvanlandığını mən əvvəl başa düşmədim. İndi isə deyə bilərəm ki, “dubı poydut za mnoy” deyəndə Qriqoryan Edik bizi

nəzərdə tuturdu. Belə ki, həbləri qəbul edəndən sonra şəxsən mən hər şeyə hazır idim. Yəqin ki, Qriqoryanın payladığı həblər bizim cinayət qrupumuzun bütün üzvlərinə eyni cür təsir etmişdi. Qriqoryanın yaxınlaşdığı o iki nəfəri mən 1988-ci il fevralın 28-dən sonra Sumqayıtda görməmişəm».

*3-cü mikrorayonun binalarından biri.
Hadisələr əsasən bu ərazidə cərəyan edirdi.*

30 avqust 1988-ci il.

Müstəntiq: SSRİ Baş Prokurorluğunun İstintaq qrupunun müstəntiqi Lukiriç V.Q.

(3-cü sorğudan)

«Sual: - 1988-ci ilin iyul ayının 8-də və 9-da aparılan dindirmələrdə Siz 1988-ci il fevralın 28-də Sumqayıt şəhərində baş vermiş kütləvi iğ-tişəşlərdə birgə iştirak etdiyiniz şəxslərin adlarını çəkdiniz. Sizin də daxil olduğunuz həmin qrupun hərəkətlərini kim istiqamətləndirirdi, qrupun rəhbəri var idimi? Aydınlaşdırın.

Cavab: - Əvvəl aparılan dindirmələrdə mən göstərmişdim ki, ad-larını çəkdiyim oğlanlardan ibarət qrupla mən ilk dəfə avtovağzalın yaxınlığında təxminən saat 16-da rastlaşdım. Qrupun konkret ola-raq hansı vaxtda toplandığını dəqiq deyə bilmərəm. Bir dəstə gənc fəvvarənin yanında dayanmışdı, mərkəzdə isə Eduard Qriqoryanı gör-düm. Elə onda düşündüm ki, o, qrupun lideridir. Sonra, elə fəvvarənin yanındaca, Eduard Qriqoryan bütün qrupa başçılıq edəcəyini elan etdi və deyəndə ki, hara getməyin, nə etməyin lazım olduğunu o bilir, mən başa düşdüm ki, mənim də qoşulduğum qrupa o rəhbərlik edir. Kütləvi iğ-tişəşlərin davam etdiyi bütün müddət ərzində Eduard Qriqoryan həmişə öndə gedirdi və heç kim onunla mübahisə etmirdi. Mən bilmirəm ermənilərin harada yaşadığı Qriqoryana əvvəlcədən məlum idimi, la-kin onların evlərinə o bizi səhvsiz aparırdı. Bizim dəstə 3-cü mikrorə-yonun 6/2 nömrəli evin 1-ci blokunun qarşısında dayananda Qriqor-yan əmr etdi: “Batalyon, ardımca!” Biz tərəddüd edəndə isə Qriqoryan bizi qorxaqlıqda günahlandıraraq dedi: “Nədən qorxursunuz, ardımca gəlin!” Bundan sonra hamı fikirləşmədən Qriqoryanın ardınca getdi. Bizim qrupda Eduard Qriqoryan özünü tam müstəqil, sərbəst aparırdı. Onun bütün davranışından görünürdü ki, yaranmış vəziyyətdə o özünü hökmran hesab edir.

...Əvvəl aparılan dindirmələrdə mən artıq demişəm və bir daha təsdiqləmək istəyirəm. Mən baş vermiş hadisələrə görə çox təəssüflənirəm, törətdiklərimə görə çox peşimanam və öz taleyim üçün narahatam. Məni öz ardınca bir sıra cinayətləri törətməyə aparın

Səfərov və hamını öz ardınca aparən Eduard Qriqoryan olmasaydı, mən bu ağır cinayətləri törətməzdim...

... Kütləvi iğtişəşlərdə iştirak edəndə heç bir məqsəd güdmürdüm. Kütlənin təsiri altına düşərək hamı necə hərəkət edirdisə, mən də elə hərəkət edirdim. İndi mən o hərəkətlərimə görə özümü günahlandırırım. Bildirirəm, hərəkətlərim düşünülmüş hərəkətlər deyildi, ona görə də mənim bu etiraflarımın gələcəkdə nəzərə alınmasını xahiş edirəm. Gələcəkdə öz Vətənimin tam hüquqlu vətəndaşı olmaq üçün törətdiklərim cinayət əməllərinə görə istənilən cəzanı çəkməyə və cəmiyyət qarşısında öz günahımı yumağa hazırım.

Sual: *Kütləvi iğtişəşlərin iştirakçıları ilə, hansıların ki, adlarını istintaq zamanı çəkmisiniz, bu ilin 28 fevralından sonra görüşmüşünüz mü?*

Cavab: *Xeyr, mən onlarla görüşməmişəm. Mənim onlarla heç bir ümumi marağım yoxdur. İstintaq zamanı dediyim kimi, Səfərov Nizamidən başqa qrupun digər üzvləri ilə əvvəllər heç bir tanışlığım olmamışdır. Onlarla görüşməyə çalışmamışam. Onların mənimlə görüşmək istəyib-istəmədiklərini bilmirəm. Kütləvi iğtişəşlərin sabahı-sı günündən, yəni fevral ayının 29-dan, bu ilin may ayının 27-də həbs olduğum günədək 21 sayılı tikinti idarəsində işləmişəm».*

II. Hüseynov Vaqif Vahabəli oğlu.**25 iyul 1988-ci il.**

Müstəntiq: SSRİ Baş Prokurorluğu

İstintaq qrupunun müstəntiqi mayor D.Bayramov

(1-ci sorğudan)

Sual: - *Öz ifadələrinizə əlavəniz varmı?***Cavab:** - *Bəli, var. Mən daha bir fakt barədə danışmaq istəyirəm. Bəlkə bu fakt istintaq üçün maraq doğurar.*

1988-ci il, fevral ayının 27-də Corat qəsəbəsindən Nadirin yanına gəlirdim. Mən Nadirgilin blokuna yaxınlaşanda gördüm ki, 122 sayılı binanın yan tərəfində iki oğlan dayanıb. Onlar erməni dilində danışır-dılar, ona görə də diqqətimi cəlb etdilər. Onlar erməni dilində danışdıqlarından heç nə başa düşmədim. Onların dayanıb kimi gözlədiklərini də bilmirəm. Oğlanlardan birinin 28-30 yaşı olardı, hündürboylu, orta bədən quruluşlu, yumru sifəti, düz burnu, qara bıqları və saqqalı, saçları bir qədər qıvrım, əynində uzun tüklü qara rəngli gödəkcə, başında isə papaq var idi. İkinci oğlana 25-26 yaş vermək olardı. O da hündürboylu, orta bədən quruluşlu, sifəti arıq, qırxılmış, qara bıqları, qara düz saçları var idi...

Biz Nadirlə evdən çıxanda onlar artıq həmin yerdə yox idilər.

Ertəsi günü, yəni fevral ayının 28-də mən onlardan birini, əynində gödəkcə olanını avtovağzalın yaxınlığında gördüm. O, kütlənin içində idi və çox təəccüblüdür ki, təmiz azərbaycan dilində uşaqları iğtişəslərə təhrik edirdi. Onun dediyi bəzi sözlər yadımdadır. O, belə deyirdi: "Köpək uşağı, həyasızlaşınlar, azərbaycanlıları öldürürlər və bilinmir, nə istəyirlər. Onları buradan qovmaq lazımdır. Bir azdan onlar Yerevandan gəlib bizə deyəcəklər: Çıxın gedin Sumqayıtdan..."

...Elə həmin gün mən gödəkcə geyinmiş oğlanı yenə gördüm, amma təklikdə yox, o biri oğlanla bir yerdə. Mən, Nadir və başqa uşaqlar 3-cü mikrorayonda 6/2 sayılı evdən çıxanda mən həmin oğlanları blokun qabağında gördüm. Bizdən əvvəl blokdan əlində balta Qriqoryan Edik çıxdı. Həmin oğlanları görcək, Edik cəld onlara yaxınlaşdı və gödəkcəli oğlana pulu və kağız bükülüsünü verdi. Bükülüdə nə olduğunu bilmirəm. Gödəkcəli oğlan Edikdən aldıqlarını əlində tutduğu

salafan torbaya qoydu. Torbada yenə nə isə var idi. Sonra oğlan rus dilində Edikdən soruşdu: “Hə, işlər necə gedir? Edik ona cavab olaraq: “hələlİK hər şey yaxşıdır”, - dedi və gülümsəyərək əlavə etdi:- “dubını da vse” («kütbeyindirilər də hamısı».- müəll.)”. Bunu deyəndə Edik nəyi nəzərdə tuturdu, bimirəm. Elə onda gödəkçəli oğlan Edikə hansısa həblər verdi. Edik həbləri götürüb yaşlı qadını əhatə etmiş kütləyə tərəf getdi...».

12 yanvar 1989-cu il.

Müstəntiq: SSRİ Baş Prokurorluğu

İstintaq qrupunun müstəntiqi D.Bayramov

(2-ci sorğudan)

“Ardımca!», deyə Edik Qriqoryan qışqıraraq 6/2 saylı evin mərkəzinə yaxın olan girişlərdən (bloklardan) birinə daxil oldu. Onun ardınca Nizami, Əfsər, Nadir, İlqar və mənə tanış olmayan böyük bir dəstə də bloka daxil oldu. Onlardan sonra içəri mən girdim. Dəqiq yadımda deyil, 4-cü ya 5-ci mərtəbəyə qalxdım. Əgər, səhv etmirəmsə, pilləkəndən solda yerləşən mənzilə daxil oldum. Sonralar istintaq zamanı öyrəndim ki, bu mənzildə Qriqoryan Zemanın ailəsi yaşayırmış.”

III. Səfərov Nizami Sumbat oğlu.

22 iyun 1988-ci il.

SSRİ Baş Prokurorluğunun İstintaq qrupunun müstəntiqləri Lukiriç Vasiliy Qriqoryeviç və Əliyev Ənvər Əziz oğlu, **prokuroru** Spiçka Vladimir Aleksandroviçin, azərbaycan və rus dillərindən **tərcüməçilik edən** Namazova Səadət Əli qızının, **səsyazma və videoyazma üzrə mütəxəssis** Dorovskix Aleksandr Nikolayeviçin iştirakı ilə, təqsirləndirilən **Səfərov Nizami Sumbat oğlu ilə Qriqoryan Eduard Robertoviç** arasında keçirilmiş üzləşdirmə protokolundan:

(1-ci üzləşdirmə)

Təqsirləndirilən Qriqoryana prokurorun sualı: - Siz artıq birinci ay deyildir ki, istintaq altındasınız. Təqsirləndirilənlər, aralarında erməni millətindən də olan zərərçəkənlər sizi bütün bu cinayətlərin fəal iştirakçısı kimi göstərirlər. O cümlədən, öldürməyə cəhd, zorlamalar. Siz bununla bağlı nə deyə bilərsiniz?

Təqsirləndirilən Qriqoryanın cavabı: - Təqsirləndirilənlərin mənə qarşı ifadə vermələri ilə bağlı onu deyə bilərəm ki, onlar mənə böhtan atırlar, çünki mən erməniyəm. Mənə qarşı ifadələr verən mülki adamlar barədə mən heç nə deyə bilmərəm.

Təqsirləndirilən Qriqoryana prokurorun sualı:- Hər bir təqsirləndirilən özü üçün qeydlər edə bilər. Siz belə bir qeydlər edirsinizmi?

Təqsirləndirilən Qriqoryanın cavabı 1- Bəli, edirəm.

Təqsirləndirilən Qriqoryana prokurorun sualı: - İşin vəziyyətini nəzərə alsaq, siz, yəqin ki, materialların bir çoxu ilə tanışsınız. Fikirləşin və ifadə verin, əslində fevralın 28-də nə baş verirdi?

Təqsirləndirilən Qriqoryanın cavabı: - Mən orada olmamışam, ona görə də ifadə verə bilmirəm. Orada olsaydım, ifadə verərdim. Mənim gizlədilmiş bir şeyim yoxdur.

Təqsirləndirilən Qriqoryana prokurorun sualı: - Yəni, ümumiyyətlə, fevralın 28-də olmamısınız?

Təqsirləndirilən Qriqoryanın cavabı: - Nə fevralın 27-si, nə də 28-i olmamışam.

Təqsirləndirilən Qriqoryana sualı: - Təqsirləndirilən N.S.Səfərova sizin sualınız varmı?

Təqsirləndirilən Qriqoryanın cavabı: - Bəli, var.

Təqsirləndirilən Qriqoryanın təqsirləndirilən N.S.Səfərova sualı:
- Ayın neçəsində biz çayxanada görüşdük ki, saat neçədə, nə vaxt və haraya getmək barədə danışmaq?

Təqsirləndirilən N.S.Səfərovun cavabı: - Fevralın 27-si axşam.

Təqsirləndirilən Qriqoryanın təqsirləndirilən N.S.Səfərova sualı: - Fevralın 28-i saat neçədə, hansı yerdə və harada biz görüşdük?

Təqsirləndirilən N.S.Səfərovun cavabı: - Biz vağzalın yanında çayxanada görüşdük. Çayçı məni tanıyır, o təsdiq edə bilər ki, biz orada saat 15.00-da görüşüb, 16.00-da oradan çıxmışıq.

Təqsirləndirilən E.R.Qriqoryana müstəntiqin sualı: - Təqsirləndirilən N.S.Səfərovun cavabları sizi qane etdimi?

Təqsirləndirilən E.R.Qriqoryanın cavabı: - Bəli, təqsirləndirilən N.S.Səfərovun cavabları məni qane etdi.

12 yanvar 1989-cu il.

Müstəntiq: SSRİ Baş Prokurorluğu

İstintaq qrupunun müstəntiqi N.A. Vəlixanov

(1-ci sorğudan)

Sual: - Nizami Səfərov, siz necə izah edə bilərsiniz ki, Qriqoryan Edik, özü milliyətcə erməni ola-ola, ermənilərə qarşı cinayət hərəkətlərini törədirdi?

Cavab: - Mən bilmirdim ki, Edik ermənidir. Onun atasını heç vaxt görməmişəm. Anası rusdur və mən həmişə hesab eləmişəm ki, o, rusdur. Çünki həmişə rus dilində danışırdı. Bəzən isə azərbaycan dilində danışırdı. Və həmişə azərbaycanlılarla dostluq edirdi. Onun erməni olduğunu və erməni soyadını daşdığını mən yalnız istintaq zamanı bilmişəm. Əgər mən bilsəydim ki, o, ermənidir, həmin gün onunla talançılığa getməzdim. Çünki dəstə onun erməni olduğunu bilsəydi, onunla birgə olanların hamısı üçün də pis olardı. Edik Qriqoryanın ermənilərə qarşı cinayətdə iştirak etməsinin əsl səbəbini bilmirəm. Amma mən düşünürəm ki, bütün bu vur-çatlasının hansı səbəbdən baş verdiyinin onun üçün heç bir mənası yox idi. O da, elə mənim kimi, qazanc əldə

etmək istəyirdi, fərqi yox idi kimin hesabına; ermənilərin yaxud da ki, azərbaycanlıların. Məncə, bizimlə olan uşaqların hamısının məqsədi də elə bu idi, qazanc əldə etmək».

Sumqayıtda törədilən iğtişaşlarda iştirak edənlər müttəhimlər kürsüsündə

IV. İsayev Əfsər İslam oğlu

02 iyun 1988-ci il.

Müstəntiq: SSRİ Baş Prokurorluğu

İstintaq qrupunun müstəntiqi kapitan N.Şitnikov

(1-ci sorğudan)

«... ondan (Eduard Qriqoryandan – müəll.) araq iyi gəlirdi, amma o, sərxoş deyildi. Nizamidən və Nadirdən araq iyi gəlmirdi, lakin onların sifətləri elə bil vəhşiləşmişdi, gözləri daralmışdı və parıldayırdı, hiss olunurdu ki, onlar narkotik maddə qəbul ediblər. Nəcəfov Nadir Qriqoryan Edikdən soruşdu ki, sonra hara gedəcəklər. Qriqoryan Edik cibindən bir dama-dama dəftər vərəqi çıxartdı, vərəqdə diyircəkli qələmlə göy rəngdə nə isə yazılmışdı. Vərəqdəki yazıların bir hissəsinin üstündən xətt çəkilmişdi. Mən belə başa düşdüm ki, vərəqdə erməni millətindən olan adamların ünvanları yazılıb, üstündən xətt çəkilən ünvanlarda isə Qriqoryan öz dəstəsi ilə artıq olmuşdur. Edik siyahıya

baxdı və ətrafındakılara “Batalyon, ardımca! Hər kəs hamı üçün, hamı hər kəs üçün!” - dedi və məktəbdən sol tərəfdəki evlərə sarı getdi. Onun arxasınca gedən qrupa qoşulub mən də getdim...».

07 iyun 1988-ci il.
(2-ci sorğudan)

«... Qriqoryan və Nəcəfov mənə deyirdilər ki, onlar varlı ermənilərin mənzillərini bilirlər, orada çoxlu pul var və biz o pulları götürəcəyik, ona görə də mən onlara qoşuldum. İndi isə çox heyfsilənirəm və peşmanam. Həm də demək istəyirəm ki, hələ fevral ayının 28-dən çox əvvəl Qriqoryan Edik, qardaşları və Nəcəfov Nadir öz dostları ilə bizim bütün həyəti qorxu altında saxlayırdılar. Onlar adamları döyürdülər, qorxudurdular, soyurdular. Qriqoryan Edik hər dəfə, biz bir yerdə işdən evə qayıdanda mənə deyirdi ki, varlı ermənilərin xeyli mənzillərini bilir və yaxşı olardı ki, onları qarət etsinlər. Ona görə də onlar kütləvi iğtişaşların baş verdiyinə seviniblər və həmin mənzilləri qarət etmək üçün 1988-ci il, 28 fevral iğtişaşlarından istifadə etmişlər.

... Qriqoryan Edik və onun qardaşları karate fəndlərini yaxşı bilirdilər və həyətdə mənim tanıdığım uşaqları tez-tez döyürdülər. Nəcəfov Nadir isə mənim yanımda lovğalanırdı ki, guya o, hətta bir milis nəfərini əzişdirib, “ciblərini də təmizləyib”. Qriqoryanın bütün qardaşları qatı canilərdir və hamı onlardan qorxurdu. Nəcəfov Nadir də bu baxımdan ona oxşayır. O da öz dostları ilə bütün həyəti qorxu altında saxlayırdı...».

21 iyun 1988-ci il.
(3-cü sorğudan)

«... **Sual:** - Siz Eduard Qriqoryanı necə xarakterizə edə bilərsiniz və sizin qarşılıqlı münasibətləriniz necədir?

Cavab: - Mən Qriqoryan Eduardı lap çoxdan, bir qonşu kimi tanıyıram. Valideyinlərimlə bir yerdə yaşadığım evin bütün sakinləri, qonşular onları uğursuz bir ailə kimi tanıyırdıq. Edik və onun qardaşlarını xuliqan sayırdılar, elə indi də xuliqan sayırlar. Onlar əvvəllər də

mühakimə olunublar. Hamısı karate fəndlərinə yiyələndiklərinə görə, tez-tez dava salırdılar. Bütün həyəti qorxu altında saxlayırdılar. Edik xasiyyətcə acıqlı, qəddar, ehtiyatlı adamdır. Qardaşları kimi, o da tez-tez spirtli içki qəbul edirdi. O, sərxoş olanda gərək ona baş qoşmayasan, çünki heç nə dərk eləmir və fikirləşmədən adamı vura bilər, kimi desən xüsusi qəddarlıqla döyərdi.

...Mən dəfələrlə Qriqoryanda çoxlu miqdarda həblərin olduğunu görmüşəm. O, həbləri “Parkopan” adlandırır. Bir dəfə mənim yanımda bir neçəsini qəbul elədi və bir azdan elə bil ağılı başından çıxdı, acıqlı və əsəbi hala düşdü. Bir dəfə mənim yanımda zavodda bir fəhləni döydü. Belə həblərdən o, qardaşı Tiqran üçün xəstəxanaya da aparırdı. Bu barədə Edik özü mənə demişdi. Amma həbləri haradan alırdı, bilmirəm, bu barədə o, heç nə danışırdı... ».

22 iyun 1988-ci il.

(4-cü sorğudan)

«...sonra mən elə üçüncü mikrorayondaca yerləşən “Kosmos” kino-teatrının yanına gəldim. Orada tanışlarımı, Qriqoryan Ediki, Hüseyinov Vaqifi, Nəcəfov Nadiri, Səfərov Nizamini gördüm. Onlara yaxınlaşdım və salamladım. Qriqoryan fəxrlə dedi ki, o, artıq kiminləsə erməni millətindən olan adamları zorlayıb və öldürüb. Sonra Nəcəfov Nadir Qriqoryana dedi ki, cibindən hansısa bir kağızı çıxarıb baxsın. Qriqoryan cibindən bir vərəq kağız çıxartdı. Ağ, dama-dama cızıqlanmış kağız idi, üzərində diyircəkli qələmlə nə isə yazılmışdı. Amma konkret olaraq nə yazılmışdı, mən görmədim. Qriqoryan yazılanlara diqqətlə baxdı və hamıya əmr etdi: “Getdik!” Biz Qriqoryanın arxasınca gedəndə Nadir mənə dedi ki, əgər pul götürsələr, mənə də verəcəklər. Görüş yerindən bizim qrup 3-cü mikrorayona, yaşayış evlərinə tərəf getdi. Hamıdan qabaqda gedən Qriqoryan 6/2 sayılı evin giriş qapılarından birinə çatan da hamıya əmr edərək qişqırdı: “Batalyon, gəlin ardınca!” və bir neçə addım irəli getdi. Sonra dönüb geriye baxdı, hamının dayanıb durduğunu görərək yenə də bizə tərəf səsləndi: “Nədən qorxursunuz, getdik!”. Bundan sonra bütün qrup Qriqoryanın ardınca bloka girdi. Biz ikinci mərtəbəyə qalxdıq. Orada artıq çoxlu adam var idi. İkinci mərtəbədə

mən, Edik Qriqoryan və bizim qrupdan daha bir nəfər mənzillərdən birinə girdik. İçəridə Qriqoryan Edik balta ilə mənzil sahibinin başına zərbə endirdi. Nizami Səfərova müraciət edərək soruşdu: “Nizami, bu üçüncüsüdür, ya dördüncüsü?”. Suala cavab verərək, Nizami dedi: “Məncə, bu üçüncüsüdür, Edik”. Mənzildə olanda Nizaminin əlində salafan torba gördüm. O, torbaya nə yığdığını bilmirəm, çünki Qriqoryan balta ilə kişini vurandan sonra mən mənzildən çıxıb aşağı düşdüm və həyətdə dayandım. On beş-iyirmi dəqiqədən sonra Qriqoryan qrupun digər üzvləri ilə birlikdə binadan çıxdı. Məni həyətdə görüb, acıqlandı: «Sən hara qaçdın?!» Bundan sonra o, baltasını mənim gözümün qabağında kağıza bükdü və toqqasının altına soxdu. 6/2 sayılı evdən sonra biz başqa bir evə getdik..».

V. Gəncəliyev Elçin Əli oğlu.

28 sentyabr 1988-ci il.

Müstəntiq: SSRİ Baş Prokurorluğu

İstintaq qrupunun müstəntiqi Melnikov A.Y.

(1-ci sorğudan)

«...1988-ci il fevralın 28-də mən saat 16 radələrində “Xalqlar dostluğu” monumentinin yanına gəldim. Orada Səfərov Nizami, Qriqoryan Eduard, Məmmədov Qalib, İsayev Əfsər və başqaları var idi. Onları görsəm tanıya bilərəm. Qriqoryan Eduard burada bizə həblər verdi. Bu həblər bir qəpik ölçüsündə və ağ rəngində idi. Onlardan ikisini içdim və bundan sonra özümdə bir qızğınlıq hiss etdim, dərhal dalaşmaq istədim, elə bil bədənimə güc axdı. Biz yaşıl rəngli bir “Moskviç” maşınını saxlatdıq. Sükanın arxasında qadın oturmuşdu, onun yanında qabaq oturacaqda qız əyləşmişdi. Arxada kim oturmuşdu, yadımda deyil. Biz maşındakıların sənədlərini yoxladıq, onların erməni olduqlarını biləndə onları döyməyə başladım. Mən sürücü qadına iki-üç yumruq vurdum. Bu qadına başqa uşaqlar da zərbələr endirirdilər. Sonra onları milis və bir mülki geyimində olan oğlan xilas etdi..».

29 sentyabr 1988-ci il.
(2-ci sorğudan)

«... Buradaca, “Xalqlar dostluğu” monumentinin yanında Qriqoryan bizə dedi ki, onda yaxşı həblər var, adamın kefini açır, “kayflıdır». Cibindən ölçüsü 1 qəpik boyda, ağ rəngli bir neçə həb çıxartdı. Mən onlardan ikisini götürdüm və uddum. Məndən başqa həbləri Səfərov Nizami, Məmmədov Qalib də qəbul etdilər. Daha kim həblərdən istifadə etdi, bilmirəm. Həbləri udandan bir iyirmi dəqiqə keçmiş onların təsirini hiss etdim. Fiziki qüvvəmin artdığını duydum. Həmin an kiminləsə dalaşmaq istədim.

...Onların arasında Qriqoryan Eduard seçilirdi. Mən onu üzdən yaxşı tanıyıram, milliyyətcə ermənidir. Qriqoryan birinci mikrorayonda yaşayırdı və mən onu orada tez-tez görmüşdüm. O, tünd rəngli gödəkcə geymişdi, başı açıq idi. Mən gödəkçənin altında onun ağacdan sapı olan balta gizlətdiyini gördüm. Öz-özümə fikirləşdim ki, Qriqoryan bu uşaqların arasında özünü böyük sayır və hamını idarə edir. Bunu sonralar da gördüm. Qriqoryan bizim qrupun qabağında inamla gedirdi, ermənilərin hansı mənzillərdə yaşadıklarını deyirdi və səhv eləməirdi. Bu həqiqətən belə də olurdu. Qriqoryan bizim qrupa hara getmək, nə etmək barədə əmrilər verirdi. Üçüncü mikrorayonda evlərdən birinin yanında Qriqoryan bizim qrupa və ətrafdakı digər uşaqlara müraciət edərək qışqırdı: “Batalyon, ardımca!” və hamıdan əvvəl bloka girdi. Hamı onun arxasınca qaçırdı...».

01 oktyabr 1988-ci il.
(3-cü sorğudan)

...28 fevral, saat təxminən 16.00 olardı. 3-cü m/r-da “Kitab” mağazasının qarşısında “Xalqlar dostluğu” monumentinin yanında Qriqoryan Edik dedi ki, onda adamın kefini qaldıran yaxşı həblər var. Cibindən bir neçə ağ rəngli həb çıxardı, ölçüsü bir qəpik boyda olardı. Mən o həblərdən ikisini uddum. Məndən savayı həbləri Səfərov və Məmmədov da uddular. Təxminən iyirmi dəqiqədən sonra həblərin təsirini hiss et-

dim: elə bil bədənimə fiziki güc gəldi, o saat dalaşmaq istədim. Mən onda başa düşdüm ki, Qriqoryan bizi narkotik həblərə qonaq edib.

...”Moskviç” maşınının yanından bizim qrup 3-cü m/r-na getdi. Bizim qrupu Qriqoryan, Səfərov, Məmmədov istiqamətləndirirdilər. Onlardan, rəhbər kimi, mən Qriqoryan Eduardı gördüm. Qriqoryan həmişə irəlində gedirdi və ermənilər yaşayan evləri və mənzilləri göstərirdi. Həmişə də onun göstərdiyi ünvan düz olurdu, elə bil o, hər şeyi əvvəlcədən bilirdi. 3-cü m/r-da evlərdən birinin yanında o, bizim qrupa müraciət edərək qışqırdı: “Batalyon, ardımca!” Və hamıdan qabaqda evin blokuna daxil oldu. Hamı ona qulaq asırdı və onun ardınca gedirdi».

01 oktyabr 1988-ci il.

(4-cü sorğudan)

«...1981-ci ildə mən Sumqayıtda 8-illik məktəbi bitirmişəm. Xəstəliyimlə əlaqədar olaraq müalicə almaq üçün Yaltaya göndərilim. 1981-1982-ci illərdə mən Yaltada vərəm əleyhinə və diabetik sanatoriyada müalicə olunmuşam. Müalicədən sonra evə qayıdanda valideyinlərim dedilər ki, məni axşam orta təhsil məktəbinə qeydiyyatla salıblar. Hansı məktəbə və necə, onlar mənə demədilər, mən də maraqlanmadım. 1986-cı ildə kimcə mənim orta məktəbi bitirdiyim barədə attestatı evimizə gətirdi. Bu barədə də məlumatı valideyinlərimdən aldım. Təfəsilatını danışmadılar, mən də maraqlanmadım..

Sual: - 1-ci mikrorayonda mənzilin talan olunmasından sonra Siz evinizə qayıdanda valideyinlərinizlə sizin aranızda olan danışığa barədə ətraflı ifadə verin.

Cavab: - Mən evə gələndə valideyinlərim hər şeydən əvvəl soruşdular ki, mən bu qədər vaxtı harada olmuşam. Cavab verdim ki, 3-cü m/r-da idim. Baxırdım ki, erməniləri necə talan edirlər, əşyalarını yandırırılar, lüt qadınları döyürlər. Cinayət əməllərində iştirak etdiyimi demədim. Mən hadisələrdən danışanda 39-cu mənzildə yaşayan erməni qonşularımız da bizdə idilər və danışdıqlarıma qulaq asırdılar... ».

Sən bir taleyin hökmünə bax: Ata-ana erməniləri öz mənzillərində gizlədir, qoruyur, oğul isə həmin vaxtda başqa bina-da başqa ermənilərə qarşı qarətlərdə, zorlamalarda, qırğınlarda iştirak edir...

Eduard Qriqoryanla bağlı bir məsələni də oxuculara çatdıraq. Bu sətirlərin müəlliflərindən biri - **Eyrüz Məmmədov** xatırlayır:

«1991-ci ildə tanınmış kinorejissor Davud İmanovla birlikdə Sumqayıtda baş verən hadisələrin izinə düşmək üçün sənədli film çəkməyi qərara aldım. Biz şahidlərdən və iştirakçılardan müsahibə alandan sonra Qriqoryanla maraqlandıq. Bakıda mühakimə olunan Eduard Qriqoryanın bir-iki ildən sonra erməni millətçiləri Azərbaycandan alınıb Rusiya həbsxanalarının birinə köçürülməsinə nail oldular. Ona qədər erməni və ermənipərəst kütləvi informasiya vasitələrində belə təbliğat getdi ki, guya Azərbaycanın cəzaçəkmə təcridxanalarında Qriqoryana işgəncələr verilir, döyülür, təhqir edilir.

Ermənilər Moskvanın köməyi ilə Qriqoryanı Stavropol vilayətinin Budyonovsk şəhərinə aparıb, orada yerləşən əmək-islah təcridxanasına yerləşdirdilər. Çəkiliş qrupumuz çox çətinliklə Budyonovsk şəhərinə gəldi və burada Qriqoryanla görüşməyi qərara aldım. Kalonun raisi çox inadkarlıq göstərdi. Onu qınamadım. Əlində əsası vardı. Belə ki, erməni lobbisi dəfələrlə Qriqoryanın yanında olmuş, kiminləsə ünsiyyətə girməsini, jurnalistlərə müsahibə verməsini qadağan etmişdilər. Qriqoryan da onların dedikləri ilə oturub-dururdu. Kalonun rəisini «maraqlandırandan» sonra, Qriqoryanla görüş təyin edəcəyinə söz verdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qriqoryanın həyat yoldaşı Rita ayda iki dəfə onun yanına gəlir və iki gecə bir yerdə kamerada gecələyirdilər.

Biz çəkiliş qrupumuzla orada olanda Rita Edikin yanına gəlmişdi. Qriqoryan bunu bəhanə gətirərək müsahibə verməkdən imtina etdi. Hətta təcridxananın rəisinin üstünə də acıqlandı: «Sizi yəqin pulla alıblar, siz də məndən tələb edirsiniz ki, tanımadığım adamlara müsahibə verim». Rəis ona bildirdi ki, bu yoldaşlar Moskvadan gəliblər və ölkədə baş verən hadisələrlə, iğtişaşlarla bağlı sənədli film çəkmək istəyirlər. Əgər imtina etsən, həyat yoldaşın Rita bir daha sənənin yanına buraxılmayacaq».

Qriqoryan çox fikirləşdikdən sonra müsahibə verməyə razılıq verdi. O, kamera qarşısında özünü çox soyuqqanlıqla aparırdı. Çox vaxt suallardan yayınırdı. Guya, Sumqayıt hadisələrində onu səhvən tutublar və bir sıra cinayətləri onun boynuna qoyublar. Onun isə heç bir günahı olmayıb.

Biz Mejlumyanla onun üzləşdirilmə şəklini göstərəndə tutuldu. Bir müddət şəkilə baxandan sonra dedi ki, bu qızı mənə şantaj etmək üçün üzümə durğuzdurdular. Mən onu heç tanıyıram. Sonra Mejlumyanın izahatını ona göstərdik. Ona da əhəmiyyət vermədi. Cinayət hadisələrində onunla iştirak etmiş Nizaminin, Əfsərin, Elçinin, Vaqifin adını çəkəndə onların ünvanına nalayiq sözlər dedi. Ağzından belə bir söz çıxartdı ki, əgər ağızlarını açmasaydılar, hər şey yaxşı olardı. Onlar isə qorxaqlıq etdilər.

- Sizə narkotikləri kim paylayırdı?

- Mən narkoman deyiləm. Narkotik də paylamıram.

- Axı sizinlə bir yerdə qarətdə, insan ölümündə iştirak edənlər bildirirlər ki, Qriqoryan bizə həblər payladı və biz onu qəbul edəndən sonra hərəkətlərimizə nəzarət edə bilmirdik. Edik hara deyirdi, ora da hücum çəkirdik.

- Mənim onlardan xəbərim yox idi.
- Bəs siyahıları sizə kim vermişdi?
- Mən baş açmıram, siz jurnalistsiniz, yoxsa müstəntiq, bütün izahatları Bakıda vermişəm, gedib tanış ola bilərsiniz. Siyahılardan isə xəbərim olmayıb.

Qriqoryan ilk anlar bizim həqiqətən Moskvadan gəldiyimizə inanmışdı. Müsahibənin sonunda isə şübhələndi və bizi hədələməyə başladı. Biz onun hədəsinə əhəmiyyət vermədik. Ayrılında arxamızca dedi: «Biz onsuz da istəyimizə çatacağıq».

YEKUN, NƏTİCƏ

Məlumdur ki, Sumqayıtda təxribatı törədənlər SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi, erməni kəşfiyyat orqanları və daşnak partiyasının ekstremist qrupları idi. Sumqayıtda törədilən hadisələrin təşkilatçısı bir nəfər erməninin olması fikri, əlbəttə, absurddur. Bu cür düşünmək və fikir yürütmək yanlış olardı. Şahid izahatlarından aydın olmuşdur ki, Qriqoryana Stepanakertdə yaşayan və fəaliyyət göstərən separatçı qüvvələr, Sumqayıtda «Krunk» cəmiyyətinin fəalları yaxından köməklik göstərmişlər. Hər hansı bir iğtişası yaratmaq bir-iki günün işi olmadığından SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi, Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən xeyli əvvəl düşünülmüş, planlaşdırılmış və ssenarisi tutulmuşdur.

Bu ssenari ilə Qriqoryan çox-çox əvvəl tanış olmuşdur. **Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi ilə birlikdə Sumqayıt hadisələrinə xüsusi kod adı altında əməliyyat aparmağı tapşırırdılar. Əməliyyat «NALYOTÇİK» «Basqınçı» adı altında keçirilməli idi.**

İstintaqa təqdim olunmuş arxiv materiallarında belə sənədlərə rast gəlmək mümkündür. Əməliyyat işinin 146-147-ci səhifələrində tikilmiş və rus dilində tərtib edilmiş siyahıdan aydın olur ki, Sumqayıtda iğtişaş törədənlərə və yetkinləşməmiş gənclərə rəhbərlik edən 40 nəfərə yaxın erməni ekstremist qrupu olmuşdur.

25 idir ki, bu problemlə bağlı çıxışlarda, kütləvi informasiya vasitələrində nəşr olunan materiallarda dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, Sumqayıtda böyük bir ekstremist qrupu fəaliyyət göstərmiş, kütləvi iğtişaşları ssenaridə nəzərdə tutulduğu kimi həyata keçirmişlər. **Bir neçə dəfə qeyd etmişik, indi də təkrar edirik: QRİQORYANI TƏŞKİLATCI kimi qələmə vermək düzgün deyildir.** O, İCRAÇI rolunu oynamışdı.

Burada bir məsələdə də fikrimizə aydınlıq gətirmək istəyirik. Hərdən düşünürdük ki, niyə Erməni millətçiləri, ideoloqları, yazıçı və şairləri Qriqoryanı bu qədər qoruyur, Azərbaycana qarşı geniş kampaniya aparırlar. Burdan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, erməni millətçiləri Qriqoryanı bir «kart» kimi ortaya atıb, bizi əsas məsələdən yayındırmaq

niyyətində olublar. Cinayətkar Qriqoryanı müdafiə etməklə ermənilər Sumqayıtda törədilən hadisələrin əsl sifarişçilərini və təşkilatçılarını bizdən gizlətmək istəyiblər. Belə bir deyim var: «Hər şeyin vaxta ehtiyacı var». Artıq hamıya məlumdur ki, ermənilərin arxasında kimlər dayanmışdı və Sumqayıt hadisələrinin sifarişçiləri, təşkilatçıları və icraçıları kimlərdir. Məhz bu kitabda onlar haqqında kifayət qədər məlumat verməyə çalışmışıq.

«**NALYOTÇİK**» adlı əməliyyat işinin materiallarında daha bir diqqətəlayiq sənəd vardır. Bakı erməni kilsəsinin başçısı ilə Erməni Qriqoryan kilsəsinin katalikosu Vazgenin söhbətləri olmuşdur. Arxiv materiallarından aydın olur ki, Eçmiədzin kilsəsinin rəhbərləri Bakı ermənilərinin ümummilli ideyaya münasibətlərini qeyri-kafi qiymətləndirmiş, onları passivlikdə günahlandırmışlar. Qeyd olunmuşdur ki, əgər lazım gələrsə, onların erməni ümummilli ideyası uğrunda qurban verilməsini zəruri hesab edəcəklər.

Qriqoryan hadisələr zamanı kütləyə, quldur dəstələrinə rəhbərlik edirdi, erməni xüsusi xidmət orqanları tərəfindən ona verilmiş təlimat əsasında fəaliyyət göstərirdi. Bu qanlı aksiyada da ona «**NALYOTÇİK**» qrupunun üzvləri yaxından köməklik edirdilər.

«**Təşkilatçı**» kimi qələmə verilən və Qriqoryana yaxından köməklik göstərən «**Nalyotçik**» qrupunun üzvləri kimlər idilər?

Onlarla yaxından tanış olaq:

1.Qriqoryan Albert Robertoviç (Eduard Qriqoryanın qardaşı), yetkinləşməmiş gənclərə narkotik maddələr paylayır və erməni ailələrinə hücum etməyə çağırırdı.

2.Qriqoryan Tigran Robertoviç (Eduard Qriqoryanın qardaşı), qarətlə məşğul olmuşdur. İğtişaslarda fəallardan sayılırdı.

3.Qriqoryan Ernest Robertoviç (Eduard Qriqoryanın qardaşı), iğtişaslarda iştirak etmiş, həbs olunmuşdur. Həbsdən sonra Belorusiyaya köçmüşdür.

4.Saturyan Levon Akopoviç, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin əməkdaşı. «Qarabağ» komitəsinin fəal üzvü. Milli zəmində qızışdırıcı şüarları və anti-Azərbaycan təbliğatı ilə məşğul olurdu.

5.Sərkisyan Suren Yuryeviç, «Qarabağ» komitəsinin üzvü, Stapanakert sakini. Sumqayıt hadisələrində gəncləri iğtişaslara səsleyir, qərətlərdə iştirak edirdi. Hadisələrdən sonra dərhal Daşkənd şəhərinə köçmüşdür.

6.Markaryan Valeriy, Bakı şəhərinin sakini. Sürücü. İdarə etdiyi avtobusla Sumqayıtda 4 nəfəri vurub öldürmüş və Bakını tərk etmişdir.

7.Mosesov Eduard Nikolayeviç, «Kommunist» qəzetinin (erməni dilində) müxbiri. Sumqayıt hadisələrinin video və foto çəkilişlərini aparırdı.

8.Qriqoryan A. «Kommunist» qəzetinin (erməni dilində) müxbiri. Foto və video çəkilişlər aparırdı.

9.Ağadjanyan Q. «Kommunis» qəzetinin (erməni dilində) müxbiri. Video və foto çəkilişlər aparırdı.

10.Qriqoryan Benik Setrakoviç, Sumqayıt şəhəri, 9-cu mik-n, ev 25e, 5 saylı yaşadığı mənzilin, həmçinin, Sumqayıt şəhəri, 9-cu mikrorayon, ev 36, 59 saylı mənzildə yaşayan Babayanın ev əşyalarını boşaldandan sonra, hər iki mənzili yandırmış və günahı Quliyev Fəxrəddin Əhəd oğlunun üstünə atmışdır. (Şahid Lınok Tamara İliniçna, 9-cu mikrorayon, ev 25e, 34 saylı mənzilin sakini.

11.Petrosyan Viktor Vartanoviç, 1959-cu il təvəllüdü, 1 mik-n, ev 125/34, mən.28. Sumqayıtda yeniyetmə gəncləri mitinqlərə təhrik edirdi.

12.Petrosyan Vaçik Vartanoviç, qardaşı ilə eyni mənzildə qeydiyyatda olub .

13.Qriqoryan Engels Çerkesoviç, 1958-ci il təvəllüdü, 3 mik-n, ev 52, mən.45. Sumqayıtda iğtişaslarda fəal iştirak edib.

14.Davidyan Anatoliy Armaisoviç, 1955-ci il təvəllüdü, 1-ci məh-lə, ev 5a, mən.21. Sumqayıtda 3-cü mikrorayonda qərətlə məşğul olub.

15.Zaxaryan Aram Aqanesoviç, 1959-cu il təvəllüdü, 11 mik-n, ev 6, mən.25. İğtişaslarda fəal iştirak edib.

16.Maryan Zoya, 1948-ci il təvəllüdü, 7-8-12-ci məh-lə, ev 92a, mən.35. Sumqayıtda ermənilər arasında vasitəçilik rolunu oynayıb.

17.Avakyan Sergey Qurgenoviç, 41-ci məh-lə, ev 4a, mən.62. Gəncləri «lazimi» istiqamətə yönəltdi.

18.Ambartsumyan Rudik Viktoroviç, 1958-ci il təvəllüdü, 41a məh-lə, ev 27, mən.30. Qarətlə məşğul olub.

19.Melkumyan Edik Ambartsumoviç, 4-cu mik-n, ev 16/25, mən.26. Bir sıra qarətlərdə iştirak etmişdir.

20.Ambartsumyan Valeriy Mixayloviç, 1959-cu il təvəllüdü, 3-cü mik-n, ev 8, mən.3. Qriqoryanın yaxın silahdaşı olub.

21.Ambartsumyan Djapolad Mixayloviç, 1967-ci il təvəllüdü, 3-cü mik-n, ev 8, mən.8. Yeniyetmələri öz arxasınca aparırdı.

22.Altünyan Qarik İsayeviç, 1964-cü il təvəllüdü, 9-cu mik-n, ev 6, mən.6. Qarət və oğurluqla məşğul olub. İğtişaslarda fəal idi.

23.Minasyan Albert, 1939-cu il təvəllüdü, 6-cı mik-n, ev 25, mən.4. Qarət və oğurluqla məşğul idi.

24.Tamrazyan Kamo Georgiyeviç, 1961-ci il təvəllüdü, 45 məh-lə, ev 79, mən.73. İğtişaslarda fəallıq göstərirdi.

25.Qriqoryan Artaş Masesoviç, 45-ci məh-lə, ev 1/48, mən.38. Ticarət obyektlərinin şüşələrini vurub sındırırdı.

26.Arakelyan Valeriy Sokratoviç, 7-8-12-ci məh-lə, ev 76, mən.40. Bir çox oğurluqda iştirak edib.

27.Arakelyan Sergey Sokratoviç, 7-8-12-ci mik-n, ev 76, mən.40. İğtişaslarda gəncləri istiqamətləndirirdi.

28.Gevorkyan Mixail Qriqoryeviç, 45-ci məh-lə, ev 5, mən.18. Oğurluqla məşğul idi.

29.Bomasyan Qoqar, 18-ci məh-lə, ev 16, mən.8. «Ermənilərə ölüm!» deyə camaatı qızışdırırdı.

30.Ağababyan Zazyen Karlenoviç, 1955-ci il təvəllüdü, 3-cü məh-lə, ev 6, mən.6. «Qarabağ bizimdir!», «Ermənilərə ölüm!» deyə qışqırırdı.

31.Asatryan Slavik Qriqoryeviç, 10 mik-n, ev 7, mən.46. İğtişasların fəal üzvlərindən idi.

32.Pxakadze Konstantin Mixayloviç, Abovyan, Ermənistan. «Nalyotçik»in ən fəal üzvlərindən sayılırdı. Sumqayıtla Stepanakert arasında əlaqə yaradırdı.

33.Sərkisyan Suren Yuryeviç, 1956-cı il təvəllüdü, Stepanakert, Pioner küçəsi. ev 4. Qarətlərdə iştirak edib.

34. Petrosyan və Poqosyan, 1988-ci ildə Moskvada cinayət törədərək Azərbaycana gəlmişlər. Ümumittifaq axtarışlarında olublar. Sumqayıtda Qriqoryana yaxından köməklik göstərirlər.

Burada bir məsələyə də toxunmaq istəyirik. 1988-ci ilin fevral hadisələrində Qriqoryana «**Nalyotçik**» ekstremist qrupu ilə yanaşı, erməni millətindən olan xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları yaxından köməklik ediblər. «Bakinski raboçiy» qəzeti 2011-ci il, 1 mart tarixli sayında yazırdı: «Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin arxiv materiallarından aydın olur ki, Dağlıq Qarabağda separatçı qüvvələrdən olan **Sərkisyan, Osipyan və başqaları SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin agentləri olublar**. Onlar Sumqayıt hadisələrində fəal iştirak etmişlər. Hadisələrdən sonra Orta Asiya respublikalarına ezam olunmuşdular. Sonralar bu agentlərin izi Özbəkistanda və Qırğızıstanda baş verən iğtişaslarda üzə çıxmışdır. Bu fakt bir daha onu sübut edir ki, Sumqayıtda, Fərqanədə, Oşda baş verən provakasiyalar bir mərkəzdən təşkil edilmiş və həyata keçirilmişdir».

SSRİ Baş Prokurorluğu, kütləvi informasiya vasitələri Sumqayıt hadisələrində bilavasitə iştirak edən erməni millətindən olan ekstremistlərin adlarını çəkmirdilər. Bu, SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin göstərişi idi. Bütün cinayət hadisələri azərbaycanlıların üzərinə atılmalı idi.

Moskvadan gəlmiş hüquq-mühafizə orqanlarının əsas məqsədi «**Nalyotçik**» ekstremist qrupunun olduğunu gizlətmək idi. Buna ilk vaxtlar nail olsalar da, artıq sirin üstü açılıb. Bu işdə Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanlarının xüsusi xidməti olmuşdur.

Maraqlı faktlardan biri də odur ki, hüquq-mühafizə orqanlarının arxiv materiallarından məlum olur ki, **Eduard Qriqoryan 1988-ci ilin əvvəllərində Stepanakertdə, hal-hazırda Ermənistan Respublikasının prezidenti olan Serj Sərkisyanla, «Krunk» cəmiyyətinin fəalları Manuçarovla, Dədəmyanla görüşmüşdür**. Görəsən, qatı millətçi və heç bir kompromisə getməyən Serj Sərkisyanın tüfeyli həyat sürən Eduard Qriqoryanla Stepanakertdə nə işi ola bilərdi? Cavab aydındır. Dağlıq Qarabağ məsələsi düyünə düşmüşdü. Bu düyünü açmaq üçün isə Sumqayıt variantından istifadə etmək lazım idi. Bu işdə SSRİ-nin və Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının hazırladığı-

ları «NALYOTÇİK» ekstremist qrupu ona köməklik edəcəkdİ. Əsas iğtişəşə təkən vermək idi, sonrası öz axarı ilə gedəcəkdİ. Belə də oldu. Son illər Serj Sərkisyanı Xocalı soyqırımında haqlı olaraq ittiham edirik. Buna əlimizdə əsaslı dəlil-sübutlar var. Artıq bir çox xarici ölkələrin nüfuzlu təşkilatları və beynəlxalq qurumları Sərkisyanın Xocalıda cinayət törətdiyinə, əlinin qana bulaşdığına inanırlar. Sərkisyanın əli Sumqayıt ermənilərin qanına bulaşmasa da, Sumqayıt hadisələrinin əsas təşkilatçılarından biri olduğuna şübhə qalmır.

Sumqayıtda baş verən hadisələr zamanı «Nalyotçik» qrupunun üzvlərindən Z.Ağababyan, E.Mİsesov, N.Qriqoryan, K.Tamrazyan, D.Ağadjanyan, D.Ambarsumyan həbs edilmişlər. Nədənsə onların barələrində cinayət işi qaldırılmamışdır. Bunu şahid ifadələrindən aydın görmək olar.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU

19 aprel 2010-cu il.

İş № 60206

Bakı şəhəri

Şahidin dindirilməsi
PROTOKOLU

Dindirmə başlandı: saat 17-15 dəq.

Dindirmə başa çatdı: saat 18-30 dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1959-cu il, may ayının 8-də Gəncə şəhərində anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, ailəli, Daxili İşlər Nazirliyinin xüsusilə mühüm işlər üzrə baş müstəntiqi **Musayev Mübariz Nadir oğlunu**, Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə istintaq idarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə böyük müstəntiqi, **Baş ədliyyə müşaviri Həmidov Ənvər Qüdrət oğlu**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 90, 126, 232, 234-cü maddələrinə əsasən, şahid qismində dindirmişdir.

«İşin mahiyyəti üzrə aşağıdakıları bildirə bilərəm. Mən Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Baş İstintaq və Təhqiqat İdarəsində xüsusilə mühüm işlər üzrə baş müstəntiq vəzifəsində çalışıram.

1988-ci ildə Bakı şəhəri Xətai rayonunun daxili işlər şöbəsinin müstəntiqi vəzifəsində işləyirdim. 1988-ci ilin fevral ayının 27-də Daxili İşlər Nazirliyindən göstəriş verildi ki, Sumqayıt şəhərinə getmək lazımdır. Mən Sumqayıtda baş verən iğtişaşlarla əlaqədar yaradılmış istintaq qrupunun tərkibində fəaliyyət göstərməli idim. Məndən başqa, Nərimanov rayonunun daxili işlər şöbəsinin əməkdaşlarından Qədir Şirəliyev, Eyvaz Yusifov və Rusiyadan gəlmiş Malik Səfərov həmin tərkibdə idilər.

Bizi Sumqayıt şəhər milis idarəsinin 4-cü bölməsində yerləşdirdilər. Əsasən, zərərçəkmişlərin dindirilməsi və fotosəkillərlə tanınma kimi, istintaq hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi ilə məşğul idik. Mən istintaq qru-

punun tərkibində 1988-ci ilin sentyabr ayına kimi fəaliyyət göstərdim. Həmin gündən əmrimi verib, məni Xanlar rayonuna göndərdilər.

Xatırlayıram ki, cinayət işi üzrə əsas istintaq hərəkətlərini SSRİ Baş Prokurorluğu və digər respublikalardan gəlmiş erməni və rus müstəntiqləri icra edirdilər. Azərbaycan müstəntiqlərinə istintaq hərəkətlərinin yerinə yetirilməsinə icazə vermirdilər. Çünki iğtişaşlarda iştirak etmiş və cinayət törətmiş erməni millətindən olan şəxslər haqqında istintaqı aparmağı bizə qadağan edib, başqa müstəntiqlərə verdilər. Bir sözlə, bizi vacib olan məsələlərdən kənarlaşdırırdılar. Hiss olunurdu ki, Sumqayıtda baş verən hadisələrin istintaq gedişi birtərəfli aparılır. Bu iğtişaşların öz sifarişçiləri və təşkilatçıları vardır. Bu da, xarici dövlətlərin və Ermənistanın kəşfiyyat orqanları tərəfindən hazırlanmış bir təxribat idi. Ziyan dəyən və əziyyət çəkən isə sumqayıtlılar oldular. Moskvadan gələn nümayəndələr istər sifarişçilərin, istərsə də təşkilatçıların kim olduğunu bilirdilər, lakin bunu açıqlamaqda maraqlı deyildilər. Çünki Moskva bunu belə tələb edirdi».

Şahid

M.Musayev

Daha bir şahidin ifadələrinə diqqət yetirək.

Yusifov İlham Yamən oğlu,

Daxili İşlər Nazirliyinin

hüquqi təminat şöbəsinin rəisi vəzifəsində çalışır.

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu istintaq qrupunun əməkdaşlarına verdiyi izahatda deyilir ki, «1988-ci ildə Daxili İşlər Nazirliyində çalışırdım. 1988-ci il, fevral ayının 27-29-da Sumqayıt şəhərinə ezam olundum. SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq əməliyyat qrupunun tərkibində istintaq işləri ilə məşğul olurdum. Həmin qrupda məndən savayı azərbaycanlı müstəntiqlər də vardı. Bunlardan Nadir Məmmədovu, Çingiz Rəzzaqoğlunu, Azad Məcidovu misal göstərə bilərəm.

SSRİ Baş Prokurorluğu bir çox ciddi məsələləri bizə etibar etmirdi. Maraqlananda isə, «bu sizin işiniz deyil», deyə cavab verirdilər. Əsas işləri milli respublikalardan gələn başqa millətin nümayəndələrinə tapşırırdılar. Əksəriyyəti də rus və erməni millətindən olan müstəntiqlər idi. Biz istər-istəməz Sumqayıtda baş verən iğtişaşlarda sifarişçilərin və təşkilatçıların kim olduğu ilə maranlanır və bu sahədə istintaq işi aparmaq istəyirdik. Moskvadan gələn rəsmi nümayəndələr buna qəti etiraz edir, azyaşlı gənclərin iğtişaşlarda iştirak etdiklərini sübut etməyi bizə tapşırırdılar. Hadisələrin gedişatı göstərdi ki, Sumqayıt hadisələri qabaqcadan düşünülmüş və planlaşdırılmış bir aksiya idi. Bunu ermənilər SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi və Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının əli ilə yaratmışdılar. Sözsüz ki, bu işdə Sumqayıtda yaşayan və «Krunk»un fəal üzvləri də köməklik etmişdilər.

Rusiyadan gələn əməliyyatçılar ilk günlər bir neçə erməninin işini mənə tapşırıdılar. Sonra yuxarıdan əmr gəldi ki, bu işləri Rusiyanın hansısa bir şəhərindən (şəhərin adı yadımda qalmayıb) gələn erməni müstəntiqinə versinlər. Belə də oldu. Mən bu işlə çox maraqlandım. Sonralar məlum oldu ki, həmin işi bağlayıblar, sənədlər də yoxa çıxıb. Mən həmin vaxt, bir hüquq-mühafizə orqanının işçisi kimi, belə qərara gəldim ki, SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupu Sumqayıtda istintaqı tam, hərtərəfli və obyektiv aparmamış, sifarişçiləri və təşkilatçıları müəyyən etməmişdir. 3 ay istintaqda iştirak etdim və onun şahidi oldum ki, azərbaycanlı müstəntiqləri istintaq işlərindən kənarlaşdırırlar. Görünür, bunun da öz məqsədi vardı. Qalkin bunu özbaşına edə bilməzdi. O, Moskvanın, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin göstərişi ilə hərəkət edirdi».

Şahid

İ. Yuisifov

...Sumqayıtda baş verən iğtişaclardan əvvəl Sumqayıtda gizlin şəkildə fəaliyyət göstərən «NALYOTÇİK» qrupu şəhərdə olan ictimai-siyasi vəziyyət, əhalinin əhval-ruhiyyəsi, maddi durumu, hökumətə qarşı narazı olan qüvvələr, ekoloji vəziyyətin gərginliyi, gecəqondularda insanların anti-sanitariya vəziyyətində yaşamaları və sair haqqında Mərkəzə, kəşfiyyat orqanlarına informasiyalar ötürürdülər. Xüsusi xidmət orqanları bu məlumatları kütləvi informasiya vasitələrinə ötürür, jurnalistlərin Sumqayıta ezamiyyəti üçün lazımi şərait yaradırdılar.

Həmin vaxtlar Sumqayıta xarici ölkələrdən bir neçə jurnalist gəlmişdi. Onları Sumqayıtda ermənilərə qarşı olan zorakılıq aktları, şəhərin iqtisadi və sosial həyatı, gənclərin asudə vaxtlarını necə və harada keçirmələri və sair mövzular maraqlandırır.

S.Konuel. «Reyter»

Rus dilini təmiz bilirdi, Sumqayıt haqqında materiallar toplamaqla məşğul idi. Ermənilərlə görüşür, lazımi informasiya almaqdan çəkinmirdi.

M.Mikame. «SBE»

Rus dilini təmiz bilirdi. Sumqayıtın mərkəzində, bazarda, avtovağzalda oldu, sonra Petrosyanlar ailəsi ilə görüşdü.

B.Pilar. «El-Pais»

Çox aqressiv jurnalist idi. Öz emosiyalarını gizlətmirdi. Hiss olunurdu ki, xaricdə yaşayan erməni diasporundan Sumqayıt haqqında kifayət qədər məlumat toplamaq tapşırığını almışdı. Sumqayıtdan köçən ermənilərin taleyi ilə maraqlanırdı. «Dostluq» küçəsi, 3-cü mikrorayonun 22/54 sayılı evin müxtəlif rakurslardan fotosəklini çəkdi.

E.Novasio. «Stampa» (İtaliya)

İnformasiya və psixoloji baxımdan hazırlıqlı idi. Hadisələri, iqtisadiyyatda olan özbaşınalıqla, gənclərin həyatı ilə, mənzil problemi ilə maraqlanırdı. Ermənilərin çoxusu ilə söhbət apardı, onların şəhəri tərk etməkdə məqsədlərini, qorxu altında yaşamalarını qeyd etdi.

1988-ci ildə Sumqayıta xarici ölkələrdən 47 jurnalist gəlmişdir, onlardan 12 nəfəri xüsusi xidmət orqanlarının agentləri idi.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, 1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da Sumqayıtda baş verən hadisələrdə sifarişçilərin və təşkilatçıların qarşılıqlı qoyduqları məqsədə çatmaq üçün böyük bir erməni ekstremist qrupundan məharətlə istifadə edilmişdir. SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi və Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən hazırlanmış ssenarinin həyata keçirilməsində «**NALYOTÇİK**» ekstremist qrupundan istifadə olundu, Eduard Qriqoryan isə onların tapşırıqlarını icra etməyə başladı. Moskvadan, SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsindən gəlmiş və günlərini yerli təhlükəsizlik orqanlarında keçirən bir qrup zabit hadisələrdən sonra Moskvaya, «**NALYOTÇİK**»in Sumqayıtda fəaliyyəti barədə raport verməyə tələsdilər.

“Fevralın 28-də Valentina Babayan dünyaya qiz gətirmişdir. Anjela Yekanyanın da qızı olmuşdur. Susanna Minasyanın isə oğlu olmuşdur. Bir sözlə, fevralın 28 və 29-da doğum evində 38 nəfər uşaq doğulmuşdur. Bir ölüm hadisəsi də olmamışdır, zədə alanlar da həmçinin».

M.Qorin, jurnalist

Sumqayıtda baş verən hadisələrdən sonra erməni millətçiləri və ideoloqları təbliğat mexanizmini işə saldılar. Sumqayıtla bağlı yüzlərlə məqalə, reportaj yazıldı, dünyanın bir çox ölkələrində nəşr olundu. Radiostansiyalar, telekanallar gecə-gündüz Azərbaycan tərəfinin rəyini bilmədən bar-bar bağırır, erməniləri əzilən, döyülən, hüquqları əlindən alınan, səfil bir millət kimi qələmə verirdilər. Məqsəd ondan ibarət idi ki, türkləri və azərbaycanlıları ermənilərə qarşı qatı düşmənçilik mövqeyindən göstərsinlər və dünya ictimaiyyətinin bu «yalqız» millətə torpaq iddiasında dəstək olsunlar.

Yazıqlaşan millətdən «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq olarmı? Qoy bu suala oxucu özü cavab versin.

Erməni təbliğat «mətbəx»indən çıxan bütün çap məhsullarını tələsik qəzet səhifələrinə çıxarırdılar. Həmin dövrdə prinsiplilik göstərən bəzi mətbuat orqanları ermənilərin sifarişli yazılarını erməni lobbisinin pulları hesabına nəşr edirdilər.

Ermənistan rəhbərliyinin, SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin və Ermənistanın kəşfiyyat orqanlarının planı ilə Sumqayıtın bir neçə küçəsində videokameralar quraşdırılmışdı. Sonralar həmin kameralar yığışdırılmış və operator Artəşes Qabrielyan tərəfindən Parisə aparılmışdır. «Bizi başkəsənlərdən qoruyun» adlı sənədli filmi çox eybəcər, böhtan xarakterli, kinoşünaslığın bütün normalarına zidd olaraq çəkilmişdir. Filmdə guya Sumqayıtda hamilə qadınların qarnı yarılmış, körpə uşaqları götürüb odda kabab bişiribləmiş. Sənədli filmdə buna bənzər dəhşətli epizodlar çox idi. Bununla erməni faşistləri dünya ictimaiyyətinə azərbaycanlıları başkəsən, quldur və bandit bir millət kimi tanıtmğa çalışdılar. Filmin sonunda diktör deyirdi: «Siz indi əyani

surətdə əmin oldunuz ki, erməni xalqı azərbaycanlılarla birgə yaşaya bilməz. Yeganə çıxış yolu Dağlıq Qarabağın Ermənistana qatılmasıdır».

Bəli, filmin məqsədi və niyyəti aydın idi. Erməni rəhbərliyi və xaricdə yaşayan havadarları bu filmə Avropa ölkələrində Azərbaycanın imicinə böyük zərbə vururdular. Etiraf etmək lazımdır ki, ilk vaxtlar düşmənlərimiz buna nail oldular. Həmin vaxtlar Azərbaycan informasiya müharibəsində uduzurdu. Moskvada azərbaycanlıları dəstəkləyən qüvvələr ermənilərə nisbətən az idi. Biz bir növ ermənilərin informasiya blokadasına düşmüşdük. Bu, blokadanı yarmaq isə illər tələb edirdi.

SSRİ Baş Prokurorluğunun xüsusi və mühüm işlər üzrə sabiq müsəntətiqi Vladimir Kaliniçenko jurnalist Peresə verdiyi müsahibəsində demişdir: «Sən heç fikirləşmişəm, niyə Sumqayıt hadisələri yaddan çıxarılır? Deyirsən, videofilmlər var, eləmi? Bəli, var. Videoda erməni Qriqoryanın 5 erməni necə öldürməsi süjetləri də var. Məhkəmə üçün bunlar boş bir şey idi. Ona 12 il kəsdilər, Əhmədovu isə bir nəfəri qətlə yetirdiyinə görə artıq güllələdilər. Sən heç fikirləşmişəm, operatorlar evlərin damları üstündə necə peyda oldular? Nədir, iğtişaşların marşrutlarını bilirdilər?».

Kaliniçenkunun sözlərinə istinadən demək istəyirik: Doğrudan da, filmin çəkilişini Sumqayıtda kim və necə təşkil etmişdir?

Sumqayıtda Artəşes Qabrielyana və Yerevanda nəşr olunan «Kommunist» qəzetinin müxbirlərinə çəkilişlər aparmaq üçün şəraiti yaradan kimlər idi? Bu suala Robert Arakelov özünün «Dağlıq Qarabağ: faciənin günahkarları bəllidir» adlı kitabında yazır: «İş yerimdə radio işləmədiyindən qonşu otağa keçdim. Şəhər radioqovşağından Yerevandan xəbərlər verirdilər. Üç dəqiqədən sonra rəisin katibəsi məni onun yanına dəvət etdi. Kabinetinə daxil olan kimi rəis soruşdu ki, harada idin?

Cavab verdim ki, otağımda radio işləmədiyindən qonşu otağa keçmişdim.

- *Nə xəbər verirdilər?*

- *Nazirləri təsdiq edirdilər, - deyə cavab verdim, - indi rabitə, poçt və teleqraf nazirinin namizədini müzakirə edirdilər.*

Bu vaxt, bilmədim, mənə və yaxud özünə sual etdi:

- *Maraqlıdır, bu posta görəsən onu təyin edəcəklərmi?*

Çox astadan dedi, familiyasını eşidə bilmədim. Bu gün də özümü danlayıram ki, gərək diqqətli olaydım.

- O kimdir, dostunuzdur?

- Yox, - rəis cavab verdi. – Bu o adamdır ki, Sumqayıtda bütün çəkilişləri təşkil etmişdir. Texniki baxımdan yaxşı işləmişdir. Obyektlərin yerini dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Bir sözlə, möhkəm çalışmışdır.

- Məgər o, əvvəlcədən bilirdi ki, Sumqayıtda iğtişaşlar baş verəcək?

- Əlbəttə, - rəis mənə cavab verdi. - Onlar hər şeyi dəqiq hesablamışdılar... Maraqlıdır, onu nazir postuna təyin edəcəklərimi?» (səh. 29-30)

Burada qısa da olsa, kiçik şərhə ehtiyac var. Ermənistanın rabitə naziri Sumqayıtda bir neçə obyektədən çəkilişlərin aparılmasını, sözsüz ki, təkbaşına edə bilməzdi. Bu işdə ona hadisələrin təşkilatçılarının, Ermənistanın kəşfiyyat orqanlarının və Moskvadan ezam olunmuş Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşlarının yaxından köməkliyi olmuşdur. Buna şəkk-şübhə ola bilməz.

Bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Artəşes Qabrielyanın «Bizi başkəsənlərdən qoruyun» sənədli filmi 1988-ci ildə Avropa ölkələrində göstərildi və Azərbaycan millətinə arxadan zərbə vuruldu. Arxadan zərbə vurmaq isə namərdlərin işidir!

HAŞİYƏ

Bəli, bu həqiqətdir. Əgər bu həqiqətdirsə, niyə erməni ideoloqları bu filmi 1988-ci ildən sonra bir dəfə də olsun xarici dövlətlərin, o cümlədən Rusiyanın, Ermənistanın telekanallarına çıxarıb təkrar göstərmirlər? «Sumqayıtın əks-sədası» sənədli filminin bəzi epizodları Moskvada çəkilərkən, azərbaycanlı jurnalistlər bu sualı erməni jurnalistlərinə vermişdi. Cavabları bu olmuşdur ki, «Həmin vaxt Sumqayıtda baş verən hadisələr haqqında xarici ölkələrdə effekt yaratmaq lazım idi. Biz buna nail olduq». «Bəlkə onu yenidən nümayiş etdirib, ekspertlərin, kinoşünasların ixtiyarına bura-

xaq, onların rəyini öyrənək, əmin olaq ki, bu sənədli film başdan-başa montaj olunub və yaxud əsl həqiqətdir?» sualına isə erməni jurnalistləri belə cavab vermişlər: «Həmin sənədli film artıq arxivdədir və onun bu gün göstərilməsi məqsədəuyğun deyil».

Bizə elə gəlir ki, oxucular üçün məsələ aydındır. Yüksək dairələrdən sifarişlə çəkilməmiş bu filmin insan aqlının və zəkasının bu ideoloji silahdan öz millətinə qarşı yönəldilmiş bir arqument olduğunu, görəsən, ermənilərin özləri başa düşürlərmi? Axı, Azərbaycan dünənki Azərbaycan deyil. İnsanlar da öz düşüncələri, baxışları ilə gələcəyə, tərəqqiyə xidmət edirlər.

Azərbaycan təkamül yolu seçərək daim inkişafdadır. Onu inkişaf etdirənlər, dünyada tanıtıranlar isə onun potensial savadlı və bacarıqlı kadrlarıdır.

Ermənilər öz milli ideologiyasına söykənən bir xalq kimi, artıq həmin ideologiyanın saxta olduğuna inanmağa başlayıblar, lakin bunu etiraf etməkdən çəkinirlər. Məhz buna görə də, ermənilərin quraşdırılmış, Qərbi ölkələri tərəfindən maliyyələşdirilmiş bir sənədli filmi yenidən ortaya çıxarmağa cəsarətləri çatmır. Çünki dünya ictimaiyyəti qarşısında ifşa olunacaqlarından qorxurlar. Bunu qoy Ermənistanın rəhbərliyi, onların şovinist siyasətçiləri, Balayan, Kaputikyan kimi ideoloqları birdəfəlik başa düşsünlər...

...Sumqayıtda törədilən hadisələr kütləvi informasiya vasitələrinin səhifələrindən düşmürdü. Amerikanın, İngiltərənin, Fransanın, İsveçrənin, Rusiyanın və başqa dövlətlərin mətbuatında böhtan xarakterli yazılara çox rast gəlmək olardı. Hadisələrdən xeyli keçmiş, «**Sandi tayms**» qəzeti yazırdı: «Azərbaycanlılar ermənilərdən zəif və gücsüz deyillər. Azərbaycanlılar informasiya müharibəsində ermənilərdən zəif və gücsüzdürlər». Bu, həqiqətən belə idi, bunu danmaq olmaz.

Sumqayıtda baş verən hadisələrdən sonra Yerevanda təcili olaraq «Sumqayıt, aşkarlıq, genosid» adlı kitab rus dilində böyük tirajla nəşr

olunub sövetlər birliyində yayıldı. Kitabda Sumqayıtda 32 nəfərin yox, yüzlərlə insanın qətli haqda yalan məlumatlar verilirdi. Kitab səriştəsiz müəlliflər tərəfindən yazıldığından biri-birini təkzib edən fikirlər və mülahizələr çoxdur. Belə ki, kitabın 7-ci səhifəsində yazılır: «Bizdə elə sənədlər var ki, Sumqayıtda 100 nəfərdən çox erməni millətindən olan adam qətlə yetirilmişdir. İki gün ərzində morqda 115 meyit qeydə alınmışdır».

Kitabın 9-cu səhifəsində yazılır: «1988-ci ildə ermənilərə qarşı kütləvi şəkildə vəhşiliklər törədilmişdir. Nəticədə onlarla insan qətlə yetirilmiş, çoxları diri-diri yandırılmışdır».

ИЗВЕСТИЯ 30.03.88

Сумгаит: СЛЕДСТВИЮ МЕШАЮТ СЛУХИ

Как уже сообщалось, в Сумгаите продолжается расследование в связи с имевшими здесь место 28 февраля беспорядками. Расследование ведет специальная следственная группа Прокуратуры СССР. Наш корреспондент встретил с руководителями группы заступника начальника Главного следственного управления Прокуратуры СССР В. Ненашевым и следователем по особо важным делам при Генеральном прокуроре СССР В. Галениным.

— На каком этапе находится следствие?

— Группа приняла дело к своему производству 1 марта. В сообщении Прокуратуры СССР, опубликованном 23 марта, огаданы некоторые детали. Мы прощаем, какой общественный интерес вызывает следствие, но большего, пока оно не закончено, сказать не можем.

Объем работы огромный. В то же время сроки расследования и его тщательность приобретают особую политическую важность

в свете событий, прошедших в Нагорно-Карабахской автономной области и Ереване. Поэтому для участия в работе следственной группы привлечено несколько десятков лучших следователей страны из Москвы, различных областей РСФСР, Украины, Белоруссии. Кроме сотрудников прокуратуры, в составе группы — хотим подчеркнуть, многонациональной по своему составу, следователи из органов внутренних дел, психиатры, другие специалисты.

— Что-нибудь мешает следствию?

— Мешают прежде всего слухи. Они по-прежнему плодятся и продолжают отравлять атмосферу. Не хотим повторять измышления, которые на руку только тем, кому не по душе, чтобы два народа жили в дружбе, но кое-что нужно, вероятно, повторить. Следствием твердо установлено, что во время беспорядков в Сумгаите не пострадали ни один ребенок. Жертв было не четыреста и не пятьсот, а

именно тридцать два человека, как и сказано в опубликованном сообщении Прокуратуры СССР. Среди этих тридцати двух человек двадцать шесть армяны и шесть азербайджанцев.

Наши беседы с людьми подтвердили: абсолютное большинство азербайджанцев с горечью восприняли эти события. То, что произошло в Сумгаите, ни в коем случае не характеризует взаимоотношения двух народов. В ходе следствия выявлены десятки эпизодов, которые дают необычайные по своей драматичности примеры подлинного интернационализма. Можно категорически утверждать: именно азербайджанские семьи, украинские армяны, спасли нас от еще большей беды.

— Когда будут известны первые результаты расследования?

— Мы чувствуем, с каким нетерпением их ждут. Но выяснение истины должно преобладать над всеми другими соображениями. Надеемся, что первые результаты расследования будут известны уже в первой половине апреля.

Как сообщили нам в городском комитете партии, с 29 марта в Сумгаите перестал действовать комендантский час.

Р. ТАЛЫШИНСКИЙ,
соб. корр. «Известий».

«Известия» 30 марта 1988 г.

Bu fikrə münasibət bildirmək üçün «İzvestiya» qəzetinin 1988-ci ilin 30 mart tarixli nömrəsində «Sumqayıt: İstintaqa şayiələr mane olur» məqaləsində SSRİ Baş Prokurorluğunun mühüm işlər üzrə istintaq qrupunun rəhbəri V.Qalkinə aşağıdakı sual verilmişdir: «İstintaqa nəşə mane olurmu?»

– Ən əvvəl şayiələr mane olur. İstintaq tərəfindən qəti müəyyən olunmuşdur ki, Sumqayıtda qanun pozuntuları zamanı bir uşaq belə həlak olmamışdır. Həlak olanlar nə 400, nə 500-dür, cəmi 32 nəfər olmuşdur».

«Bir ingilis zabitanın sözlərinə görə, bir neçə il ermənilərlə tanış olduqdan sonra görürsən ki, ermənilər həmişə konflikt axtarır və özlərinin təbliğatında bizi «sıxışdırırlar» faktı kimi qələmə verirlər. Daşnak üçün öldürülmüş erməni qiymətli sayılır. Bu hadisədən düzgün istifadə etsələr böyük uğur gətirəcəklərinə inanırlar». (Voyna s musulmanami. Armyane opyat napadayut. Ministerstvo İnostrannix Del. Delo № 205 Skotland-Liddel. Tiflis. 1919.)

Sumqayıtda, Qalkinin dediyi kimi, istintaqa həqiqətən şayiələr mane olurdu. Misal. Superfosfat zavodunun işçisi Babayan Moskvadan gələn nümayəndələri görüb qışqıra-qışqıra danışmağa başladı ki, bu gecə, yəni 1988-ci il, mart ayının 3-də S.Vurğun adına mədəniyyət evinin arxasında iki erməni uşağının başını kəsib atıblar. İstintaq qrupunun rəhbəri, SSRİ Baş Prokurorluğunun mühüm işlər üzrə müstətiqi V.Qalkin təcili olaraq söylənilən faktı yoxlamaq üçün hadisə yerinə adam göndərdi. Şayiə yalan çıxdı. Sonralar Babayan kimiləri qeyd elədilər ki, 15 nəfər erməni qadını öldürülüb, Corat qəsəbəsinin qəbiristanlığında basdırılıb. Bu şayiə də yalan çıxdı. Guya, Ceyranbatan gölünün yanında erməni millətindən olan bir qrup adam yandırılmışdır. Müstətiqlər hadisə yerindən qayıdıb, bu xəbərin də yalan olduğunu bildirdilər.

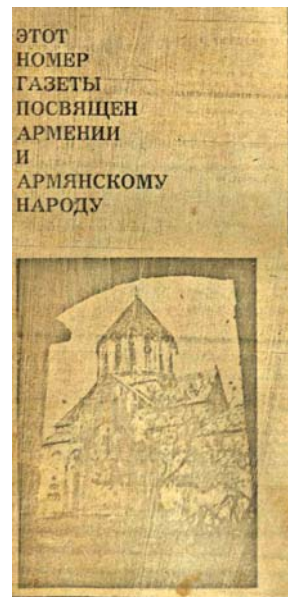
Erməni millətçiləri kütləvi informasiya vasitələrini satın almaqda mahirdirlər. Sumqayıtda baş verən hadisələrlə bağlı, bir neçə xarici dövlətlərdə, o cümlədən SSRİ-də böhtan xarakterli yazıların çap olunmasına nail olmuşdular. Fikir verin: «Yurmala» qəzetinin 29 iyun 1989-cu il tarixli sayının birinci səhifəsində aşağıdakı sözlər yazılmışdır: «**Qəzetin bu nömrəsi Ermənistanı və erməni xalqına həsr olunur**».

Baş məqalədə yazılırdı: «Bu nömrədə verilən və hələ çapa hazırlanan materiallar dörd jurnalistin: Andre Yautse, Anjela Qasparyants, Yuris Laksov və bu sətirlərin müəllifi - Ziqfrid Dzedulinin Yerevana, Leninakana və Ermənistanın digər şəhərlərinə bir həftəlik ezamiyyətlərindən sonra bir ay müddətinə hazırlanmışdır. Bu nömrədə biz erməni xalqının son il yarımında keçirdiyi iztirablar, mənəvi və fiziki ziyanlar, alçalmalar barədə vicdanla və düzgün söhbət açmağa səy göstərmişik».

16 səhifəlik qəzetin 12 səhifəsi Ermənistanla həsr olunmuşdur. Ayırı-ayrı məqalələrdən sitat gətirməyi məsləhət görürük.

Silva Kaputikyan: «Biz uçuruma yuvarlanmışıq. Çıxış yolumuz yoxdur. Bir tərəfdən Türkiyə, digər tərəfdən Azərbaycan. Havamız çatışmır. Məhv oluruq. Təəssüf... Azərbaycan ziyalılarının əksəriyyəti belə hesab edir ki, Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Yanılırlar».

Yazıçı Sero Xanzadyan: «1930-cu ildə Qarabağda 850 min erməni yaşayırdı. 1988-ci ilin əvvəllərində onların sayı təxminən yarıbayağı azalıb. 1926-cı ildə Naxçıvanda ermənilər əhalinin 40 faizini təşkil edirdi. 1988-ci ilin axırlarında orada demək olar ki, erməni qalmayıb».

«Yurmala» qəzetinin redaktoru və onun əməkdaşları qəzetin bütün nömrəsini Ermənistana həsr etməklə ola bilsin, xal qazanmaq istəmişlər. Bəlkə bu, sifarişli yazı idi və latviyalı jurnalistləri pulla satın almışdılar? Erməni millətçiləri öz istəklərinə nail olmaq üçün kimi istəyirsən - alimi, siyasətçini, ziyalını, politoloqu, jurnalisti, kinorejissoru... şirnikləndirə bilirlər. Görünür, «Yurmala»nın rəhbərlərini də ermənilərin pulu şirnikləndirib.

Qəzet işıq üzü görəndə respublikada ona ilk cavab verənlərdən biri də şəhərin «Kommunist Sumqaita» qəzeti oldu. (indi qəzet «Exo Sumqayıta» adlanır. 04.10.1989. – müəll.) Qəzetin əməkdaşı Mixail Qorin «Ermənistana və ermənilərə həsr olunmuş «Yurmala» qəzetinə açıq məktub yazmışdır.

Məqaləni ixtisarlarla oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirik. M.Qorin yazır: «Yazıçı S.Xanzadyan deyir ki, «Sumqayıtda vəhşicəsinə 450 erməni öldürülmüşdür. Mərkəzi mətbuat isə rəsmi olaraq 32 nəfərin qətlə yetirildiyini təsdiq edir. Bu ağ yalandır! Mən bir çox Sumqayıtda yaşayan və sağ qalan ermənilərlə söhbət etmişəm, onlar morqda öz gözləri ilə qollarına xüsusi nişan vurulmuş rəqəmlərə rast gəliblər. 161, 162...». Görəsən, Xanzadyanın dediyi ermənilər həmin meyitləri hansı morqda və nə vaxt görüblər? Bu suala Xanzadyanın məqaləsində rast gələ bilmədik. «Bilirəm», «görmüşəm». Bütün bunlar sübut deyil, fərziyyələrdir.

Yazıçıya hörmət gətirməyən bir fakta da diqqətinizi çəkmək istəyirəm. Xanzadyan qeyd edir ki, «Sumqayıtda baş verən hadisələrdən üç gün sonra ermənilərin qanı hələ də axıdılırdı, bütün bunlardan sonra qoşunlar Sumqayıta yeridilmişdir».

Səhviniz var Xanzadyan! Artıq fevral ayının 29-da, saat 23.00-da Sumqayıtda komendant saati elan olunmuşdu. Necə ola bilər ki, komendant saati olan vaxt Sumqayıtda qan axıdılınsın? Ağ yalan!

«Qarabağ komitəsi: xalq uğrunda mübarizə» adlı məqalədə jurnalist A.Qasparyants yazır: «Faşist ünsürləri xəstəxanaya və doğum evinə soxuldular. Uşaqların qoluna vurulan nişanələrdən erməni oduqlarını bilib, pəncərədən bayıra atırdılar. Hamilə qadınların qarını cəlladlar kimi doğrayırdılar».

Qasparyants bu hadisələri özü görməyib, şahidlərdən eşidibsə, nədən həmin şahidlərin nə adlarını, nə də fəmilialarını göstərmir. Deməli, bu da ağ yalandır!

Burada M. Qorinin «Yurmala» qəzetinə yazdığı açıq məktubuna bir qədər ara verək və Qərb mətbuatının Sumqayıt şəhərində törədilən hadisələr zamanı doğum evində erməni qadınlarına qarşı zorakılıq aktlarından dəm vurmalarına münasibət bildirək və sonra məktuba qayıdaq. Guya, burada erməni hamilə qadınlarının qarınları bıçaqla yarıb, körpə uşaqların başlarını kəsirlərmiş. Bu, sözsüz ki, ağ yalandır. Bu yalanı ifşa etmək üçün gəlin şahidlərin ifadələrinə müraciət edək:

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAŞ PROKURORLUĞU****07 noyabr 2012-cu il İş № 60206 Sumqayıt şəhər****Şahidin dindirilməsi
P R O T O K O L U**

Dindirmə başlandı: saat 10.50 dəq.
Dindirmə başa çatdı: saat 13.10 dəq.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1946-cı il, mart ayının 3-də Şuşa şəhərində anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, ailəli, «İmplant» estetik tibb mərkəzinin həkimi, Sumqayıt şəhərinin sakini **Abışova Şəhla İmran qızını** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun müstəntiqi, polis **polkovniki Qafar Mahmud oğlu Kərimov**, Azərbaycan Respublikası CM-nin 90, 126, 232, 234-cü maddələrinin tələblərinə əsasən, şahid qismində dindirmişdir.

«Şahid kimi, Sumqayıtda törədilmiş hadisələrlə bağlı aşağıdakıları söyləyə bilərəm.

1972-ci ildən 1996-cı ilədək Sumqayıt Doğum Evinin Baş həkimi vəzifəsində çalışmışam. Mənim rəhbərlik etdiyim doğum evində bir çox millətin nümayəndələri çalışırdı. Onlardan iyirmisi erməni idi. Hadisələrdən 6 ay əvvəl doğum evinin sürücüsü Boris Poqosyan və mənim katibəm yəhudi millətindən olan İrina Şur arasında mübahisənin şahidi oldum. Hər ikisini danladım. Katibəm mənə dedi ki, Boris deyir ki, Dağlıq Qarabağ tezliklə bizim olacaq, belə ki, M.Qorbaçov artıq erməni xalqına söz verib. Mən İrinanı sakitləşdirdim və dedim ki, Poqosyanın uydurmalarına inanmayın. «Dağlıq Qarabağ heç bir vaxt Ermənistanın ola bilməz, çünki Qarabağ Azərbaycanın torpağıdır».

Doğum evində Amaliya Avanesyan bir gün yanıma gəlib dedi ki, həyat yoldaşı Kislovodskiyə gedib və qayıtmayıb. «Tək qalmışam, kömək edənim yoxdur». Kollektivimiz ona bir neçə ay maddi və mənəvi

yardım göstərdi. 1988-ci il fevral ayının 27-də Amaliya Avanesyan işə çıxmadı, sonralar məlum oldu ki, artıq o, Kislovodskda, ərinin yanındadır. Həyat yoldaşının itməsi yalan imiş. Ertəsi gün telefonla mənə zəng vurub dedi ki, Sumqayıtda erməniləri qıracaqlar, ona görə də mən qaçmışam.

Bu vaxt bir neçə ay əvvəl «ərim itib» deməsinin mənasını anladım. Onlar «Krunk»un üzvləri idilər və baş verəcək hadisələrdən məlumatlı olduqlarından şəhəri vaxtından əvvəl tərk etdilər. Sumqayıtı tərk edəndə evlərinin əvvəlcədən satıldığı da məlum oldu. Əmanət kassasından da pullarını çıxartmışdılar. Ermənilərin çoxunun Sumqayıtda təxribat olacağı haqqında məlumatları vardı. Belə ki Boris Poqosyan doğum evində çalışan bütün ermənilərə demişdir ki, şəhəri tərk edin, burada erməniləri qıracaqlar. Çoxları buna inanmadı. 27-29-da Sumqayıtda iğtişaşlar baş verəndə doğum evində çalışan bütün erməniləri öz evlərimizdə gizlətdik, onları zorakılıqdan qoruduq. Doğum evində erməni qadınların olduğunu nəzərə alaraq, onları nəzarətə götürdük və lazımı diqqət və qayğıni göstərdik. Sonra Sumqayıtda yaşayan erməniləri icraiyyə komitəsinə, Mədəniyyət evlərinə yığdılar. Azərbaycanın səhiyyə naziri T.Qasımov şəhər rəhbərliyi ilə birlikdə Səməd Vurğun adına mədəniyyət evində oldular. Nazir göstəriş verdi ki, körpə uşaqlar üçün təcili çarpayılar gətirin, qoymayın yerdə, kiminsə qucağında yatsınlar.

Bu vaxt ermənilərdən biri qışqıra-qışqıra dedi ki, doğum evində hamilə erməni qadınların qarınlarını bıçaqla kəsirlər, körpələri pəncərədən atıb, başları ilə futbol oynayırılar. Bu ağ yalan idi. Mən, icraiyyə komitəsinin sədr müavini M.Bayramova, rus hərbcisi Andrey (fəmiliasını unutmuşam) doğum evinə getdik. Tam sakitlik hökm sürürdü. Fevralın 27-29-da Sumqayıtda 38 nəfər erməni qadını dünyaya uşaq gətirmişdir. Hamısı da sağ və salamat olmuşdur. Heç bir problem olmamışdır. Ertəsi gün komendant Krayev və SSRİ Baş Prokurorluğunun mühüm işlər üzrə müstəntiqi Qalkin doğum evinə gəldilər. Təklidə hər bir erməni qadını ilə söhbət apardılar. Heç biri onlara göstərilən diqqət və qayğıdan şikayət etmədi.

Bir faktı da qeyd etmək istəyirəm ki, «Krunk»un üzvü Zina Karapetyan hadisələr zamanı qaçıb Yerevana getmişdi. Aeroportda onu rusların və ermənilərin kütləvi informasiya vasitələrinin əməkdaşları

gözləyirdi. Zina telekameralar qarşısında çıxış edərək demişdir ki, Sumqayıtın doğum evində erməni qadınlarına qarşı zorakılıq aktları edilir, uşaqların başı kəsilir və sair. Sonralar bizə məlum oldu ki, erməni millətçiləri bütün bunları əvvəlcədən planlaşdırmış və sənədli film çəkərək Avropada göstərmiş, azərbaycanlıları quldur, başkəsən və bandid kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Yaxşı olardı ki, istər Ermənistan Respublikasının rəhbərliyi, istərsə də həmin filmin müəllifləri komendant Krayevdən bu haqda soruşub həqiqəti öyrənəydilər. Ermənilərə isə, görünür, həqiqət lazım deyilmiş.

Hətta bir dəfə işçilərimizdən Anjela Arakelyan zəng vurub işçilərimizə hədə-qorxu gəlməyə başladı. Deyirdi ki, yaxın vaxtlarda Sumqayıt üzərində havadan partlayıcı «şarik»lər atılacaq və bütün şəhər dağılacaq. Anjelanın ağılsız söhbətlərini eşitməmək üçün dəstəyi yerinə asdıq.

Bir məsələyə də toxunmaq istəyirəm. Bizdə Emma adında bir tibb bacısı da işləyirdi. Hadisələrdən xeyli sonra doğum evində azərbaycanlılara qarşı sərt mövqe tutdu, onları hədələməyə başladı. Mən onu kabinetə çağırıb özünü yaxşı aparmasını tələb etdim. Emma isə öz təxribat xarakterli çağırışları ilə işçiləri biri-birinə vururdu. Məcbur olub onu işdən azad etdim. Komendaturanın işçiləri yanıma gəldilər, təkid etdilər ki, onu öz işinə bərpa edim. Mən etiraz etdim və həmin zabitə dedim ki, «siz bura asayışı qorumağa gəlmisiniz, yoxsa bir təxribat yayan erməni qadınını?». Zabit bir söz deməyib çıxıb getdi.

Emma özündən çıxdı, kabinetini tərk edəndə əsəbi halda «heç eybi yoxdur, günah səndə yox, məndədir. Gərək mən erməni qadınların doğduqları bütün körpələrin başına iynə yeridərdim və onlar ya ölər, ya da ömürlük iflic olardılar, bunu da sizin boynunuza atardıq», deyib çıxıb getdi.

Əfsuslar olsun ki, xarici ölkələrdə erməni lobbisi tərəfindən satın alınmış bəzi mətbuat orqanları Sumqayıtın doğum evində erməni qadınlarına qarşı zorakılıq aktlarının olduğu haqqında geniş yazılar yazırlar. Qəribə də burasındadır ki, konkret ad və fəmiyyə göstərilir. Deməli, bu qabaqcadan hazırlanmış ssenarinin bir qolu idi. Daha sonralar mənə aydın oldu ki, Sumqayıtda baş verən hadisələrdə təkə ermənilərin yox, Moskvanın, təhlükəsizlik orqanlarının da əli vardır. Moskvanın və

şəxsən Qorbaçovun dəstəyi olmasaydı, onlar Dağlıq Qarabağ problemi ni qaldıra bilməzdilər».

İmza:

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1939-cu il təvəllüdü, ali təhsilli, ailəli, Sumqayıt şəhərinin sakini **Nəbiyeva Yətər Əli** qızının Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna verdiyi izahatda deyilir:

«1988-ci il fevral ayının axırlarında Dağlıq Qarabağla bağlı Stepanakertdə və Sumqayıtda mitinqlərin keçirilməsi hamını narahat edirdi. Sumqayıtda erməni ekstremistləri tərəfindən təşkil olunan iğtişaclarda 32 nəfərin həlak olması hamını sarsıtdı. Həmin günlər mən 2 saylı doğum evində həkim işləyirdim. Fevral ayının 27-29-da doğum evində ona yaxın erməni qadın dünyaya uşaq gətirmişdi. Onu da deyim ki, xəstəxanada onlara qarşı heç bir qərəzli mövqe olmamışdır. Əksinə, daim diqqət və qayğı ilə əhatə olunmuşdular.

Quldur dəstələrinin də doğum evinə basqın etmələri absurddur. İndi erməni ideoloqları dünya mətbuatında belə məlumatlar yayırlar ki, guya Sumqayıtın doğum evində hamilə olan erməni qadınlarının qarınlarını bıçaqla doğrayırdılar, uşaqlarının başlarını kəsib, top kimi futbol oynayırdılar. Bu, erməni millətçilərinin ən iyrenc, ən mənfur və ən murdar təbliğatlarından biridir?».

Şahid

Nəbiyeva Y.Ə.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1947-ci il təvəllüdlü, orta ixtisas təhsilli, ailəli, **Sadixova Zeynəb İbrahim qızı** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna verdiyi izahatında aşağıdakıları bildirir.

«Mən 1960-cı ildən hal-hazıra kimi Sumqayıt şəhər 1 saylı doğum evində tibb bacısı vəzifəsində çalışmışam. 1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da erməni millətindən olan Roza Karapetyan, Amaliya Avanesyan, Yelena Şahbazova və Yelena Sərkisova ilə birlikdə növbədə idik. Hadisələrlə bağlı ciddi iş rejimi yaradılmışdı. 27-29-da doğum evində bir neçə erməni qadının uşağı olmuşdu. Onların hər birinə ayrılıqda xüsusi diqqət və qayğı göstərilirdi. Xəstəxanaya quldur dəstələrinin hücumu olmamışdır. Ermənilər belə bir şeyə yaymışdılar ki, guya, hamilə qadınlara qarşı zorakılıq halları olmuşdur. Bu yalandan savayı bir şey deyildir. Biz öz həmkarlarımıza, erməni millətindən olan Amaliya Avanesyana köməklik edirdik. O, ailəsi ilə birlikdə Minvoda köçdülər. Biz poçt vasitəsi ilə ona pul göndərirdik. Bilirdik ki, ailə vəziyyətləri olduqca ağırdır. Bir gün Amaliya bizə xəbər göndərdi ki, bir daha bizə pul göndərməyin, burada yaşayan erməni millətçiləri duyuq düşüblər, bilsələr ki, Sumqayıtdan yardım alırıq, bizə işgəncələr verərlər. Biz yardım dayandırdıq».

Şahid

Sadixova Z.İ.

Burada Mixail Qorinin məqaləsinin ardına qayıdırıq:

«Fevral hadisələrindən sonra mən Sumqayıt doğum evində oldum. Ayın 28-də Valentina Babayan dünyaya qız gətirmişdir. Anjela Yeqanyanın da qızı olmuşdur. Həmin gün akuşer Anjela Azizbekyan Xalidə Əhmədovaya dünyaya uşaq gətirməkdə köməklik etmişdir. Susanna Minasyanın oğlu olmuşdu. Bir sözlə, fevralın 28 və 29-da doğum evində 38 nəfər uşaq doğulmuşdur. Bir ölüm hadisəsi də olmamışdır, zədə alanlar da həmçinin.

Aprəl ayında fevralın 28-də uşaq dünyaya gətirən Rita Atalyanın evində oldum. Ritanın dedikləri: «Doğum evində sakitlik hökm sürürdü. Mənim oğlum oldu. 3 kiloqram 100 qram. Adını Aleksandr qoymuşuq. «Saşa» üçüncü övladımdır. Əvvəlki uşaqları da doğum evində dünyaya gətirmişəm. Heç bir problemim olmayıb. Doğum evində olan şayiələr haqqında qayınanamdan eşitdim. Rayondan zəng vurmuşdu, mənə və uşağa görə həyəcan keçirirdi. Soruşurdu ki, mən necə xilas olmuşam? Heç kim h

xahiş etdim. Xahişimi yerinə yetirdi. Amerikalı jurnalist məqaləsində yazırdı: «**Bütün Moskvaya şayiə yayılmışdır ki, Sumqayıtda 200-300 nəfər erməni qətlə yetirilib. Guya doğum evində anadan olan uşaqları öldürüblər. Amma** eç kimi xilas etmirdi. Doğum evində sakitlik idi. Evə də mən problemsiz, səssiz-səmirsiz gəldim».

1988-ci ilin ortalarında **Sumqayıta Amerikanın milli ictimai radiosunun müxbiri Anna Kuper gəlmişdi**. Sonralar onunla Moskvada görüşdük. Redaksiyamıza məqalə yazıb göndərməsini Annadan **bu şayiələr konkret faktlarla təsdiqlənmirdi. Mən Sumqayıtda olanda hər iki millətin nümayəndələri ilə söhbət etdim. Deyilənlərə görə, hadisələr bir göz qırpımında baş vermişdi. Camaat danışırdı ki, Sumqayıtın tarixində bir dəfə də olsun millətlər arasında konflikt olmamışdır. Hamı mehribançılıq şəraitində yaşayırdı»**.

Anna məqaləsini zərfin içinə qoymuşdu. İçində bir siyahı da vardı. Anna yazırdı ki, «bu siyahını ona Yerevanda veriblər». Burada 63 nəfərin adı və familiyası vardı. Sumqayıtda qətlə yetirilən ermənilərin adları siyahıda idi. Qalanları isə uydurulmuş fəsilələr idi.

32 nəfərin qətlə yetirilməsi görəsən kimə azlıq edirdi? Niyə onlar rəqəmləri şişirdir, gah 63, gah da 450 yazırlar? Bunda məqsədləri nədir? Kimdir bunların arxasında duran?».

«Yurmala» qəzetinin redaktoru ermənilərin mövqeyini dəstəkləməklə ola bilsin, bu millətə öz simpatiyasını bildirmək istəyib. Lakin qəzetin rəhbərliyi gözəl anlayırdı ki, Pribaltika respublikaları da SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq üçün aramsız mitinqlər və tətillər keçirir, ruslara qarşı isə təzyiqlər edirdilər. Nəticədə qarşıdurma yaranır, rus millətindən olanlar Moskvaya müraciət edir, kömək istəyirdilər. M.Qorbaçov isə «bu demokratik bir prosesdir», deyərək rusları Pribaltika

respublikalarında öz ixtiyarlarına buraxmışdı. Pribaltikada olan gərginliyi Qafqazda daha da qızıdırmaq, Ermənistan-Azərbaycan münəqişəsini alovlandırmaq görəsən «Yurmala» qəzeti kimi digər mətbuat orqanlarına yuxarıdan verilən siyasi sifarişlərin nəticəsi deyildimi? Hər hansı məqaləni oxumuş olsanız, əgər bu Sumqayıtla bağlıdırsa, burada ölənlərin sayının durmadan artırıldığına şahidi olarsınız. Görünür, bu da bir siyasətdir. Aldadıcı, həm də öz əleyhinə işləyən bir təbliğat.

Erməni millətçiləri və ideoloqları xarici vətəndaşları çaşdırmaq üçün Sumqayıtda baş verən hadisələr zaman ölənlərin sayının 400, 500, 1000 nəfər olduğunu tez-tez hallandırırılar. Bu çirkin kampaniya bu gün də davam edir. Bu şişirtmələri göstərən bir neçə misal:

«Yurmala» qəzeti (29 iyun 1989-cu il)

«Sumqayıtda ermənilərin qətli Azərbaycan rəhbərləri ilə razılaşdırılaraq həyata keçirilmişdir. Sumqayıtda 450-yə qədər erməni vəhşicəsinə öldürülüb. Mərkəzi mətbuat isə 32 nəfərin həlak olduğu haqda xəbər verir».

«Qolos Armenii» (mart, 1988-cu il)

«Sumqayıtda minə yaxın erməni öldürülmüşdür. Doğum evində bir neçə erməni uşağının başını kəsmişlər. Moskva isə bunun 32 nəfərdən ibarət olduğunu rəsmən elan edib. Sumqayıtdan qaçıb gələn ermənilər isə qırğının böyük miqyasda olduğunu qeyd edirlər».

“The Economist” (19 mart 1988-cı il)

«Sovet İttifaqı, sənin dəyişməyinə az qalıb!»

«Sumqayıt qırğınında ölənlərin rəsmi şəkildə bildirilən sayı 32 nəfərdir. Bu, həqiqətə oxşamır. Şəhərdən qaçıb canını qurtarmış erməni əsilli qaçqınların sayı ümumilikdə 300-500 nəfər arası müəyyən edilmişdir. Vəhşiliklərə, o cümlədən doğum evlərindən birindəki hamilə erməni qadınlarının və yeni doğulmuş erməni körpələrinin öldürülməsinə və şikəst edilməsinə dair məlumatlar inkar edilməmişdir.

Digər məlumatlarda gənc azərbaycanlı quldur dəstələrinin erməni ailələrini təqib etdiklərindən və qətl, zorlama və qarət hadisələri törətdiklərindən bəhs edilir».

Viktor Krivopuskov, yazıçı və diplomat, Rusiya:

“Üç gün ərzində bir neçə min erməni öldürülmüşdür. Dəqiq insan tələfatını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır».

Mənbə. Mutinous Karabagh,

see: <http://armenianhouse.org/krivopuskov/karabakh/166-212.html#5>

İftiradan və böhtandan ibarət olan belə yazıları təkzib etmək üçün rəsmi adamların, kütləvi informasiya vasitələrinin və şahidlərin fikirlərini və ifadələrini oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirik.

**SSRİ Baş Prokurorunun mühüm işlər üzrə baş müstəntiqi
V.Qalkin:**

«Sumqayıtda qanun pozuntuları zamanı bir uşaq belə həlak olmamışdır.

Həlak olanlar nə 400, nə 500-dür, cəmi 32 nəfər olmuşdur».

«İzvestiya», 30 mart 1988-ci il

Şəhla İmran qızı Abışova, Sumqayıt sakini

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna verdiyi ifadədən:

«Fevralın 27-29-da Sumqayıtda 38 nəfər erməni qadını dünyaya uşaq gətirmişdir. Hamısı da sağ və salamat. Heç bir problem olmamışdır. Ertəsi gün komendant Krayev və SSRİ Baş Prokurorluğunun mühüm işlər üzrə baş müstəntiqi V.Qalkin doğum evinə gəldilər. Təkliddə hər bir erməni qadını ilə söhbət apardılar. Heç biri onlara göstərilən diqqət və qayğıdan şikayət etmədi».

Rita Atalyan, Sumqayıt sakini, 1988-ci il

«Doğum evində sakitlik hökm sürürdü. Mənim oğlum oldu. 3 kiloqram 100 qram. Adını Aleksandr qoymuşuq. «Saşa» üçüncü övladımdır. Əvvəlki uşaqlarımı da həmin doğum evində dünyaya gətirmişəm. Heç bir problemim olmayıb».

«Kommunist Sumqaita» qəzeti, 04.10.1988-ci il

«Fevral ayının 28-də Svetlana Babayan dünyaya qız gətirmişdir. Anjela Yeqanyanın da qızı olmuşdur. Anjela Azizbekyan Xalidə Əhmədovaya dünyaya uşaq gətirməkdə öz peşə borcunu yerinə yetirmişdir. Susanna Minasyanın oğlu olmuşdur. Hadisələr günü doğum evinə hes bir basqın olmamışdır».

«Kommunist Sumqaita» qəzeti, 04.10.1988-ci il

**Zeynəb İbrahim qızı Sadıxovanın
Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna verdiyi ifadədən:**

«Doğum evində tam sakitlik idi. Erməni qadınlarına qayğını artırmışdıq. Uşaq ölümü ilə yazılanlar hamısı yalan və böhtandır. Mən bir faktı xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. 1988-ci ildə ermənipərəst kütləvi informasiya vasitələrində qeyd edirdilər ki, guya Sumqayıtın doğum evlərində erməni qadınlarının uşaqlarının başını kəsirlər, zorakılıq edirlər və sair. Bunu yoxlamaq üçün Moskvadan milliyyətçə erməni olan «Medisinskaya qazeta»-nın müxbiri Melkonyan doğum evinə təşrif buyurdu. Baş həkimlə söhbət etdikdən sonra, palatalarda yatan hər bir erməni qadını ilə təklidə söhbət etdi. Heç kim ona azərbaycanlılardan, ilk növbədə həkimlərdən şikayət etmədi. Melkonyan söz verdi ki, Moskvaya qayıdıandan sonra bu haqda «Medisinskaya qazeta»-da Azərbaycan həkimlərinin humanistliyindən məqalə yazacaqdır. Lakin məqalə yazılmadı. Bizim heç o məqaləyə ehtiyacımız da yox idi. Biz öz vicdanımız qarşısında təmiz idik və humanist borcumuzu layiqincə yerinə yetirirdik».

YEKUN, NƏTİCƏ:

Ermənilərin türklərə qarşı münasibəti birmənalıdır. Onlar azərbaycanlıları da «türk» adlandırırlar və özlərinə düşmən sayırlar. Yaranan konfliktlərdə, mübahisələrdə, qanlı savaqlarda erməni millətçiləri özlərini yazıq və məzlum xalq yerinə qoyaraq millətin necə qırıldığını utanmadan, kimsədən həya etmədən, həyasızcasına dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq istəyir, ildən-ilə isə ölənlərin sayını durmadan artırirlar. Görəsən, ermənilər bunda nə məqsəd güdürlər? Özlərini də daim əzilən, zülm çəkən bir millət kimi qələmə vermək istəyirlər. Bəs onda bu millətin qüruru hardadır? Bəlkə də bu cümlə yersiz yazıldı. Ermənilərdə, görəsən, heç qürur hissi varmı?

1915-ci ildə Türkiyədə ermənilərin qondarma «soyqırım» haqqında canfəşanlıqla yazan erməni alimləri, ideoloqları, ziyalıları qırılanların sayını artıq 3 milyona çatdırıblar. Çox qəribədir, ermənilərin öz ilkin mənbələrinə istinadən deyirik ki, təxminən yüz il ərzində ermənilər bu rəqəmi bir neçə dəfə dəyişiblər. İlk rəqəm 300 min, sonralar, 600 min, sonra bu rəqəm 1 milyon 500 minə çatıb, daha sonra 2 milyon 500 min, son illər isə 3 milyon erməninin qırıldığını söyləyirlər. Bunun nə qədər həqiqət olduğunu dünyanın tarixini yazan tarixçi alimlər gözəl bilirlər. Onlar bilirlər ki, bu ermənilərin uydurmasıdır və bunu öz əsərlərində dəfələrlə qeyd ediblər.

Bir tarixi fakta müraciət edək. 1915-ci ildə Türkiyədə 1 milyondan artıq erməni yaşayırdı. Xarici mənbələrə istinad edək. Lüdviq de Konstanson qeyd edir ki, 1913-cü ildə dünyada 3 milyon 100 min erməni yaşayırdı, onlardan 1 milyon 400 mini Türkiyədə, 1 milyon 550 mini Rusiyada.

Başqa bir xarici alim Kristofer Uolker isə yazır ki, birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyədə 1 milyon 500 min – 2 milyon erməni vardı.

Henrix Tozer 1877-ci ildə Türkiyədə 700 min erməninin yaşadığını qeyd edir.

Kler Parays isə birinci dünya müharibəsi ərəfəsində 1 milyon 500 min erməninin yaşadığını söyləyir.

Linçin aşağıdakı demoqrafik göstəriciləri maraqlı olduğundan onu dərc etməyi qərara aldıq.

Ermənilər (Türkiyə və Rusiya vilayətlərində) - 906 min 984 nəfər

Qafqaz və Qafqazyanı - 450 min

Astraxan, Bessarabiya - 75 min 600

Türkiyənin Asiya əyalətləri - 751 min 750

Türkiyənin Avropa hissəsi - 186 min

İran Azərbaycanı - 28 min 890

İrənin Culfa və başqa rayonları - 14 min 110

Bolqariya - 5010

Rumıniya - 8070

Avstriya -1230

Cəmi : 2 milyon 427 min 394 nəfər.

Əgər bütün dünyada XX əsrin əvvəllərində cəmi 3 milyon erməni yaşayırdısa, 1915-ci ildə təkcə Türkiyədə 3 milyon erməninin qırıldığına hansı məntiqə uyğun saymaq olar?

Bu rəqəmləri misal gətirməkdə məqsədimiz ondan ibarətdir ki, «bir erməni meyiti qiymətlidir» prinsipinə yiyələnən ermənilər Sumqayıtda baş verən hadisələrdə də ermənilərin sayının durmadan artırılmasını özlərinin əsas vəzifəsi hesab etmişlər. 32 nəfərin həlak olması erməniləri qane etmirdi. Onlar mətbuat səhifələrində Sumqayıtda həlak olanların sayını gah 100, gah 500, gah da 1000 göstərdilər. Bu işdə canfəşanlıq göstərənlər isə erməni ideoloqları Balayan, Kaputikyan, Xanzadyan, Ulubabyan, Poqosyan və başqaları idilər. Bu qondarma rəqəmlərlə ermənilər Sumqayıtda «genosid»in olmasını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədilə, bütün ideoloji, maddi və psixoloji amillərdən istifadə etməyə çalışırlar. Hər il Sumqayıtda baş verən hadisələrin ildönümü yaxınlaşanda erməni diasporu, millətçi qüvvələr xarici ölkələrin parlamentlərinə saysız-hesabsız məktublar göndərir, müraciətlər edirlər. Lakin bir şeyi unudurlar ki, artıq bütün dünya onları tanıyır və bilir ki, ermənilər istər öz tarixlərini, istərsə də başqa xalqların tarixini təhrif etməklə məşğuldurlar. Əlbəttə, bütün bunlar onlara başucalığı gətirmir. Həqiqətin gözünün içinə dik baxmaq lazımdır. Lakin ermənilər ya həqiqətdən qorxur, yaxud da yalanı özlərinin həqiqəti sayırlar. Marksın

gözəl kəlamı var: «Həqiqət o vaxt həqiqət olur ki, o, həqiqət olsun». Görünür, ermənilər üçün «yalan həqiqətdir, həqiqət isə yalandır» şüarı daha əlverişlidir. Nə demək olar?! Hər bir millətin özünəməxsus psixologiyası var. Bu da erməni millətinin psixologiyasıdır...

TOMAS DE VAALA CAVAB YAXUD, SUMQAYITDA AZƏRBAYCANLILAR ERMƏNİLƏRİ NECƏ XİLAS EDİRDİLƏR

...Əsas mövzumuza qayıdaq. «Azadlıq» radiosunu, «Amerikanın səsi» radiostansiyası, xaricdə fəaliyyət göstərən dini radiostansiyalar Sumqayıtda baş verən hadisələrə ermənipərəst mövqe tutaraq azərbaycanlıları «varvar» bir millət kimi dünya ictimaiyyətinə çatdırırdılar. Erməni millətçiləri və politoloqları Sumqayıtda ermənilərə qarşı «soyqırım» təşkil edildiyini iddia edirdilər. Şişirdilmiş rəqəmlər, müxtəlif şayiələr qəzet səhifələrindən düşmürdü.

Əfsuslar olsun ki, pula satılmış erməni və ermənipərəst kütləvi informasiya vasitələri azərbaycanlıların, sumqayıtlıların humanistliyindən bir kəlmə belə yazı yazmadılar.

İngilis jurnalisti Tomas de Vaal «Çornıy sad» adlı kitabında yazır: “Bəlkə də, Sumqayıtda – çox uğursuz bir şəhərdə, minlərlə qaçqınların son dərəcə qeyri-müəyyən və ümitsiz bir şəraitə düşdüyü məkanda «qan tökülməsinin qarşısı niyə alınmadı?» sualına cavab axtarmaq daha düzgün olardı.”

Əlbəttə, haqlı və məntiqli olan sualdır: Görəsən, sumqayıtlıları kim qorumalı idi və nə üçün qorunmadı? Bu suala birmənalı cavab vermək çox çətindir. Kim istərdi ki, yaşadığı, böyüyüb boya-başa çatdığı bir şəhərdə iğtişaşlar törədilsin, insanlar qətlə yetirilsin, evlər yandırılınsın, qarətlər edilsin? Bizə elə gəlir ki, heç kim! Yaxşı, bəs, onda şəhəri kim qorumalı idi? Dinc, əmin-amanlıq və dostluq şəraitində yaşayan yerli əhalimi? Qoruya bilərdi? Qoruya bilərdi! Kim qoruyardı?! M.Qorbaçov və onun güc strukturları, yerli əhali. Moskva isə bunu istəmədi, əksinə, iğtişaşlara rəvac verdi. Bu haqda sonra.

Yüzlərlə ekstremist qrupunun, silahlanmış xuliqan dəstələrinin qarşısını ilk növbədə sübhəsüz ki, hüquq-mühafizə orqanları almalı idi. Niyə almadılar? Tomas de Vaal Sumqayıtda olarkən bu sualın cavabını dəqiq öyrənməli idi.

Həmin dəhşətli günlərdə Sumqayıt şəhər milis idarəsinin rəisini işdən kənarlaşdırmışdılar, oraqa çalışan işçilərdən yuxarıdan verilmiş təlimata uyğun olaraq bütün silahlar alınmışdı. Hətta Ovçular evində

qeydiyyatda olan ov həvəskarlarının silahları da müsadirə edilmişdi. Yerli təhlükəsizlik orqanının rəhbəri başqa vəzifəyə keçirilmişdi.

Sumqayıt Şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi məzuniyyətdə idi. Sumqayıtın hüquq-mühafizə orqanlarına Sumqayıtda baş verən iğtişaşların qarşısını almağı Moskvadan SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsindən gəlmiş yüksək rütbəli işçilər qadağan etmişdilər. Bunu şahid ifadələri də təsdiq edir. Bəs Sovet qoşunları? Onlar necə, ala bilməzdilər? Axı, əsgərlər Sumqayıta bir neçə gün əvvəl gəlmişdilər. SSRİ Müdafiə naziri D.Yazov bu haqda deyir ki, «iğtişaşların qarşısını qoşunlar ala bilərdi, lakin Ali Baş Komandan olan M.Qorbaçovun əmri olmadan bizim heç bir insidentin qarşısını almağa ixtiyarımız yox idi». («Sumqayıtın əks sədası» sənədli filminə verdiyi müsahibədən. 1993-cü il).

SSRİ-nin tarixindən məlumdur ki, bir neçə şəhərdə, o cümlədən Tiflisdə (1956), Novorossiyskdə (1956), Novoçerkaskda (1962), Temirtauda (1959), Sumqayıtda (1963), Çimkənddə (1964), Dneprodzerjinskda (1972), Leninqorskda (1984) baş verən iğtişaşların qarşısı Sovet hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən bir günün içində alınmışdı. Belə böyük hərbi və fiziki qüvvəyə malik olan Sovet ordusu, kəşfiyyat orqanları Qorbaçovun dili ilə desək, bir qrup «xuliqan»nın əlində aciz idi? Xeyr! Bu hadisələrin ssenarisi xeyli əvvəl tutulmuşdu və o, həyata keçirilməli idi və keçirildi.

Tomas de Vaalın bir fikri ilə razılaşa bilmərik. «Niyə qorumadılar?» Hadisələrdən 25 il keçdikdən sonra bu sual tez-tez səslənir. Rusiyada 1917-ci ildə inqilabın niyə baş verdiyini sual edənlər, bu gün belə bir cavab verirlər ki, inqilabın qarşısı alınmalı idi. Necə? Bax, bu suala Rusiyada müxtəlif qeyri-professional cavablar eşidilməkdədir. Leninin, Çar Nikolayın və rus inqilabının bizim mövzumuzla aidiyyəti olmadığından ondan yan keçib, doğma şəhərimizə qayıdırıq.

Moskvanın və şəxsən Qorbaçovun əmri və göstərişi olmadan Sovet məkanının heç bir yerində iğtişaşlar törədilməzdi, qan axıdılmazdı, insanlar qətlə yetirilməzdi. Deməli, bu kiməsə lazım idi. Bu sualın cavabını yəqin ki, Tomas de Vaal yaxşı bilir.

Bir məsələni də ingilis jurnalistinin diqqətinə çatdırmaq istəyirik.

ƏGƏR SUMQAYITLILARIN HUMANİZMİ, DOSTLUĞU, FƏDƏKARLIĞI OLMASAYDI, SUMQAYITDA 26 NƏFƏR ERMƏNİ YOX, BƏLKƏ DƏ YÜZLƏRLƏ ERMƏNİ QIRILARDI

Sumqayıtlılar öz həyatlarını təhlükə altına ataraq ermənilərə öz evlərində, bağlarında, rayonlarda sığınacaq verdilər, ac qalmağa qoymadılar, onlara lazımı maddi və mənəvi dəstək verdilər. Məgər bütün bunlar şəhəri banditlərdən qorumaq deyildimi? Onların məkrli və cinayət xarakteri daşıyan əməllərinin qarşısını almaq da azərbaycanlıların fədakarlığı deyildimi?

Bu haqda Sumqayıtın komendantının və çox sayda sumqayıtlıların, rusların və ermənilərin izahatlarından, çıxışlarından kiçik bir qismini Tomas de Vaalın və oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirik.

**General Krayev, 1988-ci ildə,
hadisələr baş verən dövrdə
Sumqayıt şəhərinin komendantı**

«Ölüm çox ola bilərdi. Əgər yerli əhali kömək etməsə idi. Avtobus sürücüsü elə həmin an 10 erməni ailəsini öz doğma rayonu Şəkiyə apardı. Azərbaycanlı ailələri binalarına hücum edən xuliqanların qabağını kəsmişlər. Bir fəhlə öz erməni dostu ilə avtobusla gedirdi. Xuliqanlar avtobusun qabağını kəsib erməninə tələb etdilər. Azərbaycanlı özü yaralandı, dostunu isə xilas etdi».

«Pravda» qəzeti, 21 mart 1988-ci il.

Həmin günlər Sumqayıtın ayrı-ayrı məhəllə və mikrorayonlarında yaşayan Q.Nəsiyanı azərbaycanlı qonşusu S.Mirzəyev, Q.Ohanesyanı Q.Kərimov, E.Ezayanı F.Kərimov, V.Sərkisyanı R.Tağıyev, A.Arutyunyanı X.İsmayılov, V.Xaçaturyanı Q.Hümbətəliyev, T.Arzumanyanı F.Eyvazov, R.Babayanı F.Məmmədov, K.Melkumyanı S.Abbasov, S.Mirzoyanı S.Əliyev öz evlərində gizlətməmiş, cinayət dəstələrindən qorumuşlar.

Daha bir neçə misal çəkmək istərdik.

17 oktyabr 1988-ci il.

Sumqayıt şəhərinin sakini, azərbaycanlı, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının üzvü, ali təhsilli, Kirovabad (indiki Gəncə) şəhərində anadan olmuş, 2 saylı istilik elektrik mərkəzində böyük təlimatçı vəzifəsində çalışan, 1930-cu il təvəllüdü Qasımov Sabir Teymur oğlu SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi Jimaqulov R.T. tərəfindən şahid qismində dindirilmişdir.

«1988-ci il fevral ayının 28-də, təxminən saat 17.30-da öz mənzilimdə idim və blokda səs-küy eşitdim. Mən 3-cü mərtəbədə yaşayıram. Mənzilin qapısını açanda gördüm ki, 4-cü mərtəbədən aşağı Mejlumyan Qriqori və onun həyat yoldaşı Roza düşürlər. Onların hər ikisinin sifətində qan var idi. Paltarlarına fikir vermədim. Ağlayırdılar. Dedilər ki, onları döyüblər və xahiş etdilər ki, mən onları gizlədim.

Qonşularımı mənzilimə gətirdim və yataq otağımızda gizlətdim. Təxminən yarım saatdan sonra qapı döyüldü. Qapını açdım, gördüm ki, qapıda Mejlumyanın kiçik qızı dayanıb. O, tək idi. Onu içəri buraxdım. Mənə dedi ki, talançılar onu azərbaycanlıya oxşadıblar, buna görə də toxunmayıblar. Sonra mən həyətdə düşdüm və blokun qabağında bir qədər dayandım. Gördüm ki, tanımadığım adamlar dəstələrlə binanın ikinci və üçüncü bloklarına daxil oldular. Hava qaralmışdı, onların heç biri yadımda qalmadı. Sonra mən evə qayıtdım. Mənzilimizdə Qriqori, Roza və onların balaca qızından savayı, daha bir qızı var idi, adını bilmədim. Onun bizim mənzilə necə keçdiyini görmədim. Çünki həyətdə təxminən yarım saat olmuşdum. Evə qayıdanda həyat yoldaşım hələ gəlməmişdi. Yarım saat keçəndən sonra həyətdə düşüb vəziyyəti öyrənmək istədim. İkinci və üçüncü mərtəbələrin arasında Mejlumyanların daha bir qızını gördüm. Onun əynində heç bir paltarı yox idi, özünü də möhkəm döymüşdülər. Onun sifətindən qan axırdı, bədəni də möhkəm əzişdirilmişdi. Onu mənzilimizə gətirdim, arvadımın donunu verdim, qohumları onu geyindirildilər, ona yardım göstərdilər. Bundan sonra həyat yoldaşım evə gəldi. Mejlumyanların mənzilinə qarətçilər girəndə mən görməmişəm, çünki həmin vaxt biz evdə idik və yalnız həyətdə səs-küy eşidilirdi. Özüm isə heç nə görməmişəm».

23 sentyabr 1988-ci il.

Mejlumyan Roza Antonovna SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi S.M.Kamaginə verdiyi ifadəsində onun və ailə üzvlərinin xilas olunmasında qonşusu Qasimov Zakirin köməklik etdiyini göstərərək demişdir:

“...biz mənzilimizdən qaçıb pilləkənlə aşağı düşəndə qonşuların qapılarını döydük. 8-ci mənzildən Qasimovlar qapını açdılar və bizi içəri buraxdılar, öz mənzillərində gizlətdilər... Bir müddətdən sonra bizim yanımıza – Qasimovların mənzilinə Ağayev İqor Karinanı gətirdi. Biz bu evə gələndən sonra nə qədər vaxt keçmişdi, bilmirəm. Karina möhkəm döyülmüşdü, əynində paltar yox idi... Bir azdan bura Lyüdmila da gəlib çıxdı, o da möhkəm döyülmüşdü, əynində gecə köynəyi var idi. Sonra mənzilə mənim kiçik qızım Marina da gəldi. Ona heç nə etməmişdilər, onun bədənində heç bir zədəsi yox idi. Bu müddət ərzində harada olmuşdu, mənzilimizdən necə çıxmışdı ki, ona toxunmamışdılar, mən bilmirəm. Lakin sonralar Marinadan öyrəndim ki, mənzilimizdən çıxmaqda ona Ağayev İqor köməklik edib.”

11 avqust 1988-ci il.

Yesayan Levon Şirinoviç, Sumqayıt sakini, 1942-ci il təvəllüdlü, SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi Yusupov R.M. tərəfindən zərərçəkən qismində dindirilmişdi:

Sual: - *Necə hesab edirsiniz, 1988-ci il, fevral ayının 28-də azğınlaşmış kütlə tərəfindən Sizə və ailənizə qarşı real olaraq təhlükə yaratmışdılarmı?*

Cavab: - *Bəli, var idi. Əgər milis işçiləri bizi xilas etməsəydilər, bu adamlar həqiqətən bizi öldürəcəkdilər. Onlardan biri başıma hansısa bir əşya ilə zərbə endirdi və mənim başım qanadı. Bundan başqa, «Moskviç» maşınımızın salonunda ikən, onlar erməni olduğumuzu bilərək, maşının şüşələrini sındırmağa başladılar və avtomobili çevirmək istədilər. Ölüm təhlükəsi vardı, milis işçiləri qarşısını aldılar».*

11 avqust 1988-ci il.

Yesayan Albina Aleksandrovna, Sumqayıt sakini, 1940-cı il təvəllüdlü, SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi Starikov V.İ. tərəfindən zərərçəkən qismində dindirilmişdir.

«Mən hesab edirəm ki, 1988-ci il fevral ayının 28-də Sumqayıt avtovağzalının yaxınlığında bizim ailəmizin başına dəhşətli bir hadisə gələ bilərdi. Biz ona görə sağ qaldıq ki, bizə kömək etdilər, quldurların əlindən aldılar. Bir sözlə, ölümün caynağından qopartdılar. Bu işdə milis işçiləri ilə yanaşı, tanımadığımız azərbaycanlılar bizə arxa durdular. Azğınlaşmış kütlə bizimlə nə istəsəydi edə bilərdi. Düzdür, bizə fiziki zərbələr endirdilər, maşını aşırmaq istədilər. Lakin kənardan bir nəfər azərbaycanlı yaxınlaşdı və dedi ki, bunlar erməni deyillər, ləzgidirlər, onlardan əl çəkin. Bizə yenə bir neçə zərbə vurdular. Biz qan içində idik. Həmin adamları tanımadım. Sanki heç sumqayıtlı deyildilər. Yoxsa, heç olmasa birini tanıyardım. Mən hətta bizi xilas edənləri tanıya bilmədim. Yadımdadır ki, əvvəl bizə milis işçiləri yaxınlaşdı və kütlənin içərisindən çıxardılar, sonra başqa bir azərbaycanlı oğlan bizi xəstəxanaya dək apardı... »

ŞAHİDİ DİNDİRMƏ P R O T O K O L U

7 mart 1988-ci il.

SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupunun müstəntiqi Mixaylovski tərəfindən şahid qismində dindirildi: **İsmayılova Xanım Qulamhüseyn qızı**. 1951-ci ildə anadan olub. azərbaycanlıdır, 8-ci sinif təhsili vardır. Bitərəfdir. Subaydır. Sumqayıt şəhəri, sintetik-yuyucu vasitələr zavodunda işləyir. Sumqayıt sakinidir.

Şahid X.Q.İsmayılovanın ifadəsindən bir parçanı təqdim edirik:

“...Fevralın 25-dən 28-dək Bakıda, bacımın yanında idim. Fevral ayının 28-də saat 18.30-da Sumqayıta qayıtdım. Binamızın 41-ci mənzilində yaşayan qonşumuz Məmmədova Svetlananın anasını həmin gün dəfn etmişdilər. Mən əvvəl ora başsağlığı verməyə getdim. Evə axşam saat 8 radələrində qayıtdım. Bizim həyətdə çoxlu adam toplaşmışdı. Təxminən 500 nəfər olardı. Öz mənzilimizə qalxanda blokda 100-150 nəfər adam toplaşmışdı. Özlərini sakit aparırdılar. Mən Svetagilə getdim. Həmin mənzildə heç kim yox idi, Sveta açarı mənə vermişdi. Mən işığı yandırdım və Svetaya zəng etdim ki, tez evə gəlsin. Qorxurdum ki, onun mənzilinə hücum edərlər. Amma həmin gün, həmin gecə Svetagil evə gəlmədilər. Bir azdan qapı döyüldü. Mən qapını açdım, dəhlizdə işığı yandırdım. Bir oğlan soruşdu ki, bu kimin mənzilidir? Mən cavab verdim ki, azərbaycanlıların.

Sonra mən öz mənzilimə qayıdanda pilləkəndə 42-ci mənzildə yaşayan Avanesyan Rayanın şok vəziyyətində durduğunu gördüm. Mənə elə gəldi ki, onun huşu başında deyildi. Onun qoluna girib 41-ci mənzilə apardım.

Sonra tanımadığım bir oğlan bu mənzilə Rayanın qızı Marinanı içəri saldı. Marina tamam çılpaq idi. Oğlan özü isə pillələrlə aşağı qaçdı, mən onu yaxşı görə bilmədim. Mən Marinanı vanna otağına apardım...

Sonra mən mənzilimə qayıtdım. Yaşadığım 4-cü mərtəbədə 45 və 47-ci mənzillərin qapılarını sındırırdılar. Orada çox adam var idi... Emma Qriqoryanın nəvəsi Kristina qorxudan küncdə sıxılıb oturmuşdu. Mən onu qollarıma alıb qucaqladım. Kütlədən kimsə mənə dedi ki, qıza dəyməyim. Cavab verdim ki, bu mənim qızımdır, və onu 41-ci mənzilə apardım. Orada artıq Qriqoryan Emmanın Bakıdan qonaq gəlmiş qohumları da var idi: bir kişi, bir oğlan, bir də bir qız. Onların adlarını bilmirəm...

Bir azdan qapı yenə döyüldü. Qapını açıb, Qriqoryan Nelyanı qızı və oğlu ilə, Qriqoryan Valentinanı əri Eros və oğlu ilə birlikdə mənzilə buraxdım. Onları kim gətirmişdi, bilmədim.

Sonra mən öz mənzilimə qalxmaq istədim. 3-cü mərtəbə ilə 4-cü mərtəbə arasındakı pilləkəndə bir nəfər saçlarımdan yapışıb boğazıma bıçağı dirədi və abırsız sözlərlə söyüşlər söyərək dedi ki, mən

öz mənzilimdə erməniləri gizlədirəm. Ona dedim ki, mən heç kimi gizlətmirəm, mənzilimdə heç kim yoxdur. Məndən tələb etdilər ki, qapını açım. Mən açmadım. Bu zaman kimsə dirsəyi ilə böyrümdən vurdu, mən az qala yıxılacaqdım. Məndən evin açarını alıb qapını açdılar. Otağa girəndə balkonda pərdənin arxasından Yuri Avakyanın başı göründü. Bir anda otaq adamlarla doldu. Kimsə balkonun qapısını açdı, oradan Yuri Avakyanı və onun arvadı Asyanı otağa gətirdilər. Yurini elə tezəcə mənzildən çıxarıb harasa apardılar. Onun arvadını da aparmaq istədilər, mən diz çöküb yalvardım ki, ona toxunmasınlar. Onda mənə dedilər ki, gərək onlara qızıl, yaxud da pul verim ki, heç kimə toxunmasınlar. Mən özümdə olan 402 rubl pulu, qulaqlarımdan qızıl sırğalarımı, barmağımdan qızıl üzüyümü çıxarıb verdim. Sırğalar və üzük nənəmdən yadigar qalmışdı və anamın dediyinə görə, onların dəyəri 853 rubl idi. Məndən qızılı və pulu tələb edənin kimliyi yadımda deyil, amma o yadımdadır ki, onları mən əynində qara layka plaşlı bir kişiyə, oğlana verdim. Onun əynindəki başqa paltar yadımda deyil, çünki mən onun qabağında diz üstə çökmüşdüm. Pulu və qızilları həmin adam məndən götürən kimi, hamı çıxıb getdi. Hə, yadıma düşdü: məndən pulu və qızıl əşyaları götürənin enli dırnaqları var idi, adi dırnaqlardan enli, əllərinin içi çox kobud, cadar-cadar idi... Biz otaqda - mən və Avakyanın arvadı - ikimiz qaldıq. Mən onu evimdə qoyub qapını bağladım, özüm 41-ci mənzilə düşdüm. Saat 01.45-də qayıtdım və səhərəcən Anya Avakyanla ikimiz qaldıq. Səhər Anyanın oğlu gəldi və onlar ikisi bir yerdə çıxıb getdilər...”

Qeyd: Sırası bir azərbaycanlı qadın – Xanım İsmayılova böyük qəhrəmanlıq göstərərək 13 erməninin həyatını xilas etmişdir. Onlardan 12 nəfərini qonşusu Svetanın, 1 nəfərini isə öz mənzilində gizlətməmişdir. Bu faktı nədənsə ermənilər kütləvi informasiya vasitələrində qeyd etməyiblər. Aydın məsələdir. Ermənilərə «erməninin meyidi» lazımdır ki, təbliğatı gücləndirə bilsinlər.

**Şagen Avakyan, Sumqayıt sakini,
Azərbaycan boru-prokat zavodunun işçisi**

«40 ilə yaxındır ki, Sumqayıtda yaşayıram. Buraya Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Hadrut rayonundan gəlmişəm. Bu illər ərzində ən qiymətli qazancım o olub ki, çoxlu dostlarım var. Bir ovuc xuliqan şəhərimizdə azğınlıq edərkən bu dostluğun böyüklüyünü bir daha hiss etdim. Yaşadığım Nizami küçəsindəki 7 nömrəli binanın bütün azərbaycanlı sakinləri öz şəxsi fədakarlıqları ilə bizi erməni quldurlarından qorudular. Onlar o ağır günlərdə ailəmi çox çətinliklə «azğınların» əlindən alıb, bizə havadar durdular. Buna görə bütün qonşularıma, ilk növbədə azərbaycanlı qonşularıma dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Qonşularım həmin günlərdə ailəmizi öz evlərinə köçürüb, özləri bizim evin keşiyini çəkdilər. Təhlükə sovuşduqdan sonra isə bizi Nasoslu qəsəbəsinə apardılar. Burada Vanya adlı bir nəfərin evində qaldıq. 15 nəfərdən ibarət idik. Bizə hər cür qayğı və diqqət göstərirdilər. Burada yaşadığımız günlər Dəvəçi rayonunun müxtəlif dağ kəndlərindən, Siyəzəndən, Bakıdan, Sumqayıtın özündən çoxlu azərbaycanlı dostlarımız gəlib, bizi öz evlərinə dəvət edirdi.

Biz evdən gedərkən evimizin açarını azərbaycanlı qonşumuza vermişdik. Onlar həm bizi «xuliqanlar»ın əlindən xilas etdilər, həm də evimizi qorudular. Onları bağrıma basıb öpürəm.

«Sosialist Sumqayıt» qəzeti,
10 mart 1988-ci il»

**E.Yediqaryan, qaz idarəsinin çilingəri,
8-ci mikrorayonun sakini**

««Özgəsinə kömək et ki, təhlükə səndən uzaq olsun». Azərbaycan atalar sözünü həmişə qonşum feldşer-laborant Şahnigar Bəbirova ilə rast gələndə xatırlayıram. Həmin ağır günlərdə Ş.Bəbirova demək olar ki, bizim xilaskarımıza çevrildi. «Xuliqanlar» bizim bloka daxil olanda onların qarşısına çıxan Şahnigar oldu. Bu vaxt həyat yoldaşı Sahib də gəlib çıxdı. Onlar səhərəcən yatmadılar, iğtişaşlarda iştirak edənlərə

müqavimət göstərdilər, onları həyətdən qovmağa müvəffəq oldular. Bununla onlar beş erməni ailəsini ölümdən, qarətdən xilas etdilər. Biz 19 nəfər idik. Aramızda qocalar, qadınlar və körpə uşaqlar var idi. Bəbirovlar ailəsi bizi banditlərin əlindən xilas etməklə demək olar ki, ikinci həyat bəxş etdilər».

«Kommunist Sumqaita» qəzeti,
05 iyun 1988-ci il

V.Oqanov, 3 saylı təmir-tikinti-quraşdırma idarəsinin qurğuşun əridicisi. «Pomoqali mne kak bratu» məqaləsindən:

«ПОМОГАЛИ МНЕ КАК БРАТУ»

Людей мерить одной меркой — самое плохое дело. Если кто-то напакостил, — разве можно на основе этого судить о всем народе? Если подлец в тяжелую минуту раскрыл свое нутро, — разве национальность его тому виной?

Я это все к тому, что кто-то пытается сейчас делать из событий в Сумгаите, обобщения, смешивая откровенное хулиганство с национальными отношениями. Я тоже делаю выводы, но другие, потому что мне, армянину, в тот трудный день, да и потом, руку помощи протянули азербайджанцы, защищая меня и мою семью от хулиганов.

Когда они явились озверелой толпой в наш двор, соседи встали у дверей подъезда и не пустили их. Потом, уже, когда семья оказалась в без-

опасности, совершенно незнакомый мне человек помог временно устроиться, сделал все, что мог. А через день меня нашел Нарча Бахманович Агаев. Мы, в общем-то, и знакомы-то были мало. Он — директор завода, я — рабочий, к тому же, не его предприятия, а ремонтно-строительного управления. Просто обслуживаем мы, в основном, суперфосфатный завод, с которым меня связывают уже два десятка лет.

Так вот, Нарча Бахманович проявил очень большую заботу о моей семье, помогал, чем только мог.

Так какие выводы я должен после этого делать?! Человек человеку всегда будет другом. И не в национальности тут дело, а в том, какой ты человек...

Б. ОГАНОВ,
свицерадальщик РСМУЗ.

«Kommunist Sumqaita», 16 marta 1988 г.

«İnsanları bir ölçü ilə ölçmək pis xüsusiyyətdir. Əgər kimsə günah işlədirsə, bunu xalqın ayağına yazmaq olar? Əgər alçağın biri ağır bir gündə öz çirkinliyini biruzə verirsə, məgər milli mənsubiyyətin buna aidiyyəti var?»

Bunu ona görə deyirəm ki, indi bəzi adamlar Sumqayıt hadisələrini milli məsələ kimi qarışdırmaq istəyirlər. Mən də özümə nəticə çıxarmışam. Həmin ağır günlərdə mənə, erməni millətindən olan bir adama, ilk əlini uzadanlar azərbaycanlılar oldu, məni və ailəmi «xuliqan»lardan qorudular. Banditlər dəstə ilə həyatimizə daxil oldular, qonşularım bizim blokun qabağını kəsdilər. Və içəri heç kimi buraxmadılar. Sonralar mənə tanış olmayan bir nəfər mənim üçün hər cür şərait yaratdı. Bir gündən sonra Nərcə Bəhmən oğlu Ağayev məni tapdı. Biz heç tanış deyildik. O, zavod direktoru idi, mən isə təmir-tikinti-quraşdırma idarəsində çalışırdım. Biz superfosfat zavodunda təmir işləri aparırırdıq. Nərcə Bəhmən oğlu mənə və ailəmə lazımı köməklik göstərdi, əlindən gələni etdi.

Mən belə bir nəticəyə gəlmişəm ki, insan insanın dostu olmalıdır. Burada milli məsələ əsas rol oynamır, əsas rolu insanın özü oynayır, sən necə insansan...».

«Kommunist Sumqaita» qəzeti, 16 mart 1988-ci il

26 dekabr 2011-ci il.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1952-ci ilin dekabr ayında Ucar rayonunda anadan olmuş, azərbaycanlı, ali təhsilli, Sumqayıt şəhərinin sakini **Səfərov Zübeyir Hübət oğlunun** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna verdiyi ifadədən:

«1988-ci ildə 6-cı mikrorayonda yaşayırdım. Həyatimizdə milli məsələ barədə heç bir vaxt söhbət olmazdı. 1988-ci ildə Sumqayıtda «Krunk» cəmiyyəti haqqında danışmağa başladılar. Buna əhəmiyyət vermədik. İğtişaşlar başlananda yetkinləşməmiş gənclərin başında bizə tanış olmayan qara plashlı adamlar görünməyə başladı. Həyatimizdə yaşayan ermənilər təşvişə düşdülər. Onları sakitləşdirdik. Mənim yaşadığı

ğım blokun ikinci mərtəbəsində Mixail Avanesov, dördüncü mərtəbədə isə Qriqori Arakelov yaşayırdı. Biz hər iki ailəni evimizdə gizlətdik. Sonra həyətdə qonşulardan ibarət bir neçə dəstə düzəldib, mikrorayonun giriş-çixışını bağladıq. Səməd Vurğun küçəsindən axışan kütlə mikrorayona girmək istəyirdi. Onlara imkan vermədik. Komendant saati elan olunanaqədək, səhərəcən həyətdə erməniləri azğınlaşmış quldurlardan qoruduq. Martin əvvəllərində mən Avanesovla Arakelovun ailələrini Bakıya, qohumlarıgilə apardım. Qriqori yolda mənə dedi ki, bu işdə qarabağlıların günahı yoxdur. Aranı qızıışdıran Qarabağın mafioz qruplarıdır. Sonralar hadisələrin gedişatı bir daha onu sübut etdi ki, qonşumun dedikləri doğrudur».

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1948-cü il təvəllüdlü, azərbaycanlı, ali təhsilli, ailəli, Sumqayıt şəhərinin sakini **Rəhilə Abdullayevanın dediklərindən:**

«Qonşumuz Aşxen 20 ilə yaxındır ki, bizim binada yaşayırdı. Uşaqlarımız bir yerdə böyümüşdülər. Hadisələr vaxtı Aşxen, iki qızı, gəlini və iki nəvəsini evimizdə gizlətdik. Onların da evini qarət etdilər. Düz üç gün onları evimizdə saxladıq. Çörəyimizi onlardan əsirgəmədik. Komendant saati elan olunduqdan sonra onlar bizdən çıxıb getdilər».

1939-cu il təvəllüdlü, orta təhsilli, ailəli, Sumqayıt şəhərinin sakini **Vaqif Ələsgərovun dediklərindən:**

«Abramın qohumunu bıçaqlamışdılar. Biz onu mənim maşınımın mindirib təcili yardım xəstəxanasına apardıq. Yolda azğınlaşmış xuliqanlar maşınımızın qabağını kəsdilər. Xoşbəxtlikdən məni tanıyıb, bizi buraxdılar. Xəstəxanada ona lazımi köməklik göstərildi. Abramla səhərəcən onun yanında qaldıq».

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1942-ci il təvəllüdlü, azərbaycanlı, orta təhsilli, ailəli, Sumqayıt şəhərinin sakini **Fatma İbrahimovanın dediklərindən:**

«Xuliqanların azğınlığı hamını vahiməyə salmışdı. Qonşum Yeva ağlaya-ağlaya bizə gəldi. Mən onu sakitləşdirmək istədim. Özünə toxtaqlıq verib dedi ki, özü üçün qorxmur, qızı boyludur, uşaq gözləyir, sancıları da başlayıb. Xəstəxanaya aparmağa qorxur. Biz onu sakitləşdirdik. Sonra zəng vurub oğlumu çağırdım. Yevanın qızı Susannanı oğlumun maşınına mindirib doğum evinə apardıq. Susannaya bütün qayğını göstərdilər. Biz Yeva ilə onun yanından ayrılmadıq. Susannanın oğlu oldu. 3 kiloqram 600 qram. Doğum evinin baş həkimi Şəhla Abışovanın diqqət və qayğısını indi də unuda bilmirəm».

E.Məmmədov, «28-dən 29-na keçən gecə» kitabı, səh.40-41.

Muşeq Qazarov, 2 saylı ixtisaslaşdırılmış təmir-tikinti idarəsinin çilingəri

«1950-ci illərdən Sumqayıtda yaşayıram. Bu şəhər beynəlmiləl şəhər olduğundan burada həmişə mehribançılıq, qarşılıqlı anlaşma, yeri gələndə biri-birinə əl uzadıb problemləri həll edən cəfakəş və səmimi insanlar yaşayırdılar. Mənim ailəmdə altı millətin nümayəndəsi yaşayır: erməni, azərbaycanlı, fin, ukraynalı, rus, yəhudi. Evdə mehribançılıq hökm sürürdü. Ögey-doğmalığ yox idi. Heç bir vaxt aralarında narazılıq görməmişdim. Dağlıq Qarabağ problemini yaradanlar düşünmürlərmi ki, özlərinin millətçi hərəkətləri ilə ailələri dağıdırlar? Soruşmaq istəyirəm, mənim ailəm beynəlmiləl ailədir, indi bu ailələr bir qrup şovinistin və yaxud hakimiyyətə can atanların məkrli hərəkətlərinə görə dağılmalıdır?».

«Kommunist Sumqaita» qəzeti, 1988-ci il

23 iyul 1989-cu ildə Təl-Əvividə nəşr olunan «Kruq» məcmuəsində yazılmışdı: «Sumqayıt o şəhərdir ki, azərbaycanlılar erməniləri qəhrəmancasına ölümdən xilas edirdilər».

26 mart 2011-ci il.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 1960-cı il təvəllüdlü, azərbaycanlı, orta təhsilli, ailəli, Sumqayıt sakini **İbaddulla Muxtarovun** Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna verdiyi izahatından.

«Sumqayıtda anadan olmuşam. Orta təhsili 12 sayılı məktəbdə almışam. Sumqayıtda milli zəmində mübahisələrə heç bir vaxt rast gəlməmişdim. 1988-ci ildə erməni ekstremistləri Sumqayıtda qan tökəndən sonra mənə hər şey aydın oldu. Ermənilərin iç üzü açıldı. Onlar öz millətindən olan insanları qətlə yetirirdilər. Yaşadığım blokun 38 sayılı mənzilində Eduard Babayan adlı bir erməni ailəsi yaşayırdı. Evlərinə getdim. Gördüm ki, çox təşviş keçirirlər, qorxu altındadırlar. Ailəsini götürüb evimizə gətirdim. Bir neçə gün bizdə qaldılar.

Sumqayıt hadisələrindən xəbər tutan ermənilərin olduğunu sonralar bildik. Bu, Avanesovlar və Qukasyanlar ailələri idi. Sumqayıtda baş verən hadisələr ərəfəsində şəhəri tərk etmişdilər. Onu da deyim ki, həmin günlər 1-ci məhəllədə yaşyayan gənclərdən ibarət drujina yaratdıq və məhəllənin bütün giriş-çığış yerlərində, bir növ, post qoyduq. Miting iştirakçıları adətən şəhər partiya komitəsinin qarşısına toplaşırdılar. Bizim məhəllə də partiya komitəsinin yaxınlığında yerləşirdi. Kütlə dağışanda bizim məhəlləmizə girmək istəyəndə müqavimətə rast gəldi və Səməd Vurğun küçəsi ilə mikrorayonlara tərəf getdi. Həmin gün məhəlləmizdə yaşayan Çingiz, Hüseyn, Şakir, Oqtay, Əli, Rauf, Heydər, Şahin ermənilərə müqavimət göstərməklə yanaşı, iyirmidən çox erməni ailəsini öz evlərində və Sarı-Qaya bağlarında gizlətdilər».

Tomas de Vaala Sumqayıt gənclərinin şücaətindən və fədakarlığından məlumat vermək istəyirik. 1988-ci ildə Sumqayıtda iğtişaşlar başlayan zaman şəhər komsomol komitəsində özünümüdafiə dəstələri yaradıldı. Onlar hər günün demək olar ki, stenoqrammasını aparırdılar.

«28 fevral». N.Nərimanov mədəniyyət evinin yanında gənc drujinaçılar bir neçə azğınlaşmış xuliqanları həmin ərazidən qovdular. Əllərində olan soyuq silahları isə müsadirə etdilər.

«28 fevral». Saat 16-00-da bir neçə xuliqandan əllərində olan dəyənəklər alındı.

«29 fevral». 45-ci məhəllədən və 3-cü mikrorayondan iki erməni ailəsini təhlükəsiz yerə apardılar.

«29 fevral». Axşam 16-cı məhəllədə təhlükə qarşısında olan bir erməni ailəsini evindən çıxarıb gizlətdilər.

«29 fevral». 45-ci məhəllədən siqnal daxil oldu ki, erməni ailələri təhlükə altındadır. Drujinaçılar təcili olaraq həmin məhəlləyə gedib, erməni ailələrini xilas etdilər.

«29 fevral». Təxminən saat 21-00-da 16 və 34-cü məhəllədən kimsə qışqırmağa başladı. Dəstəyə bölünüb hadisə yerinə getdik. Bloka daxil olduq. Yuxarı mərtəbələrin birində dörd nəfər cavan oğlan dayanmışdı. Birinin əlində balta var idi. Erməni ailəsinə hücum çəkmək istəyirdilər. Uşaqlar onlara müqavimət göstərdilər, baltanı cavan oğlanın əlindən aldılar, özlərini isə məhəllədən qovdular.

«29 fevral». 3-cü mikrorayonda banditlər azğınlaşmışdı. Drujinaçılar ora yollandılar. Qüvvələr nisbəti quldurların tərəfində idi. Bununla belə, bir neçə ailəni mənzillərindən çıxarıb başqa yerə aparmağa imkan tapdılar.

«Kommunist Sumqaita» qəzeti, 11 mart 1988-ci il.

YEKUN, NƏTİCƏ:

Sumqayıt beynəlmiləl şəhər idi. Onun haqqında dastanlar qoşulmuşdu. Burada yaşamağın özü bir xoşbəxtlik idi. Sumqayıtda millətlərarası ayrı-seçkilik heç bir vaxt olmamışdı. Hamının arzu və istəyi bir idi. Azərbaycanlıların başqa millətlərə kin-küdurəti, paxıllığı, xəyanəti heç bir vaxt olmamışdı. Ermənilər isə Azərbaycan xalqına qarşı xain çıxdılar. Öz mənfur siyasətlərini həyata keçirmək üçün Sumqayıtda qan tökdülər. Nəticədə 32 nəfər adam həlak oldu. Amerikanın, Fransanın, İngiltərənin, Hollandiyanın, Rusiyanın bir sıra kütləvi informasiya vasitələri erməni lobbisinin vasitəsi ilə bu rəqəmi şişirtməyə başladılar. Fakt isə faktlığında qalır.

Erməni millətçilərinin dedikləri və uydurduqları 400, 500, 1000... nəfər erməninin öldürülməsi Azərbaycan xalqına, sumqayıtlılara atılan böhtandan başqa bir şey deyildir. Onların yazdıqları kimi, əgər azərbaycanlılar həqiqətən «başkəsən», «quldur» olsaydılar, onda Sumqayıtda həqiqətən ölənlərin sayı qat-qat çox olardı. Sumqayıtlılar isə fədakarlıq nümunələri göstərdilər, sinələrini qabağa verib, azğınlaşmış kütlənin qarşısına çıxdılar, özlərinə xəta gəlsə də, evlərində gizlətdikləri erməni qonşularını satmadılar. Azərbaycanlılar erməniləri sata da bilərdilər. Lakin azərbaycanlıların vicdanı buna yol verə bilməzdi. Dar gündə kiməsə arxa durmaq, yardım əlini uzatmaq azərbaycanlıların qədim adətidir. Əgər Sumqayıtda kimsə bu humanistlikdən özünə qarşı təhlükə hiss edib, qonşusunu xilas etməkdən çəkinsə idi, onu bütün el-oba qınayardı. Bu qınağın sahibi olmamaq üçün isə azərbaycanlılar erməniləri Sumqayıtda erməni faşistlərindən qorumalı oldular. Yuxarıda gətirdiyimiz misallar bunu bir daha sübut edir. Hər bir xalqın yaxşısı da var, pisi də. Lakin bunu ermənilərə aid etmək olmaz. İnanmaq olmur ki, bir erməni öz millətindən olan həmyerlisinə qarşı necə silah qaldıra bilər?! Hardasa, həmin qatili günahlandırmaq fikrindən əlavə, ona bu sifarişi verib, kölgədə gizlənənlər daha çox məsuliyyətə cəlb olunmalıdır. Həmin insanlar dinc, əmin-amanlıq şəraitində yaşayan bir qrup erməninin qanını tökməklə, yəqin indi hansısa bir mərkəzdə, ilk növbədə Moskvada «yüksək kreslo» sahibidirlər.

Nədənsə Ermənistan rəhbərliyi, ideoloqları, xaricdə yaşayan havadarları, satın alınmış kütləvi informasiya vasitələri sumqayıtlıların 1988-ci ilin ağır günlərində göstərdikləri şücaətdən və fədakarlıqdan yazmağı tamamilə unutmuşlar. Məqsəd aydındır. Ermənilərə hümanizm yox, qan, konflikt lazımdır. Onu da yaratdılar. Moskvanın, hərbi-sənaye kompleksinin əli ilə torpaqlarımızın 20 faizini işğal etdilər. Görəsən, bununla erməni xalqı öz arzusuna çatdı? Məşədə canavarlar öz gəsinin şikarını əldə etdikdən sonra, həmişə özləri şikara çevrilirlər. Bunu unutmaq olmaz.

«Siz bunu bilməlisiniz. Mən sizə xatırlada bilərəm, XX əsrin əvvəllərində Yerevanda azərbaycanlılar 43 faiz təşkil edirdi... İndi isə onların sayı 1 faizə enib. Ümumiyyətlə, bunları araşdırmaq lazımdır»

M.Qorbaçov,
Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası
Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi. 1985-1991-ci illər

Ermənilər Moskvadan, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi M.Qorbaçovdan çox şey istəyirdilər. Hamı Moskvada keçiriləcək SSRİ Ali Sovetinin sessiyasını gözləyirdi. Sessiya 1988-ci il iyul ayının 18-nə təyin olundu. Hər iki tərəf - Azərbaycan və Ermənistan öz arqumentlərinin doğruluğunu sübut etmək istəyirdilər. Lakin ermənilərin oxları daşa dəydi. Həmin tarixi iclasın stenoqrafiyasından bəzi məqamları oxuculara çatdırırıq.

S.A.Hambartsumyan, Ermənistan Dövlət Universitetinin rektoru: - Sizinlə dialoqa başlamazdan əvvəl (M.S.Qorbaçov nəzərdə tutulur – müəll.) mən bizim respublikamızda yaranmış vəziyyət haqqında bütün həqiqəti söyləməyi bir kommunist, pedaqoq, rektor kimi özümə borc bildim. Vəziyyət gərgindir.

M.S.Qorbaçov: - Mən qarşılıqlı güzəştdən danışanda başqa şeyi nəzərdə tuturam. Siz elə qarşılıqlı güzəşt təklif edirsiniz ki, bu iki xalq arasında yadlığı saxlayır. Bizə bu lazım deyil. Siz belə təklif edirsiniz: biz bir-birimizə inanmırıqsa, eybi yoxdur, qoy İttifaq hökumətinin təmsalında Allah-təala özü bizi idarə etsin. Mən bir-birinizin əlini sıxmağı nəzərdə tutan qarşılıqlı güzəştdən danışırım. Eşitdiyimə görə, Azərbaycanda belə bir fikir olmuşdur. Bəlkə Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin inamını artırmaq üçün bu vilayətin statusu muxtar respublika səviyyəsinə qaldırılsın? Məncə bu maraqlıdır. Mənim xoşuma gəlir ki, belə bir məsələ Azərbaycanda qaldırılmışdır. Mən Arutyunyan (Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi idi - müəll.) yoldaşla danışdım, buna o, tərəfdar çıxdı. Lakin Dağlıq Qarabağ Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası toplaşdı və elan

etdi ki, o, Azərbaycana tabe olmur, özü də bunu elə bir məqamda etdi ki, həmin məsələ üzərində iş gedirdi.

Salonda səslər: Stepanakertdə mitinq olmuş və orada deyilmişdir ki, bu lazım deyil. Azərbaycanda müəyyən dairələr dərhal imza toplamağa başlamışdılar.

M.S.Qorbaçov: - Təkcə bu olmamışdır. Vilayəti, ümumiyyətlə, ləğv etmək tələb olunurdu. Bu hələ bir yana qalsın. Məlumdur ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayı Dağlıq Qarabağdakı ermənilərin sayından az deyildir. İndi necə olsun, orada da muxtar vilayətmi yaradaq? Bizim fikrimizcə, elə qüvvələr vardır ki, onlar, ümumiyyətlə, problemin düzgün həllini istəmirlər. Burada əsasən demoqrafiyanın, əhalinin tərkibinin necə dəyişdiyinə istinad edilir. Bu, mühüm dəlil kimi, hətta müəyyən siyasətin nəticəsi kimi qələmə verilir. Deyin görək, XX əsrin əvvəllərində Yerevanda azərbaycanlı nə qədər idi?

S.A.Hambartsumyan: - Əsrin əvvəllərində, Yerevanda?

M.S.Qorbaçov: - Bəli

S.A.Hambartsumyan: - Deməyə çətinlik çəkirəm.

M.S. Qorbaçov: - Siz bunu bilməlisiniz. Mən sizə xatırlada bilərəm, XX əsrin əvvəllərində Yerevanda azərbaycanlılar 43 faiz təşkil edirdi. İndi azərbaycanlılar neçə faizdir?

S.A.Hambartsumyan: - İndi olduqca azdır, yəqin ki, bir faizdir.

M.S.Qorbaçov: - Bunu deməklə erməniləri təqsirləndirmək istəmirəm ki, onlar azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxarmışlar. Görünür, hansı proseslər isə baş vermişdir və ümumiyyətlə, bunları araşdırmaq lazımdır... Siz ki, alımsınız. İnformasiyada həqiqəti söyləməklə dəqiq olmaq lazımdır. Əgər bu ancaq sizin həqiqətiniz və ya mənim həqiqətim olacaqdırsa, bu hələ həqiqət demək deyildir. Lakin olmuş həqiqət də vardır: əsrlər boyu ermənilər və azərbaycanlılar bu torpaqda yaşamışlar. Sizin üçün Dağlıq Qarabağ erməni millətinin beşiyi, necə deyərlər, dayaq nöqtələrindən biridir. Lakin Azərbaycan bəstəkarları bir çox başqa incəsənət xadimləri Şuşadan, Qarabağdan çıxmışdır. Axı, insanların ürəklərini, ailələri, əsrləri beləcə asanlıqla, kotanla şumlayırmış kimi ayaq altına salıb şumlamaq olmaz.

SSRİ Yazıçılar İttifaqının idarə heyətinin katibi, SSRİ Ali Sovetinin deputatı, yazıçı V.A.Petrosyan öz çıxışında belə bir fikir söylədi ki, Sumqayıtda «genosid» cəhdi həyata keçirilmişdir.

M.S.Qorbaçov: - Genosid də müəyyən siyasətdir, kortəbii deyil, mütəşəkkil irqi siyasətdir. Sumqayıtda isə cəmiyyətin tör-töküntüləri azğınlıq etmişlər. Onların kimliyi aydınlaşdırılmalıdır. “Genosid” isə hər hansı bir xalq və ya azlıq barəsində qəsdən yeridilən qırğın siyasətidir. Nəyə görə, siz quldurların fitnəkarlığını bütün Azərbaycanın ayağına yazmaq istəyirsiniz? Burada hansı genosiddən danışmaq olar? Siz ki, bu sözün nə demək olduğunu, onun sanbalını bilirsiniz.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin iclasında müzakirələr uzun çəkdi. Demək olar ki, bütün respublikaların nümayəndələri çıxış etdilər və çıxışlarında göstərdilər ki, torpaq toxunulmazdır.

SSRİ-nin Ali Soveti aşağıdakı qərarı qəbul elədi:

«SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyəti DQMV Xalq Deputatları Sovetinin xahişi ilə əlaqədar, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-nin tərkibinə keçməsi haqqında Ermənistan SSR-nin Ali Sovetinin 1988-ci il 15 iyun tarixli xahişini və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməsinin qəbuledilməzliyi haqqında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1988-ci il 27 iyun tarixli qərarını müzakirə edərək, Azərbaycan SSR-nin və Ermənistan SSR-nin sərhədlərinin və Konstitusiyaya əsasında müəyyənləşdirilmiş milli ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsini qeyri-mümkün hesab edir.

**SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri
A.Qromiko**

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi T.Mentaşşvili»

SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin qərarı erməni millətçilərinə öz iddialarından əl çəkdirmədi. Onlar Moskvanı Azərbaycanpərəst mövqə tutmaqda ittiham etməyə başladılar. Onlar tarixi həqiqəti inkar edirdilər. Sovet hökumətinin Ali Qanunverici orqanının qəbul etdiyi qərara qarşı kəskin və qərəzli hücumlar başlandı, təbliğat kampaniyası genişləndirildi. Bu kampaniya öz keyfiyyətinə və təsirinə görə çox iyrənc, qərəzli və iftiradan başqa bir şey deyildi.

Sovetlər ölkəsində yaşayan bir çox ziyalıları Ermənistan-Azərbaycan münəqişəsi narahat edirdi və onlar hər iki xalqın dinc və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasını istəyirdilər. Çünki müharibə insanlara göz yaşlarından başqa heç bir vaxt xoşbəxtlik gətirməyib. Bəşəriyyətdə olan müharibələr buna sübutdur. Həmin dövrdə sovetlər ölkəsində öz adı və nüfuzu ilə böyük hörmətə və ehtirama malik olan bir qrup ziyalı Azərbaycan və Ermənistan xalqına müraciət etdi. Hər iki xalqa ünvanladıkları həmin məktubu dərc etməyi lazım bilirik.

«Ümumi evimizə bədbəxtlik üz vermişdir. Biz mədəniyyət xadimləri faciəli hadisələrdən sarsılmışıq. Dinc bir vaxtda şəhər və kəndlərin küçələrində qan tökülür, atəş açılır, qocalar, qadınlar və uşaqlar zillət çəkirlər. Nəyə görə? Nəyin naminə?»

Sağlam düşünəcə bu gün baş verən hadisələri sakit qavraya bilməz. Sizə üz tuturuq: bilin ki, qarşılıqlı ədavət nə xoşbəxtlik gətirər, nə dinclik, nə də firavanlıq. O, yalnız ən zəhərli kin-küdurət və nifrət toxumu səpmişdir və səpir.

Son günlərin hadisələri sovet adamlarının qəlbində ağrılar oyatmışdır. Bu ağrıların, bu iztirabların həddi-hüdudu yoxdur. Bunların hamısının baş verdiyini, bunların insan başına gəldiyini və lənətləndiyini dərk etdikdə, adamı qəhər boğur: Məgər bunu bir də təkrar etmək olarmı?»

Sizə, fəhlələrə və kəndlilərə, müəllimlərə və həkimlərə müraciət edirik: Əl saxlayın, dostunuzu da, qonşunuzu da dayandırın! Qan tökülməsi kimə sərfəlidir? Milli ədavət və qarşılıqlı zorakılıq nə kimi «dəlillərlə» ört-basdır edilir-sə-edilsin, xoşbəxtlik və ümid gətirməyəcəkdir. Millətin ləyaqəti hər şeydən əvvəl onun mənəvi sərvətlərində, əxlaqi dəyərlərindədir, hər bir xalqın azadlığında və şərafinə hörmətindədir.

Tarix elə gətirmişdir ki, azərbaycanlılar və ermənilər bərəkətli, dədə-babaların, necə-neçə nəsillərinin halal zəhmət təri tökdükləri tor-

paqda birlikdə yaşayırlar. Zənnimizcə, ölkədə elə bir görkəmli yazıçı, rəssam, musiqiçi yoxdur ki, atəşin azadlıq və təbii gözəllik diyarı olan Qafqazı sevməsin. Qarşılıqlı zənginləşmə, mənəvi ənənələr kimi ülvi hissləri az bir müddətdə pozmaq olar. Amma uzun müddətə sarsıtmaq, xalqın yaddaşından silmək olmaz.

Biz sizin xalqlarınız arasında əsrlərdən bəri davam edən əlaqələri də xatırlayırıq. Bu gün çox kövrək olan və gündəlik qayğı tələb edən dünya qarşılıqlı sürətdə bir-birindən asılıdır, eyni zamanda bütövdür. Odur ki, hər hansı bir çətin artıq uçuroma çevrilmək təhlükəsi var. Bu uçurom nə qədər dərin və sıldırımlı olarsa, onun üzərindən körpülər salmaq bir o qədər də çətin olur. Bir düşünün, siz öz uşaqlarınızın və nəvələrinizin üzərinə necə də ağır bir yük qoyursunuz. Onlar gəctez ümumi evi yenidən bərpa etməli olacaqlar. Əminik ki, siz ayıqlıq göstərəcək, üsyankar ruhunuzu sakitləşdirən hisslər sizə qayıdacaqdır.

İndi xalqların taleyində elə bir məsul məqam yaranmışdır ki, təkə tarix deyil, həm də gələcək onlara baxır. Biz sağlam zəkaya, qanlı divanəliyi dayandıрмаğa qadir olan mərdanə hərəkətlərə ümid bəsləyirik. Bəsdir bu ələm, bu kədər! Bəsdir bu qəzəb, bu ümitsizlik!

Sizə - dostlarımıza, mədəniyyət xadimlərinə müraciət edirik. Sizin üzünüzdə görürük, səsinizi eşidirik və ümidvarıq ki, bu müraciət sizlərdən hər birinizin qəlbinə yol tapacaqdır. Sənətkarın xalq arasında hörməti olan inamla və müdrikliklə dolu sözü nəinki insanda ümid doğurur, həm də onu sağaldır. Bu gün humanizm heç də mücərrəd kateqoriya deyildir, insanpərvərliyə və sakitliyə çağırən həyatın özüdür. Bizim imkanımız var ki, öz təyinatı olan mənəvi və əxlaqi ülviliyi sübut edək. Biz ölkənin rifahı qayğısına qalaraq, bu imkandan istifadə etməliyik.

Böyük Puşkin insan zəkasına inandığı kimi, biz də sizə inanırıq. O, ədavəti unutmuş və vahid ailədə birləşmiş xalqlar haqqında dahiyənə sözlər demişdir. Belə ailədə ki, hamının məşəqqətlərinə şərik çıxır və hamının sevincinə sevinirlər.

Biz deyirik: Zəka və insan qalib gələcəkdir, biz bu yolda sizinləyik».

**Tengiz Abuladze, Çingiz Aytmatov, Mixail Anikuşin,
Vasil Bıkov, Oles Qonçar, Mustay Kərim, Alim Keşokov,
Leonid Leonov, Dmitri Lixaçov, Eduardas Mejelaytis,**

Yevgeni Nesterenko, Yelena Obraztsova, Boris Piotrovski, Valentin Rasputin, Svyatoslav Rixter, Yevgeni Svetlanov, Georgi Sviridov, İnnokenti Smoktunovski, Qalina Ulanova, Boris Uqaryov, Alfred Şnitke, Andrey Eşpay.

Radikal mövqe tutmuş erməni millətçiləri sovetlər birliyində yaşayan və yaradan məşhur ziyalıların müraciətinə əhəmiyyət vermədilər, əksinə, iki millət arasında olan münaqişəni daha da qızıqşdırırdılar. Qərribə burasındadır ki, Moskvada yaşayan və əksəriyyəti M.Qorbaçovu, onun ikiüzlü siyasətini dəstəkləyən erməni ziyalıları nədənsə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində susmağa üstünlük verdilər.

Təkcə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində deyil, hətta «beynəlmillətçilik» ideologiyası üzərində qurulmuş və bütün fəaliyyəti zahirən bu istiqamətə yönəlmiş Sovet dövründə erməni yazarları və alimləri yorulmaq bilmədən «Böyük Ermənistan» xülyasına xidmət edirdilər. Onlar anti-türk, anti-Azərbaycan təbliğatı aparmaqla, gənc nəsli bu ruhda tərbiyələndirirlər. Məsələn, X.Abovyanın «Ermənistanın yaraları» romanı, M. Nalbandyanın «Azadlıq», Q.Alişanın «Vətən», «Vətənpərvərin nəğmələri», Q.Dodoxyanın «Qaranquş», S.Şahəzizin «Levonun hüznü», R.Patkanyanın «Arazın göz yaşları» şeirləri, S. Kaputikyanın «Karvan hələ yoldadır», Z. Balayanın «Ocaq» kitabları və s. bu təbliğata xidmət edən yazıların cüzi bir qismidir.

Sovetlər birliyində, ilk növbədə Moskva şəhərində yaşayıb-yaradan kommunist partiyasının ideologiyasına uyğun olaraq «millətlər və millətlərarası münasibətlər problemi» üzrə çalışan, nüfuzlu mütəxəssislər hesab edilən SSRİ EA-nın müxbir üzvü T. Stepanyan, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Marksizm-Leninizm İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini professor M. Mçedlov, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru S. Kaltaxçyan, SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun elmi kommunizm kafedrasının müdiri, professor E. Tatevosyan, SSRİ EA Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri, professor J. Arutyunyan, fəlsəfə elmləri doktorları: professor İ.Tsameryan, professor Q. Apresyan, professor A. Əzizyan və bir çox başqalarını misal gətirmək olar. Onlar SSRİ-də «millətlər və millətlərarası münasibətlər» probleminə həsr

olunmuş namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmiş, yüzlərlə monoqrafiya və kitablar dərc etdirmiş, elmi-nəzəri konfranslarda hamıdan çox canfəşanlıq göstərmişlər. Lakin bu üzdənirəq «beynəlmiləlçi» alimlər erməni millətçi və separatçı qüvvələrin 20 fevral 1988-ci ildə «Qarabağ hərəkatı»na başladığıları zaman nədənsə susdular, kölgədə qaldılar. Onların heç biri kütlə arasına çıxmadı, mətbuatda söz demədi, millətçiləri ifşa etmədi! Susmaq, əlbəttə, razılıq əlamətidir. Bu faktın özü də onu göstərir ki, üzdənirəq «beynəlmiləlçi» erməni alimləri əslində ermənilərin anti-Azərbaycan təbliğatını, və separatçılıq hərəkatını dəstəkləyirdilər.

«Etiraf edirəm... Mən bütün bunları yazma-ya bilmərəm. İnsanların, uşaq və qadınların, hamilə gəlinlərin güllədən keçmiş bədənlərini unuda bilmirəm. Qoy azərbaycanlılar məni bağışlasınlar ki, bütün bu qanlı və amansız sonluğu olan hadisələrdə əlimdən heç nə gəlmədi».

V. Savelyev, rus ordusunun polkovniki,
Rusiya Federasiyasının prezidenti
B.N.Yeltsinə ünvanladığı məktubdan

Azərbaycan-Ermənistan müharibəsində Azərbaycan xalqının başına böyük faciələr gəlib. Erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağ problemi ilə kifayətlənmirdilər. Onlar Qarabağ və Qarabağ ətrafında yerləşən rayon və kəndlərə hücumlar təşkil edir, dinc əhalini qətlə yetirirdilər.

1992-ci il fevral ayının 25-26-da Xocalıda dəhşətli faciə baş verdi. İnsanlığa yaraşmayan, şüurun, əqlin əksinə gedərək, özlərində qəddarlıq, vəhşilik hissini yaradan ermənilər böyük bir qəsəbəni viranə qoydular. İnsanlarını güllələdilər, dərilərini soydular. Uşaqların, qocaların ürəklərinə xəncər soxdular, qanlarını içdilər. Belə bir zülmü tarix görməmişdi.

Üstündən 21 il vaxt ötür. Ermənilərin təşkil etdiyi zorakılıq aktına və terrora Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının böyük köməkliyi olmuşdur. Həmin vaxt Xocalı şəhəri hər tərəfdən mühasirəyə alınmış, dinc əhali qətlə yetirilmiş, girov götürülmüşdür.

Xocalıda 613 nəfər qəddarcasına öldürülmüş, 657 nəfər əlil olmuşdur. 27 ailə tamamilə məhv edilmişdir. Digər 27 ailədən hərəsindən yalnız bir nəfəri sağ qalmışdır. 230 ailə öz başçısını itirmişdir. 230 nəfərin ayaqlarını don vurmuşdur. 1275 nəfər əsir düşmüşdür.

Həmin günlər Yerevanda nəşr olunan “Azq” qəzeti yazırdı: “Biz dədə-baba torpaqlarımızı işğalçı türklərdən azad etdik. “Böyük Ermənistan” uğrunda birləşənlərə, bizə yardım edənlərə eşq olsun”.

Beynəlxalq miqyaslı erməni icmalarının birgə hazırladıqları “Böyük Ermənistan” planının birinci fazası, hərəkatın birinci bəndi erməni “Haydad” və “Asala”çılar ilə birgə icra olundu. Rusiyanın hərbi-sənaye komplekslərində möhtəşəm yer tutan T-80 tankının mühərriki, tərkibində kimyəvi silahlara məxsus başlığı olan mərmiləri, Kalaşnikov avtomatına məxsus yeni güllələr, vərəm və “Sibir xorası” əleyhinə vaksinlər Xocalıda sınaqdan çıxarıldı. Bu dəhşətli sınaqlar nəticəsində atılan mərmilərdən cavanların ciyərləri tab gətirmir, partlayırdı. Yaşlıların birbaşa sinir sistemi iflic olurdu. Gözlər tutulurdu, qan damarları sıradan çıxırdı. Qadınlar isə ana südündən məhrum olur, zəhərlənib tələf olurdular.

Xocalı hadisələrindən sonra bəzi rus zabitlərinin vicdanı oyanmış, törətdikləri vəhşilikləri etiraf etməyə başlamışlar. Rus ordusunun polkovniki V.Savelyev Qarabağdakı hadisələrin və Xocalıda törədilən ağır cinayətlərin şahidi olmuşdur. O, geniş bir məktubla bu haqda Rusiya Federasiyasının prezidenti Boris Yeltsinə məktub göndərmişdir. Həmin məktubda yazılır: “Etiraf edirəm... Mən bütün bunları yazmaya bilmərəm. İnsanların, uşaq və qadınların, hamilə gəlinlərin güllədən keçmiş bədənlərini unuda bilmirəm. Qoy, azərbaycanlılar məni bağışlasınlar ki, bütün bu qanlı və amansız sonluğu olan hadisələrdə əlimdən heç nə gəlmədi. Təkcə yazdığım məxfi arayışı həm Kremlə, həm də Müdafiə Nazirliyinin generallarına göndərdim. Oxuyun, - dedim. Bizim zabit şərəfimiz görün necə ləkələndi”.

...Əslində millətlərarası münaqişəyə cəlb olunmuş 366-cı motoatıcı alay ətrafında həmin problemlər daha qabarıq nəzərə çarpır. Hərbi əməliyyatlarda polkun ermənilər tərəfinə keçib azərbaycanlıları qırması, hərbi texnika və silahları ermənilərə verməsi artıq siyasi əhəmiyyət daşıyırdı...

...Polkovnik Zaviqarov və başqa vəzifəli şəxslər isə polka atəş açan, döyüş nöqtələrini ləğv etmək haqda, ordu və idarə komandanlığının rəsmi icazəsi ilə Xocalı istiqamətində gedən əməliyyatlarda ermənilərlə birləşirdi”.

V.Savelyevin məktubundan məlum olur ki, “qərargah rəisi podpolkovnik Sergey Karaulinin verdiyi tapşırığa əsasən, birinci mo-

toaticı batalyonun komandiri, polkovnik Arkadi Moiseyev, 2-ci batalyonun komandiri, mayor Sergey Ohanyan, 3-cü batalyonun komandiri, mayor Qavril Nabokix və kapitan İslaq Lixodeyin idi”.

Xocalı faciəsi Qərb mətbuatında geniş işıqlandırılırdı. **1992-ci il mart ayının 12-də erməni jurnalisti Berain Siracyan Fransada çıxan “Frans katalikekkleziya” aylıq jurnalında “Hücumdan öncə” məqaləsində yazırdı:**

“Xocalını gözlərimlə gördüm. Hər yerdən qan iyi gəlirdi. Qar və buz üstündəki qalaqlanmış kimsəsiz, sahibsiz cəsədlərdən qorxdum... Qorxdum ki, bu qan üçün heç vaxt Azərbaycan tərəfi, sabahkı nəsillər susmasın... Bu gün ruslar bizimlədir... Biz tənha qala bilərik”.

Beyrutun “Al-Şərq” nəşriyyatında erməni Davud Xeyriyanın “Xaç uğrunda” kitabı nəşr edilmişdir. Bu kitab Dağlıq Qarabağda aparılan müharibəyə həsr olunmuşdur. Müəllif kitabında yazır:

“Biz Daşbulaq kəndinin yaxınlığında olan bataqlıqlardan yan keçmək üçün meyitlərin üzəri ilə gedirdik. Mən meyitlərin üzəri ilə getmək istəmirdim. Polkovnik Ohanyan mənə işarə etdi ki, mən qorxmayım. “Bu müharibənin qanunlarından biridir”, - dedi. Mən irəli addım atdım. Mənim ayaqlarım və fotoaparatım qan içində idi...

Sonuncu maşında mən təxminən 10 yaşında bir qız gördüm. O, alından və əlindən yaralanmışdı. Qız göyərmişdi, soyuğa və achiğa tab gətirən bu qızcığaz hələ sağ idi. Güclə nəfəs alırdı. Mən bu qızın həyatla mübarizə apardığı gözlərini unuda bilmirəm. Müəyyən vaxtdan sonra bu qızı da “Qafan”lıların peçində yandıracaqlar. Taqətsiz uzanmış bu qızın barmaqlarının arasından qan gəlirdi, Tiqranyan familiarlı bir əsgər onu qaldıraraq meyitlərin içinə atdı... Sonra od vurdular. Mən bütün bunlardan sonra irəli gedə bilmədim. Amma fikrim var idi Şuşanı da görüm... Geri qayıtdım”.

HAŞİYƏ

Zori Balayanın qatı şovinst olduğunu sübut etmək artıqdır. Bunu ədalət tərəfdarları olan, millətindən asılı olmayan siyasətsilər, politoloqlar, tarixçilər, jurnalistlər çox gözəl bilirlər. Bu insan qaniçəndir, desək yanılmazıq. «Xocalı» hadisələrinə qədər Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində qarışıqlıq və düşmənçilik toxumu səpən məhz üzdənirəq Z.Balayan olmuşdur. 1984-cü ildə «Ocaq» əsəri ilə iki milləti qarşı-qarşıya qoydu, Böyük Ermənistan xülyası ilə yaşamağa başladı. Onun mənfur, məkrli niyyətləri yavaş-yavaş ermənilərin beyinlərini dumanlandırır. Zori Balayan öz cızmaqaraları ilə ola bilsin erməni tarixinə düşsün, lakin qatı düşmənçilik ideyaları, fikirləri, çağırışları havada sabun köpüyünə bənzədiyindən həmişə faşist və şovinst damğasının kürəyində daşacağı hamıya bəlli olacaq. Rusların qoltuğunun altında gizlənən və ufunət iyi verən əsərləri isə, ola bilsin, vaxt gələcək özünün, ailəsinin, erməni xalqının bu ufunətdən qaçmaq və yeni həyata, sivil zamana yetmək üçün elə Zori Balayanın özünü tənqid atəşinə tutacaqlar. Tarixdə belə misallar çox olub. Balayanın Dağlıq Qarabağ arzusu ürəyində, daha dəqiq desək, qələminin ucunda donub qaldı. Hirsini-hikkəsini bildirən bu yazıçı «Rani i nadejdi» məqaləsində

(«Kommunist» qəzeti, 23.09.1989) yazırdı:

«Moskva Sumqayıt hadisələrindən sonra Dağlıq Qarabağ problemini bir neçə saata həll etməli idi». Təəssüflər olsun ki, bu problem bir neçə saata həll olunmadı. Əksinə, Zori Balayan və Silva Kaputikyan bir neçə saat Mərkəzi Komitənin katibi, Siyasi Büronun

üzvü Aleksandr Yakovlevin və Mərkəzi Komitənin Baş katibi M.Qorbaçovun yanında oldular. Bu saatlar nədənsə Balayanların, Kaputikyanların, erməni xalqının mənafeyinə xidmət etmədi. Görünür, vədə alışıq bu erməni yazarları unudurdular ki, rus siyasəti Qafqazda öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün Ermənistan və ilk növbədə onun ziyalılarından məharətlə istifadə edir. Balayanlar, Kaputikyanlar bunu dərk etmək fikrində deyillər. Bəlkə də dərk etmək qabiliyyətində deyillər?

1992-ci il mart ayının 10-da Rusiyanın Daxili İşlər naziri Viktor Yerin Rusiya Federasiyasının prezidenti Boris Yeltsinə məktub və bir videokaset verir. Məktubda deyilirdi: **“Xocalıda qadınları, uşaqları, qocaları güllələyirdilər, meyitlərin dərilərini soyurdular. Azərbaycanlı kino-dokumentalistinin videokasetə çəkdiyi süjetlər bütün bu vəhşilikləri göstərir. Kamera bir neçə uşağın qulaqlarının necə kəsildiyini lentə almışdır. Meyitlərin bədənlərini təhqir etmiş, tanınmaz hala gətirmişlər. Hərbi kəşfiyyatın məlumatına görə, kino-dokumentalist Mustafayev bu işdə 366-cı motoatıcı alayı günahlandırır və lenti hər yanda göstərir”.** (Bax: “Voenniye vedomosti”. Sankt-Peterburq nəşriyyatı, 1998, səh 96.)

B.Yeltsin videokasetə baxdıqdan sonra bu istiqamətdə işləmək üçün xüsusi sərəncam imzalayır, (0219-21-OD-1992) rus əsgərlərinin şərəf və ləyaqətinə xələl gətirən belə kadrların çəkilməməsini hərbi kəşfiyyatçıların qarşısında vəzifə kimi qoyur.

Bəli, ermənilərin rus hərbiçiləri ilə birgə Xocalıda törətdikləri vəhşiliklərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmaması üçün Rusiya rəhbərliyi hər cür çirkin əməllərə əl atmağa hazır idi. Azərbaycanın vətənpərvər və qeyrətli oğlu, kino-dokumentalist Çingiz Mustafayevin öldürülməsi də həmin məktubdan və kəşfiyyata verilən tapşırıqdan sonra oldu.

Milli Məclisin itkin düşmüş və hərbi əsirlər üzrə Dövlət Komissiyasının 2004-cü il məlumatına görə, Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi nəticəsində 4 min azərbaycanlı əsir düşmüşdür. Əsirlərin əksəriyyəti 1992-ci ildə Xocalıda törədilən vəhşiliklərdən sonra gö-

türülmüşdür. 1992-1995-ci illərdə əsir düşənlərdən 783 nəfərin taleyi indi də naməlumdur. Ermənilər bunu bütün beynəlxalq təşkilatlardan gizlədirlər.

Xocalıda baş verən dəhşətli hadisələrdən bir neçəsini oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirik. Məqsədimiz əhalinin necə əzabla həlak olduqlarını yox, ermənilərin faşist üsulu ilə insanlara qarşı qəddarlığını göstərməkdir.

M.Əliyeva: «Biz meşə ilə qaçırdıq. Tez-tez dizəcən yağmış qarın içində itirdik. Yolu keçəndə qoluma güllə dəydi. Meşənin sıx yerində bərk atışma gedirdi. Alif qolumdan tutub yolun kənarına çəkdi. Sonra kolların arasında gizləndi və düşmənlərə atəş açdı. Meşədə bir anlığa atışma dayandı. Alif yolun o biri tərəfində gizlənən qadınları harayladı və dedi ki, başlarını qaldırmasınlar və ehtiyatla yolu keçsinlər. Bu vaxt iyirmiyə yaxın qadın və uşaq yolu keçdilər. Alif həmin an silahının maqazinini dəyişirdi. Bu vaxt ermənilər atəş açdı. Güllələrdən biri Alifin düz alnından dəydi. Bu, dəhşətli bir səhnə idi...»

M.Məmmədov: «Sumqayıtda müəllim işləyirəm. Gənclərin təlim-tərbiyəsi ilə məşğulam. Xocalı mənim Vətənimdir. Həmin günləri xatırlayanda gözlərimin yaşını saxlaya bilmirəm. Qış vaxtı idi. Bərk qar yağırdı. Silahsız insanları gülləbarana tutmuşdular. Hamımız qaçırdıq. Mənim atamı, qardaşımı vurub öldürdülər. Qar qırmızı rəngə boyandı. Bu rəng tez-tez yuxuma girir. Uşaqılıqda qarla oynamaqdan yorulmayan bir insan indi qarın yağmasını istəmirəm, çünki qarı qırmızı rəngdə görürəm. Ətrafımda olan meyitlərin açıq qalmış gözlərini, yaralıların iniltilərini eşidirəm. Nə isə. Mən, qızım və nəvəm qarlı meşə ilə qaçırdıq. Yaralı qalmış əmim oğlunu xilas etmək istəyirdim. Qızıma dedim ki, uşağı götür, get. Qızım dedi ki, ata sənsiz gedə bilmərəm. Mən onun üstünə acıqlandım: «qaç, dedim, yoxsa ermənilər gəlib hamımızı qıracaqlar». Qızım uşağı qucağına alıb meşəyə girdi və qaçmağa başladı. Xeyli yol getmişdi, düşmən tərəfindən atılan güllə onları tutdu. Fikirləşdim, görəsən güllə kimə dəydi; qızıma, yoxsa nəvəmə? Mən məcbur olaraq yaralıyı qoyub (onsuz da ona kömək edə bilməyəcəkdim, çoxlu qan itirmişdi, ölüm ayağında idi), qızımın dalınca qaçdım. Yaxınlaşanda gördüm ki, qızım yaralıdır, körpə uşaq da qarın üstünə düşüb. Qızım görməsin deyə, göz yaşlarımı güclə saxladım. Hər iki-

sini qucağıma almaq istədim. Ağır idilər. Bir neçə addım getdim, qar hərəkət etməyə imkan vermirdi. Arxadan isə ermənilər gəlirdi. Qızım mənə yalvarmağa başladı: «Ata səndən xahiş edirəm, uşağı götür qaç, mən onsuz da ağır yaralıyam, gedə bilməyəcəyəm».

Balalarımı qoyub necə gedə bilərdim? Ölsək də bir yerdə ölürük, deyər fikirləşdim. Qızım fikirlərimi oxumuş kimi dedi: «Ata, səni and verirəm o bir Allaha, səni and verirəm bu körpə balama, qoyma o, ölsün. Uşağı götür, qaç. Həm atalıq, həm də analıq edərsən. Əgər ürəyində qızına qarşı bir damla belə, sevgin varsa, qaç, qurban sənə, ata, qaç!».

Mən daha dözə bilmədim. Ermənilər artıq yaxınlaşmışdılar. Qızımı bərk-bərk qucaqladım, sonra körpə balamı götürüb meşə ilə qaçdım...»

S.Talıbova: «Bizi erməni qəbiristanlığına gətirdilər. Burada nə baş vermişdir, mənə məlum deyildi. Dörd nəfər məshəti türkünü və üç azərbaycanlıyı bir qəbrin üstündə öldürdülər. Sonra başlarını kəsdilər. Bundan sonra əsgərlər və muzzurlar valideynlərin gözləri qarşısında onların uşaqlarını öldürməyə başladılar. Əllərində olan bıçaqla onların hamısının gözlərini çıxartdılar...»

Bəli, belə hadisələr çox olub. Hamısı da ağır və dəhşətli səhnələrdən ibarətdir. Ermənilərin faşist siyasəti tarixin süzgeindən keçərək, onların dünya ictimaiyyəti qarşısında rüsvay olunacaqlarına şübhə yoxdur. Dünyada çoxlu müharibələr, konfliktlər, azğınlıqlar olmuşdur. XX əsrə baxanda Yer kürəsinin daim alov içərisində olduğunun şahidi oluruq. Faşist siyasətini yeridənlər həmişə özlərinin çirkin və insanlara heç bir xoşbəxtlik gətirməyən arzularının qurbanı olublar.

**Erməni qəddarlığı
Xocalı qurbanları**

Tarixə, insanlara, bəşəriyyətə ağır yara vuranlar isə unudulmur. XX əsri yada salaq. Biz Birinci və İkinci Dünya müharibələrinin bəşəriyyətə verdiyi dəhşətli zülmərdən, əzab və əziyyətlərdən, dağıntılardan, göz yaşlarından danışmaq istəmirik. Gəlin, Xatın kəndini, Babi yarı, Sonqmi kəndini yada salaq. Bu gün Xocalı faciəsi də onlarla yanaşı durur. Məgər dünyaya ağılıq etmək niyyətində olanlar bütün bunları öz siyasətlərinin “qələbə”si kimi qiymətləndirə bilərlər? Bu kəndlərdə olan böyük fəlakətlər insanları məcbur etməlidir ki, həyəcan təbili vursunlar ki, yer üzərində bir daha müharibələr olmasın, insanlar dinc, əmin-amanlıq şəraitində yaşasınlar.

Bu gün bizi narahat edən və düşündürən bir məsələdir. Ermənilər çox vaxt «genosid»dən danışirlar, özləri isə Xocalıda «genosid» törətdilər. Bunu artıq bütün dünya bilir. Bununla belə, Ermənistan rəhbərliyinin, hüquq-mühafizə orqanlarının Xocalı qarşısında olan cinayətləri heç bir vaxt yuyula bilməz.

Fikir verin: Sumqayıtda 1988-ci ilin fevral ayının 27-29-da qanlı aksiya törədildi. Fevralın 27-də Sumqayıtın sabiq prokuroru İsmət Qayıbov cinayət işi açdı, istintaq başlandı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mindən çox adam dindirilmiş, 94 nəfər müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum olunma, bir nəfər isə ölüm cəzasına məhkum olunmuşdur. Azərbaycanın hüquq-mühafizə işçiləri şəhərdə iğtişaşlar vaxtı hər bir cinayətə qarşı məsuliyyətli olmuş, cinayətkarların cəzalandırılması üçün öz vəzifə borclarını yerinə yetirmişlər. Yenə qayıdırıq əvvəl söylədiyimiz fikrə:

CİNAYƏT VARSA, CƏZA DA OLMALIDIR!

Biz Ermənistanın rəhbərliyinə, Dağlıq Qarabağ separatçlarına demək istəyirik: Sumqayıtda baş verən hadisələrdə ilk ölüm hadisəsi ilə bağlı, Sumqayıt şəhər prokurorluğu dərhal istintaqa başlamışdır.

XOCALIDA 613 nəfər qətlə yetirilib, 1275 nəfər əsir götürülmüşdür. Bu ölçüsüz cinayətə - Xocalı soyqırımına görə Ermənistan rəhbərliyi, hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən bir nəfər də olsun belə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmayıb. İnsanları qətlə yetirənlər məhkəmə qarşısında cavab verməli olduğu halda, bu gün böyük bir

cinayətkar qrup, başda Levon Ter-Petrosyan, Robert Köçəryan, Serj Sərkisyan olmaqla, azadlıqda gəzir.

Bu, bütün beynəlxalq hüquq normalarına ziddir. Xarici dövlətlər, beynəlxalq qurumlar, kəşfiyyat orqanları, ziyalılar, ilk növbədə Rusiya, onun hərbi hissələri çox gözəl bilirlər ki, soyqırımın başında kim durub, onun sifarişçiləri və təşkilatçıları kimlərdir. Lakin nədənsə bu haqda susmağı üstün tuturlar.

Bu cinayətkar ünsürlərə qarşı heç bir cəza tətbiq olunmur, əksinə cavabdeh şəxslər bir-birinin ardınca Ermənistan respublikasının prezidenti seçilirlər. Görəsən, hansı ölkədə soyqırımda iştirak etmiş «qəhrəmanlar» sonralar ölkəyə rəhbərlik edirlər? Onların apardıqları siyasətdən heç sülh iyi gələrmə? Xeyr! Onların apardığı siyasətlərdən ancaq qan iyi gəlir. Yüzlərlə, minlərlə axıdılan insan qanı! Bu qanı yumağın vaxtı çatmayıbmı? Hər halda bu qatı cinayətkarlar gec-tez tarix qarşısında cavab verməli olacaqlar. Stalinin vəfatından sonra Beriyyaya qarşı olan cəza Ter-Petrosyanların, Köçəryanların, Sərkisyanların da başına gətiriləcəkdir. Bu işdə heç kimin şübhəsi olmasın. Var hüquq, var mənaəviyyət. Görünür, onların şimasında mənaəviyyət faşist əxlaqı ilə əvəz olunub.

Xocalıda vəhşiliklər törədən cinayətkarlar, görünür, Dostoyevskinin «Cinayət və cəza» romanını oxumayıblar. Cinayət törədənlər Allahdan qorxmayıblarsa, deməli, Allahsızdırlar və bir gün Allah xofu onları məhkəmə qarşısına gətirib çıxaracaqdır. Bu, mütləq olacaqdır!!!

SUMQAYITDA CİNAYƏT TÖRƏDƏNLƏRİN HAMISI CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNƏ CƏLB OLUNDU VƏ CƏZALARINIALDILAR. BUNU BEYNƏLXALQ QURUMLARDA AZƏRBAYCANDAN TƏLƏB EDİRDİ. AZƏRBAYCAN XALQI ƏDALƏTİN TƏRƏFİNDƏ DURDU VƏ DÜNYA İCTİMAİYYƏTİNƏ SÜBUT ETDİ Kİ, SUMQAYITDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏRDƏ HAQSIZLIQ QANUNA DEYİL, QANUN HAQSIZLIĞA QALIB GƏLDİ, CİNAYƏTKARLAR MƏSULİYYƏTƏ CƏLB OLUNDULAR.

SUAL OLUNUR: XOCALIDA 613 NƏFƏR DİNC İNSAN QƏTLƏ YETİRİLMİŞDİR. HANI ERMƏNİSTAN XALQININ ƏDALƏTİ? NİYƏ CİNAYƏT TÖRƏTMİŞ CANİLƏR İNDİYƏDƏK

MƏHKƏMƏ QARŞISINDA CAVAB VERMƏYİBLƏR? BƏLKƏ ERMƏNİSTAN RƏHBƏRLİYİNİN BUNA CÜRƏTİ ÇATMIR?

BƏLKƏ, «BÖYÜK ERMƏNİSTAN» XÜLYASI İLƏ YAŞAYAN ERMƏNİXALQIDİNCƏHALİNİN QANINI İÇMƏKLƏ ÖZLƏRİNİ BƏŞƏRİYYƏTİN ƏN «HUMANİST» XALQI HESAB EDİRLƏR? ELƏ İSƏ, QOY ÖZ TARİXLƏRİNİ BİR DAHA VƏRƏQLƏSİNLƏR. GÖRSÜNLƏRKİ, DEDİYİMİZ «HUMANİZM» ERMƏNİXALQINA NƏ VAXT HÖRMƏT GƏTİRİB? DAİMA «YAZIQ, SIZILDAYAN» XALQ KİMİ ÖZÜNÜ GÖSTƏRƏN BİR MİLLƏTİN QÜRURU OLUBMU?

«Alman faşizmi tutduqları əsirləri ağır əl əməyində işlətməklə yanaşı, çoxlarını «Osvensim» və «Buhenvald» düşərgələrində sobada yandırırtdılar. Erməni faşistləri isə azərbaycan əsirlərinə dəhşətli işgəncələr verir, sağlam bədəni olanların daxili orqanlarını donor kimi xarici ölkələrə baha qiymətə satırlar»

«Yeni Azərbaycan» qəzeti, 2006-cı il

Sovetlər imperiyası Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatını boğmaq üçün çirkin əməllərə, bir sözlə, təxribata əl atmalı oldular. Sovet qoşunları Azərbaycan hökumətinin və xalqının razılığı olmadan 1990-cı il, yanvar ayının 20-də Bakıda qan tökdülər, nəticədə yüzdən çox adam qətlə yetirildi, yüzlərlə insan bədən xəsarəti aldı. Sonrakı hadisələr daha dəhşətli, daha qanlı oldu. 1992-ci ilin fevralında Xocalı, Şuşa və Laçın, 1993-cü ildə Kəlbəcər, Fizuli, Ağdərə, Cəbrayıl, Ağdam, Qubadlı, Zəngilan rayonları erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olundu. Bütün bunlar haqqında az da olsa, bir qədər sonra oxuculara məlumat verəcəyik. Bununla belə, Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərlə oxucuları tanış etmək istərdik.

Ermənistan-Azərbaycan müharibəsində yağı düşmənlər 20 min azərbaycanlını qətlə yetirmiş, 100 min nəfəri yaralamışdır. 50 min nəfər müxtəlif bədən xəsarəti almışdır. 4 min 853 nəfər itkin düşmüşdür, onlardan 439 nəfəri əsirlikdə öldürülmüşdür. 783 nəfər indiyədək əsirlikdə saxlanılır. Ermənilərin işğalı zamanı 900 yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, 7 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri ələ keçirilmişdir. Bunlardan: 700 təhsil, 665 səhiyyə ocağı, 22 muzey, 100 minə yaxın muzey eksponatı, tarixi və mədəni abidələrdir. İşğal olunmuş ərazilərdə 17 min hektar bərəkətli torpaqlar erroziyaya uğramış, minalanmış və istifadəsiz hala salınmışdır. 1000 kilometr yol dağıdılmış, 160 körpü yerlə-yeksan edilmişdir. 23 min boru su kəməri və 15 min elektrik xətti sıradan çıxarılmışdır.

İşğal olunmuş rayonlardakı vəziyyətlə də oxucuları tanış etmək istəyirik.

ŞUŞA şəhəri. Ermənilər tərəfindən 1992-ci il, may ayının 8-də işğal olunmuşdur. Ərazisi 289 km²-dir, əhalisinin sayı 24 min 900 nəfər təşkil edirdi.

Müharibə zamanı 193 nəfər şəhid, 102 nəfər əlil olmuşdur. Erməni işğalçıları tərəfindən 27 sənaye və tikinti, 103 mədəni-məişət, 31 qəsəbə və kənd, 17 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və məhv edilmişdir.

LAÇIN rayonu. Ermənilər tərəfindən 1992-ci il, may ayının 18-də işğal olunmuşdur. Ərazisi 1875 km²-dir, əhalisinin sayı 60 min nəfər təşkil edirdi.

Müharibə zamanı 259 nəfər şəhid, 225 nəfər əlil olmuşdur. 575 mədəni-məişət, 26 qəsəbə və kənd, 12 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və məhv edilmişdir.

KƏLBƏCƏR rayonu. Ermənilər tərəfindən 1993-cü il, aprel ayının 2-də işğal edilmişdir. Ərazisi 1036 km²-dir, əhalisinin sayı 55 min nəfər olmuşdur.

Müharibə zamanı 217 nəfər şəhid, 49 nəfər əlil olmuşdur. 29 sənaye və tikinti, 132 mədəni-məişət, 132 qəsəbə və kənd, 87 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və məhv edilmişdir.

AĞDAM şəhəri. Ermənilər tərəfindən 1993-cü il, iyul ayının 23-də işğal olunmuşdur. Ərazisi 1154 km²-dir, əhalisinin sayı isə 158 min nəfər olmuşdur.

Müharibə zamanı 538 nəfər şəhid, 587 nəfər əlil olmuşdur.

48 sənaye və tikinti, 598 mədəni-məişət, 122 qəsəbə və kənd, 27 tarixi abidə, bir dövlət dram teatrı dağıdılmış, yandırılmış və məhv edilmişdir.

CƏBRAYIL rayonu. Ermənilər tərəfindən 1993-cü il avqust ayının 23-də işğal olunmuşdur. Ərazisi 1050 km² təşkil edir, əhalisinin sayı 52 min 49 nəfər olmuşdur.

Müharibə zamanı 347 nəfər şəhid, 172 nəfər əlil olmuşdur. 197 mədəni-məişət, 90 kənd və qəsəbə dağıdılmış, yandırılmış və məhv edilmişdir.

FÜZULİ rayonu. Ermənilər tərəfindən 1993-cü il, avqust ayının 23-də işğal olunmuşdur. Ərazisi 1112 km²-dir, əhalisinin sayı 95 min 940 nəfər olmuşdur.

Müharibə zamanı 528 nəfər şəhid, 1309 nəfər əlil olmuşdur. 145 mədəni-məişət, 54 qəsəbə və kənd, 15 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və məhv edilmişdir.

QUBADLI rayonu. Ermənilər tərəfindən 1993-cü il, avqust ayının 31-də işğal olunmuşdur. Ərazisi 826 km²-dir, əhalisinin sayı 33 min 800 nəfər olmuşdur.

Müharibə zamanı 232 nəfər şəhid, 146 nəfər əlil olmuşdur. 205 mədəni-məişət, 94 qəsəbə və kənd, 12 tarixi abidə dağıdılmış, yandırılmış və məhv olmuşdur.

ZƏNGİLƏN rayonu. Ermənilər tərəfindən 1993-cü ilin oktyabr ayının 29-da işğal olunmuşdur. Ərazisi 707 km²-dir, əhalisinin sayı 35 min 500 nəfərdən ibarət idi.

Müharibə zamanı 191 şəhid, 110 nəfər əlil olmuşdur. 138 mədəni-məişət, 81 qəsəbə və kənd, 13 tarixi abidə dağıdılmış və məhv edilmişdir.

Ermənilərin vəhşilikləri haqqında bir faktı da qeyd etmək lazımdır. İşğal olunmuş rayonlarda çoxlu azərbaycanlı əsiri vardır. Onlardan donör kimi istifadə edirlər. İnsan orqanizminin ayrı-ayrı hissələrini bədəndən xaric edib, xarici ölkələrə baha qiymətə satırlar. Bu, faşizmin bir nümunəsidir. Almanlar dustaqları «Osvensim» düğərgəsində peçlərdə yandırmamışdan əvvəl onların lazımı orqanlarını çıxarırdılar. Ermənilər də alman faşistlərinin dəhşətli və vəhşi hərəkətlərindən ibrət dərsi alıblar.

İşğal olunmuş torpaqlardan 1 milyon qaçqın və köçkün bu gün Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində məskunlaşılıblar. Sumqayıta pənah gətirənlər daha çoxdur. Sumqayıtlılar onların hamısını öz qardaş və bacısı kimi qarşılımış, imkanları daxilində onlara şərait yaratmışlar.

Aşağıdakı cədvələ diqqət yetirək:

**Respublikasının işğal olunmuş
rayonlarından Sumqayıtda məskunlaşmış
məcburi köçkünlərin sayı
(01.03.1999-cu ilə olan məlumat)**

	İşğal olunmuş Rayonlar	Köçkün ailələrin sayı	Köçkünlərin sayı
1.	Xocalı	57	222
2.	Şuşa	130	586
3.	Laçın	1242	4664
4.	Xocavənd	65	262
5.	Kəlbəcər	100	369
6.	Cəbrayıl	1233	4526
7.	Fizuli	1401	5052
8.	Qubadlı	5396	19790
9.	Zəngilan	1443	5521
10.	Ağdam	584	2180
	Cəmi:	11651	43172

**«Rusiya silahları ermənilərə müqaviləsiz, şərtsiz,
daha doğrusu, gizlin şəkildə vermişdir»**

L.Roxlin,

Rusiya Dövlət Dumasının sabiq deputatı

Sumqayıtda baş verən hadisələrdən sonra erməni millətçiləri rusların dəstəyi ilə Azərbaycanın 20 faiz torpağını işğal etdilər. Görəsən, ermənilər silahı hardan əldə etdilər? Bu, diletant sualdır. Buna ətraflı cavab verməyə çalışaq.

24 yanvar 1990-cı il tarixli Parisdə nəşr olunan “Jurnal dyu dimanş” qəzeti yazırdı: “Axır günlər Livandan Yerevana ağır silah-minamyot və avtomatlardan ibarət təyyarələr gəlməkdə davam edir. Onların boşaldılması erməni gömrük işlərinin nəzarəti altında gecələr həyata keçirilirdi. Onlar respublikadan kənar hər bir himayədən azad olunmuş və daha çox ekstremist erməni tərəfinə keçmişlər. Artıq neçə gündür ki, aeroportun gömrüyündə bir nəfər də olsun rus xidmət etmir. Bu silahların daşınması ola bilsin ki, sentyabrdan başlanıb. Dağlıq Qarabağda milli münaqişə qızıqandan Yerevanda və kəndlərdə, paytaxt ilə Azərbaycan sərhəddi arasındakı ərazidə daha çox silahlı adamlara, həmçinin qorxulu və hər şeyə hazır olan xeyli qızıqmış gənclərə rast gəlinir. Bu dəstələrin başında çox vaxt Beyrutdan və Dəməşqdən gətirilmiş erməniləri görmək olar. Onların bəziləri Livan terrorçularına və silahlanmış xristian formalaşmalara yaxındırlar. Küçə döyüşləri taktikasını yaxşı bilən yüzlərlə Livan erməniləri bura vizasız gəliblər. Onların bir hissəsi Yerevanda yerləşirdilər, əksəriyyəti isə sərhəd rayonları olan Gorus və Xanlar ətrafına yola düşürdülər. Qonşu respublikalarda olduğu kimi “Qarabağ komitəsi” bu təşkilatları Azərbaycana qarşı öz əllərində saxlayırlar. Yalnız o sizə ölkənin şərfinə getmək üçün vertolyot verə bilər. Bu, “Qarabağ komitəsi” əsl hərbişdirilmiş komitə olub”.

Göründüyü kimi, xaricdə yaşayan erməni icması “Qarabağ komitəsi”nin lideri Ter-Petrosyana 1990-cı illərin əvvəllərində lazımı yardım etmişdilər və indi də edirlər. Bu komitəni də iyrenc məqsədindən yayındırmaq mümkün deyil. Əgər Dağlıq Qarabağ ermənilərin olmasa, minlərlə analar, zəhmətkeşlər eks-prezidentlər Levon Ter-Petrosyanı,

Robert Köçəryanı və mövcud prezident Serj Sərkisyanı məhşər ayağına çəkəcəklər. Çünki onların övladları Qarabağ savaşında canlarını qurban veriblər. Deməli, Qarabağ alınmalıdır. Bunu Ermənistanın rəhbərləri yaxşı başa düşürlər.

Ermənilər öz mövqelərini Qarabağda möhkəmləndirmək istəyirlər. Bu gün Serj Sərkisyan və onun komandası üçün Qarabağ “ölüm ya olum” dilemasıdır. S.Sərkisyan 2010-cu ildə Amerikada kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibəsində qeyd etmişdir ki, onlar tarixən arzularında olduqları Ermənistan dövlətini yaratmış və onun müstəqilliyi uğrunda daim gərgin iş aparırlar, bununla yanaşı Dağlıq Qarabağda da müstəqil bir dövlət yaratmağa nail olmuşlar: onun özünün ordusu, silahı və texnikası vardır.

Serj Sərkisyanın bu sözlərinin arxasında Rusiya, erməni lobbisi, erməni Qriqoryan kilsəsi dayanır. Əgər kimlərəsə arxayın olmasa idi, belə məsuliyyətsiz və özündən razı çıxışlar etməzdi. Bu gün Rusiyada, ələlxüsus Moskvada elə qüvvələr var ki, onlar erməniləri dəstəkləyirlər, Ermənistana, Dağlıq Qarabağa maddi və texniki yardım göstərirlər. **1997-ci ilin əvvəllərində Rusiya Ermənistana təmənnəsiz olaraq 1 milyard**

Amerika dolları dəyərində silah göndərmişdir. Bu faktı Rusiyanın Müstəqil Dövlətlər Birliyi üzrə keçmiş naziri Aman Tuleyev aşkarlamış, Rusiya Dövlət Dumasının Müdafiə Komitəsinin sədri, general-leytenant Lev Roxlin Dumanın iclasında təsdiqləmişdir. 1997-ci ilin apreliyində “Trud” qəzeti yazırdı: «Keçmiş SSRİ-nin

L.Roxlin

Ermənistan ərazisindəki 7-ci ordusunun mülkiyyətinin bölüşdürülməsi 1992-ci ildə başa çatmışdır. Buna baxmayaraq, 1993-96-cı illərdə Yerevana külli miqdarda əlavə silah verilmişdir. İlk baxışdan burada qeyri-adi heç nə yoxdur, silah alveri bütün dünyada ən gəlirli biznesdir. Lakin Rusiya silahları ermənilərə heç bir müqaviləsiz, şərtsiz, daha doğrusu gizli şəkildə vermişdir...»

General Roxlinin müvafiq aktında göstərilir ki, 1992-94-cü illərdə Zaqafqaziya silah və hərbi texnika direktiv olmadan ordu qruplaşmasının anbarlarından verilmişdir.

- Raket-artilleriya silahları - 9,5 min ədəddən çox;
- 600 vaqon döyüş sursatı;
- 72 ədəd tank əleyhinə silah və texnika;
- 21314 ədəd texnikanın yanacağı və 64,2 min ton yanacaq;
- rabitə ləvazimatı və texnikası - 5977 rabitə dəsti və 41003 kilometr səhra kabeli...

Bu cür başıpozuqluğun, erməni ordusunun silahlandırılmasının əsas hissəsi Rusiyanın eks-müdafiə naziri Pavel Qraçovun, Mixail Kolesnikovun Baş qərargahın rəisi olduğu vaxta təsadüf edir. Roxlin əmindir ki, “işlər” hər ikisinin bilavasitə rəhbərliyi və iştirakı ilə həyata keçirilmişdir.

ERMƏNİSTANA QEYRİ-QANUNİ SATILMIŞ SİLAHLARIN CƏDVƏLİ

Qiyməti ABŞ dolları ilə, 1993-cü ilin yanvarından 1996-cı ilin
yanvarınadək
(orta kommersion qiymətləri ilə)

ADI:	MİQDARI:	ÜMUMİ QİYMƏTİ:
PU OTR	8	1.680.000
Qruq ZRK	27	8.100.000
ZRK raketləri	349	104.700.000
OSA raketləri	40	8.000.000
T-72 tankları	40	8.000.000
BMP-2	50	14.000.000
122 mm-mk QD30	36	1.872.000
152 MM-MK QD-1	18	900.000
152 MM-MK QD-20	18	720.000
QRAD	18	4.500.000
Minomyot	26	312.000
“İqla”	40	1.600.000
Qranatomyot	20	50.000

Avtomat	306	122.400
Avtomat	7910	949.200
Pistolet	1947	110.820
Müxtəlif sursatlar	489.160	195.664.000
BMP-2 “Ş” sursatı-30	47880	14.354.400
BMP QUR	4	1.320.000
Əl qranatları	345800	27.253.000
Güllə (müxtəlif)	227.253.000	27.253.000
Digər silah növləri	270	270.000.000
Yekun, təqribən:		1.000.000.000

Cədvəldən göründüyü kimi, Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyi, onun sabiq naziri Qraçovun bilavasitə iştirakı ilə, Ermənistana külli miqdarda silah, texnika göndərilmişdir. Düzdür, bütün bunların Ermənistana təmənnəsiz verildiyi göstərilir. Lakin buna inanmaq çətindir. Bu bir həqiqətdir ki, başda Qraçov olmaqla, Rusiyanın Müdafiə Nazirliyinin məsul şəxsləri Ermənistana silahları elə belə verməmişlər. Hadisələrin gedişatından bəlli olur ki, onlar ermənilərdən müəyyən miqdarda rüşvət almışlar. Əgər belə olmasaydı, Müdafiə Nazirliyinin generallarının xaricdəki villaları, banklarda xüsusi hesabları, Moskva ətrafında tikilən imarətləri haqqında “Komsomolskaya Pravda” qəzeti yazmazdı. Korrupsiya, rüşvətخورluq Rusiyanın ən yüksək dairələrinə yol tapmışdır. Onlar Ermənistan-Azərbaycan münasibətindən şəxsi mənafeləri üçün məharətlə istifadə etmişlər. Lakin iki qonşu respublika arasında gedən müharibə heç də ayrı-ayrı fərdlərin şəxsi kapitallarının artmasından ibarət deyildir. Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi daha global və geniş xarakter daşıyır. 1997-ci ilin aprelində Nyu-Yorkda nəşr olunan “Filadelfiya inkuayrer” qəzeti yazırdı: «Ermənistana bir milyard dollar məbləğində silahların gizlicə göndərilməsi ilə bağlı Moskvada qopmuş çox böyük siyasi qalmaqal Amerika sahillərinə də gedib çatan qızğın reaksiya doğurmuşdur...».

...Bu əhvalat “soyuq müharibə” dövrü trillerinin bütün cəsusluq ünsürlərini əks etdirir, ondan yalnız fərqlənir ki, “soyuq müharibə”nin yerini indi dünyada yeni neft mənbələri uğrunda Amerika ilə Rusiya arasında gedən mübarizə tutmuşdur. Amerika neft şirkətləri Azərbaycan

neftini çıxarmaq niyyətində olan konsorsiuma milyardlarla dollar sərmayə qoymuşlar. Lakin bu neftin bazara çıxarılması Rusiyanın arzularını ifadə etmir. Ona görə də Ermənistanı əlində bərk-bərk tutub saxlayır.

Rusiyanın Qafqazdakı siyasəti, görəsən, xoşməramlıdır mı? O, nəyin bahasına olursa-olsun, Azərbaycan neftinə tam nəzarət etmək istəyir. Lakin bu heç də asan deyildir. Azərbaycan artıq müstəqil dövlətdir və özünün müstəqil siyasətinə malikdir. İkinci tərəfdən, Amerika, İngiltərə, Türkiyə, və bir sıra digər Avropa dövlətləri Azərbaycan neftində maraqlıdırlar və onlar bu işdə Azərbaycanı dəstəkləyirlər. Bəs Rusiya? Rusiya Azərbaycan neftindən, demək olar ki, aralı düşüb. Bakı-Supsa, Bakı-Ərzurum, Bakı-Tiflis-Ceyhan kəmərləri buna sübutdur. Bu, Rusiyanı bərk qıcıqlandırır. Azərbaycana təzyiq etmək üçün isə Ermənistan kartından məharətlə istifadə edirlər. Uzun illər davam edən və sonu görünməyən Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi buna sübutdur.

«Ermənilər Dağlıq Qarabağda «nüvə zonası» yaratmışlar. Hər tərəf tikanlı məftillərlə əhatə olunmuşdur. Ermənilər burada radioaktiv maddələri toplayırlar. Tullantıların üzərlərində «A-T003» nişanəsi olan xüsusi qutularda yola salınan nüvə tullantıları əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş kəndlərdə, xüsusi çalalarda basdırılır».

«Xalq qəzeti», 20 fevral 2003-cü il

Dağlıq Qarabağ konfliktinin yaradılmasında Yerevanda fəaliyyət göstərən “Qarabağ komitəsi” və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin paytaxtı Stepanakertdə yaradılan “KRUNK” cəmiyyətinin əməllərini inkar etmək olmaz. Bu təşkilatların ətrafında toplaşanların əksəriyyəti ziyalılar idi. “Qarabağ komitəsi”nin lideri isə Ermənistanın eks prezidenti Levon Ter-Petrosyan idi. 1988-ci ildə açıq fəaliyyətə keçmiş

bu komitə öz radikallığı və ekstremizmi ilə seçilirdi. Onlar heç bir kompromisə getməməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Levon Ter-Petrosyan “Tayms” qəzeti üçün müsahibəsində demişdir ki, (söhbət 1988-ci ildən gədir. – müəll.)

Dağlıq Qarabağın Ermənistanı verilməsi haqqında ermənilərin tələbi hətta yerinə yetirilsə də, etiraz hərəkatı davam etməlidir. O demişdir: **“Əgər biz məqsədimizə çatsaq, hərəkat xalqın iradəsinin ifadəsi kimi gələcəkdə də öz işini davam etdirəcəkdir”**. Göründüyü kimi o, uzunmüddətli alçaq niyyətlər uğrunda çalışırdı.

“Qarabağ komitəsi”nin fəaliyyəti, necə deyərlər, çoxcəhətlidir, lakin onun bütün hərəkatlarında ağıla və məntiqə uyğun gəlməyən dəstixət, xüsusi “firma” nişanı görmək olar.

“Amerikanın səsi” radiostansiyası erməni redaksiyasının 1988-ci il sentyabrın 13-də verdiyi məlumatına görə, Dağlıq Qarabağ barəsində iddialar qəti şəkildə rədd olunarsa, “Qarabağ komitəsi” problemin həllinin tamamilə yeni və orijinal bir planını tərtib etmişdir və onu tam ciddi variantlardan biri sayır. Redaksiyanın tövsiyələrinə görə, Qarabağ erməniləri SSRİ-nin tərkibindən çıxmağa nail olmalı və bundan sonra yenidən Sovet İttifaqı ilə birləşmək, sonralar isə Ermənistan SSR-nin tərkibinə qatılmaq haqqında xahişi irəli sürməlidirlər. Əgər ümitsiz vəziyyət yaransa və həmin planı həyata keçirmək mümkün olmazsa, daha hiyləgər, lakin eyni dərəcədə avantürist məzmun daşıyan başqa ehtiyat variant da vardır. SSRİ Konstitusiyasına görə DQMV-nin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ yoxdur. Ermənistan SSR isə belə bir hüquqa malikdir. Ona görə də, radio təklif edir ki, Ermənistan özü Dağlıq Qarabağın tərkibinə daxil olmaq haqqında müraciət irəli sürsün, paytaxtı Stepanakert şəhəri olmaqla yeni Artsax erməni respublikasını yaratsın. Müəlliflərin niyyətincə, onda bütün indiki Ermənistan, o cümlədən həm də Yerevan Artsaxa tabe olmalıdır.

Ermənistanın sabiq prezidentləri Levon Ter-Petrosyanın, Robert Köçəryanın və mövcud prezident Serj Sərkisyanın Dağlıq Qarabağda axıdılan qanda əlləri vardır. Bunu inkar etmək olmaz. Hər üç prezident hakimiyyətə Dağlıq Qarabağ dalğasında gəlmişdir. Ter-Petrosyan konfliktin sülh yolu ilə həll olunması tərəfdarı idi. Lakin daxilən aparıldığı siyasət hamıya məlum oldu. O, öz prezident seçkilərində və on-

dan əvvəlki dövrlərdə apardığı siyasətdə xalqa söz vermişdi ki, Dağlıq Qarabağ problemini ermənilərin xeyrinə həll edəcəkdir. Bunu ondan sonra hakimiyyətə gələn eks-prezident Robert Köçəryan və indiki prezident Serj Sərkisyan da bəyan edirlər. Onlar vaxtı uzatmaqla Dağlıq Qarabağı öz tabeliklərinə keçirmək istəyirlər. Hər dəfə məsələ öz həllini tapmaq üzrə olanda, Ermənistanda hakimiyyətə yeni prezident gəlir və o, iri dövlətlərin başçıları ilə söhbətində onlardan vaxt istəyir, çünki yenicə hakimiyyətə gəlmişdir və mövcud problemləri tam araşdırma bilməmişdir. Bax beləcə, vaxt vaxt dalınca sürünərək, sülh danışıqlarını ildən-ilə keçirir.

Artıq 25 ildir ki, Qarabağ faktiki olaraq işğal altındadır. 20 faiz torpaqlarımız zəbt olunub. Azərbaycanın sərvətləri talanır, satılır, məhsulları dünyanın bir çox ölkələrinə göndərilir. Ermənilər Kəlbəcərdə ildə 25 milyon ədəd “İsti su» mineral suyunu bir litrlik polietilen qablara doldurur, üstünə «Artsax, Armeniya» etiketini vurub birini 5 dollardan xaricilərə satırlar. Kəlbəcərdə qızıl-filiz yataqlarında ermənilər Amerikanın özəl firmaları ilə birgə milli sərvətlərimizi talan edib varlanmaqla məşğuldurlar. 1990-cı illərin axırlarında Azərbaycan hökuməti Amerika hökumətinə etiraz məktubu göndərmiş və həmin ölkənin Kəlbəcərdə fəaliyyət göstərdiyi firmanın geri çağırılmasını tələb etmişdir. Amerikanın sabiq prezidenti Bill Klintonun administrasiyasından cavab gəlmişdir ki, Amerikanın qanunlarına görə, hökumət özəl firmaların işlərinə qarışa bilməz.

Ermənilər təkcə Azərbaycan torpaqlarından bəhrələnmirlər. Onlar daha mənfur, daha çirkin əməllərlə məşğuldurlar. 20 fevral 2003-cü il tarixli sayında «Xalq qəzeti» yazırdı: “Ermənilər Dağlıq Qarabağda “nüvə zonası” yaratmışlar. Hər tərəf tikanlı məfillərlə əhatə olunmuşdur. Ermənilər burada radioaktiv maddələri toplayırlar. Tullantıların üzərlərində “A-T003” nişanəsi olan xüsusi qutularda yola salınan nüvə tullantıları əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş kəndlərdə, ərazilərdə, xüsusi çalalarda basdırılır».

Araşdırmalar göstərir ki, zəhərli maddələr Xocalının Kolatağ, Seyidbəyli və Almalı kəndləri üçün nəzərdə tutulur. 2002-ci ildə təkcə Kolatağ kəndində 11 belə dəmir yeşik basdırılmışdır. Seyidbəyli və Almalı kəndləri isə zəhərli tullantıların qəbiristanlıqlarına çevrilmişlər.

Yaponiyanın tanınmış yazıçı-politoloqu Frankiz Fukiyama bütün bunlar haqqında özünün “Vaxtın sonu” adlı kitabında daha aydın şərh etmişdir. Kitabda yazılır: “Müəyyən dövlətlər olacaqdır ki, onlar daim müharibə aparacaqlar. Bu müharibədə öz nifrət və qəzəblərini ətraf mühitdən və yerli əhalidən alacaqlar. Torpaqları və suları zəhərləyəcəklər, ağacları və gülləri yandıracaqlar. Təbiətə və insana qarşı olan bu terrorun nə mənəviyyəti, nə də vicdanı olacaq”.

Daha bir misal. 2001-ci il, iyul ayının 21-də Amerikada 30 səhifədən ibarət olan “Məxfi” sənəd tərtib edilmişdir. Amerikanın “hərbi strategiya” məsələsinə həsr olunmuşdur. Həmin sənəddə belə cümlələr var: «Amerika özünü atom, kimyəvi və bioloji silahlardan qorumalıdır. O, dünyanın mühüm obyektlərində olan nəzarətini gücləndirməlidir. Bu sənəddə mühüm obyektlər Avropanın ayrı-ayrı regionları, Asiya, Şərqi Asiya göstərilir. Bu o yerlərdir ki, oralarda müharibələr və konfliktlər mövcuddur”.

Ermənilər Qubadlı rayonunu işğal etdikdən sonra buranı “nüvə qəbirstanlığı”na çevirmişlər. Rayonun Qaracallı, Qayalı, Mahmudlu, Sarı Yataq kəndlərində, Bərgüşad və Həkəri çayları arasında xüsusi poliqlonlar yaradılmışdır ki, burada atom tullantıları basdırılır. Bu işi Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən “radioaktiv qrupun” fəalları həyata keçirir. 2000-ci ildə həmin qrupun 22 nəfəri hərbi qospitala müraciət etmişlər. Onların qanlarında xərçəng xəstəliyi tapılmışdır. Tərxis olunan əsgərlər ailə qurduqdan sonra dünyaya gələn körpələrin arasında müxtəlif ölüm qoxulu xəstəliklər əmələ gəlir.

Ermənilər işğal olunmuş torpaqlarımızda bioloji silahların hazırlanması ilə də məşğuldurlar. Milli Məclisin üzvlərindən biri Avropa şurasındaki çıxışında bildirmişdir ki, ermənilər işğal etdikləri Füzuli rayonunda “bioloji laboratoriya” yaratmışlar. Burada xüsusi olaraq “vərəm çubuqlar”ı hazırlanır və onlar sonradan Araz çayına atılır”. Bildiyiniz kimi, Araz Kürə qovuşur, Kür də öz növbəsində Xəzər dənizinə tökülür. Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyi son illərdə vərəm xəstəliyinə qarşı ciddi mübarizə aparsa da, ermənilər öz vəhşi əməllərindən əl çəkmirlər. Lakin vaxt gələcək Ermənistan və onun millətçi qüvvələri törətdikləri günahların qarşısında cavab verməli olacaqlar.

Bir məsələyə də toxunmaq istəyirik. Ermənilər Dağlıq Qarabağdan narkotiklərin daşınması üçün tranzit yolu kimi də istifadə edirlər. Nəzarətsiz qalan zonalar ermənilərə külli miqdarda gəlir gətirir. Əfqanıstan, İran, Dağlıq Qarabağ yolu ilə narkotik maddələr Ermənistana, oradan da Rusiyaya ötürülür. Ermənilər özlərini o qədər tam sərbəst hiss edirlər ki, Kəlbəcərlə Laçının bərəkətli torpaqlarında heroin yetişdirirlər. Bu zonalara kənar şəxslərin girib-çıxması qəti qadağandır. Kolumbiya və Suriyadan gətirilmiş maddəli əsgərlər bu zonanı göz bəbəkləri kimi qoruyurlar. Bir sözlə, narkobaronlar heroinin yetişdirilməsi üçün torpaq sahələrini genişləndirirlər. Məhz buna görə bir çox ermənilər, onların xaricdə yaşayan havadarları Azərbaycan-Ermənistan arasında sülhün imzalanmasına razı deyillər. Sülh imzalanarsa, milyonlarla Amerika dolları əldən çıxmış olur. İstər sabiq prezidentlər Levon Ter-Petrosyan və Robert Köçəryan, istərsə də mövcud prezident Serj Sərkisyan müharibənin tezliklə qurtarmasını istəməzlər. Onlar özlərini Dağlıq Qarabağ uğrunda müharibədə qalib sayırlar. Lakin bir şeydə yanılırlar ki, vaxt və tarix heç də onların xeyrinə işləmir. Zaman var idi ki, Azərbaycanı dünyada heç kim tanımırdı.

Bu gün Azərbaycan inkişafdadır. İqtisadi sıçrayış göz qabağındadır. İndi o, dünyada tanınır, onun apardığı sülhpərvər siyasət dəstəklənir. Deməli, ermənilər bir vaxt başa düşəcəklər ki, apardıqları siyasət öz xalqlarına xoşbəxtlik əvəzinə bədbəxtlik gətirib və populist rəhbər-qəhrəmanlarını məhkəmə önünə gətirib çıxaracaqlar. Ermənilərin bütün çirkin əməllərindən məlumatlı olan Amerika, İngiltərə, Fransa, Rusiya, İran görəsən niyə susurlar? Niyə onlar ermənilərin işğal etdikləri torpaqlardan savayı, bu torpaqlardan gələcək nəqli icra vəziyyətdə gətirib çıxara biləcək narkotiklərin yetişdirilməsinə və tranzit rolunu oynamağına susurlar? Bəlkə bu işdə onların marağı vardır? Bəlkə bu böyük dövlətlərin öz aralarında gizlin şəkildə apardıqları rəqabətdir, bəlkə də müharibədir? Kim bilir. Son nəticədə hər iki xalq əziyyət çəkir. Müharibədən artıq hamı yorulub. Buna son qoymağın vaxtı gəlib çatıb.

«Sumqayıtda baş verən hadisələrdə SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əli vardır. Hərbi qoşunlar şəhərə əvvəlcədən yeridilmişdi. Bəs niyə onlar iğtişəşlərin qabağını almadılar? Sumqayıt hadisələrinin önündə şübhəsiz Dağlıq Qarabağ problemi dururdu»

A.Yakovlev, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi, Siyasi Büronun üzvü.1986-1991-ci illər

Biz yuxarıda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi, Siyasi Büronun üzvü, Qorbaçovun elan etdiyi «yenidənqurma» siyasətinin baş memarı sayılan Aleksandr Yakovlev haqqında yazmışdıq. İndi bu şəxsiyyət haqqında bir az ətraflı məlumat vermək fikrindəyik. Ya-

kovlev Leonid İliç Brejnevin vaxtında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin təbliğat şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışırdı. Siyasi Büronun məsləhəti ilə onu Kanadada SSRİ-nin səfiri təyin etdilər. O, bu vəzifədə iyirmi ilə kimi çalışdı. M.Qorbaçov hakimiyyətə gələndən sonra Yakovlev Moskvaya çağırıldı və az bir zamanda Mərkəzi Komitənin katibi və Siyasi Büronun üzvü seçildi. Qorbaçov ona inanırdı. Çünki Qərblə bağlı bütün məsələlər onunla razılaşdırılırdı.

1990-cı illərin əvvəllərində «Sumqayıtın əks-sədası» sənədli filmi-nin müəlliflərinə verdiyi müsahibəsində Yakovlev demişdir: «Biz iki sistem arasında “soyuq müharibə”ni aradan qaldırdıq. İrimiqyaslı silahlərin sürətlə artımı səngidi. Şübhəsiz, bütün bu işlərdə Qorbaçovun böyük əməyi vardır. Bunu inkar etmək olmaz. Biz Qorbaçovla tarixi bir inqilab elədik. SSRİ dağıldı, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası ləğv olundu. Milli zəmində yaranan konfliktlər geniş miqyas aldı. Açıqını deyim ki, bu konfliktlər millətlərarası deyildi, bu konfliktlər hakimiyyət uğrunda mübarizə idi, bu konfliktlər ayrı-ayrı mafioz strukturlarının,

klanların mübarizəsi idi. Onlar hakimiyyəti ələ almaq üçün milli zəmində münaqişələr yaradırdılar. Əlbəttə, bu işdə Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin də günahı az deyildi. Mərkəzi Komitənin ən böyük siyasi səhvi 1986-cı ildə oldu. Uzun illər Qazaxıstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində çalışan Dinmuxammed Kunayev vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. O, həm də Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun üzvü idi. Onun yerinə Mərkəzi Komitənin tövsiyəsi ilə rus millətindən olan, Qazaxıstanla heç bir tanışlığı olmayan Kolbini təyin etdilər. Sözsüz ki, bu, respublikada əks reaksiya doğurdu. Yerlərdə illərlə möhkəmlənmiş mafioz strukturlar, ayrı-ayrı klanlar öz etirazlarını bildirmək üçün küçələrə çıxdılar. Son nəticədə qan töküldü.

- Bu, Qorbaçovun kadr siyasətində səhvi idi, - A.Yakovlev dedi. Sonra o, Dağlıq Qarabağ, Sumqayıt hadisələri haqqında da öz mülahizələrini bizimlə bölüşdü. Onun fikrincə, Sumqayıt hadisələrində SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin, hərbi-sənaye kompleksinin və bir sıra mafioz qüvvələrin əli vardır. Sual oluna bilər: Nə üçün? Həmin qüvvələr Qorbaçovun hakimiyyətdə duruş gətirə bilib-bilməyəcəyini sınaqdan keçirirdilər. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi bunu «milli zəmində yaranan konflikt» adlandırırdı. Yalandır. Sumqayıtda hərbi qoşunlar vardı. Hadisələrə müdaxilə edə bilərdilər. Etmədilər. Bu, kimə lazım idi? Sumqayıt hadisələrində, şübhəsiz, Dağlıq Qarabağ problemi dururdu. Ermənilər bu məsələ haqqında Qorbaçovun qarşısında dəfələrlə məsələ qaldırmışdılar. Etiraf etmək lazımdır ki, ilk illər bu məsələnin ermənilərin xeyrinə həll olunacağına inam vardı. Lakin Azərbaycan xalqı öz qətiyyətini göstərdi və Dağlıq Qarabağ problemi düyünə düşdü. Qorbaçov da çıxılmaz vəziyyətdə qaldı. O, xarici səfərlərdə olanda Erməni Qriqoryan kilsəsinin və erməni icmasının nümayəndələri ilə görüşəndə bu məsələ qabardılırdı. Qorbaçov da çıxılmaz vəziyyətə düşürdü.

20 yanvar məsələsinə toxunmaq istəyirəm. 1990-cı il yanvarın 13-14-də Bakıda qan töküldü. Yanvarın 17-də Bakıda artıq sakitlik idi. Bəs yanvarın 20-də qoşunları Bakıya niyə yeritdilər? Çünki müəyyən qüvvələr var idi ki, bunu istəyirdilər. Və onlar buna nail oldular. Düzdür, qoşunların Bakıya yeridilməsində Qorbaçovun günahı böyük-

dür. Çünki əmri o, vermişdir. Nəticədə yüzdən çox adam həlak oldu. “Yenidənqurma”nın irəli sürdüyü demokratiya bu idimi? Şəxsən mən belə demokratiyanın əleyhinəyəm. Ölkədə gedən bütün milli konfliktlər xalqlar arasında yox, ayrı-ayrı siyasətçilər və klanlar arasında gedirdi. Onlar bu işdə xalqdan geniş istifadə edirdilər, xalqı vətənpərvər olmağa səsləyir, özləri isə milli konflikt pərdəsi arxasında çirkin siyasətlərini həyata keçirirdilər».

Əlbəttə, Yakovlevin sözlərində nə qədər həqiqət olduğunu dəqiq demək olmaz. Ancaq onu bildirmək lazımdır ki, o, Qorbaçov və onların yaxın silahdaşları böyük bir imperiyanın dağılmasına səbəb oldular.

SSRİ-nin dövründə ayrı-ayrı siyasətçilər Yakovlevin tutduğu mövqeyi birmənalı qarşılamırdılar. Bir çox demokratik qüvvələr onun cəbhəsindən çıxış edirdi, bir çoxları isə onu kəskin tənqid edirdi.

HAŞİYƏ

SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sabiq sədri Vladimir Kryuçkov “Liçnoe delo” kitabında yazırdı: “Pribaltikada və Qafqazda vəziyyətin qeyri-stabil yaranmasında Yakovlevin xüsusi rolu olmuşdur. Pribaltika respublikalarında millətçilik və separatçılıq əhval-ruhiyyəsini hər vasitə ilə həvəsləndirir, onların ayrılma tendensiyasını hər cür müdafiə edirdi. Qafqazda Ermənistana simpatiyası var idi, mahiyyət etibarlı ilə onları Azərbaycana qarşı çıxış etməyə təhrik edirdi. Qarabağ problemi ətrafında hadisələri gərginləşdirirdi. Bir sözlə, Azərbaycan haqqında həmişə açıq-aşkar qərəzli rəylər verirdi”.

Kryuçkov, ümumiyyətlə, Yakovlev haqqında mənfi fikirdə idi. Onun Amerikanın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin agentliyi olduğu haqqında aldığı informasiyaları Qorbaçova təqdim etmiş, lakin Qorbaçov həmin informasiyalara əhəmiyyət verməmişdir.

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi, Siyasi Büronun üzvü Yeqor Liqaçov özünün “Zaqadka Qorbaçova” kitabında göstərir ki, “Dağlıq Qarabağ probleminə Qorbaçov birmənalı mövqə tutmuşdu. Sonra fikrini dəyişməyə məcbur oldu. Bəlkə də bu fikir dəyişməsi iki millət arasında olan konfliktin get-gedə tez alovlanması zərurətindən irəli gəlirdi. Siyasi Büroda bu məsələ bir neçə dəfə müzakirə olunmuşdu. 1988-ci ilin mayında Azərbaycanda və Ermənistanda respublika rəhbərlərinin əvəz edilməsi ilə əlaqədar mən Azərbaycana, Yakovlev isə Ermənistana getməli idi. Bakıya uçmamışdan əvvəl mən Qorbaçovun yanında oldum, çıxışının tezisləri ilə onu tanış etdim və qeyd elədim ki, sərhədlər toxunulmazdır və heç bir ərazi iddiası olmamalıdır. Qorbaçov razılıq verdi və mənə yaxşı yol arzuladı. Bakıdan qayıdıandan sonra mənə elə gəlirdi ki, Yakovlev Yerevandakı çıxışında mütləq Qarabağ probleminə toxunacaq və Siyasi Büronun qərarına uyğun hərəkət edəcəkdir. Lakin mənə dedilər ki, o, Yerevanda Qarabağ haqqında heç bir kəlmə də danışmamışdır. Mən onun Yerevanda olan çıxışını alıb oxudum və həqiqətən o, Qarabağ probleminə sükutla keçmişdir. Bu, mənə çox təəccübləndirdi”.

«M.Qorbaçov xaraktercə qətiyyətsiz və cəsarətsiz adam idi. O, hakimiyyəti Yeltsinə təhvil verməklə SSRİ-nin dağılmasına son qoydu. Bu işdə Amerikanın sabiq prezidenti Corc Buşun (böyük Buş), İngiltərənin Baş naziri Marqaret Tetçerin və Amerikanın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin cəsusu Aleksandr Yakovlevin rolu böyük olmuşdur».

V.Kryuçkov,
SSRİ-nin Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sabiq sədri.
1987-1991-ci illər

Sumqayıtda baş verən hadisələrdə Ermənistan rəhbərliyinin, kəşfiyyat orqanlarının və «Krunk» cəmiyyətinin əli olduğu haqda yuxarıda qeyd etmişik. Bəs onlara dəstək verənlər kim idi? Materialların analizi göstərir ki, Moskva, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi və Hərbi Sənaye Kompleksi.

«Sumqayıtın əks-sədası» sənədli filminin jurnalistlərinə müsahibə verən SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sabiq sədri A.Kryuçkov deyirdi: «1991-ci ilin avqust qiyamına qədər ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslər ölkədəki vəziyyət, müxtəlif qurumların qarşındurması, xarici dövlətlərin kəşfiyyat idarələrinin SSRİ-nin ərazisində apardıqları provakasiyalar və sair haqqında məlumatlar xaricdə nəşr olunan kütləvi informasiya vasitələrində geniş işıqlandırılırdı.

SSRİ-də baş verə biləcək hadisələr haqqında biz operativ şəkildə Qorbaçova məlumat verirdik. O isə bunlara ciddi əhəmiyyət vermirdi. Nəticədə konflikt yaranırdı, qan tökülürdü. Siyasi bürodə bu məsələlər müzakirə olunanda isə güc nazirliklərini günahlandırırırdı. 1991-ci ilin avqust ayında ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan olundu. Bunun razılığ-

nı Qorbaçovdan Forosda almışdıq. Nəticədə nə oldu? Moskvaya qayıdandan Qorbaçov bütün silahdaşlarını satdı. Farosda guya telefonlarının işləməməsini bəhanə gətirən Qorbaçov həmin vaxt Amerikanın prezidenti Buşla və müxalifətdə olan Yeltsinlə telefon danışıqları aparmışdır. Nəticədə bir çox yüksək vəzifəli şəxslər həbs olundu. Qorbaçov hakimiyyəti Yeltsinə verməklə SSRİ-nin dağılmasına yol açdı. «Putç» bir fars idi».

Burda bir haşiyəyə çıxmaq istərdik: «1990-cı ildə Yeltsinin silahdaşı, sonralar Rusiya Federasiyası Mətbuat və İnformasiya naziri işləmiş Paltaranin memuarlarında yazır ki, «fövqəladə vəziyyət elan olunanda mən və Xaspoladov Yeltsingilə getmişdik. Yatmışdı. Onu yuxudan oyatdıq, vəziyyət haqqında məlumat verdik. O, könülsüz şəkildə əlini havada yellədi və dedi: «başlandı». Xaspoladov Yeltsinə dedi ki, təcili olaraq xalqa müraziət qəbul etmək lazımdır. Mən onu müdafiə etdim. Yeltsin əvvəlcə bundan imtina etdi, sonra bizim təkidimizi görüb razılıq verdi. Müraziəti Xaspoladov yazdı. Yeltsin onu tankın üstünə çıxıb oxudu. Sonra düşüb hökumət evinin zirzəmisinə endik. Burada böyük bir ziyafət stolu açılmışdı. Yeyib-içmək başlandı. Yeltsin çox içdi. Sonralar bizə məlum oldu ki, bu SSRİ-nin dağılması üçün bir siyasi oyun idi. Bu oyunu da Qorbaçovun razılığı ilə Amerika kəşfiyyat orqanları hazırlamışdılar. Belə ki, qiyam haqqında ilk məlumatdan Amerikanın sabiq prezidenti böyük Corc Buş xəbər tutmuşdu. Üstən illər keçib. Bizə artıq aydındır ki, Alma-Ata, Sumqayıt, Tiflis, Fərqanə, Uzen, Vilnüs, Bakı hadisələri Qorbaçovun razılığı olmadan baş verə bilməzdi».

Kryuçkov müsahibəsində daha sonra deyirdi ki, «1990-91-ci illərdə ölkədə yaranan gərgin vəziyyət, xaos bizi narahat edirdi. Qanunlara riayət olunmurdu, istehsal aşağı düşürdü, inflyasiya güclənirdi, əhalinin həyat səviyyəsi pis vəziyyətdə idi, ölkəni korrupsiya bürümüşdü, mütəşəkkil cinayətkarlıq artmışdı, ölkənin parçalanacağı göz qabağında idi.

Qorbaçov xaraktercə qətiyyətsiz və cəsarətsiz idi. Bizimlə ikili oyun oynadı, Yeltsin tərəfə keçməklə öz siyasi karyerasına son qoydu. Əlbəttə, onun belə ikili oyun oynamasında Aleksandr Yakovlevin də əli var idi. Yakovlev SSRİ-nin dağıdılmasında və Kommunist Partiyasının ləğvində Qorbaçovdan bir marionetka kimi istifadə edir-

di. Azərbaycanda, ələlxüsus Sumqayıtda və Bakıda qanın axıdılmasında SSRİ siyasi rəhbərliyinin, hüquq-mühafizə orqanlarının və dövlət strukturlarının əli vardır. Bunu etiraf etmək lazımdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, onun başında duran kim idi? Qorbaçov! Ermənilərin təsiri güclü idi. Çünki Qorbaçov xaricdə yaşayan imkanlı erməni icmasına söz vermişdi ki, Qarabağ problemini ermənilərin xeyrinə həll etsin.

Dağlıq Qarabağ problemi qaldırılanda, - deyər Kryuçkov söhbətinə davam etdi, bu məsələnin nə ilə nəticələncəyi bizə məlum idi. Yerlərdə ekstremist qrupların yaradılması, xarici ölkələrdən Ermənistanla silahların ötürülməsi bizi ciddi narahat edirdi və biz bu haqda Qorbaçova məlumatlar verirdik. O, isə susurdu, bəzi faktları isə provakasiya adlandırır. Ermənilər Dağlıq Qarabağ torpağına iddialı idilər. Azərbaycanlılar isə bunun qəti əleyhinə çıxırdılar. Bu da iki qonşu dövlət arasında münaqişəyə gətirib çıxartdı. Lakin bu, faciənin sonu deyildir. Faciə hələ qabaqdadır. Sizin torpaqların bir hissəsi ermənilər tərəfindən işğal olunacaqdır və məlum deyil nə vaxt qaytarılacaq. Çünki Azərbaycanın yeraltı sərvətləri xarici dövlətlərin və transmilli korporasiyaların marağındadır. Kim daha çox paya sahib duracaq? Dağlıq Qarabağ neft alverində karta qoyulub. Kimin əli uzundursa və kapitalı çoxdursa, o da “qara qızıla” sahib duracaq. Əsas məsələ budur».

Bəli, Qorbaçov təsir altına düşmüşdü. Onun müntəzəm olaraq xarici səfərləri, ölkə prezidentləri, diplomatları ilə mütəmadi görüşləri onun şüurunda ciddi dəyişikliklər etdi və o, tezliklə qərb demokratiyasına meyl eləməyə başladı. Xaricdə yaşayan siyasətçilər, politoloqlar, iqtisadçılar Qorbaçovun bu meylindən istifadə edərək, onu hər cür addımlar atmağa şirnikləndirdilər. 1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-də Qorbaçova qarşı xalq tərəfindən narazılıqlar artırdısa, xaricdə Qorbaçova simpatiya getdikcə çoxalır. Sözsüz ki, xaricdə fəaliyyət göstərən yüzlərlə institutlar, analitik mərkəzlər və sair qurumlar sosializm düşərgəsinin məhvi üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Bu işdə Qorbaçov onlar üçün bir alət idi.

«M.Qorbaçov ilk andan konkret və qəti tədbir görsəydi, torpaqların toxunulmazlığını qətiyyətlə bildirsəydi, heç bir dağıntı da olmazdı, Dağlıq Qarabağ problemi də yaranmazdı, Sumqayıt hadisəsi də baş verməzdi ».

V.İlyuxin,
Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasının sabiq deputatı

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, SSRİ-nin dağılmasında əsas sindrom Sumqayıt oldu. Bu qanlı aksiyanın da sifarişçilərinin və təşkilatçılarının kim olduğu artıq bizə məlumdur. Bununla belə, Moskvada Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasının sabiq deputatı, mərhum Viktor İlyuxinlə apardığımız müsahibə öz məzmununa və siyasi xarakterinə görə maraqlı olduğundan onu oxuculara çatdırmaq istəyirik. Moskvada onun haqqında iki cür fikir formalaşmışdı. Təmiz, prinsipial, peşəkar hüquqşunas, kommunizm ideyalarına sadıq, vətənpərvər. Əleyhdarları isə Kommunist Partiyasını, sovetlər ölkəsini dağıdanlardan dırnaqarası demokratlar idi.

İlyuxin SSRİ-nin dağıdılmasında ən böyük günahı Qorbaçovda görürdü. «Onun qətiyyətsizliyi, siyasi naşılığı respublikaları birbirindən təcrid elədi. Sovetlər ölkəsinin dağıdılmasına isə səbəb Dağlıq Qarabağ oldu. Xaricdə ssenarisi işlənib və yerlərdə icraçılar tərəfindən həyata keçirilən bu konflikt tədricən, lakin planlı surətdə SSRİ-ni dağıtmağa başladı. Qorbaçov isə milli münaqişəni söndürmək əvəzinə, onu daha da qızıışdırdı. Əgər elə ilk andan konkret və qəti tədbir görsəydi, torpaqların toxunulmazlığını qətiyyətlə bildirsəydi, heç bir dağıntı da olmaz, Sumqayıt hadisəsi baş verməzdi. Qorbaçova bu haqda Liqaçov da Bakıdan qayıdarkən demişdir. Lakin o, buna heç bir əhəmiyyət

verməmişdi. Bizim bir dövlətimiz, bir xalqımız, bir evimiz, bir ailəmiz var idi. Bu ev, bu ailə dağıdılıb, bundan sonra gələn nəsil isə bunu bizə heç cür bağışlamayacaq. Qarabağ hadisələrindən sonra qaynar nöqtələrin sayı artmağa başladı. Milli münaqişələrin qızıqdırılmasında yeni demokratların rolu az olmamışdır. Mərkəzi Komitənin katibi, Siyasi Büronun üzvü Aleksandr Yakovlevin dəstəyi ilə kütləvi informasiya vasitələrində onlara geniş yer verilmişdir.

Fikir verin: Sumqayıtda baş verən hadisələrdən sonra kütləvi informasiya vasitələri azərbaycanlıları hansı simada göstərirdilər? Vəhşi, başkəsən, quldur. Bəs yüzlərlə ermənini öz evlərində gizlədən, onları erməni ekstremistlərindən qoruyan azərbaycanlılar haqqında niyə yazmırdılar? Çünki bu, Moskvaya əl vermirdi. Bu bir siyasət idi. Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan alıb Ermənistana vermək üçün Qorbaçov Yakovlevdən məharətlə istifadə edirdi. SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sabiq sədri V.Kryuçkov 1993-cü ilin fevral ayında «Sovetskaya Rossiya» qəzetində «Posol bedı» adlı məqalə çap etdirmişdi. Kryuçkov Yakovlevi Amerikanın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin agentli adlandırmışdı.

Aşkarlıqdan istifadə edən Yakovlev Sobçak, Popov, Staravoytova, Afanasyev, Stankeviç, Şatalin, Afanasyev, Korotiç, Borovik, Adamoviç və bir çox başqalarını ətrafına topladı və kütləvi informasiya vasitələrində onlara geniş yer ayırdı. Vətənə xain çıxmış bu insanlar isə millətlərarası münaqişəni söndürmək əvəzinə öz mətəiallarında millətlərarası ədavəti qızıqdırmaqla məşğul olurdular. Bunun əvəzində isə mükafatlandırılırdılar. Xarici dövlətlərin kəşfiyyat orqanları, ayrı-ayrı beynəlxalq qurumlar həmin adamların xaricə səfərlərini təşkil edir, bahalı mehmanxanalarda yerləşdirir, bahalı restoranlarda naharlarını təşkil edirdilər. Həmin «demokratlar» Amerikada, İngiltərədə, Fransada və bir sıra başqa ölkələrdə təlimatlar alır və Moskvaya qayıdandan sonra öz böhtan xarakterli çıxışları ilə insanları qarşı-qarşıya qoyurdular. Qorbaçov isə bütün bunlara göz yumurdu.

Rusiyada rüşvət haqqında geniş yazılırdı. Bu haqda məlumatlar demək olar ki, hər gün kütləvi informasiya vasitələrinin səhifələrindən düşmürdü. Onu da qeyd edim ki, Qorbaçovun özü rüşvət almaqdan da utanmırdı. O, Stavropol vilayətində Partiya Komitəsinin birinci

katibi işləyərkən “Qorbaçov konvertdə” ləqəbini qazanmışdı. Bunu Stavropolda hamı bilir. Qorbaçov xarici ölkələrdə olarkən qiymətli hədiyyələr və pul almaqdan çəkinmirdi. Koreyada, həmin ölkənin prezidenti Ro De U (indi o, külli miqdarda rüşvət aldığı üçün həbs olunmuşdur. – müəll.) ona konvertdə 100 min Amerika dolları rüşvət vermişdir. Böyük bir dövlətin rəhbərinə belə bir hərəkət yaraşarmı?

Qorbaçov Amerikada olarkən erməni icmasından qiymətli hədiyyələr almışdı. Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinin müsbət həll olunacağına söz vermişdi. Lakin bu problem düyünə düşdü. İkinci, iyərnc bir varianta əl atıldı. İlk qanlı aksiya Sumqayıtda baş verdi. Azərbaycan heç bir vəchlə Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tabeliyinə keçməsinə razı deyildi. **Mərkəz, yəni Moskva və onun təhlükəsizlik orqanları Qorbaçovun razılığı ilə Sumqayıtda qan tökdülər. Qorbaçov isə sonralar deyirdi ki, Sumqayıtda iğtişəşləri bir qrup xuliqanlar törətmişlər. Ağ yalandır. Bu qabaqcadan hazırlanmış, düşünölmüş və yaxşı təşkil edilmiş bir aksiya idi. Buna da onlar nail oldular.**

«Qorbaçov unudurdu ki, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsindən savayı, Müdafiə nazirliyində hərbi kəşfiyyat fəaliyyət göstərir və onun bütün danışıqları ertəsi gün mənim stolumun üstünə qoyulurdu».

D.Yazov,
SSRİ-nin sabiq Müdafiə naziri
1987-1991

SSRİ Müdafiə naziri, marşal D. Yazov: “Ölkədə elan olunan “yenidənqurma”nı biz hərbcilər müdafiə etməyə başladıq. İrəli sürülən bu ideyaya inanırdıq. Həvəslə işə girdik. Lakin təəssüflər olsun ki, yerlərdə bu ideyaların həyata keçirilməsi kağız üzərində qalırdı. Sovet iqtisadiyyatı tənəzzülə doğru yönəldi. 1987-ci ildə sənayedə istehsalın artımı dayandı, 1988-ci ildə isə aşağı düşdü. Siyasi Bürodada, Nazirlər Sovetində narahatlıq başlandı. Aşkarlıq pərdəsi arxasında hakimiyyət uğrunda mübarizə qızıqırdı. Ziyalıların bir çoxu respublikalarda milli münafiqəni qızıqırdırdılar. Separat danışıqlar sərhədləri keçdi, xarici kəşfiyyatın agentləri demokratların tez-tez qonaqları olurdular.

Bu işdə Qorbaçovun böyük günahı vardır. O, Amerikada, İngiltərədə, Almaniyada Siyasi Bürodan gizli separat danışıqları aparırdı. Qorbaçov unudurdu ki, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsindən başqa, Müdafiə Nazirliyində hərbi kəşfiyyat fəaliyyət göstərir və onun apardığı bütün danışıqlar bir neçə saatdan sonra mənim stolunun üstünə qoyulurdu. Qərribə burası idi ki, Qorbaçov çox vaxt bütün bunları inkar edir, provokasiya adlandırır. Qonşu dövlətlərdən hərbi qoşunların çıxarılması SSRİ-nin nüfuzunu aşağı salmağa başladı, hərbdə isə parçalanma əmələ gəldi, yüksək rütbəli şəxslər korrupsiyaya qurşandılar. Bu haqda SSRİ xalq deputatlarının qurultayında dəfələrlə səsəndi.

M.Qorbaçov hər vasitə ilə sualdan qaçırdı. Siyasi Büronun iclaslarında ölkədə baş verən korrupsiyaya, dırnaqarası demokratlara qarşı sərt mövqe tutmağı bizdən tələb edir, bizim arxamızca həmin demokratlara hər cür mükafatlandırır. Onları özü ilə xarici ölkələrə aparır, kütləvi informasiya vasitələrində çıxış etmək üçün onlara geniş imtiyazlar verir. Elan elədiyi yenidənqurmanın isə əməli fəaliyyəti duyulmurdu. Ölkə də get-gedə tənəzzülə doğru addımlayırdı. Bunu Siyasi Büronun ayrı-ayrı üzvləri görürdülər. SSRİ-nin dağılmasının qarşısını almaq üçün 1991-ci ilin avqust ayında ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan elədik. Bu, zərurət idi. Çıxarılan qərar bir nəfərin, iki nəfərin iradəsi deyildi. Bu məsələdə M.Qorbaçovun razılığı olmuşdu. O, isə bizim hamımızı aldatdı. Xarici kəşfiyyat institutları SSRİ-nin dağıdılmasından sonra Rusiyanın özünü dağıtmaq istəyəcəklər. (Yazov müsahibəni 1993-cü ildə vermişdir). Ayrı-ayrı dövlətlər isə Rusiyaya torpaq, ərazi iddiaları ilə çıxış edəcəklər. Ən böyük cinayət isə ondan ibarətdir ki, 1990-cı ilin iyunun 1-də SSRİ Xarici İşlər naziri E.Şevardnadze və Amerikanın dövlət katibi Beyker xalqdan gizli olaraq Vaşinqtonda Qorbaçovla Buşun görüşü zamanı Berenq dəniz Sahil Sularından 51 min kvadratkilometr dəniz akvatoriyasını Amerikaya vermişlər. Halbuki həmin akvatoriyada ildə 150 min ton qiymətli balıq ovlanırdı. Bu cür gizli danışıqlar nəticəsində SSRİ-nin əraziləri və sərvətləri xaricilərin yem bazasına çevrilirdi, bu da Qorbaçov tərəfindən cinayətdir.

Bizi dövlət çevrilişində ittiham etdilər. Guya biz hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdıq. Mən SSRİ Müdafiə naziri, hansı hakimiyyətdən dəm vura bilərdim? Prezident olmalı idim? Gülünc və cəfəngiyyətdən başqa bir şey deyildi. Mən hərbiçiyəm, ən yüksək titula malik idim. Mənə hakimiyyət lazım deyildir. Hakimiyyət başqalarına lazım idi. Ona görə də, ölkədə bir qrup radikal qüvvələr vəziyyəti daha da gərginləşdirir, kütlələr arasında narazılıq yaradır, milli zəmində yaranan konfliktləri qızışdırırdılar. Dağlıq Qarabağ buna sübutdur. **Sumqayıtda qanı kim axıtdı? Bax, bunların sifarişçilərini və təşkilatçılarını axtarıb üzə çıxartmaq lazımdır. Yoxsa bir neçə gənci tələsik surətdə ittiham edib, təşkilatçı simasında ölüm hökmünün kəsilməsi absurddur. Təşkilatçılar aşağılarda olmur, yuxarılarda əyləşirlər.**

Qorbaçov SSRİ Ali Sovetinin 1988-ci il iyulun 18-də keçirilən iclasında da demişdir ki, guya qoşunlar Sumqayıta bir saat gecikmişdir. Bu ağ yalan idi. Ali Baş komandanın əmri olmadan mən hadisələrə müdaxilə edə bilməzdim. İğtişaşların qarşısını almaq problem deyildi. Moskva susurdu, sanki kiminsə göstərişini gözləyirdi. Kimin? Dəqiq deyə bilmərəm. Hər halda Moskva, Kreml, Qorbaçov bu işdə ləng tərpendilər və təşkilatçılara imkan verdilər ki, Sumqayıtda qan tökülsün.

Ən böyük hakim tarixdir. Tarixin isə obyektiv hökm çıxaracağına şübhə etmirəm. Qorbaçovun xaricə satıldığı hamıya məlumdur. Onun «müəllimləri» əgər belə desək, Amerikanın sabiq prezidenti böyük Cors Buş, dövlət katibi Şults, İlgiltərənin sabiq baş naziri Marqaret Tetçer idilər.

Xaricdə yaşayan erməni lobbisi Qorbaçovdan Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasından alınıb Ermənistan Respublikasına verilməsini xahiş etmişdilər. Bunun müqabilində ona həтта rüşvət və hədiyyələr də vermişdilər. Azərbaycan xalqı isə buna yol vermədi. Bunun üçün də ermənilər Sumqayıtda qan tökdülər. Çünki onlara qan lazım idi, bütün dünyaya car çəksinlər ki, azərbaycanlılarla dinc yaşamaq qeyri-mümkündür. Bizi onlardan qoruyun və Dağlıq Qarabağı alıb bizə verin».

«Dağlıq Qarabağ probleminə qorxuram ki, bir daha obyektiv olmayam»

A.Saxarov, akademik

“Yenidənqurma” siyasətin yoxluğu deməkdir. Qorbaçov bu ideyanı ortaya atarkən həmin ideyanın heç bir sosial və siyasi bazası yox idi. Ona görə də, ölkədə hərc-mərclik, xaos baş alıb gedirdi. Qorbaçov Dağlıq Qarabağ probleminin həll olunması yolunu tapa bilmədi. Ermənistan rəhbərliyi, xaricdə yaşayan erməni lobbisi Qorbaçova təzyiqlər edirdilər. «Yenidənqurma» tarixi bir şansıdır, Dağlıq Qarabağ məsələsini həll etmək lazımdır. Xruşşovun vaxtında bir əmrlə Rusiyadan Krım alınıb Ukraynaya verilmişdi. Qorbaçova da elə gəlirdi ki, torpaqların bir respublikadan alınıb digərinə verilməsi Xruşşovsayağı baş tuta bilər, lakin fikrində yanılmışdı. İndi XX əsrin axırları idi. Xruşşovun dövrü artıq geridə qalmışdı. Qorbaçov məcburiyyət qarşısında qalıb Dağlıq Qarabağ probleminə siyasətçiləri, politoloqları, alimləri cəlb etdi. Lakin heç bir müsbət nəticə əldə olunmadı. Bütün dünyada böyük nüfuza malik, akademik Andrey Saxarovdan da istifadə elədi, xeyri olmadı. Saxarov ilk illər bu məsələyə ciddi yanaşdı. Lakin sonralar gördü ki, ondan bu siyasi oyunda istifadə edirlər, o, bu oyundan əl çəkdi. Daha dəqiq desək, Qorbaçov tərəfindən Saxarovu əldə bayraq edərək onu Azərbaycanın əleyhinə istifadə edildilər. Bəli, akademik Saxarovun bu konfliktə birtərəfli mövqe tutması hamıya aydındır. Lakin niyə belə bir şəxsiyyət ermənilərin tərəfini saxlamışdır? Bu suala Rusiya Şərqsünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi əməkdaşı, tarix elmləri doktoru Andrey Zubov aydınlıq gətirdi. O, bir müddət Saxarovla birlikdə çalışmışdır. Onun dedikləri oxucular üçün maraqlı olardı. Zubov deyirdi:

«Düzünə qalsa, bu nəhəng alimi mən qiyabi olaraq tanıyırdım. Bir şərqsünas kimi Dağlıq Qarabağ problemi bizi də narahat edirdi. Bu məsələnin həll olunması yolları üzərində elmi iş aparırıdık. Öz fikirlərimizi bölüşmək üçün Saxarova müraciət etmək istədik. Əvvəlcə Qalina Starovoytova ilə görüşdük, məsləhətləşdik. O, bizi tanış edəcəyinə söz verdi və bu planların həyata keçirilməsinə özünün də marağı olduğunu vurğuladı. Akademik Saxarovla görüşməzdən qabaq onunla telefon danışıqlarımız oldu. Qısa məlumat verdik. O, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi, Siyasi Büronun üzvu Aleksandr Yakovlevlə məsləhətləşəndən sonra görüşümü zə rızılıq verdi. Biz birgə planlar işləyib hazırladıq. Bu planlar nədən ibarət idi? Planın əsas məqsədi torpaqların dəyişdirilməsi idi. Dağlıq Qarabağın Ermənistanə verilməsi, Ermənistanın da Azərbaycanla qonşu olan bir sıra torpaqlarını Azərbaycana qatmaq. Biz əvvəlcə Yerevana getdik. Orada alimlərlə, ziyalılarla görüşdük. Onlar bizim planımızı top-tüfəngə tutdular. Ermənistan tərəfindən heç bir güzəşt olmadı. Onlar bizi birtərəfli mövqe tutmaqda ittiham etdilər. Hətta şairə Silva Kaputikyan öz çıxışında dedi ki, əgər biz ölsək belə, son sözü mü z Qarabağ olacaqdır. Ermənistan ziyalıları çox aqressiv əhval -ruhiyyədə idilər.

Eyni mən zərə Azərbaycan da oldu. Elmlər Akademiyasında olan görüşümüz bizim üçün müsbət olmadı. Azərbaycanın akademikləri, ziyalıları qəti şəkildə bildirdilər ki, ermənilərin avantürist siyasətinə heç cür uymaq olmaz və torpaqların dəyişdirilməsi planı isə Moskvada ermənilər tərəfindən hazırlanmış bir plandır və onun həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Onu qeyd etmək istəyirəm ki, akademik Saxarov 1988-ci ildə Qarabağ probleminə obyektiv yanaşırdı, 1989-cu ildə isə Ermənistanın mövqeyini dəstəkləməyə başladı. Və sonralar başa düşdü ki, səhv edib, onu bu siyasi oyunda bir fiqur kimi istifadə edirlər və o, bundan əl çəkdi. Çünki 1989-cu ilin axırlarında mən ona zəng vurub dedim ki, regionda hadisələr gərginləşir, nə sə bir tədbir görmək lazımdır. **O, mənə dedi ki, QORXURAM OBYEKTİV OLMAYAM.**

Bəli, məşhur alim, insan hüquqları uğrunda mübariz akademik Andrey Saxarovu Dağlıq Qarabağ problemində bir alət kimi istifadə etdilər. Qəribə burasındadır ki, ömrü boyu kommunist rejiminə qarşı sət mövqe tutan, bu rejimin əli ilə paytaxtdan sürgün olunan bir aka-

demik Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin tapşırığı ilə Dağlıq Qarabağ probleminin həllində öz köməyini təklif etmişdi. Görəsən, Saxarovu buna məcbur edən nə olmuşdu? Axı onun baxışları kommunist ideologiyasının baxışları ilə düz gəlmirdi. Bəs belə olan halda, niyə birdən birə Kommunist Partiyasına xidmət etməyə başladı? Çox müəmmalıdır. Burda çox versiyalar irəli sürmək olar. Lakin onun Qarabağ hadisələrindəki rolunu tarixin öz ixtiyarına buraxırıq.

HAŞIYƏ

İsrail publisisti Robert David «İszvestiya» qəzetinə istinadən yazır ki, «Bonner ərinin vəfatından sonra müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara öz «aferist» hərəkətləri ilə müraciət etməyə başladı. Nobel mükafatı laureatı Saxarovun dul qalmış arvadı Norveçdə olarkən jurnalistlərə belə məlumat vermişdir ki, Nobel komitəsi Saxarovu Nobel mükafatçıları siyahısından çıxarmalıdır. Bonner öz protestini ona görə irəli sürürdü ki, Nobel mükafatına M.Qorbaçov da layiq görülüb. O isə, öz növbəsində Dağlıq Qarabağ probleminə müsbət heç nə etməmişdir.

Bonnerin bu protestinə qısa şərh verək. Saxarovun Dağlıq Qarabağla bağlı Kommunist partiyası mərkəzi komitəsinin tapşırığını yerinə yetirmək üçün həm Yerevana, həm də Bakıya etdiyi səfərlər uğursuz alınmışdı. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, əgər Saxarovun təklifləri həyata keçsəydi və gələcəkdə Qorbaçov Nobel mükafatına layiq görülsəydi, görəsən Əlixanyan-Bonner Nobel komitəsinə öz etirazını və protestini bildirəcəkdimi? Sözsüz ki, yox! Əksinə, onu alqışlayardı da. Deməli, məqsəd Nobel mükafatından getmirdi. Məqsəd Qorbaçovun Dağlıq Qarabağla bağlı ermənilərə verdiyi vədin üstündə durmaması idi. Bu da Bonnerin «protest»inə səbəb olmuşdu. Bir məsələyə də diqqət

yetirək. Nədənsə, Bonner Saxarovun adının siyahıdan çıxarılmasını tələb edir, lakin verilən mükafatı isə qaytarmaq istəmir. Görünür, tamah bu dul qalmış erməni qadına güc gəlib və o, pulu ad-sandan üstün tutur. Bu da ermənilərə xas olan cəhətdir.

* * *

Bəli, ermənilərin “Böyük Ermənistan” xülyası gerçəkləşə bilmədi. Lakin onların Sumqayıtda törətdikləri qanlı aksiya bütün postsovet məkanını bürüdü. Ən çox əziyyət çəkən isə Azərbaycan oldu. İyirmi faiz torpaqlarımız işğal altındadır, bir milyon qaçqınımız var. Lakin bu məğlubiyyət deyil. Xalqımız müdrik və soyuqqanlı xalqdır. Azərbaycana marağı olan qüvvələr, dövlətlər var. Lakin onların qətiyyətli addımlarını görmürük. Beynəlxalq qurumlar iyirmi ilə yaxındır ki, müharibənin sülh yolu ilə bitməsini istəyirlər. Lakin real vəziyyət isə tamamilə bambaşqadır. Ermənistanın siyasət xadimləri azğınlaşıblar, xaricdə yaşayan havadarlarına arxayındırlar. Lakin bir şeyi unudurlar ki, qanun hər şeydən üstündür. Bir də insanın bir gün səbr kasası aşıb daşa bilər. Onda istər Ermənistanın rəhbərləri, istərsə də erməni xalqı atdıqları addımlardan, irəli sürdükləri əsassız torpaq iddialarından əl çəkməli olacaqlar.

Azərbaycanın prezidenti cənab İlham Əliyev dəfələrlə demişdir ki, sülh yolu ilə alınmayan torpaq, bir gün hər b yolu ilə alınacaqdır. Ermənilər bu haqda ciddi düşünməlidirlər.

BU, HƏQİQƏTDİR!

SON SÖZ ƏVƏZİ

SSRİ-nin milli münaqişələr zəminində dağıdılması ssenarisinin müəllifləri və ssenarini həyata keçirməyə çalışan xüsusi xidmət orqanları, o cümlədən, erməni millətçi və separatçılarının havadarları, Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkatına təkan verə biləcək tutarlı bir siyasi bəhanə əldə etmək üçün, Azərbaycan Respublikası ərazisində antierməni iğtişəşləri törətmək qərarına gəldilər və bu məqsədlə əlverişli yer kimi Sumqayıt şəhərini seçdilər.

Burada oxucunun diqqətini bir məsələyə cəlb etməyi xüsusilə vacib sayırıq. SSRİ-ni dağıtmaq üçün Dağlıq Qarabağ problemi nə qədər sərfəli idisə, Sumqayıt bəhanəsi də Dağlıq Qarabağ ümummilli erməni hərəkatına təkan vermək üçün bir o qədər sərfəli idi.

Əvvəlcədən planlaşdırılmış və qibtə ediləcək “ustalıqla” da həyata keçirilmiş hadisələrin əsl səbəbinin nə Sumqayıtla, nə də ki, sumqayıtlılarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Sumqayıt şəhəri kütləvi iğtişəşlərin törədilməsi üçün münasib bir məkan kimi seçilmişdir. Antierməni iğtişəşlərin törədilməsi üçün Sumqayıt şəhərinin seçilməsi bir sıra obyektiv və subyektiv faktorlarla izah oluna bilər.

Diqqət: Aşağıda sadalanan faktorlar hadisələrin səbəbləri ilə qarışdırılmamalıdır. «Faktorlar» dedikdə biz hadisələri törətmək üçün məkanın əlverişli olduğunu səciyyələndirən amilləri nəzərdə tuturuq. Hadisələrin mahiyyəti ilə onların heç bir səbəb-nəticə əlaqələri yoxdur. Səbəblər hadisələrin daxili mahiyyəti ilə bağlı olan amillər adlanmalıdır. Sumqayıtda törədilmiş iğtişəşlər bu şəhərdə yaşayan insanların ictimai-siyasi, istehsalat, iqtisadi, mədəni, məişət, dini, etnik və s. bu kimi münasibətlərindən irəli gəlməmişdir, çünki bu münasibətlərdə hər hansı bir gərginlik üçün əsas olmamışdır.

Beləliklə, hadisələrin məhz Sumqayıtda törədilməsinin səbəbləri yox, bu hadisələrin törədilməsi üçün məkan kimi Sumqayıt şəhərinin seçilməsini şərtləndirən faktorlardan bir neçəsini göstərək:

Birinci faktor. Statistik məlumatlara görə 1988-ci ilin yanvarın 1-də Sumqayıtda müxtəlif millətlərdən olan 258200 nəfər yaşayırdı ki, onların da 14208 nəfəri erməni idi. Bu ermənilərin bir qismi “Qarabağ” və “Krunk” təşkilatlarına üzvlük haqqı verməkdən imtina edən, bu təşkilatların millətçilik və separatçılıq siyasətlərini qəbul etməyən insanlar idilər. Deməli, Dağlıq Qarabağ uğrunda ümumilli erməni hərəkatına təkan verə biləcək siyasi bəhanə əldə etmək üçün həmin **erməniləri qurban vermək** olardı.

İkinci faktor. Əlbəttə, ermənilər təkcə Sumqayıt şəhərində yaşamırdılar. Onlar respublikanın bir sıra şəhərlərində, o cümlədən Gəncədə, Şəkiddə, Bakıda və digər bölgələrdə də yaşayırdılar. Bəs onda hadisələri törətmək üçün niyə məhz Sumqayıt şəhəri seçilmişdir? Ona görə ki, Sumqayıtın yerləşdiyi ərazi Bakı ilə müqayisədə təkcə iğtişaşları törətmək üçün yox, həm də hadisələri lazım olan məcraya yönəltmək, şəhərin giriş və çıxış yollarına tam nəzarət etmək, bütövlükdə situasiyanı əldə saxlamaq, hadisələrin geniş miqyasda yayılmasına yol verməmək baxımından **əlverişli məkan** idi.

Üçüncü faktor. Kütləvi iğtişaşları törətmək üçün **icracılar** da bu şəhərdə kifayət qədər tapıla bilərdi. Bu faktoru təşkil edən şəhər sakinlərinin bir neçə müxtəlif qrupunu göstərmək olar:

a) Sumqayıtda törədilmiş 1988-ci il fevral hadisələrinə həsr olunmuş bəzi ədəbiyyatda belə bir absurd fikir geniş yayılmışdır ki, guya hadisələr ərəfəsində şəhər əhalisinin 20 faizi, yaxud hər beş nəfərdən biri əvvəllər məhkum olunaraq həbsxanalardan azad olunmuş adamlar, canilər idi. Şəhər əhalisinin 20 faizi 51640 nəfər deməkdir ki, bu da şəhərdə yaşayan ermənilərin sayından 3,6 dəfə çoxdur. Digər tərəfdən, bu rəqəm nə qədər şişirdilmiş olsa da, 1980-ci illərin axırlarında 2 min nəfərdən artıq icbari iş almış dustaqlar Sumqayıta göndərilmişdilər. Heç şübhəsiz ki, onların arasında hələ də **cinayət əməllərinə meyilli olanlar** yox deyildi.

b) Heç bir sirr deyildir ki, şəhər əhalisi arasında müxtəlif səbəblərdən (ailədən, ictimai quruluşdan, yaşayış tərzindən, mənzil-məişət şəraitindən, kimya sənayesi poliqonuna çevrilmiş şəhərdə yaranmış gərgin ekoloji vəziyyətdən, sənaye müəssisələri ilə əhatə olunmuş bir sahədə peyda

olmuş və el arasında «naxalstroy», və ya «gecəqondu» adlanan qeyri-rəsmi bir “qəsəbədə” yüzlərlə ailələrin antisanitariya şəraitində yaşamaq məcburiyyətindən və s.) **narazı olan adamlar** da var idi və onların da kütləvi iğtişaslara qatıla biləcəyi ehtimalı yüksək idi.

c) Gənclər şəhəri olan Sumqayıtda hadisələr ərəfəsində əhalinin orta yaşı 25-26 idi. Texniki-peşə məktəblərində 10 mindən yuxarı şagird təhsil alırdı. Onları valideyin nəzarətindən uzaq olduğundan, hadisələrə təhrik etmək mümkün idi.

d) Çox güman ki, hadisələrin ssenarisi tutularkən, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci Katibi N.S.Xruşşovun “şəxsiyyətə pərəstiş” siyasətinin əleyhinə, Sumqayıt şəhərində 1963-cü il, noyabr ayının 7-də **etiraz nümayişinin baş tutduğu** da nəzərə alınmışdı.

Dördüncü faktor. Sumqayıt şəhəri Bakıya yaxındır. Ona görə də Sumqayıtda hadisələr törədir, Bakıdan dərhal dünya ictimaiyyətinə bu barədə geniş **məlumat yaymaq**, anti-Azərbaycan, anti-Sumqayıt təbliğatını gücləndirmək üçün imkanlar daha çox idi. Unutmaq olmaz ki, o dövrdə nəinki müasir rabitə vasitələri, heç mobil telefon anlayışı belə yox idi.

Beşinci faktor. Azərbaycanın 40 yaşı təzəcə tamam olmuş, 80-dən çox millətin və xalqın nümayəndələri yaşayan gənc sənaye şəhəri Sumqayıt dünyanın bütün qitələrində təkcə inşaatçılar, metallurqlar, kimyaçılar şəhəri kimi deyil, həm də «xalqlar dostluğu», «millətlər qardaşlığı» şəhəri kimi tanınmışdı. Burada hadisələri törətməklə bütövlükdə Azərbaycan xalqının təbiətinə xas olan dostluq, insanpərvərlik, beynəlmiləçilik kimi xüsusiyyətlərinə ləkə yaxmaq, onu dünya ictimaiyyətinə millətçi, vəhşi, varvar bir xalq kimi çatdırmaq və bu səbəbdən də **azərbaycanlılarla birgə yaşamağın mümkün olmaması fikrini formalaşdırmaq** nəzərdə tutulurdu. Heç də təsadüf deyildir ki, iğtişaslar əsasən şəhərin “Dostluq” və “Sülh” küçələrində törədilmişdir.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkətinə təkən verə biləcək antierməni iğtişalarının törədilməsi üçün məhz Sumqayıt şəhərinin seçilməsi təsadüfi deyildir və hadisələr əvvəlcədən hazırlanmış ssenari üzrə 1988-ci il, fevral ayının 27-29-da törədildi.

25 il ərzində aparılan araşdırmalar sübut edir ki, Sumqayıtda törədilmiş hadisələrin – **CİNAYƏTİN** – ən azı üç tərəfi vardır:

Birinci və ən əsas tərəf – **SİFARİŞÇİ** – Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi M.S.Qorbaçovun rəhbərliyi ilə SSRİ-nin xüsusi xidmət orqanları və eləcə də dünya sosializm sistemini dağıtmaq siyasətini həyata keçirən xarici dövlətlər, onların kəşfiyyat orqanları.

İkinci tərəf – **TƏŞKİLATÇI** – SSRİ-ni süquta uğratmaq məqsədilə çoxmillətli Sovetlər ölkəsində etnik zəmində münafişlər yaratmağı, millətləri üz-üzə qoymağı, bu məqsədlə Dağlıq Qarabağ siyasi kartından istifadə etməyi qərara alan anti-Azərbaycan qüvvələr. SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi və Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının birgə hazırladıqları təxribat nəticəsində Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibindən alınıb Ermənistanın tərkibinə verilməsinin mümkünsüzlüyünü görüb, Sumqayıt ssenarisini işə salanlar.

Üçüncü tərəf – **İCRAÇI** – hadisələri icra edən SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi və Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən hazırlanmış «Nalyotçik» ekstremist təxribat qrupu Sumqayıtda fəaliyyət göstərən «Krunk» cəmiyyətinin fəal üzvləri ilə birlikdə, hadisələrə təhrik olunmuş yeniyetmələr, müxtəlif cinayətkar ünsürlər və yetkinləşməmiş gənclər.

Ermənilər hadisələrin törədildiyi ilk gündən bu günə qədər Azərbaycan xalqını tam günahkar kimi qələmə verir, dünya ictimaiyyətinin nəzərində ermənilərə qarşı soyqırımı olduğu fikrini formalaşdırmaqda davam edir, hadisələrə siyasi qiymət verilməsinin vacibliyini vurğulayırlar.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, o vaxt Kremlin göstərişi ilə rəsmi Bakı Sumqayıt hadisələrinin guya bir qrup «xuliqan»lıq edən gənclər tərəfindən törədildiyi barədə versiyanı qəbul etdi. Hadisələrin siyasi

mahiyyətini araşdırmaq, onlara siyasi qiymət vermək əvəzinə, günahkarları öz içərimizdə, Sumqayıtda axtarmağa başladı. İğtişaşlarda iştirak edən yetkinləşməmiş gənclər istintaqa cəlb olundular və müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edildilər. **Cinayətin sifarişçiləri və təşkilatçıları isə məsuliyyətdən kənar qaldılar, necə deyərlər, sudan quru çıxdılar, heç bir cəza almadılar.**

Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları tərəfindən 1988-ci ildə SSRİ Baş Prokurorluğunun apardığı istintaq işi ilə bağlı, yeni faktlar üzə çıxarılmış, yüzlərlə şahid dindirilmiş, ifadələr alınmış, Sumqayıtda iğtişaşların icraçılarının kimliyini müəyyən etmişlər. Bu, aramsız və ardıcıl işin nəticəsidir ki, kitabın yazılmasında və oxuculara tam və dəqiq çatdırılmasında əlimizdə tutarlı faktların olmasına köməklik etmişdir. Bu gün istintaq materiallarından məlumdur ki, hadisələri törədənlərin ön cərgəsində gedənlərə xüsusi hazırlıq kursu keçmiş «NALYOTÇİK» qrupu başçılıq edirdi. Qrupa isə qatı cinayətkar, Sumqayıt hadisələrində bir neçə cinayət törətmiş, milliyətcə erməni olan Qriqoryan Eduard Robertoviç olub. «Nalyotçik» qrupu Qriqoryanın vasitəsilə yetkinləşməmiş gənclərə spirtli içkilər paylamış, narkotik maddələr vermiş, onları lazım olan ünvanlara istiqamətləndirmişdir.

Təşkilatçılar isə Stepanakertdən, Yerevandan və Moskvadan hadisələrə nəzarət edirdilər. 1988-ci ilin fevral ayında Sumqayıtda baş verən iğtişaşlardan bir neçə gün əvvəl SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin 30-dan yuxarı nümayəndəsi, başda Komitə sədrinin birinci müavini F.Bobkov olmaqla, Sumqayıtda idilər. Yerli təhlükəsizlik orqanlarının bir qrup əməkdaşı iğtişaşların yaxınlaşdığını Moskvadan ezam olunmuş xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşlarına söyləyəndə, onlara müsbət cavab verilməmişdir. Əlavə olaraq, Sumqayıtda törədilən hadisələrə qarışmamağı tələb etmişdilər. Sovet qoşunu da şəhərin ayrı-ayrı məhəllə və mikrorayonlarında dislokasiya olunduqları halda, hadisələrə müdaxilə etmirdilər. Göstərişi Moskva verməli idi. Bu göstərişi isə Qorbaçovdan gözləyirdilər. Bunu Mərkəzi Komitənin Siyasi Bürosunun üzvləri, bu kitabın səhifələrində açıq-aydın öz fikirlərini bildirmiş, Qorbaçovu və DTK-nı milli zəmində apardıqları siyasəti tənqid etmişlər.

1988-ci ilin fevral ayının 27-29 da baş verən iğtişəşləri və cinayət hallarını araşdırmaq üçün SSRİ Baş Prokrorluğundan böyük bir qrup Sumqayıta ezam olunmuş və istintaqa başlamışdılar. Üstən 25 il vaxt keçmişdir. **Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərlərinin imzası ilə Rusiyanın, Ukraynanın və sair respublikaların hüquq-mühafizə orqanlarına rəsmi müraciətlər edilmiş, Sumqayıtla bağlı məlumatların, faktların, sənədlərin alınmasında köməklik istəmişlər. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanlarına nəinki köməklik göstərilməmiş, hətta rəsmi məktublarına cavab belə verilməmişdir.**

Bizə elə gəlir ki, artıq şərhə ehtiyac yoxdur.

Erməni millətçiləri və şovinst qüvvələr Qorbaçov siyasətinə arxalanaraq torpaq iddiası ilə çıxış etsələr də, məğlub olduqlarını artıq anlamağa başlamışlar. Qorbaçov SSRİ-nin dağıdılmasında bir neçə siyasi gedişlər etdi. Ermənilərin torpaq iddiasını dəstəkləsə də, onlara arxa durmadı. Fərsətdən istifadə etdi və ermənilərdən bir alət kimi istifadə etməyə başladı. Konflikti qızışdırdı, onun alovu başqa respublikalara da gedib çatdı. Böyük bir ölkədə milli münaqişə əsas problem olaraq insanları narahat etməyə başladı. Nəticədə SSRİ dağıldı. Respublikalar müstəqillik əldə etdilər. Lakin bu müstəqillik Azərbaycana qan bahasına başa gəldi.

Bu gün Torpaqlarımızın 20 faizi işğal altındadır, 1 milyon qaçqın və köçkünümüz var. Ümidimizi itirmirik. Azərbaycanın qüdrətli və güclü ordusu var və hər an Ali Baş Komandanın əmri ilə əlimizə silah alıb torpaqlarımızı yağı düşmənlərdən azad etməyə hazırıq.

Yerevanda artıq bunu başa düşürlər və mövcud hakimiyyəti tənqid atəşinə tutur, küçələrə çıxıb, etiraz aksiyası keçirirlər. S.Sərkisyanın aparıldığı siyasət xalqı irəliyə, inkişafa doğru deyil, geriyə, tənəzzülə sürükləyir.

Sumqayıt hadisələrindən 25 il vaxt keçmişdir. Erməni ideoloqları, təbliğatçıları bu gün də anti-Azərbaycan, anti-Sumqayıt təbliğatını ardıcıl və sistemli şəkildə aparır. Bu çirkin təbliğat bu gün də səngimək bilmir. Bəs biz bu 25 il ərzində nə etmişik? Əvvəla, hadisələr haqqında yazılanlar kifayət deyil. Belə olan halda, ölkəmizin hüdudlarından kənar da yaşayan soydaşlarımızdan, ziyalılarımızdan nəsə tələb etməyə haqqımız çatırmı? Bununla biz siyasətçilərimizin, alimlərimizin, ziya-

lılarımızın, jurnalistlərimizin üzərinə kölgə salmaq niyyətində deyilik. Son illər Sumqayıtda baş verən hadisələrlə bağlı, həmçinin ermənilərin Azərbaycana və Sumqayıta qarşı apardıqları çirkin siyasəti ifşa edən dəyərli kitablar çap olunmuş, sənədli filmlər çəkilmişdir. Onların adlarını sadalamaq fikrində deyilik. Bu istiqamətdə bu gün də məqsədyönlü işlər aparılır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Sumqayıt hadisələrinin şəhərin tarixi və Ermənistan-Azərbaycan qarşılıqlı problemi kontekstlərində öyrənilməsi, hərtərəfli və obyektiv elmi-tədqiqat obyektinə çevrilməsi sadəcə aktual yox, xalqımızın gələcəyi üçün taleyüklü məsələdir.

SSRİ-ni məhvə sürükləyən, etnik narazılıqları qızısdırmaq məqsədi güdən, xüsusi xidmət orqanları tərəfindən təşkil olunmuş və 1988-ci il, fevral ayının 27-29-da Sumqayıtda törədilmiş hadisələrə siyasi və obyektiv hüquqi qiymət verilməsi təxirəsalınmaz məsələdir. «Sumqayıt, 1988-ci il. Cinayət və Cəza» kitabına yekun vurmamışdan əvvəl respublikamızda və o cümlədən Sumqayıtda aparılan siyasi və iqtisadi islahatlar haqqında oxuculara məlumat verməyi özümüzə borc veririk.

Azərbaycan və onun şəhər və rayonları artıq dünənki abı-hava ilə yaşamırlar. Azərbaycan sürətlə inkişaf edir, dünyada beynəlxalq nüfuzu durmadan artır. Hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu yolunda inamlı addımlar atır. İnsanların bütün azadlıqlarını təmin edən bir cəmiyyət, dövlət yaradılmışdır. Xalqımızın ən böyük nailiyyəti ondan ibarətdir ki, insanlar dinc, rahat, sərbəst yaşayırlar. İntellektual və elmi potensialı, mövcud imkanları həyata keçirmək üçün respublikada sağlam bir mühit yaradılmışdır. Bu onu göstərir ki, suveren, müstəqil dövlət kimi, Azərbaycan öz milli mənafeyini qoruyub saxlamaqla yanaşı, xarici ölkələrlə dostluq əməkdaşlığını günbəgün genişləndirir. Etiraf etmək lazımdır ki, bütün bunlar asan başa gəlməmişdir.

1991-ci il, oktyabr ayının 18-də Azərbaycan özünün müstəqilliyini elan etdi. Böyük Sovetlər imperiyasının caynağından çıxan Azərbaycan ilk illər kövrək addımlarını atdı. Bakının yeraltı və yerüstü sərvətləri, ilk növbədə nefti bir çox dövlətləri, transmilli korporasiyaları, beynəlxalq qurumları maraqlandıрмаğa başladı.

Müstəqil Azərbaycan bəzi xarici dövlətlər, kəşfiyyat orqanları, hərbi-sənaye kompleksləri tərəfindən təzyiqlərə məruz qalsa da, öz si-

yasi kursundan dönmədi, dönməz və uzunömürlü olduğunu qətiyyəti ilə sübut etdi.

Xalqın israrlı təkidi ilə hakimiyyətə ikinci dəfə qayıdan Azərbaycan Respublikasının sabiq prezidenti, ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanı xarici təsirlərdən qorudu, onu parçalanmağa qoymadı, neft siyasətini Azərbaycanın milli siyasəti elan etdi. Xarici dövlətlərin prezidentləri, baş nazirləri, diplomatları Heydər Əliyevlə «tet-a-tet» görüşlərində Azərbaycan liderinin dərin zəkası, dönməz xarakteri və dəmir iradəsi qarşısında öz siyasətlərini diktə etməkdən çəkildilər. Onlar Azərbaycan prezidentinə təzyiq etməyin mümkün olmadığını anladılar.

Azərbaycan Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Qərbə inteqrasiya etməyə başladı. Xarici dövlətlərin ən iri neft şirkətləri Bakıya axışdı. Bakının neft sektoruna milyardlarla sərmayə qoyuldu. Azərbaycanda irimiqyaslı layihələr həyata keçirildi və gəlir gətirməyə başladı. Azərbaycan ildən-ilə Avropaya, Dünyaya ayaq açdı, özünün siyasi, iqtisadi kursu, mədəni irsi ilə xarici ölkələri maraqlandırdı. Azərbaycan bu gün artıq bütün dünyada tanınır, onunla hesablaşırlar, əməkdaşlıq qurmağa çalışırlar.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın dünya miqyasında öz yeri və çəkisi vardır, böyük enerjidaşıyıcısı olan bir ölkə, şübhəsiz, iri dövlətlərin və şirkətlərin daim diqqət mərkəzində olur.

Son 10 ildə Azərbaycanda olan iqtisadi sıçrayış çoxlarının təəccübünə səbəb olub. Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının prezidenti, cənab İlham Əliyevin müdrik və uzaqgörən siyasəti Azərbaycan xalqı tərəfindən daim dəstəklənir. Xarici ölkələrin və dövlətlərin rəhbərləri Azərbaycanın belə qısa bir müddətdə inkişaf etdiyini görüb heyrətlənirlər. Bu inkişaf xalqın iradəsidir, prezidentin iradəsidir. Respublikada yaşayan heç bir millətə qarşı ayrı-seçkilik qoyulmur, onların hüquqları qorunur, Tolerantlıq və dinc yanaşı hörmət Azərbaycanın sivil bir ölkə olduğunu bir daha sübut edir. Bu cür dəyərlər Azərbaycan xalqının əsrlər boyu həyat təzi olmuşdur. Ona görə təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın nümayiş etdirdiyi multikulturalizm və tolerantlıq ənənələri dünya üçün örnək kimi qəbul olunur. Azərbaycan dünya miqyasında dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq prosesinə yaxından öz əvəzsiz tohfələrini verir.

Azərbaycanın sürətlə inkişafında Sumqayıt şəhərinin danılmaz əməyi vardır. Sumqayıtın bu il 65 yaşı tamam olur. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Xəzərin sahilində salınmış gənc bir şəhər az bir müddətdə böyük sınaqlardan çıxmış, əsl əməksevərlər və zəhmətkeşlər şəhərinə çevrilmişdir. Burada artıq 500 minə yaxın adam, 40-dan çox millət və xalqın nümayəndələri yaşayır.

Sovetlərin vaxtından qalmış, ekoloji cəhətdən köhnəlmiş zavod və istehsalatlar sökülmüşdür. Xaricdən müxtəlif profilli yeni texnologiyalar alınmış, kiçik müəssisələr yaradılmış, minlərlə fəhlə və mühəndis-texniki işçilər işlə təmin olunmuşlar.

Sumqayıtda ekoloji cəhətdən təmiz kimya sənayesi parkı yaradılmaqdadır. Elektroenergetika sahəsində yeni infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsi davam etdirilir. Texnologiyalar parkında 20-dən çox iri, müasir istehsal sahələri fəaliyyət göstərir. Kabel zavodunu, polikarbonat lövhələr istehsalını, polikarbonat dolğulu sendviç panellərini, transformatorları, metaləitmə və şüşə emalı zavodlarını buna misal göstərmək olar.

Sumqayıtda informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, telekommunikasiya və kosmos, enerji səmərəliliyi sahələrində tədqiqatlar aparılması, yeni və yüksək texnologiyaların hazırlanması üçün zəruri infrastrukturunu, maddi-texniki bazası və idarəetmə qurumları olan «Yüksək Texno Parkı» yaradılır.

Parkda dəmiryolu vaqonlarının istehsalı zavodunun və bioloji təmizləmə qurğusunun inşası yekunlaşmışdır. «Delta qrup» tərəfindən 4000 ton, ümumi sahəsi 8900 kvadratmetr olan soyuducu anbar kompleksi, gün ərzində 120 ton çörək istehsal edən zavod istifadəyə verilmişdir.

Sumqayıtı gələcəkdə turizm mərkəzinə çevirmək üçün böyük layihələr hazırlanır. Xəzərin sahili abadlaşdırılır, insanların mənəli istirahət etmələri üçün hər cür şərait yaradılır. Mehmanxanaların, əyləncə parklarının, motellərin, yaxta klubların, iaşə obyektlərinin, ailəvi istirahət komplekslərinin, mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi üçün mərkəzlərin yaranması buna sübutdur.

Sumqayıtda iqtisadi-sosial islahatlar sürətlə aparılır. Təkcə rəqəmlərə diqqət yetirmək kifayətdir: 2012-ci ildə Sumqayıtda ümumi

daxili məhsul istehsalı 661,7 milyon manat təşkil etmişdir. 2013-cü ildə isə bu rəqəm 20 faiz artmışdır.

Sumqayıtın mədəni həyatı da olduqca zəngindir. Burada Dövlət Universiteti, elmi-tədqiqat institutları, kolleclər, musiqi məktəbləri, bir neçə mədəniyyət sarayları, kitabxanalari, poeziya klubu, teatr və sair fəaliyyət göstərir.

Sumqayıt Almaniyanın, Rumıniyanın, Misirin, Belorusun, İtaliyanın, Çinin ayrı-ayrı şəhərləri ilə dostluq əlaqələri yaratmış və bu əlaqələr ildən ilə genişlənməkdədir.

Sumqayıta rəsmi səfər edənlər və yaxud turist kimi istirahətə gələnlər Sumqayıt və sumqayıtlılar haqqında həmişə xoş rəydə olmuşlar. Bir neçə nəfərin şəhərimiz haqqında ürək sözləri:

Arnold Conson, biznesmen (Amerika): «Hər şeydən əvvəl qeyd etmək istəyirəm ki, sizin gözəl Sumqayıt kimi şəhərlər nə Amerikada, nə də ki, hər hansı kapitalist ölkəsində yoxdur. Sizin şəhərinizdə ilk növbədə diqqəti cədb edən əsas cəhət gülərüzlü gənclikdir. Biz sevinc dolu baxışları adamların hamısının çöhrəsində görürük».

Raj Kapur, kinorejissor (Hindistan): «Sumqayıt cavan şəhərdir, mən deyərdim, romantik bir şəhərdir. Burada bir çox millətin nümayəndələri vahid bir ailədə yaşayırlar. Bu, çox yaxşıdır. Hamı biri-birini başa düşür, buna ancaq sevinmək olar. Belə gözəl şəhərin gələcəyini daha da gözəl görürəm».

Frenk Roffi, kimya firmasının direktoru (İngiltərə): «Əgər biz Sumqayıtı öz gözlərimizlə görməsəydik, ancaq onun haqqında bizə danışsaydılar, onda yəqin ki, deyilənlərin təbliğat olduğunu fikirləşərdik».

G.Markov, yazıçı (Rusiya, 1976): «Sumqayıt gənclərin alın təri ilə qurulub, burada bir çox gənc ailə qurub və xoşbəxt yaşayır. Zəhmətkeşlər şəhəri olan Sumqayıt başqa şəhərlərə bir nümunədir».

İ.Averbax, kinorejissor (Rusiya): «Sumqayıt gözəl diyar olmaqla bərabər, gözəl insanları da vardır. Səmimi deyirəm, belə insanlardan film çəkməyə çox məmnun olardım».

V.Kikabidze, aktyor (Gürcüstan): «Sumqayıtda Qafqaz qonaqpərvərliyinin şahidi oldum. Hara gedirdimsə, mənə gülərüzlə qarşılayırdılar. Belə insanların arasında yaşamaq özü bir xoşbəxtlikdir.

Mən Sumqayıtda yaşayanlara gözəl həyat, mehribançılıq, Qafqaz uzunömürlüyü, bol-bol məhəbbət və sevgi diləyirəm».

Kitabımızı K.Marksın bir kəlamı ilə bitirmək istəyirik: «**Həqiqət o vaxt həqiqət olur ki, o həqiqət olsun**». Bunu ermənilər birmənalı başa düşməli, sülhpərvər və humanist bir xalq olan Azərbaycana qarşı torpaq iddiasından əl çəkməli, böhtan xarakterli təbliğat kampaniyasına son qoymalı, həqiqəti və qanunu hər şeydən uca tumağı bacarmalıdırlar, yoxsa tarix qarşısında həmişə məğlub olacaqlar.

* * *

Sumqayıtı fədakar və zəhmətkeş insanlar tikiblər. 1930-1940-cı illərdə ağır bir şəraitdə tikintisinə başlanılan şəhər az bir zamanda inkişaf etdi, respublikada ikinci sənaye mərkəzinə çevrildi. Onun istehsal etdiyi məhsullar 25 xarici ölkəyə ixrac olunurdu. Sumqayıtı tikmək, qurmaq, yaratmaq və inkişaf etmiş bir şəhərə çevirmək üçün sumqayıtlıların əməyi böyükdür. Onun inkişaf prosesini aşağıdakı şəkillərdən görə bilərsiniz.

SUMQAYITIN DÜNƏNİ

İlk baraklar

Fəhlələrə nəzərdə tutulmuş ilk yaşayış evləri

S.Vurğun adına mədəniyyət sarayının tikintisi
(1950-ci illərin ortaları)

Kimya kompleksinin inşası. (1956)

Azərbaycan prospektinin tikintisi (1954)

Nizami
küçəsinin çəkilişi
(1951)

Dəmir - Beton zavodunun tikintisi. (1955)

Azərbaycan və Nərimanov küçələrinin kəşidyi yer. (1960)

Azərbaycan prospekti (Keçmiş Lenin küçəsi, 1962).

S.Vurğun küçəsi. Uşaqlar gəzintidə (1968).

SUMQAYIT BU GÜN

Sumqayıtın bir hissəsinin görüntüsü

Sumqayıtın 6-cı və 9-cu mikrorayonları.

Yeni istilik elektrik stansiyası.

Sumqayıtın girəcəyində göydələnlər

«TERM» otel.

Xəzərin sahilində yeni tikintilər

Kimya şirkətinin inzibati binası

«Asan xidmət»in inzibati binası

Azadlıq meydanı. Sumqayıt şəhər icra hakimiyyətinin binası

Xiybanların birində

S.Vurğun küçəsi. Yaşayış binaları

Sumqayıtlılar istirahət saatlarında

Uşaqların əyləncə mərkəzi

Sumqayıt qış mövsümündə

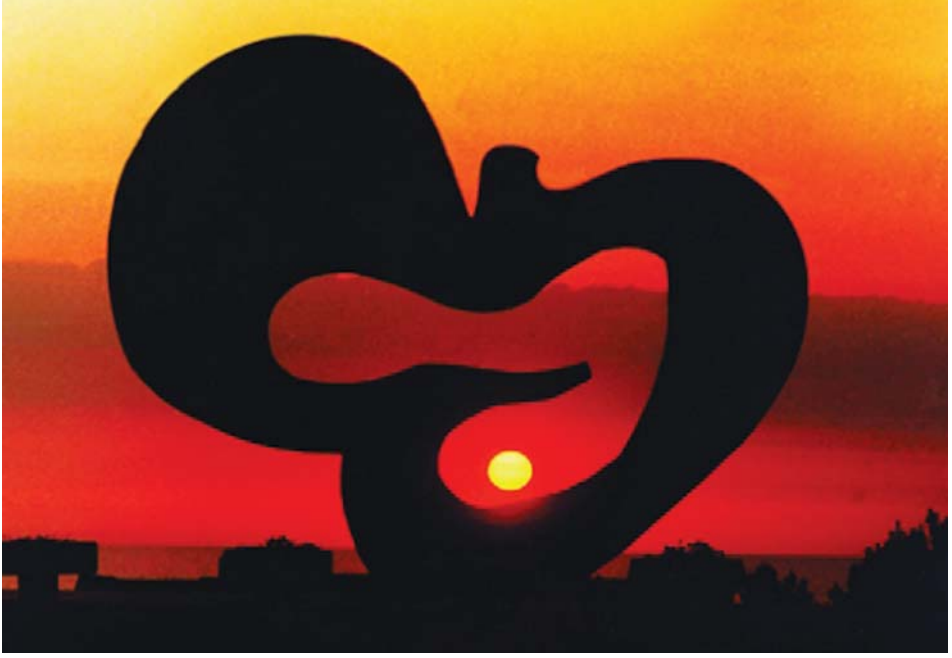

Nəsimi adına istirahət parkı

M.Hüseynzadə adına stadion

SUMQAYIT GECƏLƏRİ DAHA GÖZƏLDİR

Sülh quşu

S.Vurğun adına mədəniyyət sarayı

5-ci mikrorayonda küçələrin kəsişdiyi yer.

Şəhərin fəvvarələrindən biri.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 27 mart 1998-ci il.

2. Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun arxivi.18/55461-88 №-li cinayət işinin materialları.

3. Bjezinski Z. İkinci şans: Üç prezident və Amerika fəvqəldövlətinin böhranı. (İng. dilindən tərcümə). – Bakı: Oğuz eli, 2009. – 268 s.

4. Dağlıq Qarabağ hadisələrinin xronikası. Azərbaycan Respublikası DİN. Bakı:2005. –175 s.

5. Erməni Qriqorian kilsəsinin katalikosu II Vazgenin Ermənistan SSR dövlət televiziyası ilə erməni xalqına müraciəti. Yerevan: 1988, 25 fevral.

6. Ermənilər Sumqayıtda: həqiqəti indiki və gələcək nəsillərə. Silsilə məqalələr. «Sumqayıt» qəzeti, 1993-cü il: 18, 20, 23 mart; 08, 13 may; 10 iyun.

H.Sadiqov

7. Əliyev H. «Komsomolskaya pravda» qəzetinə müsahibə. 17 aprel 1992-ci il.

8. Əliyev C., Budaqov B. Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: tarixi həqiqətin soyqırımını. Bakı: Azər nəşr, 2003. – 72s.

9. Əliyev T.Ə. Sumqayıtın qan yaddaşı. Bakı: Nurlan, 1998(1-ci kitab), 2000 (2-ci kitab), 2003 (3-cü kitab).

10. Əsədov V. İşğalçılar Azıx mağarasında nə axtarırlar. // «Azərbaycan» qəz., 6 noyabr 2003-cü il.

11. Həbibbəyli V. Azərbaycanlıların soyqırımının təşkilatçısı. Bakı: Qartal, 2001. – 90 s.

12. Hüseynov K. «Quruculuğa həsr olunmuş ömür». (Avtobiografik memuar). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001. – 384 s., şəkilli.

13. Xəlilizadə F. Təşkilatçılar və icraçılar erməni olmuşdur. Sumqayıt hadisələri. // “Azərbaycan” qəzeti, 1 mart 2005-ci il.

14. İsmayılov A. Sumqayıt – SSRİ-nin süqutunun başlanğıcı. Bakı: Çayıoğlu. 2013. – 204s.

15. Qəhrəmanov N.F. Sumqayıt hadisələrinə siyasi qiymət verilməlidir! // Sumqayıt hadisələri: həqiqəti indiki və gələcək nəsilərə! 1988-ci il 27-29 fevral hadisələrinin ildönümünə həsr olunmuş ümumşəhər elmi-praktik konfransın materialları. Sumqayıt: SDU, 2001, s.4-10.

16. Qorbaçov M.S. Yenidənqurma və ölkəmiz üçün və bütün dünya üçün yeni təfəkkür. – Bakı: Azər nəşr, 1988. – 308 s.

17. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. – Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2005. – 464 s.

18. Məmmədov E. 28-dən 29-na keçən gecə. Bakı: 1998. – 141 s.

19. Məmmədov E. Erməni təxribatı (Sumqayıt, fevral, 1988-ci il). Faktlar və mülahizələr. (Azərbaycan, rus, ingilis dillərində). – Bakı: Mütərcim, 2005. – 60 s.

20. Məmmədov E. Ermənilərin Sumqayıtda qanlı aksiyası. Sumqayıt, 2008.

21. Məmmədov E. İkinci paralel. Sumqayıt tarixinə dair. Sumqayıt, 2000. – 116 s.

22. Məmmədov İ. Tariximiz. Torpağımız. Taleyimiz. Bakı: Adiloğlu MMS, 2002. – 700

23. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992. – 72s.

24. Məmmədov R.S. Sumqayıt hadisələri (Sumqayıt şəhərində törədilmiş 1988-ci il faciəli fevral hadisələrindən artıq 16 il keçir). // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 27 fevral – 4 mart 2004-cü il.

25. Məmmədov R.S. Sumqayıt həqiqətləri. 2-ci kitab. Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində. – Sumqayıt, Zərdabi NP MMS, 2010. – 128 s.

26. Məmmədov R.S., Sadıqov H.Ş. Ermənilərin Sumqayıt bəhanəsi. // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1-7 mart 2002-ci il.

27. Məmmədov R.S., Sadıqov H.Ş. Qafqazda sülh və inkişaf problemləri. // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 14-20 iyun 2001-ci il.

H.Sadıqov

28. Məmmədov R.S., Sadıqov H.Ş. Sumqayıt hadisələri erməni terrorizminin tərkib hissəsidir. “Dirçəliş-XXI əsr” jurnalı, Bakı: 2003, № 62, s.121-13.

29. Məmmədov R.S., Sadıqov H.Ş. Sumqayıt həqiqətləri. 1-ci kitab. Sumqayıt: tarixdən səhifələr (1930-2000). – Sumqayıt, Zərdabi NP MMS, 2010. – 240 s.

30. Məmmədov R.S., Sadıqov H.Ş. Sumqayıt: milli əsarət, ya milli səxavət? // “Dirçəliş-XXI əsr” jurnalı, Bakı: 2004-2005, №82-83. s.96-111; №84-85, s.119-125.

31. Məmmədov R.S., Sadıqov H.Ş. Sumqayıt: milli əsarət, ya milli səxavət? Sumqayıt: “Şirvannəşr”, 2004. – 160 s.

32. Məmmədov R.S., Sadıqov H.Ş. Tarixi unudulmuş sosial bələdir. // Sumqayıt hadisələri: həqiqəti indiki və gələcək nəsillərə! 1988-ci il 27-29 fevral hadisələrinin ildönümünə həsr olunmuş ümumşəhər elmi-praktik konfransın materialları. Sumqayıt, 2001. s.20-35.

33. Müslümzadə C. Gələcək naminə. / Dirçəliş – XXI əsr, №84-85.

34. Paşayev A. İngilis hərbi jurnalı erməni riyakarlığı haqqında. / “Dirçəliş-XXI əsr”, 2006, № 102-103, s. 52-59.

35. Sabir Şahtaxtı. “Xaç” əməliyyatı. Bakı: Nurlan, 2002. – 200 s.

36. Sadıqov H.Ş., Məmmədov R.S. Sumqayıt hadisələri erməni terrorizmi kontekstində. / Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Cild 1, 2005, №1, s.58-63

37. Sumqayıt hadisələri: həqiqəti indiki və gələcək nəsillərə! 1988-ci il 27-29 fevral hadisələrinin ildönümünə həsr olunmuş ümumşəhər elmi-praktik konfransın materialları. Sumqayıt: SDU, 2001. – 66 s.

38. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Bəyanatı. // «Xalq qəzeti», 29 sentyabr 2003-cü il.

39. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 iyul 1923-cü il tarixli Dekreti (Qərarı).

40. Seyidov M. Qarabağ-Arsak sözünün etimologiyası.

41. Sevinc Yusifzadə. XX əsrin əvvəllərində Orta Şərqdə İngiltərə ilə Rusiya arasında rəqabət və Azərbaycan. / Dirçəliş – XXI əsr, 2003, №69.

42. Sovet İttifaqı Kommunist partiyasının aprel (1985-ci il) plenumunda Baş katib M.S. Qorbaçovun məruzəsi və plenumun qərarları.

Rus dilində:

43. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. –М.: Известия, 2003. – 712 с.: ил.

44. Алиев И.Г. Нагорный Карабах. История, факты и события. Баку: Элм, 1989. – 103 с.

45. Алиев Дж., Будагов Б. Турки, азербайджанцы и армяне: «геноцид» исторической правды. Баку: 2003. – 72 с.

46. Аракелов Р. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны. Баку: 1991.

47. Аракелян Ю., Кадымбеков З., Овчаренко Г. Эмоции и разум. О событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него. // Газ. «Правда», 21 марта 1988 года.

48. Армянские легенды и предания. Сост. Л.С.Шахназарян. Ереван: Луйс, 1988. – 264 с.

49. Асадов С. Миф о «Великой Армении». – Баку: Азербайджан, 1999. – 280 с.

50. Асадов С.Дж., Мамедов И.С. Терроризм: причина и следствие. Баку: Азербайджан, 2001. – 248 с.

51. Axundov H. Sumqayıt. Bakı, 1970.

52. Бабанов И., Воеводский К. Карабахский кризис. Санкт-Петербург, 1992. <http://Karabah.88.ru>.

53. Балаян З. Дорога. М.: Советский писатель. 1988. – 346 с.

54. Балаян З. Очаг. Ереван: Советакан грох, 1984.

55. Беляев И. Ислам.// Литературная газета. 1987, январь.

56. Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1850.

57. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геополитические императивы. Пер. с англ. – М.: 1999.

58. Бобков Ф.Д. КГБ и власть. М., Ветеран МП, 1995. – 381 с.

59. Борисов Л. Предательство. Как рушилась великая империя. www.globalrus.ru

60. Буниятов З. Почему Сумгаит? //Известия АН Аз.ССР. Серия истории, философии и права. № 2, 1989.

61. Ваал де Т. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Пер. с англ. О. Алякринского /Томас де Ваал. – М.: Текст, 2005. – 413 с.

62. Василевский А. Туча в горах. Ж. “Аврора”, № 10, 1988.

63. Величко В.В. Кавказ. (русское дело и междуплеменные вопросы). С.-Петербург. 1904; Баку:1990.

64. Воеводский К. Перестройка в Карабахском зеркале. Исход азербайджанцев из Армении: миф и реальность. (Опыт сравнительного анализа) // [http:// www. Sumqait.info](http://www.Sumqait.info).

65. Г.С.Акопян. Степан Шаумян: жизнь и деятельность. М.: Политиздат, 1973. – 268 с.

66. Газ. «Юрмала», 4 марта 1988 г.; 29 июня 1989 г.

67. Галкин В., Ненашев В. Следствию мешают слухи. Газ. «Известия», 1988, 30 марта.

68. Глинка С. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. 1831.

69. Говорухин С. Временно доступен. Интервью телевидению ОРТ. М., 2010.

70. Говоря откровенно: Заметки писателей о межнациональных отношениях. / Сост. Г.Иванова, В.Канунниковой. – М.: Художественная литература, 1989. – 215 с.

71. Горбачев М.С. Обращение «К трудящимся, к народам Армении и Азербайджана». 26 февраля 1988 года.

72. Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М.: Политиздат, 1988. – 271с.

73. Громыко А. Памятное. М., 1991.

74. Гурунц Л. Карабахские перекрестки. – М.: Советский писатель, 1981. – 400 с.

75. Даллес А. Программа «Размышления о реализации американской послевоенной доктрины против СССР».

76. Данилов В. Почему Сумгаит? // Голос Армении . 29 февраля 2000 г.

77. Дашнаки: Из материалов департамента полиции. Сост. и автор вступит. ст. Б.Гаибов. – Баку: Коммунист. – 40 с.

78. Демирчян Д. Вардананк. Ист. Роман. Ереван: Айастан, 1974. -

79. Демирчян К.С. Советская Армения. М.: Политиздат, 1980. - 136 с.

80. Заседание Политбюро ЦК КПСС от 29 февраля 1988 г. // ж. «Родина», 1994, № , с.82-90

81. Золян С. Нагорный Карабах: проблема и конфликт. М.: Лингва, 2001. <http://www.armenianhouse.org.zolyan.nf-ru...>

82. Иманов Д., Мамедов Э. Эхо Сумгаита. Документальный фильм.

83. Интервью с Григорием Харченко. Vtsti.az, 27.10.2010.

84. Иткин В. Сумгаит: прокуратура продолжает следствие. // Газ. «Известия», 20 августа 1988 г.

85. Ишханян В. Народы Кавказа. 1916.

86. Кавказский календарь на 1896 год, В раздел, с. 48-61.

87. Капутикян С. Выступление по Ереванскому Гостелевидению (26 февраля 1988 г.).

88. Капутикян С. Избранные произведения. В 2-х томах. Авториз. Пер. с арм. М.: Худож. лит. 1978.

89. Карабахская хроника: <http://www.irs-az.com>.

90. Караулов А. Частушки. М., 1997.

91. Конфликт в Нагорном Карабахе: Сб. статей. Баку.: Азернешр, 1990. – 272 с.

92. Краев В. Жертв могло быть больше... Газ. «Правда», 1988, 21 марта.

93. Кривоусков В.В. Мятежный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР. Издание второе, дополненное. – М.: Голос-Пресс, 2007. – 384 с. Ил.

94. Крючков В. Посол беды. Газ. «Советская Россия», 1993.

95. Лигачев Е. Загадка Горбачева. М., 1993.

96. Лошак В. Сумгаит: эпилог трагедии. //Газ. «Московские новости», 22 мая 1988 года.

97. Маккарти Дж., Маккарти К. Турки и армяне. Руководство по армянскому вопросу. Перевод с англ. Баку: Азернешр, 1996. – 158 с.

98. Малевил Ж. Армянская трагедия 1915 г. Баку: Элм, 1990. – 128 с.

99. Мамедов Э. Спустя двадцать лет. Баку: Мутарджим, 2008.
100. Мамедов Р.С., Садыгов Г.Ш. Армяне в Сумгаите. // Газ. «Вышка», 01 мая 1993 года.
101. Мамедов Р.С., Садыгов Г.Ш. В зеркале правды. // Газ. «Эхо Сумгаита», 12 марта 1993 года.
102. Мансуров А. Белые пятна истории и перестройка. Баку: 1990.
103. Мелик-Шахназаров А. Нагорный Карабах: факты против лжи. Информационно-идеологические аспекты нагорно-карабахского конфликта.
104. Мостовой А. Резня. О событиях в г. Сумгаит (февраль 1988 г.). (Воспоминания очевидца событий - военнослужащего, прибывшего в феврале 1988г. в Сумгаит в составе полка внутренних войск СССР). // *Sumgait.info*. (опубликовано 19 июня 2012 года).
105. Нагорный Карабах: разум победит. Документы и материалы (23 февраля 1988 г. – 19 сентября 1989г.) – Б.: Азернешр. 1989. – 445 с.
106. Назарбаев Н. Без правых и левых. М., 1991.
107. Ов. Качазнуни Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку, 1990 (1992).
108. Олейник Б. Князь тьмы. Баку: Язычы. 1993. – 82 с.
109. От «Рождения Ваагна» до Паруйра Севака. Антологический сб. арм. лирики. Ереван: Советакан грох, 1983. – 416 с.
110. Панарин И. Главный разрушитель СССР – Горбачев.
111. Пандухт. Эдик Григорян. Развенчание мифов азерпропа. // [pandukht livejournal. com/smi2.ru/Arm Highland/](http://pandukht.livejournal.com/smi2.ru/Arm_Highland/) с 150458.
112. Парсамян В.А. История армянского народа (1801-1900). Ереван: Айастан, 1972. – 393 с.
113. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Баку: Азербайджан, 1997. – 208 с.
114. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Краткая хронологическая энциклопедия. Науч. рук. Р. Мустафаев. Баку: Элм, 2002. – 396 с.

115. Раффи (Акоп Мелик-Акопян). Самвел: Исторический роман. (Перевод с армянского и прим. Нелли Хачатурян). Ереван: Советакан грох, 1988. – 480 с.

116. Садыхов Г., Мамедов Р. Армяне в Сумгаите. Книга первая. Историко-социологический очерк (1938-1994 гг.) – Баку: Шур, 1994. – 152 с.

117. Сахаров А. Письмо М.С.Горбачеву. // «Независимая газета», 27 октября 1992 года.

118. Стенограмма заседания Политбюро ЦК КПСС (29 февраля 1988г.) Источник: ЦХСД, коллекция рассекреченных документов. // Журнал “Родина” № 4, 1994, с. 82-90.

119. Сумгаит... Геноцид...Гласность? Сост. Г.Б.Улубабян, С.Т.Золян, А.А.Аршакян. Ереван: Знание,1990. – 64 с.

120. Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев (на русском | на английском). Сост. Самвел Шахмурадян. Ереван, 1989.

121. Телеграмма А.И.Микояна В.И.Ленину от 22 мая 1919 г.

122. Только дружба творит добро. // Газ. «Правда», 1987, февраль.

123. Уголовное дело №18/55461-88. Том 29. Сумгаит,1989.

124. Улубабян Г. В Сумгаите погибло 32 человека. Ложь! // Эпоха, сентябрь 1990. № 4.

125. Фурман Д., Абасов А. Азербайджанская революция.

126. Цена самодовольствия.// Газ. «Правда», 1987, май.

127. Чавчавадзе И. Армянские ученые и вопиющие камни. Баку, 1990.

128. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С-Пб., 1911.

129. Шагинян М. Нагорный Карабах. Очерк. М., 1927.

130. Шопен И.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1919.

131. Юсубов И.М. Письмо другу. Баку: Азернешр. 1990.

132. <http://www.sumqait.com>. (языки: азерб., англ. и рус.; создан Администрацией Президента Азербайджанской Республики).

133. <http://www.prokurorluq/qov.az/sumqayit?=senedler>

134. <http://www.sumqait.info>

135. www.sumqait1988.com

Redaktor: Aygün Hacıyeva
Texniki redaktor: İlahə Lələyeva
Korrektor: Ceyran Sultanova
Nərmin Məmmədova
Mətn yığımı: Aytən Fuad qızı
Operator: Samirə Faiq qızı
Dizayner: Əli Hüseynov

Yığılmağa verilmişdir: 12.02.2014
Çapa imzalanmışdır: 17.02.2014
Nəşrin ölçüsü: 70x100 1/16
Fiziki çap vərəqi: 24,0
Sifariş: 025/14. Sayı: 500 ədəd

NURLAR

— NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ —

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78 / Tel: 4977021
Faks: 4971295 / E-poçtu: office@nurprint.com